

425

दीक्षि।भ।वै

3

श्री काशी संस्कृत ग्रन्थमाला १३६

म. म. श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत-

‘बालमनोरमा’ व्याख्यासहिता

‘रूपलेखन’ ‘पङ्क्तिरेखन’ प्रकाराख्यपरिशिष्टविभूषिता

(तृतीयो भागः)

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

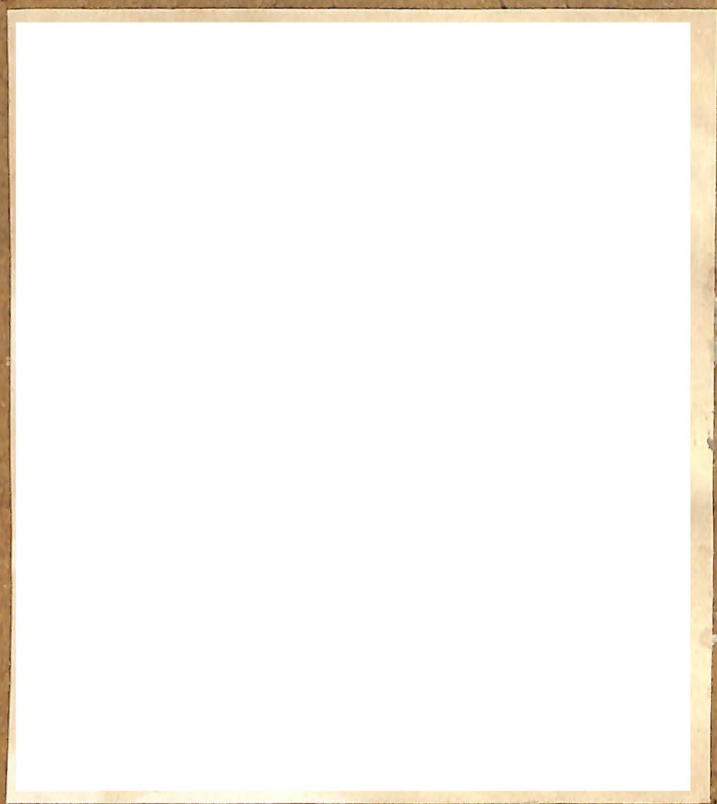
भारतीय सांस्कृतिक साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक

पो० आ० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३६

जड़ाव भवन, के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी-२२१००१ (भारत)

मूल्य रु० १९९/-

॥ श्रीः ॥

काशी संस्कृत ग्रन्थमाला

१३६

(व्याकरणविभागे (१७) सप्तदशं पुष्पम्)

श्रीवासुदेवदीक्षितकृत 'बालमनोरमा' व्याख्यासहिता

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

'रूपलेखन' 'पङ्क्तिरेखन' प्रकाराख्यपरिशिष्टविभूषिता

सम्पादकः-

पण्डित श्रीगोपालशास्त्री नेने

(भ्वाद्यादि-चुराद्यन्तः तृतीयो भागः)

चौखम्भा संस्कृत संस्थान

भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा विक्रेता

पो० बा० चौखम्भा, पो० बा० नं० १३९

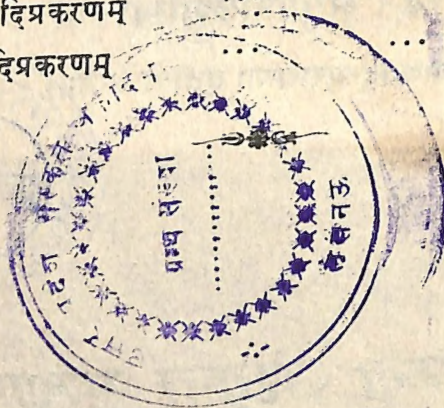
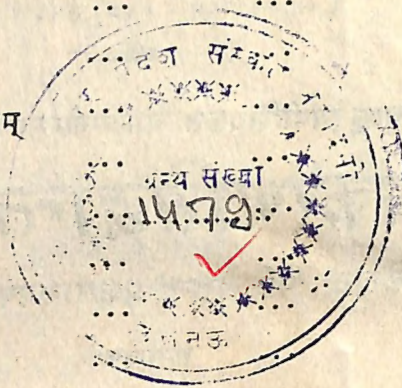
जड़ाव भवन के. ३७/११६, गोपाल मन्दिर लेन

वाराणसी (भारत)

४२५
५/११/२०१८-३

प्रकरण-सूची

१ भ्वादिप्रकरणम्	३
२ अदादिप्रकरणम्	१६६
३ जुहोत्यादिप्रकरणम्	२०७
४ दिवादिप्रकरणम्	२१८
५ स्वादिप्रकरणम्	२३३
६ तुदादिप्रकरणम्	२३६
७ रुधादिप्रकरणम्	२४०
८ तनादिप्रकरणम्	२४४
९ क्रयादिप्रकरणम्	२४८
१० चुरादिप्रकरणम्	२६४

॥ श्रीः ॥

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

बालमनोरमाव्याख्योपेता

[उत्तरार्द्धम्]

श्रौत्रार्हन्तीचणैर्गुण्यैर्महर्षिभिरहदिवम् ।
तोष्टृग्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।
किञ्चास्तु पतञ्जलये आत्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥
व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।
वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि बालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ओं 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युरि'ति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थमध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निवध्नाति—श्रौत्रेति । वेदाध्येता श्रौत्रियः । 'श्रौत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति वेदपर्यायाच्छन्दश्शब्दात् द्वितीया-न्तादधीत इत्यर्थे घञ्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रौत्रादेशश्च निपातितः । श्रौत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । 'श्रौत्रियस्य यलोपश्च'त्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसङ्घातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति चे'ति लोपः । अर्हति आयैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवतीत्यर्हन् । 'अर्हः प्रशंसाया'मिति शतृप्रत्ययः । अर्हतो भावः आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् चे'ति प्यञि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे चित्वाण्डीषि 'हलस्तद्धितस्ये'ति यकार-लोपे 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् । श्रौत्रं च आर्हन्ती च श्रौत्रार्हन्त्यौ । ताभ्यां वित्ताः श्रौत्रार्हन्तीचणाः । तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तरचुञ्चणपा'विति चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धैरिति यावत् । गुण्यैरिति

पूर्वाद्धं कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, सुसुक्ष्मत्वमित्यादिप्रशस्तगुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहतप्रशंसयो'रिति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वातिकेन यत्प्रत्ययः, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणा' इत्युदाहरणात् । महर्षिभिरिति । महान्तश्च ते ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महत' इत्यात्वम् । अतितपस्विभिरित्यर्थः । अहदिवमिति । अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् 'अचतुरे'त्यादिना द्वन्द्वे निपातितः । अहन्यहनीत्यर्थः ।

तोष्टृयमानोऽपीति । 'ष्टुञ् स्तुतौ' सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाभिधानं स्तुतिः । अभिधानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय 'देवान् स्तौती'त्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव स्तुतिः, तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसङ्गहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । 'धात्वादेः षः सः'इति षकारस्य सकारे ष्ट्वनिवृत्तौ, 'धातोरेकाच' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घे, 'सन्यङो'रिति द्वित्वे, 'शर्पूर्वाः खय' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, 'गुणो यङ्लुको'रित्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वे, ष्ट्वेन तकारस्य टकारे, तोष्टृयति' यङन्तात् 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटिलटशानचि'आने मुगि'ति मुगागमे, 'सार्वधातुके यगिति' यकि यङोऽकारस्य 'अतो लोप' इति लोपे, 'तोष्टृयमान'इति रूपम् । भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्नतया भृशं सङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । अगुण इति । निर्गुण इत्यर्थः । 'सानी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिश्रुतेरिति भावः । निर्गुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपक्षविरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावाच्च विरोध इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । विमुरिति । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः । विजयतेतरामिति । जिज्ये, अकर्मकः । उत्कर्षेण वर्तनं जयः । 'विपराभ्यां जे'रित्यात्मनेपदम् । 'तिङश्चे'त्यतिशयने तरप् । 'किमेत्तिङ्बन्धये'ति तरबन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्ति'रित्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथं ततस्तरविति वाच्यम् । वि इति हि भिन्नं पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् न च जयत इत्यस्य 'विपराभ्यां जे'रिति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युपसर्गस्य द्योतकत्वेन पृथगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दापेक्षत्वेऽपि बाधकाभावाच्चेत्यलम् । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तितव्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते-पूर्वाद्धं इति । तुर्यश्चतुर्थः । 'चतुरश्रद्यतावाद्यत्तरलोपश्चे'ति चतुर्शब्दाद्यत्प्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराऽकारसङ्घातलोपश्च । पूर्वाद्धं चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्ययाः कथिता इत्यन्वयः । 'स्पृशोऽनुदके कि'न्नित्यादि-

अथ भ्वादिप्रकरणम्

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट् । लिट् । लुट् । लृट् । लेट् । लोट् । लङ् । लिङ् । लुङ् । लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । २१५१ वर्तमाने लट् ३ । २ । २३ ॥ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । २१५२ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ ॥ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च । २१५३ लस्य ३।४।७७। अधिकारोऽ-

तार्तीयिककतिपयप्रत्ययोपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । अथेति । चतुर्थपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्सु 'णचः स्त्रियामञ्' इत्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः । तत्रेति । निर्धारणसप्तम्यन्तात्त्रल् । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । दशेति । अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भावः । पञ्चम इति । लेडित्यर्थः । छन्दोमात्रेति । 'लिङर्थे लेङि'त्यत्र 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति पूर्वसूत्रात् 'छन्दसी'त्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेङरूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता । वर्तमाने लट् । धातोरिति सूत्रमा तृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम् । 'वर्तमाने' इति तत्रान्वेति । वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लङिति लभ्यते । फलितमाह—वर्तमानक्रियावृत्तेरिति । धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतभिन्नकालत्वम् । 'भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः काल' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम् । अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने, पचति इत्याद्यापत्तेः, किन्तु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । अटावितौ । न च अकार-उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम् । लिङादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात् । तथा च तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञैवादर्थव्येति भावः । लः कर्मणि च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि चे'ति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । चकारेण 'कर्तरि कृदि'त्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते । धातोरित्यधिकृतम् । लकाराः कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात् । तदाह—लकाराः सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति । एवं च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकेभ्योऽपि भावलकाराप्रवृत्तौ तु 'देवदत्तेन घटं क्रियत' इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वात् द्वितीया स्यादिति भावः । 'भावे चाकर्मकेभ्य' इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रापि चकारेण कर्तैवानुकृष्यते । न तु कर्म, असम्भवात् । तदाह—अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति । अत्राऽकर्मकप्रहणेन अविचित्तकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन 'देवत्तेन भुज्यते' इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः । लस्य । 'धातो' रित्यधिकृतम् ।

यम् । २१५४ तिस्रस्त्रिसिन्धस्थमिवस्मस्तातांज्ञथासाथां ध्वमिड्वहिम-
हिङ् ३।४।७।८। एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः । २१५५ लः परस्मैपदम् १। ४।
९९ ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः । २१५६ तडानावात्मनेपदम् १। ४।
१०० ॥ तङ् प्रत्याहारः । (तादिनवकं) शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः । पूर्वसंज्ञा-
पवादः । २१५७ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १। ३। १२ ॥ अनुदात्ते उप-
देशे यो ङित् तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । २१५८ स्वरि-

अकारो न विवक्षितः । तेन लिङादीनामपि संग्रहः । 'चृडाल' इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः ।
तिस्रस् । तिप् , तस् , झि, सिप् , थस् , थ, मिप् , वस् , मस् , त, आताम्, झ, थास्
आथाम्, ध्वम्, इट् , वहि, महिङ् । एषां समाहारद्वन्द्वत्वात् प्रथमैकवचनम् । लस्यति
स्थानषष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश इति लभ्यते । फलितमाह-एत इति । तसादौ
रूपाभावः आर्षः । तिवादौ पकारानुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति
ङित्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु स्पष्टीभविष्यति । ल. पर । ल इति स्थानषष्ठी ।
आदेशः इत्यध्याहार्यम् । तदाह-लादेश इति तडानां । तङ् च आनश्चेति द्वन्द्वः ।
प्रत्याहार इति । 'त आता'मिति तशब्दमारभ्य महिङिति डकारेणिति शेषः । तदाह-
तादिनवकमिति । इह पूर्वसूत्राज्ञा इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव
गृह्येते । न तु 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानशि'ति विहितश्चानशपि । तस्य लादे-
शत्वाभावात् । तेन परस्मैपदभ्योऽपि चानश् सिध्यति, निघ्नाना इत्यादौ । तदाह-
शानच्कानचौ चेति । एतत्संज्ञानाति । आत्मनेपदसंज्ञकानीत्यर्थः । पूर्वसंज्ञेति । परस्मै-
पदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवं च तिवादिनवके परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्मा-
द्भातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षायामाह-अनुदात्तङितः । अनुदा-
त्तश्च ङच अनुदात्तङौ । तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित् । तस्मात् अनुदात्तङितः ।
द्वन्द्वान्ते श्रयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते । अनुदात्तेतः ङितश्चेति लभ्यते ।
'उपदेशेऽजनुनासिक इ'दित्यस्मात् मण्डूकप्लुत्या उपदेश इत्यनुवृत्तम्, ङित इत्यनेन
सम्बध्यते । नत्वनुदात्तेत इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्यैतत्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेना-
व्यभिचारात् । 'भूवादयो धातव' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या धातव इत्यनुवृत्तं पञ्चस्या
विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदंशे तदन्तविधेः प्रयोजना-
भावात् ङितंशे तदन्तविधिः । तदाह-अनुदात्तेत इत्यादिना । लस्य स्थान इति । आ-
त्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम् । तिङां लादेशत्वनियमात् । उपदेशे किम् । चुकुटिषति ।
अत्र 'गाङ्कुटादिभ्य' इति सन आतिदेशिकमेव ङित्वम्, न त्वौपदेशिकम् । धातोः
किम् ? अदुदुवत् । अत्र 'णिश्रीति' चङन्ताज्ञात्मनेपदम् । ङितंशे तदन्तविध्यभावे तु
बोध्यत इत्यादौ 'सनाद्यन्ता' इति धातुसंज्ञकात् यङन्तादात्मनेपदं न स्यात् । ङित
इत्येवोक्तौ यङो ङित्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् । स्वरि-

तजितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १।३।७२॥ स्वरितेतो जितश्च धातोरात्मनेपदं
स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २१५९ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १।३।७८॥ आत्म-
नेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । २१६० तिङ्स्त्रीणि त्रीणि
प्रथममभ्यमोत्तमाः १।४।१०१ ॥ तिङ् उभयोः पदयोश्चयत्रिकाः क्रमादेतस्संज्ञाः
स्युः । २१६१ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ । १०२ ॥
लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ।
२१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ । ४ । १०५॥

तजितः । स्वरितश्च ज् च स्वरितजौ, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छुब्दः
प्रत्येकं सम्बध्यते । तदाह-स्वरितेतो जितश्चेति । धातोरित्यनन्तरं 'लस्य स्थाने' इति
शेषः । कर्तारमभिप्रेति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण । तदाह-कर्तृगामिनीति ।
एवं च 'होता याज्यया यजती'त्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृ-
गामित्वाभात् नात्मनेपदम् । तथा 'वेतनेन यज्ञदत्तभृतो देवदत्तः पचती'त्यत्रापि
पाकफलस्य भोजनस्य पक्वगामित्वाभावान्नात्मनेपदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न
फलम् । लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यैवान्न क्रियाफलशब्देन विवक्षित-
त्वात् । कर्तृगामिफलक्रियानृत्तेर्धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगा-
मित्वं द्योतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित' इति 'स्वरितजित' इति चोक्ता-
दात्मनेपदविषयादन्यः शेषः । तदाह-आत्मनेपदनिमित्तहीनादिति । अनेन भूधातोः कर्तरि
लस्य परस्मैपदं सिद्धम् तत्र तिबादिनवके युगपत् पर्यायेण एकद्वित्रादिकतिपयरूपेण
वा प्राप्ते 'युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः', 'अस्मद्युत्तमः', शेषे प्रथमः'
इति व्यवस्थां वच्यन् प्रथमादिसंज्ञां तावदाह—तिङ्स्त्रीणि त्रीणि । तिङः षट् त्रिकाः,
संज्ञास्तु तिस्र इति यथासङ्ख्यासम्भवादेकैकस्य त्रिकस्य तिसृषु संज्ञासु प्राप्तास्वाह-
तिङ् उभयोः पदयोरिति । 'लः परस्मैपद'मित्यतः परस्मैपदमिति, 'तङानावात्मनेपद'-
मित्यत आत्मनेपदमिति चानुवृत्तं षड्यन्ततया विपरिणम्यते । ततश्च परस्मैपदात्मने-
पदयोरुभयोरपि प्रत्येकं त्रयत्रिकाः सन्तीति यथासङ्ख्यं प्रथमादिसंज्ञाः प्रवर्तन्त इति
भावः । प्रथमादिषु पुरुषसंज्ञा तु प्राचीनाचार्यशास्त्रसिद्धेति बोध्यम् । अथ प्रथमादि-
पुरुषेषु एकैकस्मिन् पुरुषे प्रत्ययत्रिकात्मके युगपत् पर्यायेण वा एकैकप्रत्यये प्राप्ते
'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने', 'बहुषु बहुवचन'मिति व्यवस्थार्थमेकवचनादिसंज्ञामाह-
तान्येक । तच्छब्देन पूर्वसूत्रोपात्तानि प्रथममभ्यमोत्तमाख्यानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि परा-
मृश्यन्ते । तदाह—लब्धप्रथमादिसंज्ञानाति । 'एकश' इत्यस्य विवरणं-प्रत्येकमिति ।
'सङ्ख्यैकवचनाच्च वीप्साया'मिति शसिति भावः । युष्मदि । उपोच्चारितं पदमुप-
पदम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति
विग्रहः । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङः स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । 'लः पर-

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात् ।
 २१६३ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्चे १।४।१०६ ॥ मन्य-
 धातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति मध्यमः स्यात्प्रहिहासे गम्यमाने ।
 मस्यतेस्तूतमः स्यात्स चैकार्थस्य वाचकः स्यात् । २१६४ अस्मद्युत्तमः १।४।
 १०७ ॥ तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । २१६५ शेषे प्रथमः १।४।१०८ ॥ मध्य-
 मोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । १ भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते

स्मैपदमित्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह—तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति ।
 स्थानं—प्रसङ्गेऽस्यास्तीति स्थानी तस्मिन्, प्रसक्ते सतीत्यर्थः । प्रसङ्गश्च तदर्थव-
 गतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनीत्यनेन उपपदभूते युष्मदि
 प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति । तदाह—अप्रयुज्यमान इति ।
 स्थानिनीत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात् । ततश्च 'राम पाही'-
 त्यादौ अन्यासिः स्यात् । अपिना लब्धमाह—प्रयुज्यमानेऽपीति । 'युष्मद्युपपदे स्था-
 निनी'त्येवोक्तौ 'राम त्वं पाही'त्यादौ युष्मत्प्रयोगो मध्यमो न स्यात् । अतोऽपि ग्रहण-
 मिति भावः । अत्वं त्वं सम्पद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः, तत्र युष्मच्छब्दस्य गौण-
 त्वात् । 'भवानागच्छती'त्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य स-
 म्बोध्यैकविषयत्वाद् भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन सम्बोध्यासम्बोध्यसाधारणत्वादित्य-
 लम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथमं वाक्यम् ।
 मध्यम इत्यनुवर्तते । मनधातुः श्यन्त्विकरणः उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः । मन्यपद-
 श्रवणबलाद्धाताविति विशेष्यं लभ्यते । तदाह—मन्यधातुरित्यादिना । तस्मिन् प्रकृति-
 भूते सतीति । तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः । मध्यमः स्यादिति । 'अस्मद्युपपदे' इति
 शेषः । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः एवं च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्यम-
 विधिः । 'मन्यतेरुत्तम एकवच्चे'ति द्वितीयं वाक्यम् । तद्व्याचष्टे—मन्यतेस्तूतमः
 स्यादिति । 'युष्मद्युपपदे' इति शेषः । पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः । स चेति । सः मन्यतेरुत्तमपु-
 रुषः, द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभत इत्यर्थः । मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् ।
 एतत्सर्वमनुपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । अस्मद्युत्तमः । तथाभूत इति । तिङ्वाच्य-
 कारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शेषे । उक्तान्मध्यमोत्तमविषया-
 दन्यः शेषः । तदाह—मध्यमोत्तमयोरविषय इति । 'त्वमहं च पचाव' इत्यत्र तु परत्वा-
 द्युत्तमपुरुष एव । न तु मध्यमः । 'द्वदत्तस्त्वं च पचथ' इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः ।
 युष्मदस्सत्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तते इति शेषः । भ्वादि-
 गणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे पाठः । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति
 वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रिया, तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते । स्वरूपे-
 णावस्थानमिति यावत् । कर्तृविवक्षायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि

२१६६ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥ तिङः शितश्च धात्वधिका-
रोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । २१६७ कर्तरि शप् ३ । १ । ६८ ॥ कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे
धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । २१६८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ७ । ३ ।
८४ ॥ अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवदेशः । भवति । भवतः ।
२१६९ झोऽन्तः ७ । १ । ३ ॥ प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो गुणे'
(सू १९१) । भवन्ति । भवमि । भवयः । भवथ । २१७० अतो दीर्घो यञि

आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिवादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिक-
रण्याभावात् प्रथमपुरुषत्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति
स्थिते प्रक्रिया वक्ष्यत इत्यर्थः । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह-
तिङ्शित् । धातोरित्यधिकृतम् । तदाह—धात्वधिकारोक्ता इति । तेन हरीनित्यत्र शसः
सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मिति शसः सार्वधातुकत्वात्
सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वे 'घेङ्ङिती'ति गुणः स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यञि'
त्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातुरेकाचो हलादेरित्यस्माद्धातोः' इति ।
तदाह—कर्त्रर्थे इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शबादीनां विकरण-
संज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपावितौ । शकारपकारौ 'लशक्तद्धिते' इति
'हलन्त्य'मिति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोपे अकारमात्रं शि-
ष्यत इत्यर्थः । भू अ ति इति स्थिते—सार्वधातुकार्द्ध । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया
इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्येत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'मिदेगुण' इत्यस्मात्
गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—अनयोरित्यादिना । तथा च ऊकारस्य गुणः ओकारः । अ-
वादेश इति । ओकारस्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह—भवतांति । भवत इति ।
कर्तृद्वित्वविवक्षायां भूधातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गावि-
ति भावः । कर्तृबहुत्वविवक्षायां भूधातोर्लटः शि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते-
ओऽन्तः । शः अन्तः इति छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकारात् अकार उच्चा-
रणार्थः । 'आयनेयी' इति सूत्रात् प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते । न त्वादिग्रहणमपि, अस्वरि-
तत्वात् । अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—प्रत्ययावयवस्येति ।
झस्य । झकारस्येत्यर्थः । अन्तादेशः स्यादिति । अन्त् इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः ।
प्रत्ययावयवस्येति किम् । उज्झिता । अत्र धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आ-
दिग्रहणानुवृत्तौ तु 'शयान्तै' इति न सिध्यति । अन्तादेशात्प्रागेवान्तङ्गत्वाज्ज्ञेयोऽडा-
टावित्यादि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावात् इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव शि
इत्यत्र झकारस्य अन्त् इत्यादेशे, भव अन्ति इति स्थिते, 'अतो गुण' इति द्वयोरकार-
योः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चा-
रणं तु लुग्विकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारश्रवणार्थम् । भवसीति । मध्यमपुरुषैकवचने

७। ३। १०१॥ अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यजादौ सार्वधातुके परे । भवामि । भ-
वावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः ।
यूयं भवथ । अहं भवामि । आवां भवावः । वयं भवामः । एहि, 'मन्ये ओदनं
भोक्ष्यसे' इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत वा 'मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे । भोक्ष्यध्वे'
इत्यादि । भोक्ष्ये । भोक्ष्यावहे । भोक्ष्यामहे । मन्यसे । मन्येथे । मन्यध्वे इत्यादिर-
र्थः । 'युग्मद्युपपदे' (मू २१०२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न । एतु भवान्मन्यते ओ-
दनं भोक्ष्ये इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । प्रहासे किम् । यथार्थकथने मा भूत् । एहि
मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति, भुक्तः सोऽतिथिभिः । २१७१ परोक्षे लिट् ३ । २ ।
११५॥ भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिवाचयः । २१७२ लिट्

सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति । मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुणे अवा-
देशे रुक्विसर्गयोश्च रूपम् । 'न विभक्तौ तुस्मा' इति सस्य नेत्त्वम् । भवथेति । म-
ध्यमपुरुषबहुवचने थादेशे शपि गुणे अवादेशे रूपम् । उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे
अवादेशे भव मि इति स्थिते-अतो दीर्घो यञि । 'अङ्गस्येत्यधिकृतम् अता विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । 'तुरुस्तुशस्यम्' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं यञा विशेष्यते । तदा-
दिविधिः । तदाह—अदन्तस्येत्यादिना । भवामीति । न च भूधातोर्विहितलादेशं प्रति
भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम् । 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदा-
दि प्रत्ययेऽङ्ग'मित्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात् । भवावः भवाम
इति । लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुक्वे विसर्गे च रूपे । 'न वि-
भक्ता'विति सस्य नेत्त्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मारयितुमाह-
स भवतीत्यादि । 'अथ प्रहासे चे'ति सूत्रस्योदाहरति-एहीति । सर्वेषु भुक्तवत्सु भोक्तुमा-
गत जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि आगच्छ ओदनं
भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्युक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह-भुक्तः सोऽतिथिभिरिति ।
स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते मध्यमः पुरुषः ।
मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । एतमेतवेति । हे जामातरौ आगच्छतम्
'ओदनं भोक्ष्यावहे' इति मन्येथेति भो जामातरः 'ओदनं भोक्ष्यामहे' इति मन्यध्वे
इति चार्थः । अत्राभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तमः ।
द्विवचनबहुवचनैकवचनं च । इत्यादीनि । एहि एतम् एत वा मन्ये जलं पास्यसि
पास्यथः पास्यथ इत्यादिऽङ्गप्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे—मन्यस
इत्यादिना । अनुवर्तेत इति । 'प्रहासे चेति सूत्रे' इति शेषः । एतु भवानिति । युष्मद्भवतोः
पर्यायत्वाऽभावस्यानुपपत्तेर्भोक्तत्वादिति भावः । इति लट् प्रक्रिया । परोक्षे लिट् । 'अ-
नद्यतने लङि'त्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्यधिकृतम् । परोक्षत्वं धात्वर्थवि-
शेषणम् । तदाह—भूतानद्यतनेत्यादिना । अतीतरात्रेरन्त्ययामेन आगामिरात्रेराग्रयामेन

च ३।४।११५॥ लिङादेशस्तिङाद्धातुकसंज्ञ एव स्यान्न तु सार्वधातुकसंज्ञः । तेन शबादयो न । २१७३ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३।४। ८२॥ लिट्स्तिवादीनां नवानां णलादयो नव स्तुः । भू अ इति स्थिते । २१७४ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ६।४।८८॥ भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरवि । नित्यत्वात् वुग्गुणवृद्धा बाधते । २१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१। २१७६ अजादेर्द्वितीयस्य ६।१।२॥ इत्यधिकृत्य । २१७७ लिटि धातोरनभ्यास- सहितो दिवसः अद्यतन इति लुङ्सुत्रभाष्ये कथ्यते स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्रवृत्तत्वमित्यपरे । द्व्यहवृत्तत्वं त्र्यहवृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुड्यकटाद्यन्तरितत्वमिति तरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । लस्य तिवादय इति । तिवादिनवकमित्यर्थः । लिट् च । लिङिति लुप्तस्थानषष्ठ्यन्तम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुक'मित्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते । 'आर्धधातुकं शेष' इत्यस्मादाद्धधातुकमिति । तदाह—लिङादेशस्तिङिति । एकसञ्ज्ञाधिकारवहिर्भूतत्वात् सार्वधातुकसञ्ज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह—आर्धधातुकमज्ञ एवेति । 'लङ्शकाकटायनस्यैवे'ति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । सार्वधातुकत्वाभावेन तन्निमित्ताः शङ्क्यनादयो न भवन्तीत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । लिटस्तस्योरित्यस्मात् लिट् इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—लिट्स्तिवादीनामिति । णलादयः इति । णल्, अतुस्, उस्, थल्, अथुस्, अ, णल्, व, म इत्येते नव यथासङ्ख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल्, सर्वादेशः । न च णकारलकारयोः 'चुट्' इति 'हलन्त्य'मिति च इत्सञ्ज्ञकत्वाज्ज्ञोपे कथमनेकाल्त्वमिति वाच्यम् । सर्वादेशत्वात्प्राग् णलः प्रत्ययत्वाभावेन चुट् इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्वं तु जुहावेत्यादौ वृद्ध्यर्थम् । लित्वं तु लिट्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषबहुवचनस्य विधीयमानः अकारः 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यन्तस्य स्यात् । अकारस्य अकारविधिस्तु यथासङ्ख्यापादनार्थ इति चेत्, सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निदेशादनेकाल्त्वात् सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् । न च अनुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन 'न विभक्ता'विति निषेधाभावात् सकारस्यैवं दुर्वारमिति वाच्यम् । सकारादुपरि सकृदन्तस्य संयोगान्तलोपे लुप्ततया श्रृयमाणसकारस्योपदेशोऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । भुवो वुक् । अचीति । 'अचि रनुधात्वित्यन्तदनुवृत्तेरिति भावः । अचीति किम् । अभूत् । ननु णलि परत्वाद् वुक् वाधित्वा 'अचो ङ्णिती'ति वृद्धिः स्यात् । वभूविथेत्यत्र तु 'सार्वधातुकार्धधातुकयो'रिति गुणः स्यादित्यन्त आह—नियत्वादिनि । कृतयोरपि गुणवृद्धयोरैकदेशविकृतन्यायाद् वुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च 'कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्य' इति न्यायेन वुग् नित्यः सन्, गुणवृद्धी बाधत इत्यर्थः । वुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वादन्तावयवः । भूव अ

स्य ६।१।८॥ लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूता-

इति स्थिते । एकाचः । अजादेः । इत्यधिकृत्येति । षष्ठाध्यायारम्भे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु 'व्यङ्गः सम्प्रसारण'मित्यतः प्राग् अनुवर्तते एवेति भावः । लिटि धातोः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्येत्यधिकृतम् । धातोरित्यवयववषष्टी । तदाह—धात्ववयवस्येति । 'एकाच' इति 'प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाचस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे स्त इत्यर्थः । एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'त्यप्यधिकृतम् । तत्राच्चासावादिश्च अजादिः तस्मादिति कर्मधारयात् पञ्चमी । तदाह—आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति । एकाच इति शेषः । अजादिधात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैवैकाचो द्वित्वम् । नतु प्रथमस्येति यावत् । अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृद्योगलक्षण-षष्ठी चाश्रित्य द्विःप्रयोग एवात्र विधीयते । न स्थानपष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् । 'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रभाष्येऽपि द्विःप्रयोगपक्ष एवोक्तः । तदिह विस्तरभयान्न लिखितम् । पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाचत्वं च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे तु, इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्दित्रीयिषतीत्यादौ 'नन्द्राः संयोगादय' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात् । तत्राजादेरित्यनुवृत्तेः । धातोरिति किम् । तदभावे हि लिटि परे यः प्रथमः एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात् । न तु जजागारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे कृते 'लक्ष्ये लक्षणस्येति' न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । यङन्तात् 'सन्त्यङो'रिति यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टत्वात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सञ्जन्तात् 'सन्त्यङो'रिति कृतद्वित्वाणिचि लुङि चङि कृते 'चङी'ति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये तु 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीद'मित्यादौ नुधातोर्यङन्तात् 'सन्त्यङो'रिति कृतद्वित्वाद् नोनूय इत्यस्माद् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटी'ति मन्त्रपर्युदासादामभावे 'यस्य हल' इति यकारलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावदेशे नोनावेत्यत्र लिटि धातो'रिति द्वित्वनिवृत्तये अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा, 'अनभ्यासग्रहणमनर्थकं छन्दसि वा वचना'दित्युक्तम् । यङन्तात् सनि, सञ्जन्ताणिचि चङि च प्रयोगो लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः । तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदेशशिवभावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः । तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे अवयवाः द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

दचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ, इति स्थिते । २१७८ पूर्वोऽभ्यासः
 ६।१।४॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । २१७९ हलादिः
 शेषः ७।४।६०॥ अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । इति बलोपः ।
 २१८० ह्रस्वः ७।४।५९॥ अभ्यासस्याऽचो ह्रस्वः स्यात् । २१८१ भवतेरः
 ७।४।७३॥ भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यात्किटि । २१८२ अभ्यासे चर्च ८।
 ४।५४॥ अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः । खयां चरः । तत्रापि प्रकृति-

तदाह—भूव् भूव् अ इति स्थित इति । अत्र भूव् इत्यस्य एकाचः धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं
 च व्यपदेशिवत्वाद्बोध्यम् । पूर्वः । अत्रेति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति षाष्ठद्वित्वप्रकरण
 इत्यर्थः । तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः । कस्य पूर्व इत्या-
 काङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणतं संबध्यते । तदाह—ये द्वे विहिते तयो-
 रिति । हलादिः शेषः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत
 इति शेषः, कर्मणि घञ् । शिषधातुरितरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ । तदाह—अभ्यास-
 स्येत्यादिना इति बलोप इति । भूव् भूव् इत्यत्र अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू
 भूव् अ इति स्थिते—ह्रस्वः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते ।
 ह्रस्वश्रवणादचश्चेति परिभाषया अच इत्युपस्थितम् । तदाह—अभ्यासस्याच इति । भु
 भूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेर' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम् ।
 तथापि लुकावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेरः । भवतेः
 अः इति छेदः । भवतेरिति श्रितपा निर्देशः । भूधातोरित्यर्थः । 'इकशितपौ धातुनि-
 र्देश' इत्युक्तेः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि'
 इत्यस्माद् लिटीति । भूधातोरभ्यासस्य भवन्नकारः 'अलोऽन्त्यस्येत्यन्तस्योकारस्य
 भवति । तदाह—अभ्यासोकारस्येति । 'नानर्थकेऽलोन्त्यविधि'रिति तु नेह प्रवर्तते ।
 'अनभ्यासविकारे' इत्युक्तेः । भू भूव् अ इति स्थिते—अभ्यासे चर्च । 'झलां जश
 झशी'त्यस्मात् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते । तदाह—अभ्यासे
 झलामित्यादिना । झलश्चतुर्विंशतिः । तत्र शषसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते
 'शर्पूर्वाः खय' इति । हकारस्य त्वभ्यासे कुहोश्चुरिति लुत्वं वक्ष्यते । एवं च झलषु
 झयो विंशतिरिहाभ्यासगताः स्थानिनो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः, कस्य जशः
 इत्याकाङ्क्षायामाह—झशां जश इति । वर्गाणां तृतीयचतुर्था झशः । तेषां जशः जब-
 गडदा इत्यर्थः । यद्यद्भर्ग्याः स्थानिनः तत्तद्भर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । खयां चर
 इति । वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटतकपा इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्भर्ग्याः
 स्थानिनः तत्तद्भर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । तत्रापि निति । तेष्वपि वर्गेषु प्रकृत्या
 स्वभावेन जशामेव सतां प्रकृत्या स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्भर्ग्या आदेशाः स्युः ।
 एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरामेव सतां प्रकृत्यः स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्भर्ग्या आदेशाः-

जसां प्रकृतिजशः, प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात् । २१८३
असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२॥ इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये
तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवङि प्राप्ते । वुगुटावुवङ्यणोः

स्युरित्यर्थः । पर्जन्यवह्न्यणप्रवृत्तेरिति भावः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह—
आन्तरतम्यादिति । जशां जशां च घोषसंवारनादप्रयत्नसाम्यम् । खयां चरां च श्वासा
घोषविवारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्गुण्याणां तत्तद्गुण्यां आदेशा इत्यत्र तु स्थानसाम्यं
नियामकं बोध्यम् । तथा च प्रकृतेः अभ्यासभकारस्य वकारे सति वभूव् अ इति
स्थिते 'अचिरनुधात्वि'त्युवङादेशमाशङ्कितुमाह—असिद्धवदत्रा । पष्ठस्य चतुर्थपादे इदं
सूत्रम् । 'शान्नलोप' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आ भादित्यभिविधावाद् । भस्ये-
त्यधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः । भाधिकारश्च आ पादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा
च आपादपरिसमाप्तेरिति लभ्यते । 'विहितं कार्य'मिति शेषः । किमारभ्येत्याका-
ङ्क्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रादूर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'शान्नलोप' इत्यारभ्या-
पादसमाप्तेः विहितं यदाभीयं कार्यतदसिद्धवद्भवति । प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद्भवतीत्यर्थः ।
अधिकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'शान्नलोप' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते । तथा च यद्य-
स्मून् इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्ये कर्तव्येऽसिद्धमिति लभ्यते । एवं च 'शान्नलोप'
इत्यादि तत्तदाभीयं कार्य 'शान्नलोप' इत्याद्याभीये कार्ये कर्तव्ये असिद्धवदित्यर्थः
पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवतः कार्यस्य यन्निमित्तं तज्जि-
मित्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् 'समानाश्रये कार्यं कर्तव्ये सतीति' लभ्यते ।
एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम् । तदाह—इत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति । आभीये कर्तव्ये
सतीत्यर्थः । एधि शाधीत्युदाहरणम् । 'अत्र 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चे'त्यस्तरेरेत्वस्य
'शाहा'विति शास्तेः शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वात् 'हुक्षस्त्वयो हेधि'रिति हेधि-
त्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा 'जङ्गही'त्याद्यप्युदाहरणम् । हनधातोर्धङ्लुगन्तात् लोपम-
ध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तोपदेशेति' नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वादतो
हेरित्याभीयो लुङ् न भवति । समानाश्रय इति किम् । पपुष इत्यत्र पाधातोलिटः
कसौ 'लिटि धातो'रिति द्वित्वे अभ्यासहस्वे कस्वन्ताद् द्वितीयावहुवचने शसि
'वसोः संप्रसारण' माभीयम् 'आतो लोप इटि चे'त्याहोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं
च भवति । 'आहोपः कसौ' संप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् । आभीये कर्तव्ये
इति किम् । 'अभाजि' गग इत्यत्र भञ्जेश्रिणि, रञ्जेश्रिणि च कृते, 'भञ्जेश्रि चिणि'
'प्रजि च भावकरणयो'रिति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायां
नासिद्धत्वम् । आभादित्यभिविधिः किम् । भाधिकारात् प्रागित्युक्तेभूयानित्यत्र 'बहो-
लोपोऽभू' च बहो'रिति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्, भस्येति-
सूत्रादूर्ध्वभावितादित्यलम् । इति वुकोऽसिद्धत्वादिति । वुक् आभीयस्य अचि रनुधा-
त्वित्युवङि आभीये कर्तव्ये असिद्धतया उकारस्योवङि लघूपधगुणे बभोवेति प्राप्ते

सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूव । बभूवतुः बभूवुः । २१८४ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः
 ७।२।३५॥ बलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ । बभूवथुः । बभूव । बभूव ।
 बभूविव । बभूविम । २१८५ अनद्यतने लुट् ३।३।१५॥ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धा-
 तोर्लुट् स्यात् । २१८६ स्यतासी ललुटोः ३।१।३३॥ लु इति लुङ्लुटोर्ग्रहणम् ।
 धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो ललुटोः परतः । शबाद्यपवादः । २१८७ आर्द्ध-
 धातुकं शेषः ३।४।११४॥ तिङ्शिङ्गयोऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतन्मञ्जः
 स्यात् । इट् । २१८८ लुटः प्रथमस्य डारौरसः २।४।८५॥ डा, रौ, रस एते

सतीत्यर्थः । वुग्विधस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः । वुग्युटावुवङ्यणो-
 रिति । यथासङ्ख्यमन्वयः । बभूवेति । णलो णिस्त्वं तु जगादेत्यादौ । वृद्धयर्थम् । बभूवतु-
 रिति । तसः अनुसादेशो वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । बभूवुरिति । हेरसा-
 देशे वु गादि पूर्ववत् । सिपः थलि बभू थ इति स्थिते—आर्द्धधातुकस्येड् । ‘नेड्वशिकृती’
 त्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेड्ग्रहणं न कार्यमिति ‘नेड्वशी’ति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्या-
 तम् । आर्द्धधातुकस्येति किम् । जुगुप्सति । अत्र ‘गुसिज्जिकृद्भ्य’ इति सनो धातो-
 रित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्द्धधातुकत्वम् । बभूविधेति । सिपः थलि तस्य
 इडागमे वुगादि पूर्ववत् । बभूवथुर्णिति । थसः अथुप्सादेशो वुगादि पूर्ववत् । सकार-
 रस्य रुत्वविसर्गौ । बभूवेति । मध्यमपुरुषबहुवचनस्य अकारः सर्वादेश इति ‘पर-
 स्मैपदानां णललुप्सित्यत्रोक्तम् । वुगादि पूर्ववत् । बभूवेति । भिपो णलि वुगादि
 पूर्ववत् । बभूविवेति । वसो वादेशो वलादित्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र
 ‘अयुकः किती’तीडागमनिषेधः शङ्क्यः ‘कृसृभृवृस्तुदुसृथुवो लिटी’ति क्रादिनियमा-
 द्दित्सिद्धेः । बभूविमेति । मसो मादेशो इडागमे वुगादि पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया ।
 अनद्यतने लुट् । धातोरित्यधिकृतम् । ‘भविष्यति गम्यादयः’ इत्यतः भविष्यतीत्यनु-
 वर्तते भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—भविष्यत्यनद्यतन इति ।
 अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिङित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ लुटस्तिवादयः । भू
 ति इति स्थिते ‘कर्तरि शबि’ति शपि प्राप्ते—स्यतासी ल । स्यश्च तासिश्चेति
 द्वन्द्वात् प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । ल लुट् अनयोर्द्वन्द्वात्
 सप्तमीद्विवचनम् । ग्रहणमिति । लृस्वरूपस्योभयत्राऽविशिष्टत्वादिति भावः । धातो-
 रित्यधिकृतम् । तदाह—धातोरिति । भू तास् ति इति स्थिते—आर्धधातुकं शेषः ।
 ‘तिङ्शिस्तावर्धधातुक’मिति पूर्वसूत्रोपात्ततिङ्शिदन्त्यः शेषः । तदाह—तिङ्शिदन्त्योऽन्य
 इति । विहित इति । धातोरित्यधिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च
 ‘जुगुप्सते’ इत्यादौ ‘गुसिज्जिकृद्भ्य’ इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहित-
 त्वाभावेन आर्द्धधातुत्वाभावादिडागमो न भवति । एतत्संज्ञः स्यादिति । आर्द्धधातु-
 कसंज्ञक इत्यर्थः । इडिति । तास्प्रत्ययस्योक्तसूत्रेणार्द्धधातुत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च

क्रमात्स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः २१८९ पुगन्तलघूपधस्य च ७।३।८६॥ पुगन्तस्य लघूपधस्य चाऽङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ । अत्रेको गुणे प्राप्ते । २१९० दीधीवेवीडाम्

‘आर्द्धधातुकस्येड्वलादे’रितीडागम इत्यर्थः । भू इ तास् इति स्थिते, उकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते—लुटः प्रथमस्य । डा रौ रस् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । लुट इति स्थानषष्ठी, लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । क्रमादिति । यथासङ्ख्यलभ्यम् । ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमाः, आत्मनेपदस्य त्रयः प्रथमाः इति स्थानिनः षट्, आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासङ्ख्यमिति चेन्न । डाश्च रौश्च रस् कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरसश्चेति एकशेषमाश्रित्य भाव्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन ‘चुट्’ इत्यस्याः प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुट् इति टकारस्येत्यसंज्ञेति भाव्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—डित्त्वसामर्थ्यादिति । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तभूतत्वेत तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः । तथा च भवित् आ इति स्थिते—पुगन्तलघू । ‘मिदे-गुण’ इत्यतः गुणः इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमवयवषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । ‘इको गुणवृद्धी’ इति परिभाषया इक इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह—पुगन्तस्येत्यादिना । अङ्गस्येक इति । अङ्गानवयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नन्वत्राङ्गवयवस्येकः तदुपरितनहलाव्यवधानात् सार्धधातुकपरत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह—येन नेति । येन स्थान्युत्तरवर्णे—रनिमित्तस्य, नाव्यवधानं व्यवधानमवर्जनीयमिति यावत्, तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि षष्ठ्यन्तमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—वचनप्रामाण्यादिति । तथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्यप्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्वं चाऽन्त्यादलः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्थाभावे इक उपधात्वाभावाद्लघूपधस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विपर्ययमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सौढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह—तेनेति । अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय सम्भवाद्नेकवर्णव्यवधानं नादत्तव्यमिति भावः । गुणे प्राप्त इति । भवित् आ इति स्थिते डाभावसम्पन्नस्याऽऽकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्यङ्गावयवस्योपधाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं

१। १। ६॥ दोषिवेव्योरित्थ गुणवृद्धौ न स्तः । भविता । २१९१ तासस्त्योर्लो-
पः ७। ४। ५०॥ तासेरस्तेश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । २१९२ रि च ७। ४।
५१॥ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्यः । भविता-
स्य । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः । २१९३ लट् शेषे च ३। ३। १३॥ भविष्य-
दर्थाद्धातोर्लट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्यः इट् । भविष्यति । भवि-

प्रति भूधातुरेवाङ्गम् , न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसन्ज्ञा-
सूत्रे तदादिग्रहणेनाविकरणविशिष्टस्याऽप्यङ्गत्वात् । दोषिवेवौ । 'दोषीड् दीप्तिदेवनयोः'
'वेवीङ्वेतिना तुल्ये' । दोषीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धौ' इत्य-
तो गुणवृद्धौ इति, 'न धातुलोप' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तदाह—दोषिवेव्योरित्या-
दिना । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अवा-
दादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते 'रि चे'ति सकारस्य लोपं वचयन् तत्रानु-
वृत्तिप्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति—तासस्त्योः । तास् चाऽस्तित्थेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'सः
स्यार्धधातुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाऽधिकृताङ्गाच्चिसप्रत्ययस्य विशेषणात्
तदादिविधिः । तदाह—तासेरित्यादि । अस्तैरिति श्रित्पा निर्देशः । अस्रधातोरित्यर्थः ।
अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । भवितासस्त्यनुपदमेवोदाहरणं वचयते । रि च । 'ता-
सस्त्योर्लोप' इति सूत्रम् अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाऽङ्गाच्चिसप्रत्ययस्य विशेषणात्त-
दादिविधिः । तदाह—रादाविति । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानु-
वर्तते । ततो राद्विप्रत्ययस्याऽसम्भवात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च
भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह—भविताराविति । भवितार इति । झौ तासि
इडागमे ऊकारस्य गुणे अवादेशे झेः रस् इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सका-
रस्य रुक्वविसर्गाविति भावः । भवितासीति । सिपि तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे अ-
वादेशे 'तासस्त्यो'रिति सकारस्य लोप इति भावः । भवितास्य इति । थसि तासि इ-
डागमे अवादेशे थसः सस्य रुक्वविसर्गाविति भावः । भवितास्येति । बहुवचने थे
तासि इति गुणावादेशौ । भवितास्मीति । मिपि तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्व इति ।
वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुक्वविसर्गौ । एवं ससि भवितास्म इति रूपम् । इति
लुट्प्रक्रिया । लट् शेषे च । धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो भवि-
ष्यतीत्यनुवृत्तं धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह—भविष्यदर्थाद्धातोः लट् स्यादिति । तुमुन्पुलौ
क्रियायां क्रियार्थायामिति पूर्वसूत्रे क्रियार्थायां क्रियायामित्यर्थनिर्देशः स्थितः । ततो-
ऽन्त्यः शेषः । 'क्रियार्थायां क्रियायामसत्या'मिति लभ्यते । चकारात् 'क्रियार्थायां
क्रियायां सत्या'मित्यपि लभ्यते । तदाह—क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । ननु
लट् इत्येव सूत्रमस्तु । शेषे चेति मास्तु । भविष्यदर्थाद्धातोः लट् इत्येतावतैव क्रि-
यार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च लटो लाभ इति चेत् मैवम् । 'शयिष्यत' इति

ध्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः ।
भविष्यामः । २११४ लोट् च ३।३।१६२॥ विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात् ।
२११५ आशिषि लिङ्लोटौ ३।३।१७३॥ २११६ एरुः ३।३।८६॥ लोट् इका-
रस्य उः स्यात् । भवतु । २११७ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७।१।
३५॥ आशिषि तुह्योस्तातङ्ङा स्यात् । अनेकाण्वत्सर्वादेशः । यद्यपि 'डिच्चे'
(सू ४३) इत्यमपवादस्तेषां न्यन्यार्थङिः वेत्तनवादिषु चरितार्थ इति गुणवृद्धि-
प्रतिषेधसम्प्रसारणार्थतया सम्भवत्प्रयोजनङकारं तातङ्ङि मन्यरं प्रवृत्तः परेण

स्थीयत' इत्यादौ भावकर्त्रोः तुमुन्मुखल्भ्यां लोटो बाधाऽभावाथत्वात् । नच वासरूप-
विधिना तस्मिन्निङ्ङिः शङ्कया । 'त्स्युट् तुमुन्मुखल्येषु वासरूपविधिर्नास्तीति' तन्निषेधा-
दित्यास्तां तावत् । स्य इति । लुट्स्तिपि 'स्यतासी लुलुटो'रिति स्यप्रत्ययः । तस्य
बलाद्याद्धातुत्वात् इडागम इत्यर्थः । भविष्यतीति । स्यप्रत्ययस्य इटि ऊकारस्य
गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य वत्त्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ
भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यजो'ति दीर्घः । इति
लुट्प्रक्रिया । लोट् च । 'विधिनिसन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते ।
तदाह — विध्यादिष्विति । विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङविधौ व्याख्यास्यन्ते । आ-
शिषि लिङ् । आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तीच्छा । लोट्स्तिपि विशेष-
माह—एरुः । एः उः इति ऋङ् । एरिति पठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो
लङ्'दित्यतो लोट् इत्यनुवर्तते । तदाह—लोट् इति । भवत्विति । तिपि अपि गुणे अवा-
देशे तिष इकारस्य उकारः । अथाऽऽशिषि लोटो विशेषमाह—तुह्योस्तातङ् । तुह्य हिङ्
तुही, तयोरिति त्रिप्रहः । तातङ्ङि उकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशः
शिष्यते । ननु किमन्य अनेकाल्पत्वात्सर्वादेशता । उत डिच्चादन्तादेशतेत्यत्र आह—
अनेकाल्पत्वात् सर्वादेश इति । ननु 'डिच्चे'त्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङादेरिव तात-
ङ्ङोऽप्यन्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते—यद्यपि डिच्चेत्ययमपवाद इति । परिहरति—
तथापीति । परेण बाध्यत इति । तातङ्ङादेशे 'डिच्चे'त्यर्थं विधिः 'अनेकाल्पित्वसर्वस्ये'
ति परेण बाध्यत इत्यर्थः । ननु 'परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इति
परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् डिच्चेत्यन्तादेशत्वमेव तातङ्ङि युक्तमित्यत आह—
तातङ्ङि मन्यरं प्रवृत्त इति । डिच्चे'ति विधिरिति शेषः । तातङ्ङि विषये डिच्चेति विधि-
र्मन्यरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादेशविधिना बाध्यत इत्यर्थः । कुतो मन्दप्रवृत्तिक-
त्वमित्यत आह—अन्यार्थेत्यादिना । अन्तादेशत्वादन्योऽर्थो यस्य डिच्चेत्यस्य न विद्यते
तदनन्यार्थम् । तथाविधं डिच्चेवं येषां तेषु अनङादिषु डिच्चेति विधिः चरितार्थः
लङ्प्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः । तातङ्ङो डिच्चेवं तु अन्तादेशत्वापे-
क्षया अनन्यार्थे नेत्याह—सम्भवत्प्रयोजनङकारे इति । सम्भवन्ति प्रयोजनानि अन्यानि-

बाध्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि सम्बलत्वात् । भवतात् । २१९८ लोटो लङ्-
 वत् ३।४।८५॥ लोटो लङ् इव कार्यं स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथा-
 हि । २१९९ तस्थस्थमिपां तातंतामः ३।४।१०१॥ क्तिश्चतुर्णामिषां तामाद-
 यः क्रमात्स्युः । २२०० नित्यङितः ३ । ४ । १९ ॥ सकारान्तस्य क्दितुमस्य
 यस्य स सम्भवप्रयोजनः । तथाविधः ङकारः यस्य तथाविधे तात्कीर्यर्थः । कथं
 सम्भवप्रयोजनकत्वमित्यत आह—गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणार्थमेति । द्विष्टादित्या-
 दौ लघूपधादिगुणनिषेधः । स्तुतात् युतादित्यादौ 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'ति विहिताया
 वृद्धेर्निषेधः । 'वशा कान्तौ' उष्टादित्यत्र 'ग्रहिभ्यावयी'ति सम्प्रसारणम् । आदिना प्र-
 तादित्यत्र 'प्रुव ईदि'-तीटोऽभावस्य सङ्ग्रहः । ननु तातङ्विषये ङिच्चेति विचिर्न-
 प्रवर्तताम् । अथापि 'परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय' इति न्यायेन पर-
 स्थापि सर्वादेशविधेरपवाद्भूतेन ङिच्चेत्यनेन बाध एवोचित इत्यत आह—इहेति ।
 इह तातङ्विषये अनेकाल्शिःसर्वस्येति सामान्यशास्त्रस्य, ङिच्चेति विशेषशास्त्रस्य
 च सम्बलत्वात् सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण बाध्यत इत्यर्थः । अयं भावः-अपवा-
 दशास्त्रस्य परनित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाशत्वमेव बीजम् । प्रकृते च ङिच्चेति
 विधिः अनङाङिङिस्वमन्तादेशवैकप्रयोजनकं प्रयोजनान्तरविरहेण निरवकाशत्वात्
 झटिति परिगृह्यन् कृतार्थतामनुभवन्, तातङो ङित्वं प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाश-
 खादुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—ङिस्वस्य सावकाशत्वाद्विप्रतिषेधात्तातङ् सर्वादेशः
 इति । अधिकान्तु विस्तरभिया विरम्यते । भवतादिति । आशिषि लोटस्तिषि शपि
 गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातङ् सर्वादेशः । ङकार इत् । द्वितीयतकारादकार उच्चा-
 र्णार्थः । लोटो लङ्वत् । लङ् इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येवे'ति षष्ठ्यन्ताद्धितः । तदा-
 ह—लोटो लङ् इवेति । ननु तर्हि 'लुङ्लङ् लृङ् षड्दुदात्त' इत्यङागमोऽपि स्यादित्यत
 आह—तेनेति । लङ् इति स्थानषष्ठ्यन्तात् वतिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थः । अङागमस्तु न
 लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः । केन तामादयः, केन वा सलोप
 इत्यत आह—तथा हीति । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त
 इत्यर्थः । तस्थस्थमिपाम् । तस्, थस, थ, मिप्, एषां द्वन्द्वात् षष्ठ्यबहुवचनम् । ताम्
 तम् त अम् एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । 'नित्यं ङित' इत्यस्मात् ङित इत्यनु-
 वर्तते । तदाह—ङितश्चतुर्णामिति । ङितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यर्थः । क्रमा-
 दिति । यथासङ्ख्यसूत्रलभ्यमिदम् । नित्यं ङितः । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयो-
 जनम् । प्रसङ्गाद्विदोऽन्यस्तम् । 'म उत्तमस्ये'ति सूत्रमनुवर्तते । तत्र स इति षष्ठ्य-
 न्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'ह्रतश्च लोप' इत्यतो लोप इत्यनु-
 वर्तते । तदाह—सकारान्तस्य क्दितुमस्येति । ङितो लकारस्य य आदेशः उत्तम-
 पुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतोऽन्यत्रे'त्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रहणम् ।

नित्यं लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम् । भव-
न्तु । २२०१ सेह्यपिच्च ३।४।८७॥ लोटः सेहिः स्यात्सोऽपिच्च । २२०२ अतो
हेः ३।४।१०५॥ अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव । भवतम् । भवतम् । भवत् ।
२२०३ मेनि ३।४।८९॥ लोटो मेनिः स्यात् । २२०४ आहुत्तमस्य पिच्च
३।४।९२॥ लोडुत्तमस्याढागमः स्यात्स पिच्च । द्विग्योक्तत्वं न । इकारोच्चारणसा-
मर्थेति । भवानि । भवाव । भवाम । २२०५ अनद्यतने लङ् ३।२।१११॥

आलोऽन्त्यस्येयन्त्यलोपः । भवतामिति । लोटस्तस्य । तस्य तामादेशः । णप् । गुणा-
ऽवादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राक् विभक्तिस्वामावाङ् 'विभक्तौ तुस्मा'
इति निषेधाऽभावात् मकारस्येसंज्ञा शङ्कया । संयोगान्तलोपेन मकारान्तरप्ररले-
षेण उपदेशोऽन्त्यत्वाऽभावात् । भवन्त्विति । लोटो हेः अन्तादेशो णपि गुणे अवादेशो
द्वयोरकारयोः पररूपे एकरित्कारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ लोटः सिपि
णपि गुणाऽवादेशयोः भव सि इति स्थिते । सेह्यपिच्च । हि इति लुप्तप्रथमाकम् ।
'लोडो लङ्व' दिश्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोडः सेरिति । स्तुहीत्यादौ सिप्-
स्थानिकस्य हेः पिश्वासार्वधातुकमपिदिति द्विद्वाऽभावात् गुणे प्राप्ते अपिद्वच-
नम् । एवं च द्विद्वात् 'विङ्गति चे'ति गुणो न । सेहिं द्विच्चेत्येव तु न सूत्रितम् ।
पितृस्सिपः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः । भव हि इति स्थिते । अतो
हेः । अत इति पञ्चमी । हेरिति षष्ठी । 'चिणो लु'गिर्यतो लुगिर्यनुवर्तते । तदा-
ह—अतः परस्येति । भवेति । हि विधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । भवतादिति ।
आक्षिपि लोटः सिपि तस्य 'सेह्यपिच्चे'ति हिभावे णपि गुणाऽवादेशयोः 'अतो हे' रि-
ति लुक् परत्वात् बाधित्वा 'तुह्यो'रिति पक्षे तातडिति भावः । भवतमिति । थसि
णपि गुणे अवादेशो च भव णस् इति स्थिते 'लोडो लङ्व'दिति लङ्वत्वात्तस्यस्यमि-
पामिति थसः तमादेशो रूपम् । एवं भवतेति । अस्य तादेश इति विशेषः । लोटो
मिपि णपि गुणे अवादेशो मिपस्तस्यस्यमिपामित्यमादेशो प्राप्ते—मेनिः । 'लोडो लङ्व'
दिश्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोडः मेरिति । भव नि इति स्थिते । आहुत्त-
मस्य । 'लोडो लङ्व'दिश्यतः लोट इत्यनुवर्तते । तदाह—लोडुत्तमस्येति । स्तवानि
स्तवावेत्यादौ सार्वधातुकमपिदिति द्विस्त्रिग्यर्थं पिद्वचनम् । यद्यपि मिप्स्था-
निकस्य नः पिश्वात्ताढागमस्यापि सिद्धं पिश्वं, तथापि वसुमसोराढागमस्याऽद्विस्वा-
र्थम् पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एक'रित्युत्वं कुतो न स्यादित्यत
आह—द्विग्योक्तत्वं नेति । सामर्थ्यादिति । अन्यथा हु-नु इत्येव विदध्यादिति भावः ।
भवानीति । आढागमे सवर्णदीर्घः । न चात्र लङ्वद्वादादित्येति लोपः शङ्क्यः ।
इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । अन्यथा 'भो न' इत्येव विदध्यात् । एवं हेरपि बोध्यम् ।
यद्यपि भवानीत्यादावतो दीर्घो यजि इत्येव दोषसिद्धेराढागमविधिः व्यर्थः । तथापि

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्षातोर्लङ् स्यात् । २२०६ लुङ्लङ्लङ्ङ्वडुदात्तः ६।४।७१॥
 एषु परेष्वङ्गस्याडागमः स्यात् , च चोदात्तः । २२०७ इतश्च ३ः४।१ ०॥ क्ति
 लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् । अभवताम् । अभ-
 वन् । अभवः । अभवतम् । अभवत । अभवम् । अभवाव । अभवाम । २२०८ वि-
 धिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३।३।१६१॥ एष्वर्थेषु यो-
 त्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः प्रेरणम् , भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निम-

स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि न्यायत्वाद्गुप्यस्तम् । भवावेति । लोटो वस गु-
 णावादेशौ । आडागमः । सवर्णदीर्घः । लङ्वङ्गावात् 'नित्यं क्ति' इति सकारलोपः ।
 एवं मसि भवामेति रूपम् । इति लोटप्रक्रिया । अनद्यतने लङ् । धातोरिति, भूत इति
 चाधिकृतम् । भूत इव धात्वर्थे अन्वेति । तदाह—अनद्यतनभूतार्थवृत्तेरिति । लङ्
 कङ्लङ् । अङ्गस्येति अधिकृतम् । तदाह—एषु परेषु अङ्गस्येति । अन्तरङ्गत्वात् नित्य-
 त्वपरत्वाच्च यथायथं तिपि शपि विकरणे गुणे अवादेशे विकरणविष्टिस्याङ्गस्य
 अडागमः । 'लावस्थायामेवाऽडागम' इति तु पञ्चान्तर भाष्ये स्थितम् । इतश्च । ल-
 स्येति अधिकृतम् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेष्वित्यस्मात् लोप इति, परस्मैपदेष्विति
 चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—ङिञो कस्येत्यादिना ।
 अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य लोपः । तदाह—अभवदिति । अभवतामिति । लङस्तसस्ता-
 मादेशः, शप् । गुणावादेशौ । अट् । अभवन्निति । श्लेरन्तादेशः । शप् गुणावादेशौ अट्
 'इतश्चे'ति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । अभव इति । सिपि, शपि गुणे
 अवादेशे अटि इकारलोपे रुक्त्विसर्गौ । अभवतमिति । यसस्तमादेशः । शप् गुणा-
 वादेशौ अट् । अभवतेति । यस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि । अभवमिति ।
 मिपः अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम् । अभवावेति । वसि शपि गुणावादेशौ
 अट् । 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घः । 'नित्यं क्ति' इति सकारलोपः । एवं मसि अभ-
 वामेति रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया । विधिनिमन्त्रण । ननु विध्यादयो हि न लिङो
 दाच्याः । लः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात् ।
 न च लः कर्मणि चेति शास्त्रं लिङ्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम् । तथा
 सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाऽभावेन शबाद्यनापत्तेरित्यत आह—योत्येष्विति । 'लः
 कर्मणि चे'ति सूत्रं सामान्यविषयं चेदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण न बाध्यते,
 अविरोधात् । तथा च विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति मत्वाह- वाच्येषु
 वेति । पचद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । विधिः प्रेरणमेति भाष्यम् , अर्धतत्सङ्-
 गृह्णाति—विधिः प्रेरणमिति । ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावार्थोक्तव्यमि-
 त्यतो व्याचष्टे—भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति । तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति—भवान्
 वस्त्रं चालयेदिति । आमन्त्रणात् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे—निमन्त्रणं

न्त्रणं नियोगकरणम् , आबश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । 'प्रवर्तनायां लिङ्' इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थम् । २२०९ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ् ३। ४। १०३॥ लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चेदात्तो लिङ् । डित्बोक्ते-
ज्ञायते कचिदनुबन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति प्रतिषेधः इति । शनः शानचः शित्वम-

नियोगकरणमिति । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायस्वभ्रमं वारयति — आवश्यकं श्राद्ध-
भोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति । 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपश्चित्तः' ।
इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति ।
आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति । यथेच्छं क्रियतामिष्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । अधीष्टं सत्कार-
पूर्वको व्यापार इति । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्यैष-
धातोर्भावे कान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्ट-
शब्दस्य पुंसवम् । अधीष्टमित्येव कचिरपाठः । 'माणवकं भवानध्यापये'दित्युदा-
हरणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणम् सम्प्रश्नः । यथा—किं भोः व्याकरणं
भवानधीयीतेति । प्रार्थनं यास्त्रा । यथा 'भवानन्नं मे दद्या'दिति । सुवचमिति । प्र-
वर्तनाख्यस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्त-
ना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणारमकः प्रवर्तयितुगुर्वा-
दिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । चतुर्णामिति । विधिनमन्त्रणांमन्त्रणा-
धीष्टानामित्यर्थः । अथ लिङ्भित्तिपि इतरच्चेतीकारकोपे शपि गुणे अवादेशो भवत् इति
स्थिते—यासुट् पर । 'लिङः सीयु' इत्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । पष्ठथ सप्तमी
तडाह—लिङः परस्मैपदानामिति । सीयुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत्, उकार उष्ठा-
रणार्थः । टित्वात् तिवादीनामाद्यवयवः । अवयवे लिङ् च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति
न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिवादी विश्राभ्यति । 'आगमा अनुदात्ता' इति या-
सुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनमागमा अनुदात्ता इत्यत्र ज्ञाप-
कमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुतायामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो डित्ववचनम् ।
ननु यदागमा इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानि-
वचनेनैव डित्वविदेः यासुटो डित्वविधिर्यर्थः । न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल-
ङ्कारेण गुणनिषेधविधावाश्रयणादनन्विधाविति निषेधः शङ्क्यः । 'सुमाश्यागापाज-
हृतिमां हको'ति विङ्गति विहितस्य ईश्वरस्य 'न स्यपी'ति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्ध-
कार्य अनन्विधाविति निषेधाऽभावज्ञापनादित्यत आह—डित्बोक्तेरिति । कचिदनु-
बन्धकार्येऽप्यनन्विधाविति निषेध इति । यासुटो डित्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः । तथा च
यत्तज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो डित्वमिति भावः । ज्ञापनफलं तु वच्यमाणस्यत्र ङोब-
भावः । अन्यथा लडादेशस्य ज्ञानचः स्थानिवत्त्वेन टित्वात् ङोप् स्यात् । ननु 'क-

पीह लिङ्गम् । २२१० सुट्तिथोः ३।४।१०७॥ लिङ्गस्तकारयकारयोः सुट् स्यात् ।
 सुटा यासुट् न बाध्यते । लिङो यासुट् तकारयकारयोः सुडिति विषयभेदात् ।
 २२११ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७।२।७९॥ सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य
 कोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङि । स्फुटतरं
 तु तत्राप्यात्मनेपदे । २२१२ अतो येयः ७।२।८०॥ अतः परस्य सार्वधातु-
 कावयवस्य यः इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । सार्वधातुके

चिद्बुबन्धकार्येऽप्यनस्विधाविति निषेध' इत्यत्र यासुटो ङित्ववचनं न ज्ञापकम् ।
 अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनस्विधाविति निषेधाऽभावे सत्यपि यासुटो ङित्वस्य तिप्सि-
 पमिबागमयासुटो ङित्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेऽपि तिप्सिप्मिपां
 ङित्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । हलश्चनश्चानञ्जा'विति सूत्रभाष्ये 'ङित्वच पित् पित्च
 ङित्नेति' प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसादाह—श्चनः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गमिति । इह
 अनुबन्धकार्येऽपि कचिद्बुबन्धधाविति निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे शनः शनाप्रत्ययस्य, यः
 शानजादेशः हलः शनश्चानञ्जाविति विहितः, तस्य शित्वमपि लिङ्गं—ज्ञापकमित्य-
 र्थः । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र
 च यद्वक्तव्यं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वचयमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते भव या
 स् त् इति स्थिते—सुट्तिथोः । लिङस्सीयुङित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । तिस्रश्च चेति
 द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः । तदाह—लिङस्तकारेति । सुटि टकार
 इत्, उकार उच्चारणार्थः । भव यास् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा या-
 सुटः कथं न बाधः । भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विधेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य
 निराकरोति—सुटा यासुट् न बाध्यत इति । तत् कुत इत्यत आह—लिङो यासुडिति ।
 लिङः सीयुट् यासुडागमश्च । लिङादेशकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदा-
 दित्यर्थः । तथा च यौगपद्याऽसम्भवाऽभावात् विप्रतिषेधाऽभावाच्च परेणापि सुटा
 यासुटो बाध इति भावः । लिङः स । सेति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'कदादिभ्यः सार्वधातुके'
 इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह—सार्वधातुक लिङ इति ।
 सकारद्वयस्यापीति । अविशेषात् सकारद्वयस्यापि युगपत्कोपः प्रवर्तते । 'लब्धे लक्षणस्य
 सकृदेव प्रवृत्ति'रिति तु पर्यायेण पुनः प्रवृत्तिनिवृत्तिपरमिति भावः । यद्यपि भव यास् स्
 त् इत्यत्र स्कोरित्वेव सिध्यति । तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम् । ननु सुटो लोपे किम-
 र्थमुड्विधिरित्यत आह सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङोति । भूयास्तामित्यादौ लिङादिपी
 त्याद्विधातुकरत्वेन तत्र सकारलोपस्याऽप्रसक्तेरिति भावः । 'व्यञ्जनपरस्यैकस्याऽनेकस्य,
 वोच्चारणे विशेषाऽभाव' इति भाष्यादाह—स्फुटतरं इति । तत्रापि आशिपि लिङमपि
 पृथिवीष्टेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटोऽभा-
 वेन सलोपाऽभावेन च सुट् एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणसम्भवादिति भावः ।

किम् । चिकीर्षात् । मध्येऽपवादन्यायेन हि अतो लोप एव बाध्येत । भवे-
दित्यादी तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् । २२१३ झेजुस् ३ः ४। १०८॥ लिङो

तथा च भव या त् इति स्थिते । अतो येयः । 'या' इति लुप्तपष्ठोक्तं पदम् । अत इति
पञ्चमी । परस्येयस्याहार्यम् । इय इत्यत्राऽकार उच्चारणार्थः । 'रुदादिभ्य' इत्यस्मात्
'सार्वधातुक' इत्यनुवृत्तम् अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तद्वाह-अतः परस्येत्यादिना ।
भव इय त् इति स्थितम् । गुण इति । 'आद्गुण' इत्यनेनेति शेषः । भवेय् त् इति
स्थितम् । यलोप इति । 'लोपो ऽग्योरित्यनेने'ति शेषः । भवेदिति । यलोपात् प्राक् ह-
वडायादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयो-
गान्तलोपस्य त्रैवादिकत्वेनाऽसिद्धत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके किमिति । 'रुदादिभ्य'
इत्यतःसार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः । भूया-
दित्यादावाशीलिङि आर्धधातुके अतः परत्वाऽभावादेव इयादेशाऽभावसिद्धेः सार्व-
धातुकग्रहणानुवृत्तिव्यर्थस्याशयः । चिकीर्षादिति । कृञ्धातोः सन्नन्तात् आशीलिङि
तिवादी चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो लोप' इत्यकारलोपे चिकीर्षादिति रूपम् । तत्र
'अतो येय इत्यत्र' सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते अतो येय इति
इयादेशो आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः,
आशीलिङादेशस्य तिङः लिङाशिषाऽयाद्धधातुकतायाः वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।
ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वात् अतो लोप इति अकारलोपे
सति अतः परत्वाभावादेव 'अतो येय' इत्यस्याऽप्रवृत्तेः तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्ति-
व्यर्थेवेत्यत आह-मध्येऽपवादन्यायेन हतो लोप एव बाध्येतेति । षष्ठस्य चतुर्थपादे अतो
लोप इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे अतो येय इति सूत्रम्, सप्तमस्य चतुर्थपादे
तु 'अतो दीर्घो यजी'ति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीलिङि आर्धधातुके चिकीर्ष
यादित्यत्राहोपप्राप्या विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्या च इयादे-
शस्य निरवकाशत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन्
बाध्ये सति 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरा'निति न्यायेनातो लोप एव
बाधप्रवृत्तिः । न तु अतो दीर्घ इत्यर्थः । एव चाद्धधातुके चिकीर्ष यादिति स्थिते अतः
परत्वादियादेशः प्रसज्येतेत्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाग्यासिरपीत्याह-
भवेदित्यादाविति । अतः परस्य इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ विधिलिङि स्थि-
ति सार्वधातुके भव यादिति स्थिते इयादेशं परत्वाद्वाधित्वा 'अतो दीर्घो यजी'ति
यजादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाऽभावा-
दियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नच इयादेशस्य निरवकाशत्वात् दीर्घ-
बाधकत्वं शङ्क्यम् । चिकीर्षादित्याद्धधातुके दीर्घप्राप्ययोग्ये इयादेशस्य सावकाश-
त्वादिति भावः । भवेतामिति । तसः तामादेशो शपि गुणे अवादेशो यासुडागमे सुटि
सकारह्रस्वलोपे या इत्यस्य इयादेशो आद्गुणे यलोपः । अथ लिङो झेजोऽन्त इति प्राप्ते

जेजुस् स्यात् । ज इत् । २२१४ उरस्यपदान्तात् ६। १। २६॥ अपदान्तादवर्णा-
दुसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते । परत्वाच्चित्यत्वाच्च 'अतो येयः'
(सू २२१२) इति प्राश्नः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पररूपं न्याय्यम् , तथापि 'यास्'
इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्यापवाद इय् । 'अतो येयः' (सू
२२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः । भवेत्तम् । भवेत् । भवेयम् । भवेव ।

जेजुस् । लिङस्सीयुङित्यतो लिङ इत्स्वनुवर्तते । तदाह—लिङो जेरिति । अनेकाल्त्वात्स-
वदेशः । ज इदिति । कुसःस्थानिवशेन प्रत्ययत्वात् चुट्ट इति जकार ह्रस्वसंज्ञक इत्यर्थः ।
उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं बाधित्वा
पररूपप्रवृत्तिं शङ्कितुमाह—उत्थप । एकः पूर्वपरयोरित्यधिकृतम् । आद्गुण इत्यस्मादा-
दित्यनुवर्तते । 'एङि पररूप'मित्यस्मात्पररूपमिति । तदाह—अपदान्तादिति । उसीति ।
उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इको यणचो'त्यतः अचोऽयनुवृत्तेः । य-
द्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशोऽपि रूपं तुल्यम् । तथापि 'अकः सवर्णे
दीर्घ' इत्याद्यानुत्तराचीत्यावरयकमप्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्नुरित्याद्युदाहर-
णम् । इति प्राप्त इति । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चाद्गुणं बाधित्वा एकस्मि-
न्नुकारे पररूपे प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्स्यात्स्याभावात् इय् न स्या-
दिति मन्यते—परत्वादिति । पररूपपेक्षया इयादेशः परः नित्यश्च, अकृते कृते च प्र-
वृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकदेशविकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तवशेन वा इया
देशस्य निर्बाधत्वात् । ततश्च पररूपं बाधित्वा इयादेशो भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना
मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गाधिकारस्थत्वाभावात् अङ्गानपेक्षत्वात् अन्तरङ्गम्
इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वात् बहिरङ्गः । ततश्च पराक्षित्यादपी-
यादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात् पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते—यद्य-
पीति । परिहरति—तथापीति । अतः यास इयः इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तचष्ठीकं
पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति व्याख्येयमित्यर्थः । ननु 'लिङः
सलोपोऽनन्त्यस्ये'ति सकारस्य लोपः इयादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् प्राप्नोतीति, त-
तश्च यास इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह—एवं चेति । यासिति सकारान्तस्य
इयादेशत्रिधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य इया-
देशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायां अवर्णापरत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्ति-
रिति भावः । ननु यदि 'यास् इयः' इतिच्छेदः, तदा सकारस्य ह्रस्वे, भोभगो इति यावे,
'लोपः शाकल्यस्ये'ति तस्य लोपे अतो या इयः इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलो-
पस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—सन्धिरार्ष इति । 'आनेमु'गिति सूत्रे भाष्ये तु अतो या
इय इत्येव सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवेरिति । सिपि, शपि, गुणः । अवादेशः । इतश्चेति इ-
कारलोपः । यासुडागमः । सकारस्य लोपः । इयादेशः । आद्गुणः यलोपः । इत्यत्रि-

भवेम । २२१५ लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ ॥ आशिषि लिङ्स्तिङाद्धातुकसंज्ञः
स्यात् । २२१६ किदाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥ आशिषि लिङो यासुट्किस्स्यात् ।
'स्कोः' (सू ३८०) इति सलोपः । २२१७ किङ्कति च १ । १५ ॥ गित्किङ्कि-

सर्गौ । एवं यसः तमादेशे यस्य तादेशे च, भवेत्तस्मै भवेतेति च रूपम् । भवेयमिति ।
मिपि अमादेशः । ञप् । गुणः । अवादेशः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः ।
भवेति । वस् । ञप् । गुणावादेशौ 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः । यासुट् । सलोपः ।
इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः । एवं मसि भवेमेतिरूपम् । इति विधिलिङ्प्रक्रिया ।
अथाशीलिङि विशेषमाह—लिङाशिषि । लिङिति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'तिङ्शित्सार्व-
धातुक'मित्यतस्तिङ्मित्यनुवर्तते । तदाह—आशिषि लिङ्स्तिङिति । सार्वधातुकसंज्ञाप-
वादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं शवादि न भवति । किदाशिषि । लिङ्स्सीयु-
ङित्यतः लिङ् इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मैपदेष्वित्यतः यासुडिति च । तदाह—आशिषि
तिङ् इति । 'यासुट् परस्मैपदेष्विति ङित्स्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्वेनैव गुणनिषेधः
सिध्यति । तथापि 'इत्या'दित्यादौ 'वचिस्वपियजादीनां क्ति'ति सम्प्रसारणाद्यर्थ-
किंस्वमावश्यकम्, इह न्याय्यत्वादुपन्यस्यम् । अथ आशिषि लिङ्स्तिङिति आर्धधातु-
कत्वात् शबभावे 'इतश्चे'तीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात् सार्वधातुकत्वा-
भावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् स् त् इति स्थिते प्रक्रियामाह—स्कोरिति सलोप-
इति । 'लिङ्स्सलोप' इत्यस्य सार्वधातुकविषयत्वात् स्कोरिति सुटः पदान्तसंयोगादि-
त्वालोपः । ततो यासुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः, न तु श्वपरसंयो-
गादित्वेन यासुटः अस्य लोपे सुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वालोप इति युक्तम् ।
तथा सति श्वपरसंयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तेः । अथ इत्यादौ
सात्वकाशस्य श्वपरसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपाऽबाधकत्वादिति शब्दरत्ने वि-
स्तरः । एवं च भूयास् स् त् इति स्थिते सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र
'सार्वधातुकाद्धातुक्योरिति' गुणे प्राप्ते । किङ्कति च । गृह्ण् एषां समाहाङ्गद्वन्द्वः,
कारपूर्वं गकारस्य चत्वेन निर्देशात् कृक् च इत् यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण-
इच्छदः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति ङिति चेति लभ्यते । निमित्तसप्तम्येषा ।
'ह्रौ गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थः । इक इत्युच्चार्यं विहिते इति लभ्यते ।
'न धातुलोप आर्धधातुके' इत्यतः नेत्यनुवर्तते । तदाह—गित्किङ्किङ्गिति नित्यं न ।
गित्तित्यनुक्ते तु 'गल'जित्यत्र गन्तु'रिति गन्तुप्रत्यये 'जिष्णु'नित्यत्र गुणनिषेधो
न स्यात् । 'न च गन्तुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति' वाच्यम् । तथा सति 'धुमा-
य्ये'ति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् यदि तु गिति किति ङिति परतो गुणवृद्धी न
स्ति इति व्याख्यायेत, तदा चिङ्गन्तं चित्प्रत्ययः परे लघूपधगुणनिषेधो न
स्यात् । स्यान्निभूतस्यैको हला व्यवधानात् । न च येन नाव्यवधानन्यायः शङ्क्यः ।

मिते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् । भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म । २२१८ लुङ् ३।३।१०॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोर्लुङ् स्यात् । २२१९ माङि लुङ् ३।३।१७५॥ सर्वलकारापवादः । २२२० स्मोत्तरे लङ् च ३।३।१७६॥ स्मोत्तरे माङि लङ् स्यात्लुङ् च । २२२१ च्लि लुङि ३।१।४३॥ शबाद्यपवादः । २२२२ च्लेः सिच् ३।१।४४॥ इचावितौ २२२३ गातिस्थाघुषाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २।४।७७॥ एभ्यः सिचो

चितं स्तुतमिथादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च 'इको गुणवृद्धी' इत्येव व्याख्यायेत न खिग्लक्षणे इति, तदा लिङ्गोरपस्यं लैङ्गवाचनः, नडादिस्त्वात् फक्, इह आदिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इवस्थानिकत्वाच्चिषेधः स्यादित्यलम् । भूयादिति । इहाद्धधातुकस्वाङ्गिङः सलोप इत्यस्याऽप्रवृत्तेः स्कोरिति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्यासिद्धत्वादुक्तद्वयादिलोपः स्यादिति वाच्यम्, सुटि यासुटि च सति ताभ्यां विशिष्टस्वैव प्रत्ययत्वेनाऽपृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयास्तमिति । आशिषि लिङ्गस्तसस्तामादेशो आद्धधातुकत्वाच्चवभावे यासुडागमे अतः परत्वाऽभावादियादेशाऽभावे सुटि श्वपरसंयोगादित्वेन यासुटःसकारस्य लोपो गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति । क्षेजुंसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति । आर्शाङिङः सिषि इत्तश्चेतीकारलोपः । यासुटः स्कोरिति सलोपः, गुणनिषेधः, ह्रस्वविसर्गौ । भूयास्तमिति । यसस्तमादेशो यासुटि गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशोऽपि भूयास्तेति रूपम् । भूयासमिति । मिषोऽमादेशो यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति । लिङो वस् । 'नित्यं ङित' इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीलिङ्प्रक्रिया । लुङ् । धातोरिति भूत इति बाधकृतम् । तदाह—भूतार्थवृत्तेरिति । माङि लुङ् । माङि प्रयुज्यमाने धातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु लुङ् इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किमर्थमिदमिष्यत आह—सर्वलकारापवाद इति । मास्तिवत्यादौ तु 'मा' इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधार्थकमिथाहुः । 'आङ्माङोरचे'ति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाङ्गद्वयस्य तुङ् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याऽव्ययान्तरस्य सत्वे तु तदेवोदाह्रियेन । मास्तिवत्याग्र तु अस्तिवति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकारात् माङि लुङिश्चयनकृत्यते । स्म इत्यव्ययम् उत्तरं यस्मादिति विग्रहः । तदाह—स्मोत्तरे माङोनि । अयमपि सर्वलकारापवादः । च्लि लुङि । च्लि इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे धातोः च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शबाद्यपवाद इति । आदिना श्यनादिविकरणसङ्ग्रहः । च्लेः सिच् । इचाविति । चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम् । इक्षित्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र 'अनिदितां हल उपधाया' इत्युपधालोपस्याऽप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । गातिस्तात् । गाति स्था घु णा भू णां द्वन्द्वात् पञ्चमीचतुर्वचनम् । परस्येति शेषः । सिच इति षष्ठो । गातीति श्रित्वा निर्देशात्

लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपिबतो गृह्येते । २२२४ भूसुवोस्तिङि ७।३।८८॥
भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचोऽपृ-
क्तं ७।३।९६॥ सिच्च अस् चेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य सौत्रं भवम् ।
अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च
परस्याऽपृक्तस्य हल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका लुप्तत्वात् । अभूत् ।

गाधातोर्ग्रहणम् । घु इत्यनेन 'दाधाध्वदाबि'ति घुसन्ञ्जकयोः दाधातोर्धाधातोश्च ग्रह-
णम् । 'पयश्चत्रियार्षजितो-यूनि लुगणिजो' रित्यस्माद्व्यवहितादपि लुगिण्यनुवर्तते ।
'जुहोत्यादिभ्यः श्लु'रित्यव्यवहितमपि श्लुग्रहणं नानुवर्तते । व्याख्यानात् । तदाह-
पञ्चः सिच इत्यादिना । गापाविहेति । इह गातिस्थेति, सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च
इणो गा लुङीति लुग्विकरणस्थेणो गादेशः, शब्विकरणः पिबादेशयोः पाधातुश्च
गृह्येते इत्यर्थः । 'गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहण'मिति आप्यादिति भावः । तथा च
लुङस्तिबादेशो इतश्चेति इकारलोपे शवपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि
अडागमे अभूत् इति स्थिते पिबात् जिष्वाऽभावे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरिति' गुणे
प्राप्ते—भूसुवोस्तिङि । 'मिदेर्गुण' इत्यतो गुण इति, 'नाभ्यस्तस्याबि पिती'त्यतो नेति
सार्वधातक इति चानुवर्तते । तदाह—एतयोरिति । भू सू इत्यनयोरित्यर्थः । इह
'बृद्ध प्राणिगर्भविमोचन'इति लुग्विकरणस्थैव ग्रहणम् । न तु सुवतिसूयस्थोः शविक-
रणस्य न्विकरणयोरपि । तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अथ अभूत् इत्यत्र तका-
रस्थेडागममाशङ्कितुमाह—अस्तिसिचोऽपृक्ते । अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वत्वात्
पञ्चमी । 'ब्रुव ईडि'त्यत ईडित्यनुवर्तते । 'तस्मादित्युत्तरस्थे'ति परिभाषया 'अस्ति-
सिचः' इति पञ्चमी अपृक्तस्येति षष्ठीं प्रकल्पयति । ततश्च अस्तेः सिचश्च परस्या-
पृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेर्भूभावे अभू-
विति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवश्चेन अस्ति तथा तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य
दुर्वात्त्वात् । तथा अगात्, अस्थात्, अपादिस्थादावपि 'गातिस्थे'ति सिचो लुक्पि
स्थानिवश्चेन सिचः परत्वादीडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—सिच
अस् चेत्यादिना । ननु सिचश्शब्दे सिचश्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वर्तिविभक्त्या पद-
स्वाच्चोः कुरिति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह—सिचश्शब्दस्य सौत्रं भवमिति । तथा च
भावेन पदत्वस्य बाधाश्च कुत्वमिति भावः । ननु सिचश्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्ला-
भात् अस्तिग्रहणं किमर्थमित्यत आह—अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति । अस्तीति
विभक्तिप्रतिरूपकमण्यथं लुप्तसुबिभक्तिकं विद्यमानार्थकम् । तेन सिचश्शब्दस्य
कर्मधारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम् । ततः पञ्चम्याः
सौत्रो लुगिणि । 'सुपां सुलुगिण्यनेने'ति शेषः । तथा च अस्तिसिच इति पदाबलव्या-
र्थमाह—विद्यमानास्तिचोऽस्तेश्च परस्येति । हल इति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हली'त्यतोऽनुबृ-

हलः किम् । ऐधिषि । अपृक्तस्य इति किम् । ऐधिष्ट । अभूताम् । २२२६ सिज-
भ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥ सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश परस्य ङत्सम्बन्धिनी
क्षेजुंस् स्यात् । इति प्राप्ते । २२२७ आतः ३।४।११०॥ सिज्लुक्यादन्तादेव क्षे-
जुंस् स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभूतम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम । २२२८
न माङ्योगे ६।४।७४॥ अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । भूद्वा ।
२२२९ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥ हेतुहेतुमद्भा-
वादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् ।

तस्य हलीत्यस्य षष्ठ्या विपरिणाम इति भावः । इतीट् नेहेति । अनेन सूत्रेण अभूत्
इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—सिचो लुका लुप्तत्वादिति । विद्यमानत्व-
विशेषणेन लुप्तःसिचः परस्य नेति भावः । एवं च अगादिस्थानावपि लुप्तसिचः
परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावापरस्य च नेत्युक्तप्रायश्च । ऐधिषीति । एधधातोर्लुङि
उत्तमपुरुषैकवचनम् इट् । अत्र हकारस्य सिचः परस्वेऽपि ह्रस्वाऽभावात् ईडागमो
नेति भावः । ऐधिष्टेति । एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त इत्यस्य सिचः
परस्वेऽपि एकालप्रत्ययत्वाऽभावेनाऽपृक्तत्वाऽभावात् ईडागमो नेति भावः । अभूता-
मिति । लुङस्तसि तस्य तमादेशः । चिलः । सिच् । अट् । गुणनिषेधः । सिजभ्यस्तविदि ।
क्षेजुंसिति सूत्रमनुवर्तते । 'नित्यं ङित' इत्यतः ङित इति च । तदाह—सिचोऽभ्यस्तादि-
त्यादिना । इति प्राप्त इति । 'लिङो क्षेजुंसीति शेषः । अतः । 'क्षेजुं'सिति सूत्रमनुवर्तते ।
'आतः सिज्लुगन्तादिति वक्तव्य'मिति वार्तिकं भाष्ये पठितम् । ततश्च सिज्लुकि यदा-
कारान्तं तस्मात्परस्य क्षेजुंसिति लभ्यते । सिजभ्यस्तेति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमा-
र्थमिदम् । तदाह—सिज्लुक्यादन्तादेवेति । अभूवन्निति । क्षिः । चिलः । सिच् । लुक् । अट् ।
सोऽन्तः । इतश्चेति । हकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । 'भुवां वुल्लुङ्लिटो'रिति
वृक् । सिज्लुकि अतः परस्यैवेति नियमात् सिजभ्यस्तेति न जुमिति भावः । अभूरिति ।
निप् चिलः सिच् लुक् अट् हकारलोपः । रुत्वविसर्गौ । अभूर्तमिति । यस्यस्तम् चिङ्
सिच् लुक् अट् । गुणनिषेधः । एवं यस्य तादेशो अभूतेति रूपम् । अभूवमिति । निप्
अम् । चिलः सिच् । लुक् । अट् वृक् । अभूवेति । वस् । चिलः सिच् लुक् अट् । नित्यं
ङित इति सकारलोपः गुणनिषेधः । एवं मसि अभूमेति रूपम् । अथ माङि लुङि विशे-
षमाह—न माङ्योगे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अडाटौ न स्त इति । 'लृङ्लृङ्लृङ्चवहु-
दात्' इत्यतः 'आढजादीना'मित्यतश्च, तदनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान् भूदिति । मा-
भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाऽभावात् भवापदस्य मध्ये प्रयागः । अथ
'रमोक्षरे लृङ् च' इत्यस्य उदाहरति—मा स्म भवद् भूदेति । एवं बहुवचने मा स्म भवन्
मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं बोध्यम् । इति लृङ् प्राक्क्रिया । लिङ्निमित्ते हेतुहेतुमद्भा-
वादीति । हेतुहेतुमतो लिङ्, इच्छार्थेषु लिङ्लोटो'रित्यादि लिङ्निमित्तं लकारार्थ-

अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत ।
 अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । २२३० ते प्राग्धातोः १।४।८०॥ ते
 गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । २२३१ आनि लोट् ८।४।१६॥ उ-
 पसर्गस्याभिनिमित्तात्परस्य लोढादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । भववाणि । 'दुरः
 पत्वगत्वयोः उपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः' । दुःस्थितिः । दुर्भवानि । 'अन्तःशब्दस्या-
 ऽङ्गिविधिनत्वेऽप्युपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्भवाणि । २२३२
 शेषे विभाषाऽकस्मादाद्यन्त उपदेशो ८।४।१८॥ उपदेशो कादिखादिषान्तव-
 जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातो परे उपसर्गस्याभिनिमित्तात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् ।

प्रक्रियायां स्पष्टीभविष्यति । भविष्यत्यर्थे इति । 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतः तद-
 नुवृत्तेरिति भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे—क्रियाया अनिष्पत्ताविति । 'सुवृष्टिश्चेद-
 नविष्यत् तदा सुभित्तमभविष्यत्' इत्युदाहरणं बोध्यम् । अभविष्यदिति । लृङ् तिप्
 इतश्चेतीकारलोपः । 'स्यतासी लृलुटो'रिति शचपवावः स्यप्रत्ययः । अट् । बलाङ् ।
 उच्चण इट् गुणावादेशौ । परवम् । अभविष्यतामिति । तसस्तामादेशः । स्यः । अट् ।
 इट् । गुणावादेशौ । परवम् । अभविष्यन्ति । स्तिः, स्यः, अट् गुणावादेशौ 'सोऽन्तः
 इति क्षेत्रान्तःदेशः इतश्चेतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । परवम् । अभविष्य-
 इति । सिप् । स्यः । अट्, इट्, गुणः । अवादेशः । इतश्चेतीकारलोपः परवम् । इत्-
 विसर्गौ । अभविष्यमिति । धसः तमादेशः । स्यः अट्, इट्, गुणावौ परवम् । एवं यस्य-
 तादेशादि पूर्ववत् । अभविष्यमिति । मिपः अम्, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ पूर्वरूपम् ।
 परवम् । अभविष्यावेति । वस्, स्यः, अट्, इट्, 'नित्यं क्तित' इति सकारलोपः । अतो
 दीर्घः । परवम् । एवं अस्मि अभविष्यामेति रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया । अथ प्रसङ्गादाह-
 ते प्राग्धातोः । ते इत्यस्य विवरणम्—गत्युपसर्गसंज्ञा इति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गति-
 श्चे'ति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति । न परतः नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह 'धा-
 तोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्यु'रिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः ।
 आनि लोट् । लोटि आनीति च लृप्तगृहीतं परम् । 'रघुभ्यां नो ण' इत्यनुवर्तते ।
 'उपसर्गाश्चमार्सेऽप्य'त्यत उपसर्गादिति च । तदाह—उपसर्गस्याभिनिमित्तादिति । रेफ-
 कारात्मकादित्यर्थः । अथ प्राप्तपदत्वार्थं तत्परम् । 'अट् कुत्वाङ्मुञ्च्यवायेऽपी'ति सूत्र-
 ज्ञानप्रकरणे सर्वत्र भवनाति भाष्यम् । दुरः पत्विति । परत्वगत्वयोः कर्तव्ययोः दुरः उप-
 सर्गत्वप्रतिषेध इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्रोपसर्गासुनोर्गति पत्वं न भवति । दुर्भ-
 वानीति । अत्राऽऽनि लोटिणि णत्वं न भवति । खन्तः शब्द इति । अङ्गविधौ केविधौ
 णत्वे च कर्तव्ये अन्तर इत्यस्य उपसर्गरहितस्यार्थः । प्रादिवाऽभावाद्वाप्राप्ते वचनम्
 अन्तर्धेति । स्त्रियामित्यधिकारे धाधातोः आनश्रोपसर्गो इत्यङ् । टाप् । अन्तर्विरिति ।
 उपसर्गो धोः क्रिः । अन्तर्भवाणीति । 'आनिलो'डिति । शेषे विभाषा । अकस्मादा-

प्रणिभवति—प्रनिभवति । इहोपसर्गणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥’ इति ।

सत्तायर्थनिर्देशोपलक्षणम् । ‘यागात्स्वर्गो भवती’त्यादावुपपद्यत इत्याद्यर्थात् उपसर्गात्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । संभवति । अनुभवति । अभिभवति । उद्भवति । परिभवतीत्यादौ विवक्षणार्थावगतेः । उक्तं च—

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । प्रहाराहारसहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

एष २ वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः । २२३३ टित आत्मनेपदानां

विति श्लेषः । ‘नेर्गदनदे’ति पूर्वसूत्रोक्तधातुभ्योऽन्यः शेषः । तद्वाह—गदनदादेर-
न्यस्मिन्निति । ननु णत्वप्रकरणसंहिताधिकारस्थम् । ततश्चाऽविवक्षितायां संहितायाम्
उपसर्गात्परत्वाऽभावात् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह
विभाषाप्रहणेनेत्यत आह—इहोपसर्गणामिति । उक्तमिति । हरिणेति शेषः । अत्र
‘एकपदे’ इत्यनेन अखण्ड पदं विवक्षितम् । ‘नित्या समासे’ इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं
च पदमिहोत्तरखण्डकत्वम् । अन्यथा ‘राजीयती’त्यादौ ‘अतो गुणे’ इति शेषा पररूपम्
एकादेशः पदे न स्यात् । अर्थनिर्देशश्चेति । धातुपाठे ‘भू सत्ताया’मित्याद्यर्थनिर्देश
इत्यर्थः । उपलक्षणमिति । प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्या-
दित्यत आह—यागादिति । न च ‘यागात् स्वर्गो भवती’त्यादौ उपसर्गादौ लक्षणा कुतो
न स्यादिति वाच्यम् । प्रयोगप्रानुचुर्यसत्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांश्चि-
दर्थसहितान् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति ‘सुट्’ इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । न चाति-
प्रसङ्गः शङ्क्यः । ‘अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति’ भाष्ये अपिशब्देन प्रयोगानुसा-
रित्वावगतेः । सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वापुनिकः । एवं च ‘संभवेतर्गता’विति सूत्रे ग-
ताविर्युपादानात् बिभ्व गत्यामित्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक् । ननु भूधातोः
केवलस्योपसर्गाद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्थ इत्यत आह—उपसर्गारिणात्
उपसर्गं विनापि भूधातोर्नोपसर्गाद्यर्थप्रतीतेः । ‘उद्भवती’त्यादौ प्रयुज्यमाना अप्युपसर्गा
द्योतका एव, ननु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं स्वीकार्यमित्यत आ-
ह—प्रभवतीत्यादि । प्रभवः प्रकाशः उत्पत्तिः शक्तिर्वा । पराभवः पराजयः । सः प्रभवः
सम्भावना । अनुभवः उपभोगः । अभिभवः हिंसा । उद्भवः उत्पत्तिः । परिभवः
तिरस्कारः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्षणम् ।
संहारः वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधातुप्रक्रिया । एष वृद्धा-
विति । जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपस्त्रीयते, विनश्यतीति षट् यावदिकार-
ाः । तत्र चतुर्थ्यावस्था वृद्धिः उपचयः । कथ्यन्ता इति । कथ्य श्लाघायामित्यन्ता इत्य-
र्थः । अनुदात्तेत इति । ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एध् इत्यस्मान्

टेरे ३ । ४ । ७९॥ टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एषते । २२३४ सार्व-
धातुकमपित् १ । २ । ४॥ अणित्सार्वधातुकं द्विरस्यात् । २२३५ आतो डितः ७ ।
२ । ८१॥ अतः परस्य डितामाकारस्य इय् स्यात् । एषेते । एषन्ते । २२३६ था-
सः से ३ । ४ । ८०॥ टितो लस्य थासः से स्यात् । एवसे । एधेथे । एधध्वे । 'अतो
गुणे' (सू १९१) । एधे । एषावहे । एषामहे । २२३७ इजादेशश्च गुरुमतोऽनृ-
च्छः २ । १ । २६॥ इजादियौ धातुर्गुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्यात्तिटि । 'आमो
मकारस्य नेत्वम्' । आस्कासोराभिवधानाज्ज्ञापकात् । २२३८ आसः २ । ४ । ८१ ॥

कर्तरि लटि तस्यात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे णपि एषत इति स्थिते—टित
आत्म । टेः ए इति षष्ठेदः । लस्येत्थचिकृतम् । तदाह—टितो लस्येति । 'आदेशानां'मि
ति शेषः । अत्रात्मनेपदशब्देन तड्वेव गृह्यते नस्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान
इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । एषत इति । अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिव-
ज्ञावेनान्यादिष्वेन टिवादेशवम् । अथ लटः प्रथमपुरुषद्विवचने आतामिस्यादेशो
'टित आत्मनेपदानां'मिति आम् एवे णपि एष आते इति स्थिते डित्कार्यवच्यत्वं डि-
त्वमाह—सार्वधातुकमपित् । 'गाढकुटादिभ्य' इत्यतो डित्त्वानुवर्तते । अङितो डित्वं
वास्तवं न सम्भवतीति डिद्वदिति लभ्यते । तदाह—डिद्वदिति । आतो डितः । डित
इत्यवयववष्टी । 'अतो येय' इत्यस्मात् अत इति पञ्चम्यन्तम्, इय इति प्रथमान्तं चा-
नुवर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह—अतः परस्येति । डितामिष्यन्तरम् अ-
वयवस्येति शेषः । एषेते इति । एष आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, 'आदगुणः'
'लोपो व्योर्वली'ति यकारलोप इति भावः । एषन्ते इति । लटः प्रथमपुरुषद्विवचने स्ना-
देशे परे णपि झकारस्य अन्तादेशो पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषै-
कवचने थासादेशो कृते टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । थासः से । से इति लुप्त-
प्रथमाकम् । एषस इति । थासि णपि थासः सेभावः । एधेथे इति । लटो मध्यमपुरुषद्वि-
वचने आथामादेशो णपि आम् एवे आकारस्य इयादेशो गुणे यलोप इति भावः ।
एधध्व इति । लटो मध्यमपुरुषद्विवचने ध्वमादेशो णपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरु-
षैकवचने इडादेशो एत्वे णपि एष ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—'अतो गुणे इति ।
'अतो गुण' इति पररूपे वृद्धयपदादे कृते सति 'एधे' इति रूपमित्यर्थः । एषावहे इति ।
लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशो टेरेत्वे णपि अतो दीर्घः । एषामहे इति । लट
उत्तमपुरुषद्विवचने महि इत्यादेशो टेरेत्वे णपि अतो दीर्घः । महिडिति डकारस्तङ्प्र-
त्याहारार्थः । इति लटप्रक्रिया । इजादेशः । यभा नृच्छ इत्यनेन सभाने अनुच्छ
इत्यस्मात् पचमी । 'धातोरेकाच' इत्यतो आतोऽस्ति अनुवर्तते । 'कास्प्रत्यया'दित्यतः
आमिति । तिटीति चानुवर्तते । तदाह—आदिर्स्यादिना । आस्कासोरिति । 'कास्प्रत्य-
यादाममन्त्रे तिटी'ति, दयायासश्चेति च, कामघातोश्च लटि आम् वि

आमः परस्य लुक्स्यात् । २२३९ कृञानुप्रयुज्यते लिटि ३ । १ । ४० ॥ आ-
मन्ताल्लिट्पराः कृञस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य' (सू
२२४०) इति सूत्रे कृञग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽन्यस्यापीति ज्ञायते । तेन कृञ-
स्तियोने—' (सू २११७) इत्यतः 'कृजो द्वितीय—' (सू २१२९) इति
वकाशेन प्रत्याहाराश्रयणात्कृञवस्तिभावः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वाद्दाम्प्रकृतीनां

हितः । तत्र मकारस्य इष्टञ्जकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् पर' इति आकारादाकारान्तरं
स्यात् । ततश्च सवर्णदीर्घे कृते कास् आस् इत्येव भवतीति आम्विधिरनर्थकः स्यात् ।
अत आनो मकारस्य नेःसंज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथा च एध् आम् ल इति स्थिते
आमः । 'मन्त्रे चसहारे'त्यतः लेरिति 'पयचमिषार्षजित' इत्यत लुगिति चानुवर्तते ।
तदाह—आमः परस्य लेरिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कृञ्मेजन्त' इत्यत्र कृजो मान्तस्तद-
न्त्यव्ययमिति व्याख्याने एधामित्यादि नाऽव्ययं, लिट एव कृत्वात्, तस्य च मान्त-
त्वाभावात् । तथा च प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे स्वाद्युत्पत्तौ 'आम'
इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति व्याख्याने तु प्रत्यय-
लक्षणेन कृदन्तत्वात् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुबुत्पत्तौ अव्ययादाप्सुप इति
लुक् । 'आम' इत्यनेन तु परिशेषादरेव लुक्सिद्धेर्लेरिति नानुवर्तनीयम् । 'आमः
परस्य ले'रिति विवरणवाक्ये तु लेरिति स्पष्टार्थमेव । एवं च एधामित्यव्ययं न वेति
पक्षद्वयम्, उभयथापि सुबन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञानु । कासप्रत्ययादमित्यतः
आमित्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि
परे यः कृञ् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह—आमन्ताल्लिट्परा इति । लिट्-
शिरस्का इत्यर्थः । कृञस्तय इति । कृमित्यनेन कृञवस्तीनां ग्रहणमिति भावः । अनु-
प्रयुज्यन्त इति । प्रशब्दादनुशब्दाच्चाप्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । 'विपर्यास-
निवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चे'ति वार्तिकात् भाष्याच्च । एवं च 'तं पातयां प्रथम-
मास पपात पश्चात्' 'प्रशंशयां यो नहुषं चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव ।
धानीराम स्यात्, कृञानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कृज एवाऽनुप्रयोग-
श्रवणात् कथं भवस्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह—आम्प्रत्ययवदित्यादिना । 'कृञानुप्रयु-
ज्यत' इत्यत्र कृज एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययव'दिति सूत्रे अनुप्रयु-
ज्यमानस्येत्यस्य कृज इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । धावन्तरस्यानुप्रयोगाऽप्रसक्तेः ।
ततश्च कृज इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृजोऽन्य-
स्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायतां, भवस्योरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह—तेनेति ।
कृजग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्याहाराश्रयणादिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्यमा-
नानां कृञवस्तीनां आम्प्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यत आह—तेषामित्यारम्भा-
भेदेनान्वय इत्यन्तेन । सामान्यविशेषणोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृज

विशेषवाचित्वात्तदर्थयोरभेदेनान्वयः । सम्प्रदिशु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितार्थ-
त्वात् न प्रयुज्यते । कृन्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । ३२४० आङ्प्र-
त्ययवत्कृन्तोऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥ आम्प्रत्ययो यस्मा दत्यतद्गुणसंवि-
ज्ञानो बहुव्रीहिः । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृन्तोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह

हव भवस्त्वोरपि क्रियासामान्यवाचित्वात् घातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम् । ननु
'कृन्वस्तिथोग' इत्यस्य 'कृन्तो द्वितीये'त्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ सम्प्रदा च'
इति पठितम् । एवं च कृज्प्रत्याहारे सम्प्रदोऽपि कुतो न ग्रहणमिष्यत आह—सम्-
विस्त्विति । अनन्वितार्थत्वादिति । सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्प्रदेरर्थः । एषा-
विधातोस्त्वाम् प्रकृतिभूतस्य वृद्धवाचिरर्थः । तयोक्तमयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्य-
विशेषभावाऽभावेन अभेदान्वयाऽसम्भवादित्यर्थः । अत एव कृन्वस्तीनां ग्रहणमिति
आप्यं सङ्गृह्यत इति भावः । ननु आम्प्रत्ययवदिति कृज् आत्मनेपदविधायकसूत्रं
वचनभाषणं व्यर्थम् । 'स्वरितजित' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह—कृन्वस्त्विति । आम्प्र-
त्ययवत्कृज् । अनुदात्तकृत इत्यत आत्मनेपदमिष्यनुवर्तते । तत्राङ्प्रत्ययस्यात्मनेप-
दाऽभावादाह—आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । तस्य अन्यपदा-
र्थस्य गुणाः विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि, तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न
विद्यते यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि
पुरुषस्यैवान्वयपदार्थस्य क्रियान्वये न तु चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम्-
प्रत्ययविनिर्मुक्तः आम्प्रत्ययप्रकृतिभूतः एषादिपातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत
इति भावः । 'आम्प्रत्ययव' इति तृतीयान्ताद्धृतिः । अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि
वञ् । पञ्चमर्थे वञ् । तदाह—आम्प्रकृत्येत्यादिना । आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदा-
त्मनेपदं तत् अनुप्रयुज्यमानात् कृजोऽपि स्यादिति यावत् । अत्र न प्रत्याहारग्रह-
णम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृज्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहण'मिति आप्यम् ।
परगामिन्यपि क्रियाफले कृज्घातोरात्मनेपदार्थोऽप्यप्रारम्भः । इन्द्राक्षकारेत्यादौ तु
परगामिनि क्रियाफले नाऽनेनाराम्नेपदम् । आम्प्रकृतेः 'हृदि परमैश्वर्ये' इति घातो-
रात्मनेपदाऽभावात्तस्य परस्मैपदित्वात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम् । नन्वि-
न्द्राक्षकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । आत्मगा-
मिनि तु क्रियाफले 'स्वरितजित' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एषाञ्चक
इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याऽप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आम्-
गामिनि क्रियाफले 'स्वरितजित' इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावा-
दित्यत आह—इति । इह 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्ये'ति सूत्रे 'पूर्ववत्सनः'
इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवच्यं 'आम्प्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्ये'त्येकं वाक्यं,
'पूर्ववत् कृजोऽनुप्रयोगस्ये'ति अन्यद्वाक्यमिति, वाक्यद्वयं सम्पाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति

पूर्ववत् इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति तेन कर्तृगोऽपि फले इन्द्राक्षकारेत्यादौ न तत् । २२४१ लिट्स्तस्योरेशिरेच् ३ । ४।८१॥ लिङादेशयोस्तस्योः एश् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं ज्ञापकं 'तका-देशानां टेरेत्वं न' इति । तेन डारौरसां न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असं-योगाल्लिट्कित् १ । २ । ५ ॥ असंयोगात्पराऽपि लिट् कित्स्यात् 'क्विकृति च' (२२१७) इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो न । द्वित्वात्परस्वाद्यणि प्राप्ते । २२४३ द्विर्वचनेऽचि १।१।५९॥ द्वित्वनिमित्तेऽचि

तृतीयान्ताद्धतिः । पूर्वेण-पूर्वप्रयुक्तेन एधादिधातुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैषम्यात् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं सम्बध्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । एवं च पूर्ववाक्येन एधाक्षके इत्यादौ कृजः परगामिन्यपि क्रिया-फले आत्मनेपदविधिः, द्वितीयवाक्येन तु इन्द्राक्षकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले 'स्वरितमित' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिः फलति । तदाह—तेनेति । द्वितीयवाक्येन-त्यर्थः । न तद्धिति । न आत्मनेपदमित्यर्थः । एवं चानुप्रयुज्यमानाः कृजः लिट्स्तद्धि प्रथमपुरुषैकवचने तादेशे एधाम् कृत इति स्थिते । लिट्स्तस्योरेशि । ननु लिट्स्तस्य-योरिशिरिभित्येवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम् । टित आत्मनेपदानामित्येष्टे-नेव सिद्धेरित्यत आह—एकारोच्चारणमिति । ज्ञापनस्य फलमाह—तेन डारौरसां नेति । डा रौ रस् एषां लुङादेशभूतात्मनेपदादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु परस्वादेश्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् एत्वं नेति लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति स्थित इति । तकाराकारसङ्घातस्य एकारः शिखात् सर्वादेश इति भावः । असंयोगाल्लिट् । अपिदिति सार्वधातुकमपि द्विस्थितस्तद-नुवृत्तेरिति भावः । सार्वधातुकमपिदिति द्वित्वं तु नात्र प्रवर्तते । लिङादेशानामार्ध-धातुकत्वादिति बोध्यम् । किञ्चस्य फलमाह—क्विकृति चेति । द्वित्वादिति । कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात् परस्वात् इको यणचोति ऋकारस्य यणादेशे रेके प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि एकाक्षवाभावात् लिटि धातोरिति द्वित्वं न क्थादिति भावः । द्विर्वचनेऽचि । द्विर्वच्यते येन परनिमित्तेन तत् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति या-वत् । अचीत्यस्य विशेषणमिदम् । 'अचः परश्मि'ल्लिखतः अच इति 'स्थानिवदादेश' इत्यतः आदेश इति न पदान्तेत्यतः नेति चानुवर्तते । द्विर्वचन इत्यावर्तते । एवं च द्वित्वे कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते । तदाह—द्वित्वनिमित्तेऽचीत्यादिना । द्वित्वे कर्तव्ये-सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चके इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्व-निमित्तस्य अवः सखात् । द्वित्वनिमित्त इति किम् । दुष्पूषति । दिव धातोः सनि द्वित्वात्परस्वात् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण भवत्येव । तथा च छु इत्यस्य द्वित्वे दुष्पूष-तीति सिद्ध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निषेधे तु दिष्पूषतीत्यभ्यासे इकार एव श्रयेत ।

परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । २२४४ उरत् ७४४६॥ अभ्या-
सकृवर्णस्यात्स्वात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । प्रत्यये
किम् ? वक्ष्य । २२४५ कुहोश्चुः ७। ४। ६२॥ अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गदेशः

न तूकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राक् यणो न निषेधः । ऊठो
द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् । अचीति किम् । जेघ्रीयते । अत्र प्राधातोर्यङि द्वित्वात्
प्राक् 'ई प्राध्मोः' इति ईकारदेशो न निषिध्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्त-
कत्वेऽपि द्वित्वनिमित्तान्निमित्तकत्वाभावात् । अचः किम् । असूषुपत् । इह स्वापे
अङि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेअङी'ति वकारस्य सप्रसारणं न निषिध्यते । तस्याजादे-
शत्वाभावात् । ततश्च कृते सप्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं
सम्भवति । सप्रसारणे निषिद्धे तु स्वप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारो न श्रूयते ।
एवं च प्रकृते यणादेनात् प्राक् कठि धातोरिति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—उरत् ।
नः अत् इति छेदः । ऋ इत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'त्य-
स्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । तद्वशात् प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञा-
विधानात् । तदाह—अभ्यासकृवर्णस्येत्यादिना । रपरत्वमिति । अभ्यासकृवर्णदेशस्या-
कारस्थोरणपर इति रपरत्वमित्यर्थः । तथा च कृ कृ ए इति स्थिते । हलादिः शेषः इति ।
रेफस्य निष्ठातिरिति भावः । प्रत्यये किमिति । अङ्गनैव प्रत्ययस्यास्मिन्त्वात् प्रत्यये
परत इति किमर्थमित्यर्थः । वक्ष्येति । 'ओ ऋश्च' छेदने, कठि णल् द्वित्वं 'लिट्य-
भ्यासस्ये'ति अभ्यासरेफस्य सप्रसारणमृकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः ।
वक्ष्येति रूपम् । अत्र अभ्यासकृवर्णस्येति रेफस्थानिकस्य सप्रसारणस्य यः उरत्-
श्वमप्रकः लकारः तस्य अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन सप्रसारणतया तस्मिन्
परे वकारस्य 'न सप्रसारणे सप्रसारण'मिति निषेधाच्च सप्रसारणमिति स्थितिः ।
उरदित्यत्र 'प्रत्यये परत' इत्यनुक्तौ तु सप्रसारणभूतकृकारस्थानिकस्य अकारस्य
परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः सप्रसारणत्वाभावतस्मिन् परतो 'न
सप्रसारणे सप्रसारणमि'ति निषेधो न स्यादिति भावः । एवं च कृ कृ ए इति स्थिते—
कुहोश्चुः । कु हु इत्यनयोः द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये' रस्यतः
अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—अभ्यासेति । यद्यपि स्थानिनां कवर्गीयाणां हकारस्य
च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वाच्च यथासङ्ख्यम् , नापि स्थानत आन्तर्यम् , कण्ठ-
तालस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् । हकारचव-
र्गयोस्तु नास्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् ।
तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अघोषश्चासविबारात्प्राण-
प्रयत्नसाम्यात् । न तु द्वितीयः, महाप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनाद-
प्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य

स्यात् । एषाञ्चक्रे । एषाञ्चक्राते । एषाञ्चकिरे । २२४६ एकच उपदेशोऽनुदा-
त्तात् ७।२।१०॥ उपदेशो यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य बलादेरार्धधातुक-
स्येष्टं न स्यात् । उपदेश इत्युभयान्वयि । एकाच इति किम् । ऋतुग्यावृत्तिर्यथा
स्यात् । स्मरन्ति हि—

कवर्गीयस्य द्वितीय एव चवर्गीयो भवति, अवोषश्चासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् ।
ननु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् ।
नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् । तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव
चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । न तु प्रथमः, अवोषश्चासवि-
वारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च । नापि चतुर्थः, महा-
प्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसास्येऽपि अनुनासिकतया भेदात् ।
तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्न-
त्वात् । न तु प्रथमः, अवोषश्चासविवाराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अवोष-
विवारश्चासप्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कव-
र्गीयस्य अनुनासिकत्वात् जकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः ताद-
शो वर्गचतुर्थ एव झकार इति विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासकका-
रस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः । तदाह—एषाञ्चक्रे इति । एककर्तृका भूतानद्यतनप-
रोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । एषाञ्चक्राते इति । कृजो लिटः आतामि टेरेत्वम् । ‘द्विर्व-
चनेऽची’ति यणि निषिद्धे ‘कृ’ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । हलादिः शेषः । चत्वम् ।
यण् । न च आतामिस्यस्य द्वित्वनिमित्तात्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभा-
वात् कथमिह ‘द्विर्वचनेऽची’ति यण्निषेध इति वाच्यम् । साचाङ्गा समुदायघटकतया
वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन विवक्षितत्वादिति भावः । एषाञ्चकिर इति ।
स्यस्य हरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् । अथ छिटि थासः से भावे कृ इत्यस्य द्वि-
त्वादौ एषाञ्चकृसे इति स्थिते ‘आर्द्धधातुकस्येड्वल्लादे’रितीद्यागमे प्राप्ते—एकाच उपदेशो-
ऽनुदात्तात् । ‘ऋत इद्धातो’रित्यतो धातोरित्यनुवर्तते । ‘नेड्वशिक्वती’ र्यतः नेति च ।
तदाह—उपदेशो यो धातुरेकाजिति । एकः अच्यस्येति बहुव्रीहिः । आर्द्धधातुकस्येति ।
यद्यपीदं न श्रुतम् । नाप्यनुवृत्तिलभ्यम् । तथाप्यार्थिकमिदम् । आर्द्धधातुकस्येवैष्टः
प्राप्तेः । वृत्तिग्रन्थे तु आर्द्धधातुकस्येति नोपात्तम् । नन्वेकाच उपदेशोऽनुदात्तादित्यत्र
यदि उपदेश इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमिष्यत्र इग्निषेधो न स्यात् । कृञ्धा-
तोरुद्धन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वच्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये कृते ‘क्वित्या-
दिनित्य’मित्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेश इत्येतत् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति तदा
यद्यपि नायं दोषः । कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र
इग्निषेधस्य निर्वाधत्वात् तथापि एषाञ्चकृषे इत्यादौ इग्निषेधो न स्यात् । द्वित्वे

‘रितपा शपाऽनुबन्धेन निर्दिष्टं यदुनेन च ।

यत्रैकाऽग्रहणं चैवं पठ्येतां न यदुल्लुकि ॥’ इति ।

एतच्चेद्वैकैकाऽग्रहणेन ज्ञाप्यते । अचः इत्येवैकत्वविबक्षया तद्वतो ग्रहणेन च सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादनेकाचकोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हन्त्युपदेशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशोऽनेकाचकत्वात् । अनुदात्ताधानुपदमेव सङ्ग्रहीष्यन्ते । एधाब्रूषे । एधाञ्चक्राथे । २२४७ इणः षीष्वांलुङ्लिट्ठां धोऽङ्गात् ८।३।७८॥

कृते अनेकाचत्वादित्यत आह—उपदेश इत्युभयान्वयीति । ‘उपदेश’ इत्येतत् ‘एकाजि’ त्यत्रा ‘नुदात्ता’दित्यत्र चान्वेति । मध्यमगिन्यावावृत्तिरिति भावः । ननु उद्धृतैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशात्तूनामेकाचत्वाव्यभिचारादेकाग्रहणं मास्तु । उपदेशोऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव कर्तुं चकृष इत्यादावपि निषेधसिद्धेरिति पृच्छति—एकाचः किमिति । यदुल्लुग्यावृत्तिरिति । यदुल्लुकि चर्करितेश्यादौ इग्निषेधव्यावृत्तये एकाग्रहणमित्यर्थः । ननु कृतेऽप्येकाग्रहणे कथं यदुल्लुग्यावृत्तिः । कृते द्वित्र्ये अनेकाचत्वेऽपि चातूपदेशे एकाचत्वादित्यत आह—स्मरन्ति हीति । प्राचीनाचार्या निबध्नन्तीत्यर्थः । रितपा शपेत्वादेकदाहरणानि यदुल्लुङ्गिरूपणे स्पष्टी भविष्यन्ति । नन्विह एकाग्रहणाद्यदुल्लुकि इग्निषेधस्य व्यावृत्तावपि रितवादिनिर्दिष्टानां यदुल्लुकि व्यावृत्तिः प्राचीनाचार्यसम्मतताऽपि पाणिनेरसंमतैवेत्यत आह—एतच्चेति । एतत् ‘रितपाशपे’ति श्लोकसिद्धं सर्वमपि इहसूत्रे एकाग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ‘हनो वच लिङि’ ‘लुङिचे’ति हन चातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात् । वधादेशे कृते अनेकाचत्वेऽपि चातूपदेशोऽन्तरेकाचत्वादित्यत आह—अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम् । ‘एकाच उपदेशोऽनुदात्ता’दित्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच्च इत्युक्तेऽपि एकाचकादिति लभ्यते । एकवचनोपासकस्यैकत्वस्य त्यागो प्रमाणाभावात् । न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः परस्येत्येव लभ्येत । नत्वेकाचकादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम् । अनुदात्तोपदेशपरिगणने शकलृपचिसुच्चादीनां परिगणनसामर्थ्येन ‘अच’ इत्यस्य मत्वर्थलक्षणाभावात् एकाग्रहणोऽग्रहणसम्भवात् । तदेवमच इत्यनेनैव एकाचकादिति सिद्धे यदेकग्रहणं करोति तस्मात्सामर्थ्यादुपदेशो सर्वत्र एकाजेव, न तु कस्मिन्निदप्युपदेशे अनेकाजित्यर्थकत्वात् नया कदाचिदनेकाचकोपदेशात्तु व्यावर्त्यत इत्यर्थः । तेनेति । उपदेशो सर्वत्र एकाजेवेत्यर्थलाभेन, हन्त्युपदेशो हनिति स्थान्युपदेशो एकाचोऽपि सतो हनिति चातोर्वादेशस्य वधेः परस्य इग्निषेधो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह—आदेशोपदेश इति । ‘अवधी’दित्यत्र ‘अतो हलादेलंबो’रिति वृद्धिनिवृत्तये हनो वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । ननु के ते अनुदात्ता चातव इत्यत आह—अनुदात्तास्त्वनुपदमेवेति । यदुल्लुग्यावृत्तये पदमात्रे अतीते सतीत्यर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् । एधाब्रूषे इति ।

इणन्तादङ्गात्परेषां षीष्वांलुङ्लिटौ धस्य मूर्धन्यः स्यात् । एधाञ्चकृद्वे । एधाञ्चक्रे ।
 एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । अनप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न ।
 अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु'—इति वा ब्रूयात् । २२४८ अत आदेः
 ७।४।७०॥ अम्भासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपाऽपवादः । एधामास । एधामा-
 सतुरित्यादि । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाये । २२४९

इडभावे प्राथयावयवत्वात् षत्वम् । एधाञ्चक्राथे इति । लिटः आथामादेशः । टेरेत्वम् ।
 द्वित्वादि पूर्ववत् । लिटो ध्वमप्टेरेवे द्वित्वादौ एधाञ्चकृ ष्वे इति स्थिते—इणः
 षीष्वांलुङ्लिटाम् । षीष्वां लुङ्लिट् एषां इन्द्रः । 'धः' इति षष्ठ्येकवचनम् । 'इण' इत्य-
 ङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । अपदान्तस्य मूर्धन्यः इत्यधिकृतम् । तदाह—इणन्ता-
 दित्यादिना । चकारस्य ढकारो मूर्धन्यः । घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नसाम्यात् ।
 तदाह—एधाञ्चकृद्वे इति । उत्तमपुरुषैकवचने इटि एत्वे पूर्ववत् द्वित्वादौ कृते रूपमाह—
 एधाञ्चकृ इति । एधाञ्चकृवह इति । लिटो वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववत् । एवं लिटो
 महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वत्रासंयोगास्त्रिटकिदिति किंवाद् गुणामावः । अथ
 भूधातोः लिङन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति—एधाम्बभूवेति । एधाञ्चकृ इत्यनेन समानार्थ-
 कम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिङा-
 देशस्याध्वानुकरत्वात् अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत
 आह अनुप्रयोगेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृञ्चस्तीनामनु-
 प्रयोगविधिसामर्थ्यादस्वातोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपादयति—अन्येति । अनुप्रयु-
 ज्यमानस्यास्तेर्भूभावानुपगमे कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृञ्चानुप्रयुज्यत'
 इति वा 'कृभुचानुप्रयुज्यत' इति वा ब्रूयात् । तावता एधाम्बभूवेति सिद्धेरित्यर्थः ।
 यद्यपि कृञ्चानुप्रयुज्यतौ लाघवमस्ति । तथापि इकश्चैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञ्चिति
 प्रत्याहारकलेशो न कर्तव्य इति भावः । अत एवात उरसार्वधातुक इति सूत्रभाष्ये-
 ऽनुप्रयोगे रूभावेन अस्तेरवाचनमिति भाष्यं सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्-
 धातोर्लिङि भूभावनिवृत्तौ णकि एधाम् अस् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अ अस्
 इति स्थिते सवर्णदीर्घं वाधित्वा अतो गुण इति पररूपे प्राप्ते—अत आदेः । 'अत्र
 लोप' इत्यस्यादम्भासस्येऽनुवर्तते । 'दीर्घ इण' इत्यतो दीर्घ इति च । तदाह—
 अम्भासस्येति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायाम् 'अह्वाचरति अतो' इत्यादिग्रन्थस्य
 व्याख्यानवसरे वच्यते । एधामासेति । न आत्रानुप्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाग्र-
 थयवदित्यात्मनेपदं कक्षम् । तत्र कुञ्जग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणाभावरम् भाष्ये उक्त-
 त्वात् । एधामासतुरित्यादीति । एधामासुः । एधामासिथ । एधामासथुः एधामास ।
 एधामास । एधामासिव । एधामासिम । इति लिटप्रक्रिया । एधितेति । लुटः तादेशे
 एध्न् इति स्थिते शबपवाद्स्तास् इट् । लुटःप्रथमस्येति ङा टिलोपः, एधितेति रूपम् ।

धि च ८।२।२५॥ धादौ प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एधिताध्वे । २२५० ह् एति
 ७।४।५२॥ तासस्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्म-
 हे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । ए-
 धिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे । २२५१ आमेतः ३।४।९०॥ लोट एकारस्या-
 म्स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । २२५२ सवाभ्यां वामौ ३।४।९१॥

‘दीधीवेवीटा’मिति लघूपधगुणो न । एधितारविति । लुट् आताम् तास् इट् आतामि-
 त्यस्य रौभावः । ‘रि चे’ति सलोपः । एधितार इति । अस्य रस् तास् इट् रि चेति
 सलोपः ऋचविसर्गौ । एधितास इति । यासः से । तास् इट् । तासस्योरिति सलोपः ।
 एधितासाधे इति । आयाम् टेरेस्वं तास इट् । अथ ध्वमि टेरेस्वे तासि इटि एधितास्
 ध्वे इति स्थिते—धि च । ‘सः स्याद्धधातुके’ इत्यतः स इत्यनुवर्तते । तासस्यो-
 रित्यतो लोप इति । अङ्गान्तिप्रत्ययो धीत्यनेन विशेष्यते । तद्वादिविधिः ।
 तदाह—धाताविति । तासः सलोपे ‘एधिताध्वे’ इति रूपम् । अथ लुटः इडादेशे
 एवे तासि इति एधितास ए इति स्थिते—ह एति । ह इति प्रथमान्तम् । अकार
 उच्चारणार्थः । सः स्याद्धधातुके इत्यतः स इति तासस्योर्लोप इत्यतः तासस्यो-
 रिति चानुवर्तते तदाह—तासस्योरिति । तासः सस्य हकारे ‘एधिताहे’ इति
 रूपम् । एधितास्वहे इति । लुटो ऋहिभावः टेरेस्वम् तास् इट् । एवम् ‘एधितास्महे’
 इति । तत्र महिभावो विशेषः । इति लुट्प्रक्रिया । एधिष्यत इति । लुटः तादेशे
 टेरेस्वम् । ‘स्यतासी’ इति ऋचपवादः स्यः इट् प्रत्ययावयवत्वात् षत्वम् । एधिष्येते
 इति । आताम् । टेरेस्वम् । स्यः । इट् । ‘आतो ङित’ इत्याकारस्य इय । ‘लोपो ष्यो’
 रिति यलोपः । आद्गुणः षत्वम् । एधिष्यन्त इति । अस्य टेरेस्वम् अकारस्य अन्तादेशः
 स्य इट् पररूपं षत्वम् । यासादावपि लोटोव सुयोजमिति मत्वा रूपाणि न प्रदृशि-
 तानि । तत्र ‘यासः से’ । इट् । षत्वम् । एधिष्यसे इति रूपम् । एधिष्येते
 इतिवदाधामि एधिष्येथे इति रूपम् । ध्वम एवे । स्यः इट् । षत्वम् । एधिष्यध्वे
 इति रूपम् । इट् । एवे । स्यः । इडागमः । षत्वम् । अतो गुण इति पररूपम् । एधिध्वे
 इति रूपम् । वहिमद्योटेरेस्वम्, स्यः इट् । अतो ङोचः । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे
 इति रूपे । इति लुट्प्रक्रिया । आमेतः । आम् एतः इतिच्छेदः । ‘लोटो लङव’ इत्यतो लोट
 इत्यनुवर्तते तदाह—लोट एकारस्येति । लोटादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । एधतामिति ।
 लोटः तादेशे टेः एवे आमादेशे ङापि रूपम् । एधेतामिति । आताम् । टेरेस्वं ङप् ।
 ‘मार्धधातुकमपि’दिति ङित्वादातो ङित इत्यकारस्य इय । गुणः । यकारलोपः । ‘आ-
 मेत’ इत्येकारस्य आम् । एधन्तामिति । अस्य टेरेस्वे ङापि अकारस्य अन्तादेशे एका-
 रस्य आम् । अथ लोटः यासः सेभावे ङापि एधसे इति स्थिते । सवाभ्याम् । सस्य वश्च
 सवौ । ताभ्यामिति विग्रहः । अकारावुच्चारणार्थौ । वश्च अम्च वाऽमौ । ‘लोटो

सकारवकाराभ्यां परस्य लोटतः कमात् व अम् एतौ स्तः । एधस्व । एधेयाम् । एध-
ध्वम् । २२५३ एत ए ३।४।९३॥ लोटुत्तमस्य एत ए स्यात् । आमोपवादः । एधै ।
एधावहै । एधामहै । २२५४ आडजादीनाम् ६।४ ७२॥ अजादीनामाट् स्याल्लु-
कादिषु । अटोऽपवादः । आटश्च' (सू २६९) एधत । एधेताम् । एधन्त । ऐ-
धयाः । ऐधेयाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि । २२५५ लिङः सीयुट्
३।४।१०२॥ (लिङात्मनेपदस्य सीयुडागमः स्यात्) सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ।
२२५६ झस्य रन् ३।४।१०५॥ लिङो झस्य रन्स्यात् । एधेरन् । एधेयाः । एधे-

लङ्' इत्यस्मात् लोट इति 'आमेत' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते तदाह—सका-
रेति । 'आमेत' इत्यस्यापवादः । एधस्वेति । 'एधसे इत्यत्र एकारस्य व इति वकारा-
कारसङ्घात आदेशः । एधेमामिति । आयाम् । टेरस्वम् । शप् । 'आतो डित' इत्याकार-
स्य इय । गुणः । यलोपः । 'आमेत' इत्याम् । एधध्वमिति । ध्वमि शप्, टेरस्वे कृते
सवाभ्यामिति वकारात् परस्वादेशकारस्य अम् । उत्तमपुरुषैकवचने इति टेरस्वे शपि
'आमेत' इत्येकारस्य आमि प्राप्ते । एत ए । 'ए' इति लुप्तप्रथमाकम् । 'लोडो लङ्' इ-
दित्यस्मात् लोट इति 'आहुत्तमस्य पिच्ये' इत्यस्मादुत्तमस्येति चानुवर्तते तदाह—
लोडुत्तमस्येति । एधै इति । एध ए इति द्वित्ये एकारस्य ऐस्वे आहुत्तमस्येयाडागमे,
आटश्चेति वृद्धौ, वृद्धिरेचीति वृद्धिः । एधावहै । एधामहै इति । वहिमहोऽटेरेस्वे शपि
एकारस्य ऐस्वे आटि सवर्णदीर्घः । इति लोटप्रक्रिया । अथ एधधातोर्लङि लुङ्लङ्-
लृङ्ध्वबहुधात् इत्यडागमे वृद्धि बाधित्वा परस्वादतो गुण इति पररूपे प्राप्ते । आड-
जादीनाम् । लुकादिष्विति । 'लुङ्लङ्लृङ्' इत्यत्र वृद्धेति भावः अटोपवाद इति ।
आटि सति पररूपं स्यादिति भावः । आटश्चेत्यनन्तरं वृद्धिरिति शेषः । यद्यपि वृद्धि-
रेचीति एत्येधतीति वा वृद्धौ इदं सिध्यति । तथापि ऐधतेत्याद्यर्थम् सूत्रमिहापि
न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । ऐधतेति । लङ्स्तादेशे शपि आडागमे आटश्चेति वृद्धिः ।
लङादेशानां टिदादेशस्याभावात् एध्वम् न भवति । आडजादीनामिति सूत्रं भाष्ये
प्रत्याख्यातम् । ऐधेतामिति । आतामि शपि आटि वृद्धिः । 'आतो डित' इत्याकारस्य
इय आद्गुणः सलोपः । ऐधन्तेति । झेरन्तादेशः । शप् आट् वृद्धिः । ऐधया इति । यास्,
शप्, आट्, वृद्धिः । ऐधेमामिति । आयाम् शप् आट् वृद्धिः । इय् । आद्गुणः । य-
लोपः । ऐधध्वमिति । ध्वम्, शप्, आट् वृद्धिः । ऐधे इति । इट् शप् आद्गुणः । आटो
वृद्धिः । ऐधावहि । ऐधामहि इति । वहिमहोः शप्, आट्, वृद्धिः, अतो दीर्घः । इति
कटप्रक्रिया । लिङः सीयुट् । स्पष्टम् । परस्मैपदानां लिङादेशानां यासुडागमविधाना-
वात्मनेपदविषयमिदम् । सीयुटि टकार इत् । उकार उत्तरणार्थः । सलोप इति । 'लिङः
सलोप' इत्यनेनेति शेषः । ऐधेतेति । लिङस्तादेशः । सीयुट् । शप् । सलोपः । आद्-
गुणः । यलोपः । ऐधेयातामिति । आतामि सीयुट् शप् सलोपः आद्गुणः । झस्य रन् ।

यायाम् । एषेष्वाम् । २२६७ इटोऽत् ३।४।१०॥ लिङादेशस्येडोऽस्यात् । एधेय ।
 एधेवहि । एधेमहि । आशीर्लिङि आर्धधातुकत्वाल्लिङः सलोपो न । सीयुट् सुटोः प्र-
 त्ययावयवत्वात्त्वम् । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधि-
 षीयास्याम् । एधिषीष्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषा-

‘लिङ् सीयुटि’त्यतो लिङ् इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङो ह्यस्येति । लिङादेशस्य ह्यस्ये-
 त्यर्थः । अनेकान्वासावर्षादेशः । पधेरन्निति । ह्यस्य रन् । शप् । सीयुट् । सलोपः ।
 आद्गुणः यलोपः । एधेवा इति । यास सीयुट् शप् । सीयुट्सस्य लोपः । आद्गुणः ।
 यलोपः । यासस्सस्य क्त्वविसर्गौ । एधेवाणामिति । आताम् । सीयुट् । सलोपः । शप् ।
 आद्गुणः । एषेष्वामिति । एवं सीयुट् । शप् । सलोपः । आद्गुणः । यलोपः । इटोऽत् ।
 इटः अत् इति ष्वेडः । ‘लिङ् सीयुटि’त्यतो लिङ् इत्यनुवर्तते । तदाह—लिङादेश-
 स्येति । ‘अच्च वे’रित्यत्रेव आदेशो तकार उत्तरादणार्थ एव नस्वित्सञ्ज्ञक इति
 शब्देन्दुशेखरे ‘द्विव औद्दि’त्यत्र प्रपञ्चितम् । इत्सञ्ज्ञक एवेत्यन्ये । ‘न विभक्तावि’ति
 निषेधस्तु न । आदेशात्वात् प्राक् विभक्तिवाभावात् । ‘ह्यस्य र’न्नित्यत्र तु लक्ष्यानु-
 रोधेन संयोगान्तलोपमाश्रित्य नकारान्तरप्रश्लेषादुपदेशे अन्त्यत्वाऽभावात् नकारस्य
 नेत्सञ्ज्ञेत्यलम् । एधेवेति । इट् । तस्य अकारादेशः । सीयुट् । शप् । सलोपः । आद्-
 गुणः । एधेवहि एधेमहोति । वहिमङ्गाः सीयुट् । सलोपः । शप् । आद्गुणः यलोपः ।
 इति विधिलिङ् प्रक्रिया । आर्धधातुकत्वादिति । ‘लिङाशिषी’त्यनेनेति भावः । सलोपो
 नेति । सार्धधातुकग्रहणस्य लिङः सलोपः’ इत्यत्रानुवृत्तेरिति भावः । सीयुट्स-
 योरिति । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः पत्वनिश्चयः । एधिषा-
 येति । आशिषि लिङः तादेशः आर्धधातुकत्वात् न शप् सीयुट् तकारस्य सुट् सीयु-
 ट्सकारात् प्रागिडागमः । यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य पत्वन्, तकारस्य ष्टुत्वेन
 टकारः । एधिषीयास्तामिति । आताम् सीयुट् । आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट् । सी-
 युटः प्रागिट् । तत् उत्तरस्य सकारस्य पत्वम् । एधिषारन्निति । ह्यस्य रन् सीयुट् ।
 इडागमः । यकारलोपः । पत्वम् । एधिषाष्ठा इति । यास् सीयुट्, यकारस्य सुट् । सी-
 युटः प्रागिट् । सकारद्वयस्य पत्वम् । यकारस्य ष्टुत्वेन टकारः । क्त्वविसर्गौ । एधिषा-
 यास्यामिति । आताम् । सीयुट् । आकारादुपरि यकारात् प्राक् सुट् सीयुटः प्रागिट्
 पत्वम् । इणः परस्वेऽपि इणन्तादङ्गपरस्व नास्ति । इटः प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च
 ‘इणः षोष्वा’मिति दत्त्वं न भवति । एधिषीयेति । इटः अत् । सीयुट् इट् । पत्वम् ।
 एधिषीवहि एधिषीमहोति । वहिमङ्गोऽसीयुट् । इट् पत्वम् । इयाशीर्लिङ् प्रक्रिया । ऐधि-
 ष्टेति । लुङः तादेशः । लिङः । सिच् । इट् । धातोराट् । वृद्धिः । पत्वम् । ष्टुत्वम् ।
 ऐधिषातामिति । आताम् । लिङः । सिच् । इट् । भात् । वृद्धिः । पत्वम् । अथ ह्यस्य

ताम् । २२५८ आत्मनेपदेष्वनतः ७। १। ५॥ अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु अस्य
‘अत्’ इत्यादेशः स्यात् । ऐषिषत । ऐषिष्ठाः । ऐषिषायाम् । ‘इणः षीष्वलुङ्किटं
घोऽज्ञात्’ (सू० १२४७) । ऐषिद्वम् । इड्भिन्न एव इणिह ‘गृह्यत’ इति मते तु
ऐषिध्वम् । ढधयोर्वस्य मस्य च द्वित्वविकल्पात्षोडश रूपाणि । ऐषिषि । ऐषिष्वहि ।
ऐषिष्महि । ऐषिष्यत । ऐषिष्येताम् । ऐषिष्यन्त । ऐषिष्यथाः । ऐषिष्येयाम् । ऐषिष्य-

आदेशकारस्य झोऽन्त इत्यन्तादेशे प्राप्ते—आत्मनेपदेषु । ‘झोऽन्त’ इत्यतः झ इति
षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘आत्मनेपदेष्वि’ति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य झकार-
स्येति लभ्यते । ‘अदभ्यस्ता’दित्यतः अदित्यनुवर्तते । न अत् अनत् । तस्मादिति
विग्रहः । तदाह—अनकारादित्यादिना । ऐषिषतेति । ज्ञावयवझकारस्य अत् इत्यादेशः ।
षिः । सिच । इट् । आट् । वृद्धिः । षवम् । ऐषिष्ठा इति । यास् षिः । सिच् इट् ।
आट् । वृद्धिः । षत्वं यकारस्य टुप्त्वेन ठकारः । ष्वविसर्गौ । ऐषिषायामिति । आ-
याम् । षिः । सिच् इट् । आट् । वृद्धिः । षवम् । अथ ष्वमो षस्य षत्वं स्मारयति-
इणः षीष्मिति । ऐषिद्वमिति । ष्वम् । षिः । सिच् । इट् । आट् । वृद्धिः । ‘धि चे’ति
सस्य लोपः । ‘इणः षीष्मि’ति धकारस्य षवम् । इट् । लुप्तसिञ्भक्ततया सिञ्जन्ता-
ङ्गान्तभूतस्येत इडन्तस्य इणन्ताङ्गत्वादिति भावः । इड्भिन्न एवेति । उत्तरसूत्रे
‘विभाषेत’ इत्यत्र इड्प्रहणात् पूर्वसूत्रे ‘इणः षीष्’मित्यत्र इड्भिन्न एव इण् गृह्यत
इति केचिदाहुः । तन्मते तु प्रकृते इट् परत्वात् धकारस्य षत्वाभावे ऐषिष्वमित्येव
रूपमित्यर्थः । इदं तु मत्तान्तरभाष्याऽनारुढमिति सूचयितुं तुशब्दः । ढधयोरिति ।
मतभेदमाभिलेखम् । तत्र षत्वाभावपक्षे धकारस्य अनधि चेति द्वित्वविकल्पात्
द्विषमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं षत्वे द्विषम्, एकधमिति रूपद्वयम्, रूपचतुष्टयेऽपि
‘यणो मयो इ वाच्ये’ इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाभिस्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेक-
वकाराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथा च अष्टौ
रूपाणि सप्तज्ञानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विम-
काराणि चेति षोडश रूपाणि सप्तज्ञानीत्यर्थः । ऐषिषीति । लुङ् इडादेशः । षिः ।
सिच् । इडागमः । आट् । वृद्धिः । वहिमझोस्तु ष्लेः सिचि इडागमे आटि वृद्धौ, ऐ-
षिष्वहि, ऐषिष्महीति रूपे । इति लुङ्प्रक्रिया । ऐषिष्यतेति । लङ् तादेशः । ष्यः ।
इट् । आट् । वृद्धिः । षवम् । ऐषिष्येतामिति । आतां स्यः । इट् । अकारस्य इय् ।
आद्गुणः यलोपः । आट् । वृद्धिः । षवम् । ऐषिष्यन्तेति । ज्ञावयवझकारस्यान्तादेशः
स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः । षवम् । ऐषिष्यथा इति । यास् । स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः
ऋवविसर्गौ । ऐषिष्येयामिति । आयाम् । स्यः । इट् । अकारस्य इय् । आद्गुणः ।
यलोपः आट् । वृद्धिः । षवम् । ऐषिष्यध्वमिति । ष्वम् । स्यः । इट् । आट् । वृद्धिः ।

ष्वम् । ऐषिष्ये । ऐषिष्यावहि । ऐषिष्यामहि । उदात्तत्वाद्लादेरिट्प्रसङ्गादनुदात्ताः
सकृगृह्यन्ते—

ऊददन्तैर्यौतिरक्षुणीकृन्तुनक्षुरिवडोक्षिभिः ।
वृक्षुब्ध्यां च विनेकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः ॥
शकलृपचमुच्रिचवच्विचसिचप्रच्छित्यज्निजिर्भजः ।
भञ्जभुजभ्रजम्भ्रजयज्युज्जृज्जविजिर्भजिसञ्जसृजः ॥
अक्षुब्धसिद्धिद्वत्तुदन्तः पयमिद्विद्यतिविन्द ।
शदसदी स्विद्यति स्कन्दिहदी कुध् क्षुधिवुध्यती ॥

ष्वम् । ऐषिष्ये इति । इडादेशः । स्यः । इडागमः । ष्वम् । आद्गुणः । वहिमद्योस्तु
स्यः । इट् । अतो दीर्घः । आट् वृद्धिः । ष्वम् । ऐषिष्यावहि, ऐषिष्यामहि, इति
रूपे । नन्वेधधातोर्नुदात्तेत्त्वात् । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्'तीप्तिवेषः कुतो न
स्यादिष्यत आह—उदात्तत्वादिति । एधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तास्येतः
लोपे सति परिशिष्टो धातुर्नानुदात्त इति भावः । ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अ-
नुदात्ता उचरिता इति कथमिदानीन्तनैरवगन्तव्यमित्यत आह—प्रसङ्गादिति । स्मृत-
स्योपेक्षानर्हत्त्वम्-प्रसङ्गः । पाणिनिपठितानामनुदात्तधातूनां तदानींतनशिष्यपरम्पर-
या आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं सम्भवतीति भावः । ऊददन्तैरिति । अजन्तेषु धातुषु
ऊदन्तैः ऋदन्तैश्च धातुभिर्विना, यु क क्षण शीकृन्तु नु कु रिव डोक्षि एतैश्च धातु-
भिर्विना, वृक्ष् वृञ् आभ्यां च विना, अन्ये एकाचः अजन्तधातवः । निहताः । अनु-
दात्ताः स्मृताः । पाणिनिशिष्यपरम्परया ज्ञाता इत्यर्थः । अथ हकन्तेषु अनुदात्तान्
धातून् परिगणयति—शकलृ पच मुचि । शकलृ पच मुच्रि च वच् विच् सिच् प्रच्छि-
त्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्वः । तत्र कान्तेषु शकलृ इत्येकः । लृकार इत् । आप्ये तु
अनुवन्धरहितः पाठो दृश्यते । खान्तेषु पच् मुच्रि च वच् विच् सिच् इति षट्
अत्र द्वुपचष् इत्यस्यैव ग्रहणं, प्रसिद्धत्वात् । न तु पचि व्यक्तीकरणे इत्यस्येत्याहुः ।
मुचलृ मोक्षणे इत्यस्यैव ग्रहणं, न तु मुचि कलकन इति औत्तादिकस्य । अविशेषा-
स्तर्कस्येत्यन्ये । खान्तेषु प्रच्छ एकः । प्रच्छीतीकार उच्चारणार्थः । निजिरित्यत्र हर
इत्यस्यैव वच्यते । भञ्ज भुजिभ्यादि सृज इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज्
भज् भञ्ज भुज् भ्रज् मञ्ज यज् युज् रज् रञ्ज विज् स्वञ्ज सञ्ज सृज् इति पञ्च
द्वन्द्वा । अद् कुक्षिभ्यादि नुद इत्यन्तमेकं पदम् । तत्र तुदेरिकार उच्चारणार्थः । पयमि-
द्वित्येकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पयेति श्यना निर्देशः । विद्यतिरिति श्यना निर्देशः ।
विन्ददिति श्यना निर्देशः । शदसदी स्कन्दिहदी कुधिवुध्यती इति द्विवचनान्तानि ।
सदि स्कन्दि इदि कुधि इति इका निर्देशः । स्विद्यतिबुध्यतीति रितपा श्यन्तिकर-

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च घुरादिषु ॥

जयोर्निर्देशः । ततश्च धान्तेषु अद् जुद् विद् छिद् तुद् जुद् पद् (श्यन्विकरणः) भिद् विद् (श्यन्विकरणः) विद् (शनन्विकरणः) शद् सद् श्विद् (श्यन्विकरणः) एकन्द हद् इति पञ्चदश । वन्विरिति । इका निर्देशः । युधिबन्धी इत्येकं पदम् । इका निर्देशः 'राधिष्यध्शुधः' इत्येकं पदम् । राधोति इका निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधीति इका निर्देशः । ततश्च धान्तेषु क्रुध् चुध् बुध् (श्यन्विकरणः) बन्ध् युध् रुध् राध् व्यध् शुध् साध् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । अन्येऽप्यादि तिप् इत्यन्तमेकं पदम् । अन्येति श्यना निर्देशः । लुपीति इका निर्देशः । 'तृप्यतिटप्यती' इति द्वन्द्वः श्यना निर्देशः । लिविःत्यादि यम इत्यन्तमेकं पदम् । सृपीति इका निर्देशः रमिरिति भिन्नं पदम् । इका निर्देशः । तथा च नान्तेषु मन् हन्विति द्वौ । मनिः श्यन्विकरणः । पान्तेषु आप् बिप् लुप् तप् तिप् तृप् टप् लिप् लृप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । भान्तेषु यभ् रभ् लभ् इति त्रयः । मान्तेषु गम् जम् यम् रम् इति चत्वारः । क्रुधिरित्यादि स्पृश इत्यन्तमेकं पदम् । दशिरिति च हरित् । क्रशि विशि दंशीति इका निर्देशः । तथा च धान्तेषु क्रुश् दंश् दिश् दश् सृश् रिश् रुश् लिश् विश् स्पृश इत्येते दश । कृधिरिति पृथक् पदम् । इका निर्देशः । श्विषित्यादि शिल्प्य-तय इत्यन्तमेकं पदम् । पुष्येति श्यना निर्देशः । शिल्प्यतीति । श्यन्विकरणस्य शित-पा निर्देशः । तथा च पान्तेषु कृष् श्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् (श्यन्विकरणः) पिष् विष् शिष् शुष् शिल्ष् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । घमिरिति पृथक्पदम् । इका निर्देशः । वसतिरिति पृथक्पदं शितपा निर्देशः । सान्तेषु वस् वस् इति द्वौ । दह्दि-हिदुह इति द्वन्द्वः । दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह रह लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिः इति पृथक्पदमिका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु बह् बिह् दुह् नह् मिह् रह् लिह् वह् इत्यष्टौ । द्वयधिकं शतमिति । आप्ये मृषेः धान्तेषु पाठस्तु केचकप्रमादकृत इति भावः । अथ पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह—
प्रदावाविति । नौ नृष्वपि नृषादौ नृरादौ च मतान्तरीयत्वेन चातुपाठे स्थितौ

तृप्हवी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ।

किं च-‘स्विद्यपथौ स्विद्यबुध्यौ मन्मपुष्परिष्वः श्यना ॥

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।

गिजिर्बिजिराकृ इति सानुबन्धा जमी तथा ॥

विन्दति चान्द्रदौर्गादेर्गिष्ठो भाष्येऽपि दृश्यते ।

व्याघ्रभूत्वादवस्वेन नेह पेटुरिति स्थितम् ॥

रजिमरजी अक्षिपदी तुद् (जुद्) भुच् शुषिपुषी शिषिः ॥

भाष्यानुका नवेहोका व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैः ॥

३ स्पर्ध संघर्षे । संघर्षः पराभिभवच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ॥

तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अश्रुपगत इत्यर्थः । अत एव ‘शे मुच्वादी-
नामि’ति सूत्रभाष्ये टृपितो टृपित इत्युदाहृतं सङ्गृह्यत इति भावः ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यनिवृत्तय इति । विकरणान्तरनिवृत्तय
इत्यर्थः । तच्चाग्रे तदार्द्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । जमी तथेति । उक्तानुबन्ध-
रहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदार्द्धधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति ।
विन्दतिरिति । ‘विद्ललाभे’ इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिष्व्याकरणसम्मतः । भाष्ये-
पि दृश्यत इति । विन्दतिविनस्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति । विन्द-
तिमित्यर्थः । नेह पेटुरिति । तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिट्कत्वमिति भावः । ‘रजि-
मरजी’ इत्येकं पदम् । जुद्बुद् इति पृथक्कृते पदे । ‘शुषिपुषी’ इत्येकं पदम् । शिषिरि-
त्यन्तम् इत्येते इति शेषः । नवेहेति । नव धातवः भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परि-
गणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह-व्याघ्रभूत्यादिसम्मतैरिति । भाष्ये स्वेष्यां नवभ्योऽ-
न्येषां परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । ‘तेन रक्तं रागात्’, ‘तदस्मि-
न्नज्ञं प्रायेण’ ‘क्तोऽकृतमितप्रतिपज्ञाः’ ‘शुष्कघृष्टौ’ ‘वक्तन नन्विशिशेने’ त्यादिसौत्रप्र-
योगाः । जुञ्जः, मज्जः, पुष्टः, मज्जा मज्ज्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिट्-
कारिकाः । स्पर्ध संघर्षे इति । ‘वर्तते’ इति शेषः । पराभिभवति । परस्याभिभवः परा-
जयः । तद्विषयकेष्वेति । नन्वत्रेच्छायां पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्म-
कत्वात्, ‘देवदत्तः यज्जदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ’ ‘गतिबुद्धिप्रत्ययसानार्थशब्दकर्मकर्मका-
णा’मित्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह-धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मक इति । ‘धात्वर्थबहि-
भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति’ ‘पुप आत्मनः कथजि’ति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति
भावः । न चैवं सति पदव्यवस्थायां ‘स्पर्धायां माळ’ इत्यत्र ‘कृष्णश्चाणूरमाह्वयते’ स्पर्-
धत इत्यर्थ इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम् । तत्र स्पर्धरभिभवपूर्वकाह्वाने वृत्तेरि-
त्यलम् । स्पर्धत इति । ‘कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्ते’ इत्युक्तेरात्मनेपदम् । एष धातुवत्

२२५९ शार्पूर्वाः खयः ७ । ७ । ६१ ॥ अभ्यासस्य शार्पूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।

‘हलादिः शेषः’ (सू० २१७९) इत्यस्याऽपवादः । पस्पर्थे । स्पर्थिता । स्पर्थि-
यते । स्पर्थताम् । अस्पर्थत । स्पर्थत । स्पर्थिषीष्ट । अस्पर्थिष्ट । अस्पर्थिष्यत ।

४ गाधृ प्रतिष्ठालिप्स्योर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे । ५ बाधृ लोटवे । लोडनं प्रति-
घातः । बाधते । ६ नाथ ७ नाधृ शाल्मोपतापैश्वर्याशीःषु । ‘आशिषि नाथ इति
वाच्यम्’ । अस्याशिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाधते ।

लुटि रूपाणीति भावः । धातोर्निष्ठादिस्वाभावादिभावेऽप्येति लुटिष्यात् न । अत एव
नाधुव्रजोऽपि । किन्तु लुटिस्तादेवो ‘लुटस्तत्त्वयो’रिति तस्यैव ‘लुटि धातो’रिति
ह्रस्वे ‘हलादिः शेषः’ इत्यभ्यासे प्रथमद्वयव्यतिरिक्तहलां निवृत्तौ पस्पर्थे इति शब्दे ।
शार्पूर्वाः खयः । अभ्यासस्येति । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्ये’त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘धा-
पूर्वाः’ इत्यत्र शर् पूर्वः येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न शिष्यते ।
शिष्यन्त इति । ‘हलादिः शेषः’ इत्यतः शेषः इत्यनुवृत्तकर्मणि वज्रभूतं बहुवचनान्ततथा
विपरिणम्यत इति भावः । तथा च प्रकृते अभ्यासे खय् प्रकारः शिष्यते । ‘न न्द्राः
संयोगादय’ इति रेफस्य ह्रस्वनिषेधो न शक्यः । द्वितीयेकाजवयवस्यैव तन्निषेधात् ।
तदाह—पस्पर्थे इति । न च वज्रभूतत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम् । हला-
दिः शेष इत्यतो हि आदिरित्यप्यनुवर्तते । शब्दव्यतिरिक्तवर्णापेक्षया । धात्वादिभूता
इत्यर्थः । पस्पर्थते । पस्पर्थिरे । पस्पर्थिषे । पस्पर्थिथे । पस्पर्थिष्वे । पस्पर्थे । पस्पर्थि-
वहे । पस्पर्थिमहे, इति लुटि रूपाणि सुगमानि । स्पर्थितेति । लुटि एधधातुवत्तद्रूपाणि
सुगमानीति भावः । स्पर्थिष्यत इति । लुटि एधधातुवद्रूपाणीति भावः । स्पर्थतामिति ।
लोटि एधिवद्रूपाणीति भावः । अस्पर्थतेति । लुटि एधिवद्रूपाणीति भावः । हलादि-
त्वाद्भवे न स्वाङिति विशेषः । स्पर्थतेति । विधिलुटि एधिवद्रूपाणि । स्पर्थिषीष्टेति । आ-
शिषि लुटि एधिवद्रूपाणि । अस्पर्थिष्टेति । लुटि एधिवद्रूपाणि । अडागमः, न स्वाट् इति-
विशेषः । अस्पर्थिष्यतेति । लुटि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । न स्वाट् । गाधृ प्रति-
ष्टेति । चतुर्थान्तो धातुः । अकारो ‘नालोपिशास्त्रुहितामि’मि निषेधार्थः । अजगा-
धत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः । ग्रन्थः ग्रन्थनं रचनम् । जगाधे इति । लुटि द्विस्वादि ।
अभ्यासस्य ह्रस्वः । तुल्यम् । याधृ इति । प्रतिघातः पीडनम् । नाधृ नाधृ इति । द्विती-
यचतुर्थान्तौ धातु । उपतापः ज्वरप्रयुक्ता पीडा । आशोः आशासनम् । द्वितीया-
न्तस्य नाथधातोर्विशेषमाह—आशिषि नाथ इति । अत्र ‘आथ’ इति षष्ठो । ‘अनुदा-
त्तकित’ इत्यतः आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे निश्चयार्थमिदं वार्ति-
कम् । तदाह—आस्याशिष्येवेति । आशासनार्थवृत्तरेव नाथधातोरात्मनेपदम् । याच्ना-
र्थपूस्ते ‘शेषात् कर्तरी’ति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । नाथत इति । आशासते इत्यर्थः ।
अन्यत्रेति । याच्नाथर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाथधातोर्द्विहरति-नाथते

८ दध धारणे । दधते । २२६० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ६।४।१२०॥
 लिङ्निमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्येऽस्याकारस्यैकारः
 स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ यत्किं च सेटि ६।४।१२१॥ प्रागुक्तं
 स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एवाश्रीयते । शसिदयोः प्रतिषेधवचनाजहापकात् ।
 तेन प्रकृतिजश्वरां तेषु सत्स्वपि एवाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे । देधाते । देधिरे ।
 अतः किम् । दिदिवतुः । तपरः किम् । ररासे । एक—इत्यादि किम् । तत्सरतुः ।

इति । दधते इति । चतुर्थान्तोऽयम् । तस्य लटि पृथिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृष्य लिटस्ता-
 देशे तस्यैष द्वित्रे दध् दध् पृ इति स्थिते । अत एकहल्मध्ये । आदेशः आदिर्यस्येति
 बहुव्रीहिः । अङ्गस्येयधिकृतम् अन्यपदार्थः । लिटीति निमित्तसप्तमी अनदेशादेरि-
 त्यस्यैकदेशे आदेशोऽन्वेति । लिटि परं निमित्ते च आदेशः सः आदिर्यस्य ते भवति
 तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येयवयवपृष्ठी । तथाच तथाविधाङ्गावयवस्यात
 इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । ‘एके मुखयान्यकेवला’ इत्यमरः । एकौ
 असंयुक्तौ हलौ एकहलौ तयोर्मध्यः, एकहल्मध्ये तत्रेति विग्रहः । ‘अत’ इत्यस्यैव
 विशेषणमिदम् । ‘असोरेद्धा’ विसृतः एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते । ‘गमहने’
 स्यतः कितीत्यनुवर्तते, ननु कितीति लिङादेशानां लिङ्वासम्भवात् । लिङादेशेऽप्यविधौ
 परनिमित्तं च । आवृथा उभयार्थलाभः । तदाह—लिङ्निमित्तेत्यादिना । यत्किं च ।
 प्रागुक्तमिति । एकहल्मध्ये इति यत् प्रागुक्तमेवाङ्गि तत् सेटि यत्किं च स्यादित्यर्थः ।
 यलः किञ्चाऽभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देधे ऐतत्तुरित्यादौ ‘अभ्यासे’
 चर्चेति जशां चरां च जशि चरि च लिङ्निमित्तादेशादिस्वात् कथमेवाभ्यासलोपावि-
 स्यत आह—आदेशश्चेति । इह ‘अत एकहल्मध्ये’ इति सूत्रे, आदेशशब्देन स्थान्यपेक्ष-
 या विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथाच तथाविधादेशादेरेव एवाभ्यासलोपो न भवतः
 स्थानिसरूपादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । शसिदयोरिति । ‘न शसददवाङ्गुणानाम्,
 इति शसिदयोरेवाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदीह यथाकथञ्चिदादेशादेः पर्यु-
 दासः स्यात्, तर्हि शसिदयोरेवासे ककारदकारयोश्चरजशोः शकारदकारादेशे सति
 आदेशादिस्वादेन एवाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ ‘नशसेददवे’ति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः
 स्यात् । अतः वैरूप्यसम्पादकादेशादेरेव पर्युदासो विज्ञायत इत्यर्थः । तेनेति । स्थानि-
 सरूपादेशादेः पर्युदासाऽभावादिस्थनेनेत्यर्थः । सस्त्वपीति । देधे ऐतत्तुः इत्यादौ दकारा-
 द्देशेषु सस्त्वपीत्यर्थः । देधे इति । दध् दध् पृ इति स्थिते दकारादकारस्य एवे-
 ष्यासलोपे च रूपम् । ‘असंयोगाद्विद्वत्’ इति किश्वमिह बोध्यम् । देधिर इति ।
 देधिरे । देधाथे । देधिष्वे । देधे । देधिवहे । देधिमहे । इति रूपाणि सम्भवन्तीति भावः ।
 दिदिवतुरिति । दिव्धातोरतुसि द्वित्रे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेवाभ्यासलोपो नेति
 भावः । तपरः किमिति । ‘अत’ इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । ररासे इति । ‘रासृशब्दे’

अनादेशादेः किम् । चकणतुः । लिटा आदेशविशेषणादिह स्यादेव । नेमिय । सेहे ।
 ९ स्कुदि आप्रवणे । आप्रवणमुत्प्लनमुद्धरणं च । २२६२ इदितो नुम्धातोः ।
 ७।१।५८। स्कुन्दते । चुस्कुन्दे । १० शिदि श्वैत्ये । अकर्मकः । शिपन्दते । शि-
 श्वन्दे । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते । १२ मदि कल्याणे सुखे च । म-
 न्दते । वमन्दे । १३ मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । मन्दते । ममन्दे । १४ स्पदि

श्वादिशस्मिन्नेपदी । अत्र हल्मध्यस्थान्वर्णस्य ह्रस्वस्वाभावादेस्वाभ्यासलोपौ नेति
 भावः । एकेत्यादि किमिति । एक हल्मध्यस्थस्येति किसर्थमित्यर्थः । तत्सरतुरिति । 'स्सर
 चक्षुःगतौ' । लिटोऽनुसि । द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नाऽसंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भा-
 वः । चकणतुरिति । 'कण शब्दे' । लिटोऽनुसि द्वित्वे 'कुहोश्चुः' इति ककारस्य चुत्वेन
 चकारः । तथा च वैरूप्यसम्पादकादेशादिस्वादेस्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । अथ 'लि-
 णिमित्तादेशादिक'मित्यत्र लिणमिस्तेत्यस्य प्रयोजनमाह—लिटेति । नेमियेति । 'णमु
 प्रह्वये शब्दे च' । 'णो नः' इति नत्वम् । थलि इटि द्वित्वे नत्वसम्पन्नकारादेशादि-
 त्वेऽपि नत्वस्य लिणमित्तकत्वाभावाच्चिणमित्तकादेशादिस्वाभावादेस्वाभ्यासलोपौ
 निर्वाधाविति भावः । सेहे इति । 'षह मर्षणे' 'षात्वादेः षः सः' इति सत्वे लिटि द्वित्वे
 सत्वसम्पन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिणमित्तकत्वाभावात् । लिणमित्तकादे-
 शादित्वविरहादेस्वाभ्यासलोपौ निर्वाधाविति भावः । दधिता । दधिन्यते । दधताम् ।
 अदधत । दधेत । दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधिन्यत ।

स्कुदीति । उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदितः । इत् ह्रस्व इकारः, इत् ह्रसंज्ञकः
 यस्य सः इदित्, तस्येति विग्रहः । ह्रसंज्ञकेदन्तधातोरित्यर्थः । तेन चञ्चिकादौ न
 दोषः । नुमि मकार इत् । उकार उच्चारणार्थः मिस्वाहस्याद्वचः परः । स्कुन्दत इति ।
 'नश्चापदान्तस्य—'इत्यनुस्वारः परसवर्णः । चुस्कुन्दे इति । लिटि द्वित्वे 'क्षपूर्वाः लघुः'
 इत्यभ्यासे ककारः शिष्यते । 'कुहोश्चुः' इति तस्य कुत्वेन चकारः । शिदिति । श्वै-
 त्यं—श्वैत्यकरणम् । अकर्मक इति । श्वैत्यस्य धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति भावः । ततश्च
 'श्चिन्दयति देवदत्तं यज्ञदत्त' इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्यवसान' इत्यादिना अकर्मककार्यं
 द्वितीया भवति । श्वेतीभवन्नं वा श्वैत्यम् । शिन्दत इति । श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदि-
 त्वान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिचिन्द इति । नुमि कृते गुरुमत्वेऽपि इजादिस्वाभा-
 वादाम् नेति भावः । वदीति । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो ज्ञापारः, प्रजा-
 मादिरभिवादनम् । वन्दत इति । इदिश्वान्नुम् । मदीति । कल्याणं शुभक्रिया । सुखं
 सुखीभावः । मन्दत इति । इदिश्वान्नुम् । वमन्द इति । अभ्यासे भकारस्य वशभावेन
 वकारः । मदीति । मोदः सन्तोषः । मद्ः गर्वः । मन्दत इति । इदिश्वान्नुम् । ममन्द
 इति । नुमि सति संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेस्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । स्पदीति । अकर्मकः ।

किञ्चिच्चलेन । स्पन्दते । पस्पन्दे । १४ किञ्चिद परिदेवने । शोक इत्यर्थः । सकर्मकः ।
 किलन्दते चैत्रम् । चिकिलन्दे । १६ मुद हर्षे । मोदते । मुमुदे । १७ दद दाने ददते ।
 २२६३ न शसदद्वादिगुणानाम् । ६। ४। १२६॥ शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणश-
 ब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे । दददाते । दददिरे ।
 १८ छ्वद १९ स्वर्द आस्वादनम् । अयमनुभवे सकर्मकः, स्वावकर्मकः । २२६४
 धात्वादेः षः सः ६। १६४॥ धातोरादेः षस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (सू०

स्पन्दत इति । इदिश्वान्नुम् । पस्पन्द इति । 'शपूर्वाः स्वयः' इत्यभ्यासे पकारः
 शिष्यते । किलदाति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे—शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः ।
 तदाह—सकर्मक इति । किलन्दते चैत्रमिति । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । इदि
 श्वान्नुम् । चिकिलन्द इति । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन चकार इति भावः । मुदेति ।
 हर्षः तुष्टिः । मोदत इति । अपि लघूपचगुणः । मुमुद इति । 'असंयोगाज्ञिट्क्त्' इति
 किश्वाञ्च गुणः ।

ददेति । न ममेति त्यागो दानम्, न तु द्रव्यत्यागः । तथा सति धात्वर्थोपसंग्रहा-
 द्कर्मकस्वापत्तेः । न शसदद । शस दद् वादि गुण एषां द्वन्द्वः । अवयववष्टी । गुणश-
 ब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन विवक्षितः । अन्यथा शसिद्विग्रहणवैयर्थ्यात् ।
 'अत एकहल्मध्ये' इत्यस्मात् अत इति, 'ध्वसोरेद्धौ—' इत्यतः एदिति, अभ्यास-
 लोप इति चानुवर्तते । तदाह—शमेरित्यादिना । गुणशब्देनेति किम् । पेचे । अत्र पचे-
 रकारस्य गुणवत्त्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाऽभावाच्चायं निषेधः । 'पधातोः' पपरतु-
 रिति तु गुणस्थोदाहरणम्, गुणशब्देन विहितः यः अर् तदवयववत्त्वाद्वाकारस्येति
 बोध्यम् । ददद इति । ददेर्लिङ्गतादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये' इति प्राप्ता-
 वेश्वाभ्यासलोपौ न भवतः । 'ष्वद स्वर्देति । आस्वादनम् अनुभवः । प्रीतिविषयी-
 भावात्मिका रुचिर्वा । तदाह—अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । धात्वादेः 'ष'
 इति पष्ठयन्तम् । तदाह—धातोरादेः षस्य सः स्यादिति । षकारस्य सः स्यादित्यर्थः ।
 धातुग्रहणं किम् । षट् । अत्र धात्वादित्वाभावाच्च सकारः । आदिग्रहणं किम् । लष-
 ति । न चैवमपि पकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि षस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्,
 'आदेच उपदेशोऽस्ति' इत्यतः उपदेश इत्यनुवृत्तेः । एवं च पठित्यादावपि उप-
 देशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।

ननु धातुपाठे स्वव स्वर्देत्येव सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'धात्वादेः षः'
 सः' इत्यपि मास्तु इति चेन्मैवम्—पण्यन्तात् लुङि असिप्वदित्यत्र षकारश्रवणार्थ-
 कत्वात् धातुपाठे सकारस्यैवोपदेशो तु असिप्वदित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वा-
 ऽभावेन पत्वाऽसम्भवात् । नन्वेवं सति अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् पत्वापत्ति-

२१२३) इति षत्वनिषेधः । अनुस्वदते । सस्वदे । स्वरदते । सस्वदे । २० उर्द
माने क्रीडायां च । २२६५ उपधायां च ८ । २ । ७८॥ धातोरुपधाभूतयो रेफव-
कारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते । ऊर्दाश्चक्रे । २१ ऊर्द २२ ऊर्द
२३ गुर्द २४ गुर्द क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्द । खूर्दते । गूर्दते । गोरदते । जगदे ।
२५ वूद क्षरणे । सूदते । सुवूदे ।

सेक्सुप्सुस्तुजस्तुस्त्यान्ये दन्त्याजन्तषादयः ।

एकाचः षोपदेशः । एवक्स्विद्वस्वद्वज्जस्वपस्मिडः ॥

रिष्यत आह—सात्वदाद्योरिति । सस्वद इति । लिटि द्विस्वे संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेस्वा-
भ्यासलोपौ नेति भावः । उर्दति । चकारादास्वाद्नेऽप्राप्ति केचित् । उपधायां च । 'सिपि
धातो'रिति, 'वोरुपधाया' इत्यतः वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतः हलोति चानुवर्तते ।
'उपधायो'रित्यर्थे उपधायामित्यर्थम् । तदाह—धातोरित्यादि । ऊर्दत इति । अत्र धातोः
रेफवान्तत्वाभावात् 'वोरुपधायाः' इत्यस्य 'हलि चे'त्यस्य चाप्राप्तौ 'उपधायां चे'त्या-
रम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्थत्वात् पदस्य उपधाभूतयोरित्यर्थः स्यात् ।
ततश्च क्लिप्तान्ते उर्द इत्यत्रैव स्यात्, ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । रेफकारयोः किम् ?
पुण्यति । हल्परयोः किम् ? चिरिणोति । इकः किम् ? नर्दति । ऊर्दाश्चक्रे इति । इजा-
दिस्वादात् । 'कृञ्छानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगः । कूर्दति । गुदेऽपि पृथग्धातुः । 'क्रीडा-
यामेवे'त्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इकोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति—
कूर्दत इति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । चुकूर्द इति । 'कुहोरनुः' इति चुस्वम् । खूर्दत
इति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । एवं गूर्दत इति । गोरदत इति । नापि लघूपधो गुणः ।
जुगुड इति । 'असंयोगात्' इति किष्वाञ्ज गुणः । वूदेति । क्षरणं प्रस्त्रवणम् । सूदत इति ।
प्रस्त्रवतीत्यर्थः । 'धात्वादेः' इति षस्य सः । अलघूपधस्वाञ्ज गुणः । सुवूद इति । 'धा-
त्वादे'रिति षस्य सस्वे लिटि द्विस्वादौ इणः परस्वादेशसकारत्वात् षत्वम् । यदि धातु-
पाठे सकारस्यैव पाठः, तर्हि इहादेशसकारत्वाऽभावात् षत्वं न स्यात् । षापदेशे तु
षस्य सस्वे सति आदेशसकारत्वात् षत्वं सुपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवः
पाठ्यः पठिताः, के वा सादयः ? पाणिनिकृतषोपदेशपाठस्य इदानीं परिश्रष्टत्वादित्या-
शङ्क्य पाणिनीयपरम्परासिद्धान् षोपदेशान् पठति—संगति रलोकेन । दन्त्याजन्तषा-
दय एकाचः षोपदेशाः स्युरित्यन्वयः । दन्त्यश्च अञ्च दन्त्याच्चौ तौ अन्तौ अव्यव-
हितपरी यस्य सः दन्त्याजन्तः, तथाविधः षः षकारः आदिर्येषां ते दन्त्याजन्तषा-
दयः । दन्त्यपरकः अचपरकश्च यः षकारः तदादय एकाचो धातवः इदानीं कृतसत्वाः
सकारादित्वेन परिदृश्यमाना अपि षकारादित्वेन पाणिनिना उपदिष्टाः प्रत्येतक्या
इत्यर्थः । 'सादय' इति पाठेऽप्येवमेव व्याख्येयम् । 'अजदन्त्यपराः पाठ्यः षोपदेशाः'
इति भाष्यम् । वूद क्षरणे इत्यादयः अचपरकषोपदेशाः । 'छा गतिनिवृत्ता' विश्यादय-

दन्यः केवलदन्यो; न तु दन्तोऽष्टजोऽपि ॥ ध्वकादीनां पृथग्ग्रहणाज्ज्ञाप-
कात् । २६ हाद अव्यक्ते शब्दे । हादते । जहादे । २७ हादी सुखे च । चादव्यक्ते
शब्दे । हादते । २८ स्वाद आस्वादाने । स्वादते । २९ पर्द कुत्सिते शब्दे ।
पर्दते । ३० यती प्रयत्ने । यतते । येते । ३१ युव ३२ जुव भासने । योतते ।
युयुते । जोतते । जुजुते । ३३ विथृ ३४ वेथृ याचने । विविथे । विवेथे ।

स्तु दन्त्यपरकषोपदेशाः । दन्त्याजन्तेति किम् । स्कुदि आप्रवणे । चुस्कुन्दे । अत्र
सकारो न दन्त्यपरकः नाप्यचपरकः । एकाचः किम् । सोसूच्यते । 'सूत्र वेष्टने' चुरादि-
रजन्तः अनेकाच । यद्यप्येकाच इति भाष्ये न दृश्यते, तथापि यङ्विधौ सोसूच्यत इति
भाष्यं तत्र मानमिति बोध्यम् । एवं च 'साध संसिद्धौ' इत्यादौ सकारपाठस्यैव दृश्य-
मानत्वेऽपि षोपदेशत्वमेव । ननु 'सेकृ गतौ' 'सृ गतौ' 'सृज गतौ' 'सृज विषर्गे' एते
चत्वारः अष्टपरकसादयः । स्तृज् आचङ्गादने, ऋदन्तः श्रुविकरणः, । 'स्तृज् आचङ्गादने'
ऋदन्तः श्रुविकरणः, 'स्यै शब्दसङ्घातयोः' । एते त्रयो दन्त्यपरकसादयः । एतेषां
सप्तानामपि षोपदेशत्वं स्यादित्यतिथ्यासिमाशङ्क्य तद्विभक्त्यं विशेषणमाह । सेक् सृप्
सृ स्तृ सृजस्तस्त्यान्ये इति । स्यै धातोः कृतात्वस्य निर्देशः श्लोके समावेशार्थः ।
स्यै इत्येकारान्तस्य निर्देशो 'स्यायन्य' इत्येकस्याचरस्याधिक्यापत्तेः । नन्वेवमपि
'ध्वक् गतौ' 'जिष्विदा गात्रप्रस्रवणे' 'ध्वद् आस्वादाने' 'ध्वञ्ज परिध्वङ्गे' 'जिष्विप्
भाये' 'स्मिङ् ईषद्धसने' इत्येतेषु सकारस्य दन्त्यपरकत्वाऽभावात् अचपरकत्वाभा-
वाच्च षोपदेशैश्वर्यसंग्रहः स्यादित्यव्याप्तिमाशङ्क्य तानपि संगृह्णाति—ध्वक् स्विद्
स्वत् स्वञ्ज स्वप् स्मिङ् इति । 'अपीति' शेषः । ननु 'स्वृ शब्दोपतापयोरि'त्यादीनामपि
दन्त्यवकारपरकत्वात् षोपदेशत्वं स्यादित्यत आह—दन्यः केवलदन्य इति । कुत
इत्यत आह—ध्वकादीनामिति । अन्यथा दन्त्यपरकत्वादेव सिद्धे ध्वकादिग्रहणं व्यर्थं
स्यादिति भावः । यद्यपि ध्वकतिरत्र भाष्ये न दृश्यते, तथापि सुब्धातुष्विष्वक्-
तोनां सत्वप्रतिषेधः—इति वार्तिकासल्लाम इति भावः । हादेति । रेफवानयम् । अव्य-
क्तशब्दः अमनुष्यवाक । जहाद इति । अभ्यासस्य ह्रस्वः । चुस्वम् । हादीति । लकार-
वानयम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इग्निषेधार्थमीत्वम् । स्वादेति । केवलदन्य-
परकत्वाभावाच्चायं षोपदेशः असिस्वदत् । पर्दति । गुदरव इत्यर्थः । यतीति । ईदित्व-
मिग्निषेधार्थम् । येते इति । 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । युव जुव इति ।
ऋदित्वम् 'नाम्नोपिशास्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । योतत इति । शपि लघूपधगुणः ।
युयुत इति । 'असंयोगादि'ति क्तिञ्चान्न गुणः । विथृ वेथृ इति । द्वितीयान्ताविमौ । ननु
'विथृ' इत्येवास्तु, लघूपधगुणे सति वेथत इत्यस्याऽनिशिष्टत्वादित्यत आह—विविथे-
विवेथे इति । वेथृधातोर्विवेथे इति रूपम् । विथृधातोस्तु असंयोगादिति किंवाद्

३५ अथि शैथिल्ये । ग्रन्थते । ३६ अथि कौटिल्ये । ग्रन्थते । ३७ कथ्य श्लाबा-
याम् । कथ्यते । एधादथोऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तन्वर्गीयान्ताः परस्मैपदिनः । ३८ अत सातस्यगमने । अतति ।
'अत आदेः' (सू० २२४८) आत, आततुः, आतुः । लुङि । आतिस् ई त् इति
स्थिते । २२६६ इट् ईटि ७।२।२३॥ इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे ।
'सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः । २२६७
वद्वज्रहलन्तस्याचः ७।२।३॥ वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्या-
त्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । २२६८ नेटि ७।२।४॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न

गुणाभावे विविध इति रूपमिति भावः । श्रथेति । द्वितीयान्तः । शैथिल्यम् लंसनम् ।
ग्रन्थते इति । इदिस्वाङ्गम् । श्रथेति । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं वक्त्राभवनम् । ग्रन्थत
इति । इदिस्वाङ्गम् । कथ्येति । अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ
च त्रिंशदिति द्वन्द्वः । अष्टाधिका त्रिंशदिति वा । 'द्व्यष्टनः संख्याया'मित्याख्यम् ।
'अष्टत्रिंश'दिति पाठे तु अष्टेति पृथक्पदम् । परस्मैपदिन इति । अनुदात्तस्वरितजि-
श्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि' इति परस्मैपदिन एवेति भावः । अतेति । सातस्यगमनं
सन्ततगमनम् । छिटि णळि द्विश्वे हलादिशेषे अ अत् अ इति स्थिते पररूपे प्राप्ते
आह अत आदेरिति । 'इति दीर्घ' इति शेषः । तथा च अम्भासाऽकारस्य दीर्घं सति
सवर्णदीर्घः । तदाह—आतेति । अकारस्य ह्रस्वमध्यस्थत्वाभावादेराम्भासलोपो न ।
बुङोति । अतधातोर्लुङस्तिपि इतश्चेति ह्कारलोपे ऋलेः सिचि तस्य इडागमे 'अस्ति-
सिचोऽपृक्त' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आति स ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इट्
ईटि । 'इट्' इति पञ्चमी । रात्सस्येत्यतः सस्येति, संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति चा-
नुवर्तते । तदाह—इटः परस्येति । एवं च आति स् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे
आति ई इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात्
कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह—सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति । आतिष्टामिति ।
लुङस्तस् । तस्य ताम् । ऋलेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम् । अपृक्तत्वाभा-
वेन ईडभावात् सलोपो न । आतिषुरिति । लुङो द्विः । ऋलेः सिच् । जुस् इट् आट्
वृद्धिः । षत्वं ऋवविसर्गौ । आतीः । आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिषम् । आतिष्व । आ-
तिष्म । अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह—वद्वज्र । वद् व्रज हलन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् ष-
ष्ठ्येकवचनम् । अङ्गस्थेयधिकृतम् । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वि'त्यनुवर्तते । तदाह—
वदेरित्यादिना । हलन्तत्वादेव सिद्धे वद्वज्रग्रहणं तु अव्यादीद्वजादीदित्यत्र 'अतो हला-
वेल्लो'रिति वृद्धिविकल्पबाधनार्थम् । नेटि । प्रागुक्तं नेति । 'वद्वज्रहलन्तस्याच'इत्युक्तं
नेत्यर्थः । तत्र वद्वज्रजयोर्विशेष्यविधानात् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम् ।

स्यात् । मा भवानतीत् । अतिष्ठाम् । अतिष्ठुः । ३९ चिती संज्ञाने । चेतति । चिचे-
त । अचेतीत् । अचेतिष्ठाम् । अचेतिष्ठुः । ४० च्युतिर् आसेचने । सेचनमाद्रीकरणं ।
आनीषदर्थेऽभिध्यातौ च । 'इर् इत्संज्ञा वाच्या' । च्योतति । चुच्योत । २२६९
इरितो वा ३।१।५७॥ इरितो धातोश्च्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत् ।
अच्योतीत् । ४१ रच्युतिर् ऋरणे । रच्योतति । रुरच्योत । अरच्युतत् । अरच्यो-
तीत् । यकाररहितोऽप्ययम् । श्र्योतति । ४२ मन्य विबोदने । विबोदनं प्रतिषातः ।
मन्यति । ममन्य । यासुटः 'किदाशिषि' (सू० २२१६) इति कित्वात् 'अनिदि-
ताम्' (सू० ४१५) इति नलोपः । मध्यात् । ४३ कुयि ४४ पुयि ४५ लुयि ४६
मयि हिषासंकलेशनयोः । इदित्वाबलोपो न । कुन्ध्यात् । पुन्ध्यात् । लुन्ध्यात् ।

हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अच्चादीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था । नन्वातीदिभ्यश्च
अकारस्य वृद्धौ स्यामसंज्ञां च आद्या एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं निषेधे-
त्यासङ्ग्याह-मा भवानतीदिति आद्यभावे सति वृद्धिनिषेधः सफल इति भावः ।
चित्तीति । इदित्वम् 'अदीतो निष्ठायाम्' इति इणनिषेधार्थम् । चेततीति । सिचि लघूप-
चगुणः । चिचेतेति । तिवादेशगुणः पित्वेन असंयोगादिति किस्वस्याप्रवृत्तेन गुण-
निषेधः । चिचित्तुरित्यादौ तु किस्वाच्च गुणः । अचेतीदिति । 'इट् ईटी'ति सलोपः ।
अचेतिष्ठामिति । अपृक्तत्वाभावाद्दीडभावाच्च सिजलोपः । नेटीति निषेधाच्च हलन्तल-
क्षणा वृद्धिः । च्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमिदं सञ्ज्ञायामिदित्वाच्चुमि
प्राप्ते आह-रर रस्तच्चेति । तथा च इर् इति समुदायस्य इत्सञ्ज्ञकत्वादित्वाच्चुमि
वाच्यं नुमिति भावः । च्योततीति । लघूपचगुणः । चुच्योतेति । णलः पित्वेन किस्वाभा-
वाच्च गुणनिषेध इति भावः । चुच्युतत्तुरित्यादौ तु किस्वाच्च गुणः । लुङि च्लेः सिचि
प्राप्ते । इरितो वा । 'धातोरेकाच्च' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सि'जित्यतः च्लेरिति 'अ-
स्यतिवक्तिस्यतिभ्य' इत्यतः अङिति 'पुषादिद्युतादी'त्यतः परस्मैपदेष्विति चानुव-
र्तते । तदाह-इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतदिति । अङि सति किस्वाच्च गुणः । अच्यु-
तताम् । अच्युतन् । अच्युतः । अच्युततम् । अच्युतत । अच्युतन् । अच्युताव ।
अच्युताम् । अङभावे आह-अच्योतीदिति । 'इट् ईटी'ति सिजलोपः । अच्योतिष्ठा-
मित्यादि । रच्युतिरिति । रच्युतिवद्रूपाणि । रुरच्योतेति । 'दार्पूर्वा' इति चकारः शिष्य-
ते । यकाररहितोऽपीति । 'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूत'मित्यादौ तथा दर्शनादिति भावः ।
मन्येति । विबोदनमास्फालनम् । मन्यतीत्यादि । सुगमम् । आशीर्लिङि विशेषमाह-
यासुट इति । कुषीति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्धतीत्यादि सुग-
मम् । आशीर्लिङि यासुटः किस्वेऽपि इदित्वेन अनिदितामिति पर्युक्तासात् नलोपो
नेत्याह-इदित्वादिति । कुन्ध्यादिति । पुन्ध्यात् । लुन्ध्यात् । मन्ध्यात् । एतदर्थमेव

मन्थ्यात् । ४७ विध गत्याम् । सेधति । सिधेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्प-
दाधोः' (सू० २१२३) इति षत्वनिषेधे प्राप्ते । २२७० उपसर्गात्सुनोतिसुव-
तिस्थितिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ८ । ३ । ६५ ॥
उपसर्गस्यान्निमित्तादेशां सस्य षः स्यात् । २२७१ सदिरप्रतेः ८।३।६६॥ प्रतिमि-
जादुपसर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । २२७२ स्तम्भेः ८।३।६७॥ सौत्रस्य षस्य षः
स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किञ्च अप्रतेः इति नानुवर्तते । 'बाहुप्रतिष्ठम्भवि-
द्धमन्युः' इति (रघुवंशे स० २ श्लो० ३२) । २२७३ अवाञ्छालम्बनाविदू-

मन्थ्यातोः पृथक् मयीतिनिर्देशः । विध गत्यामिति । अस्परकषकारादिस्वात् षोषदे-
शोऽयम् । ततश्च धात्वादेरिति सः । तदाह—सेधतीति । सिधेधेति । आदेशसकारत्वात्
षत्वम् । अनिट्सु रयन्विकरणस्यैव सिधेर्ग्रहणात् सेट्कोऽयम् । असेधीदिति । 'इट्
ई'ति सिज्जलोपः । नेटीति निषेधात् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिशामित्यादि ।
अथ निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं वचयति । तत्किमर्थम् 'आदेशप्रत्यययो'-
रित्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह—सात्पदाधोरिति । उपसर्गात्सुनोति ! उपसर्गस्यादिति । उप-
सर्गशब्दश्च उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । निमित्तादिति । इणरूपादित्यर्थः । 'इणको'
रित्युक्तिकादिऽपि कोरिति नात्र सम्बध्यते, असम्भवात् । सस्येति । 'सदेः साढः स'
इत्येतत्सु इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्य'
इत्युक्तिकादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः रितपा निर्देशो यङ्लुङनिवृत्त्यर्थ इति
प्राञ्चः । अथार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेनयेति णिजन्तो नामधातुः । सेधतीति
ज्ञापानिर्देशात् सिध्यतेन ग्रहणम् । अभिषुणोतीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधती-
त्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः ।

प्रसङ्गादाह—सदिरप्रतेः । उपसर्गादिति । उपसर्गस्यादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति
षष्ठ्यर्थे प्रथमेत्यभिप्रेत्याह—सदेः सस्येति । निषीदतीत्युदाहरणम् । स्तम्भेः । नकारोप-
निर्देशस्य प्रयोजनमाह—सौत्रस्येति । 'स्तम्भुस्तुम्भु' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य षोषधस्ये-
त्यर्थः । स हि प्रतिपदोक्तः । 'ष्टभि प्रतिबन्ध' इत्यस्य तु धातोरिद्विस्वान्नुमि लाङ्-
णिकत्वाच्च ग्रहणम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न षत्वम् । 'उदःस्थास्तम्भे'रिति सूत्रे तु
षोषधग्रहणादुभयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदि-
स्तम्भयोरप्रते'रित्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमिष्यत आह—योगविभाग उत्तरार्थ इति ।
'अवाञ्छालम्बनाविदूर्ययो'रित्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वा-
दालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वाशङ्क्याह—किञ्चेति ।
नानुवर्तते इति । स्तम्भेरित्यत्र अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्य-
स्य स्तम्भनाऽपि सम्बन्धः स्यादिति भावः । 'अप्रते' रित्यस्य स्तम्भान्वयव्यो वृद्ध-
प्रयोगानुगत इत्याह—बाहुप्रतिष्ठेति । अवाञ्च । आलम्बनं च आविदूर्य चेति द्वन्द्वा-

र्ययोः ८ । ३ । ६८॥ अवास्तम्भेतर्ययोः षत्वं स्यात् । २२७४ वेश्च स्वनो
भोजने ८।३।६९॥ व्यवाभ्यां स्वनतेः सस्य षः स्याद्भोजने । २२७५ परिनिवि-
भ्यः सेवसितसयसिबुसहस्रुट्स्तुस्वभ्याम् ८।३।७० परिनिविभ्यः परे-
षामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सिताद्वायेऽपि ८।३।
६३॥ 'सेवसित'—(सू० २२७५) इत्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये सुनोत्यादयस्तेषामङ्ग-
वायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यषेधत् । न्यषेधीत् । न्यषेधिष्यत् । २२७७ स्थादिष्वभ्यासेन
चाभ्यासस्य ८।३।६४॥ प्राक्सितात्स्थादिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषा-
मेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् । निषेधेध । निषेधिषधतुः । २२७८ सेधते-
र्गौतौ ८।३।११३ ॥ गत्यर्थस्य सेधतेः षत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । ४८ षिधू

स्समीद्विवचनम् । पतयोरिति । आलम्बनाविदूर्ययोरर्थयोर्विधमानस्य अवात्परस्य
स्तम्भेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम्, इणः परत्वाऽभावादप्राप्तेः । आलम्बने यथा—
अष्टिमवष्टम्य तिष्ठतीति । आश्रित्वेत्यर्थः । आविदूर्य सामीप्यम् । अवष्टब्धा गौः ।
निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेश्च । अवादिस्थानुर्कर्षणार्थश्चकारः । तदाह—
व्यवाभ्यामिति । विष्वणति । अवप्सवणति । सशब्दं मुञ्क्त इत्यर्थः । अट्कुप्वाङिति
णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः 'षेव् सेवाया'मिति धातोर्ग्रहणम् ।
परिषेवते । निषेवते । विषेवते । सितेत्यनेन षिञ् बन्धन इति क्तान्तस्य ग्रहणम् ।
अस्येव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विधितः विषयः । 'सिबु'
तन्तुसन्ताने परिधीष्यति । 'बह' मर्षणे । परिषहते । सुट् आगमः । परिष्करोति ।
स्तुस्वञोः 'उपसर्गात् सुनोती'त्येव सिद्धे 'सिवादीनां वे'ति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् ।
प्राक्सितात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोती'स्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषा-
मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यषेधदिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावाद-
प्राप्तौ वचनम् । अम्बजुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् ।
प्राक्सितादिष्वनुवर्तते । तदाह—प्राक्सितादिति । उपसर्गात्सुनोतीति सूत्रे स्थाधातु-
मारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिते'त्यत्र सितशब्दात्प्राक् ये धातव उपात्ताः तेषु दशस्वि-
त्यर्थः । निषेधेष्ट्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उपसर्गात्पर-
त्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषेधेष्ट्यादौ अभ्यासस्येकारस्य उपसर्गात्सुनोती-
त्यनेनैव सिद्धत्वाद्भ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह—एषामेवेति । अ-
भ्यासस्य सकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च 'षू प्रेरणे' अभि-
सुसूचति । अत्राभ्यासस्य न षत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य स्तौतिष्योरेवेति निय-
माच्च षत्वम् । सेधतेः । न षत्वमिति । 'न रपरे'त्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः । गङ्गां वि-
सेधतीति । गङ्गुतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोती'ति षत्वं न भवति । अनन्तरस्येति

शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । २२७९ स्वरतिसूतिसूयति धूञ् ऊदितो वा
 ७।२।४४॥ स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा ह्यात् । २२८०
 झषस्तयोर्धौऽघः ८।२।४०॥ झषः परयोस्तयोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् ।
 सिषेद्ध । सिषेधिय । सेद्धा—सेधिता । सेत्स्यति—सेधिष्यति । असैत्सीत् । २२८१ झलो
 झलि ८।२।२६॥ झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् । असैत्सुः । अ-
 सैत्सीः । असैद्धम् । असैद्ध । असैत्सम् । असैत्स्व । असैत्स्म । पक्षे असैधीत् । असैधिष्ठा-

न्यायेन 'उपसर्गासुनोती' त्यस्यैवायं निषेधः, न स्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन
 सिषेधेऽप्यदौ आदेशप्रत्यययोरिति धत्वं भवत्येव ।

विधू इति । ननु वाक्यसङ्ख्यविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपस्वात्कथं धात्वर्थ-
 स्वमित्यत आह—शास्त्रं शासनमिति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । विधु गत्यामिति वद-
 स्यापि रूपाणि । तत्र बलादावार्धधातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धधातुकस्ये-
 ड्वलादे' रित्यनुवर्तते । स्वरति । सूति सूयति धूञ् ऊदित् एषां समाहारद्वन्द्वारपञ्च-
 म्येकवचनम् । कलितमाह—स्वरत्वादेरिति । स्वरतीति । स्वरधातोः शपा निर्देशः । सू-
 तीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य श्यन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'पू-
 प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूञ् कम्पने'स्वादिः क्रयादिश्च । जकारानुबन्ध-
 निर्देशात् 'धू विधूनन' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनिवे'त्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं
 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेष्विति सूत्रयोः विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च यलि
 इडभावपक्षे द्विस्वादौ सिषेध् इति स्थिते । झषस्तयोः । झष इति पञ्चमी । तश्च थ्
 चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते 'धः' इति प्रथ-
 मैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । 'अध' इति षष्ठ्यन्तम् ।
 धाधातुभिन्नस्येति लभ्यते । तदाह—झषः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिषेध् ध इति
 स्थिते 'झलां जश् झलि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिषेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिषि-
 धिव—सिषिष्व । सिषिचिम—सिषिषम । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमाज्जप्रापित-
 स्यैवाभावस्य निवर्तकः, न तु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्-
 पक्षे आह—सिषेधियेति । सेद्धेति । लुट् तास् इडभावः डा टिलोपः गुणः । धत्वं जश्त्वम् ।
 सेद्धारौ । सेद्धार इत्यादि । सेधितेति । इट्पक्षे रूपम् सेत्स्यति सेधिष्यतीति । लृटि इयः
 इड्विकल्पः । असैत्सीदिति । लुङ्स्तिप् । इकारलोपः । षिलः । सिच् । इडभावः ।
 'अस्तिमिच' इति ईट् । 'वदन्नजेति' वृद्धिः । धकारस्य चत्वंम् । असैध् स तामिति
 स्थिते, अष्टकारभावादीडभावादिडभावाच्च, 'इट् ईटी'ति सिचो लोपे अप्राप्ते । झलो
 झलि । झल इति पञ्चमी । संयोगान्तस्येत्यतो लोप इति 'रास्सस्ये' रयतः सस्येति
 चानुवर्तते । तदाह—झलः परस्य सस्य लोपः स्यादिति । असैद्धामिति । असैध् स ता-
 मिति स्थिते सलोपे धत्वं जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति । इट्पक्षे इत्यर्थः । असैधीदिति ।

मित्यादि । ४९ खाद भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद । ५० खद स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भक्षणे । स्थैर्येऽकर्मकः । खदति । २२८२ अत उपधायाः ७।२।११६॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् जिति गिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३ णलुत्तमो वा ७।१।९१॥ उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद—चखद । २२८४ अतो हलादेर्लघोः ७।२।७॥ हलादेर्लघोरकास्येडादौ परस्मैपदपरे विचि वृद्धिर्वा स्यात् । अखादीत्—अखदीत् । ५१ बद स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । बदति । बबाद । वेदतुः । वेदिय । बबाद—बबद । अबदीत्—अबदीत् । ५२ गद व्यक्त्या वाचि । गदति । २२८५ नैर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहति-शाभ्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ७ । ४ । १७ ॥ उपसर्गस्याभिमतत्वात्परस्य नैर्गः

‘इट ईटीति’ सलोपः । नेटीति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । खादृ इति । अत्र ऋदित्वं ‘नाग्लोपी’त्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—ऋकार इदिति । खदेति । स्थैर्यम्—स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावादचो जृण्तीति वृद्धेरग्राहौ । अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । ‘मृजेवृद्धि’रित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । जिति गिति चेति । ‘अचो जृण्ती’त्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । एत्वाभ्यासलोपौ तु नात्र भवतः । पिश्वे अकिस्वात्, आदेशादित्वात्, तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः । णित् स्यादिति । ‘गोतो णिदि’त्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद—चखदेति । णित्वे । उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेः । ‘सिचि वृद्धिः परस्मैपदेष्वित्यनुवर्तते । ‘नेटी’त्यस्मादिटीति ‘ऊर्णोते’ विभाषे’त्यतो विभाषेति च । तदाह—हलादेरिति । हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम् । हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीत्—अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च इट ईटीति सिलोपः । अखादिष्टाच्च, अखदिष्टमित्यादि ।

वेदति । स्थैर्यम् स्थिरीभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः । न तु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः । बबादेति । ‘अत उपधाया’ इति वृद्धिः । वेदतुरिति । अभ्यासजश्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्वस्य वैरूप्यापादकत्वाऽभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः । बबादेश्यत्र तु पिश्वेन कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । वेदियेति । अकिस्वेऽपि ‘शलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । वेदथुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि ‘णलुत्तमो वे’ति णित्वविकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह—बबाद—बबदेति । वेदिव । वेदिस । अखादीत्—अखदीत् इति । ‘अतो हलादे’रिति वृद्धिविकल्पः । गदेति । व्यक्तवाक् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगदेति । लुश्वजश्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नैर्गदः । ‘रयाभ्यां नो णः’ इत्यनुवर्तते । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’ इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाङ्गणिकम् । तदाह—उपसर्गस्यादिति । शितपा क्षपा च निर्देशाः षडलुगिन्वृत्त्यर्थाः ।

स्याद् गदादिषु । प्रणिगदति । जगाद् । ५३ रद विलेखने । विलेखनं भेदनम् । ररा-
द । ५४ णद् अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः ६।१।६५॥ धातोरादेशस्य नः स्या-
त् । नदति । 'णोपदेशास्त्वनद् नाटिनाद् नाधनन्दनकननृतः ।' नाटेर्दीर्घाहस्य पशु-
दासाद्वटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधत्तेः ननन्योश्च केचिणोपदेशतामाहुः ।
२२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ट् । ४ । १४ ॥ उपसर्गस्याजि-
मिप्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्प्रमासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणि-
नदति । ५५ अर्द गतौ याचने च । 'अत आदेः' सू (२२४८) । २२८८ तस्मा-

प्रणिगदताति । भिन्नपदस्यैवाद्ग्राप्ता वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह-ररा-
देति । रेदतुरित्यादि । अरादीत् । अरदीत् । णदेति । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृ-
तशब्दप्रयोगः । णो नः । 'ण' इति षष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः वः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह-
धातोरादेरिति । तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नद-
तीति । मेधादिरिति शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तिकतया लिङ्गिमित्तादेशा-
दित्वाऽभावादेस्वाभ्यासलोपो एत एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्नन्द' नन्दनकना-
ट्नाथृनाद्यनृवर्जं णोपदेशाः' इति भाष्यं श्लोकार्धेन सहगृह्णाति—णोपदेशास्त्विति ।
'नर्द' शब्दे । 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । 'नाथ नाद्य याज्यादौ' । द्वितीयचतुर्था-
न्तौ । 'टु नदि समृद्धौ' । 'नक नाक्षणे' । 'नृ नये' । 'नृती गात्रविच्छेपे' । एभ्योऽष्ट-
भ्योऽन्ये णकारादिधातवः इदानीं नकारादित्वेन इत्यमाना सपि नत्वसम्पन्नका-
रादित्वा णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । 'नाटी'ति ष्यन्तस्य प्रयोजनमाह—नाटे-
रिति । घटादिरिति । 'नट नृत्ता'विति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते ।
मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्गचतुर्थान्तनाधधातोः ननन्योश्च णोपदेशेषु पशुदासाऽभा-
वमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहुरित्यर्थः । अत्र मते पञ्चभ्यो भिन्ना णोपदेशा
इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्राकर्षिर्बाजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं
नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामिथाशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह—उपसर्गात् ।
'रषाभ्यां नो णः' इत्यधिकृतम् । तदाह—उपसर्गस्यादिति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः
समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति 'प्रणाम' इत्यादौ
समासे न स्यादित्यपि ग्रहणम् । तदाह—समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मि-
न्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदस्यैवाद्ग्राप्तिः । प्रणिनदतीति । नेर्गदेति णत्वम् ।
न चात्र 'उपसर्गादसमास' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाडभिन्नेन व्य-
वधानात् । अदेति । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनात् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः ।
लिटि णलि द्विष्वे हलादिशेषे अत आदेरित्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अदेति स्थिते-
तस्मान्नुट् । 'द्वौ हलौ यस्य तस्ये'ति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदे'रिति कृतदीर्घः

नुङ्ब्रह्मलः ७ । ४ । ७१ ॥ द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् ।
 आनर्द । आर्दीत् । ५६ नर्द ५७ गर्द शब्दे । णोपदेशत्वाभावाज् णः । प्रनर्दति ।
 गर्दति । जगर्द । ५८ तर्द हिंसायाम् । तर्दति । ५९ कर्द कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते
 कौत्से । कर्दति । ६० खर्द दन्दशूके दंशनहिंसादिहृपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः ।
 खर्दति । चखर्द । ६१ अति ६२ अदि बन्धने । अन्तति । आनन्त । अन्दति ।
 आनन्द । ६३ इदि परमैश्वर्ये । इन्दति । इन्दाञ्चकार । ६४ बिदि अवयवे ।
 पवर्गवृत्तीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि इति पाठान्तरम् ।
 ६५ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति काश्यपः ।
 अन्ये तु तिङ्मपीच्छन्ति । ६६ णिदि कुत्सायाम् । निन्दति । प्रणिन्दति । ६७
 टुनादि समृद्धौ । २२८९ आदिभिर्दुडवः १ । ३ । ५ ॥ उपदेशे धातोराद्या एते
 इतः स्युः । नन्दति । इदित्त्वान्नलोपो न । नन्धात् । ६८ चदि आह्लादे

परास्मृश्यते । तदाह—दीर्घाभूतादिति । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टिश्वादाद्यव-
 यवः । तदाह—आनर्दति । आर्दीदिति । 'हृट् ईटि' इति सिजलोपः । नर्दस्यादि । स्प-
 ष्टम् । कर्दति । कुत्सितशब्देन कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह—कुत्सिते कौत्से इति ।
 कुत्सिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्दशूकः दंशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको बिलेशयः'
 इत्यमरः । ननु सप्तस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमिष्यत आह—दंशनेति ।

अति अदीति । इदिश्वान्नुम् । तदाह—अन्ततीति । आनन्तेति । 'अत आदेः' इति
 दीर्घः । 'तस्मान्नुङ्ब्रह्मलः' इति नुट् । एवम् अन्दति । आनन्देति । नुट् । आनर्दीत् ।
 इदीति । परमैश्वर्यम्—परमेश्वरीभवनम् । इन्दतीति । इदिश्वान्नुम् । इन्दाञ्चकारेति । इ-
 जादेश्च' इत्याम् । बिदीति । इदिश्वान्नुमिष्याह—बिन्दतीति । नन्ववयवस्य अक्रिया-
 रूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमिष्यत आह—अवयवं करोतीत्यर्थ इति । अबिन्दीत् । अबिन्दि-
 ष्टामित्यादि । पाठान्तरमिति । पवर्गीयचतुर्थादिरित्यर्थः । गढीति । वदनैकदेश इति ।
 तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । अन्तत्यादय इति । अति-अदि बन्धने,
 इदि परमैश्वर्ये, बिदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च धातवः तिङ्प्रकृतयो न अव-
 न्तीति काश्यपमतमित्यर्थः । अन्य इति । काश्यपादन्ये मुनयः तिङ्मपि एभ्य इच्छ-
 न्तीत्यर्थः । णिदिति । इदिश्वान्नुम् । णोपदेशत्वात् णस्य नस्वम् । तदाह—निन्द-
 तीति । प्रणिन्दतीति । 'उपसर्गादसमाप्तेऽपी'ति णस्वम् । टु नदीति । समृद्धिः प्रजाप-
 त्वादिसम्पत्तिः । आदिः । 'भूवाद्यो धातवः' इत्यस्मात् धातव इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या वि-
 परिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिकः' इत्यस्मात् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आ-
 दिविति इदिति च बहुष्वे एकवचनम् । तदाह—उपदेश इति । ट्विस्करणं 'ट्वितोऽथु-
 जि'त्येतद्वचम् । नन्दतीति । इदिश्वान्नुम् । इदित्वादिति । आशीर्लिङि यासुटः किरवेऽपि

चन्दनति । चचन्द । ६९ त्रदि चेष्टायाम् । त्रन्दति । तत्रन्द । ७० कदि ७१ कदि
७२ कदि आह्वाने रोदने च । चकन्द । चकन्द । चक्कन्द । ७३ क्किदि परिदेवने ।
चिक्किन्द । ७४ शुन्ध शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध । नलोपः । शुध्यात् ।

अ' कवर्गीयान्ता अगुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । ७५ शीकृ सेचने । तालव्यादिः ।
दन्त्याद इत्येके । शीकृते । शिशिकृ । ७६ लोक दर्शने । लोकते । लुलोके । ७७ श्लोक
संघाते । संघातो ग्रन्थः । स चेह प्रथ्यमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको
द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । ७८ त्रेक ७९ ध्रेक शब्देस्तादृशोः । उत्साहो
वृद्धिरौद्धत्यं च । 'एच इग्रस्वादेशे' इति ह्रस्वः । दित्रेके । ८० रेक शङ्कायाम् ।
रेकते । ८१ सेक ८२ सेक ८३ सेक ८४ श्रकि ८५ श्लकि गतौ । त्रयो दन्त्यादयः ।
द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशत्वाच्च षः । सिसेके । ८६ शकि शङ्कायाम् । शङ्कते ।

इदिश्वात् । अनदितामिति नलोपो नेत्यर्थः । नन्वादिति । अन्त्यात्, अन्त्यादित्य-
स्याप्युपलक्षणम् । चदोति । इदिश्वान्नुमित्याह—चन्दतीति । त्रदोति । अदुपधोऽयम् ।
इदिश्वान्नुमित्याह—त्रन्दतीति । क्रदि क्लदोति । अदुपधौ । क्किदि परिदेवने इति । अनु-
दात्तेस्तु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्ध शुद्धाविति । अकर्मकोऽयम् । शुन्धतीति ।
शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुचीत्येवमिदिदेवाऽयं कुतो न पठित इत्यत आह—नलोप इति ।
आशीलिङि 'अनिदिता'मिति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् । इदिश्वे तु नलोपो न
स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि 'लोक' इत्यन्तम् । रूपम् । श्लोक इति ।
संघातशब्दे व्याचष्टे—ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य ग्रन्थस्य अक्रियात्वात्
कथं धात्वर्थमित्याशङ्क्याह—स चेहेति । ग्रन्थनं ग्रन्थः सङ्गीभावः सङ्गीकरणं वा ।
तत्र सङ्गीभवनं सङ्गनिष्ठम् । सङ्गीकरणं तु सङ्गीकर्तृनिष्ठम् । तत्र सङ्गीभवनार्थकत्वे
अकर्मकः । सङ्गीकरणार्थकत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत इति । सङ्गीभवतीत्यर्थः,
सङ्गीकरोतीति वा । त्रेक ध्रेक इति । शब्दनम् शब्दः । एच इति । लिटि एशि द्वित्वे
हलादिशेषे देदेक् ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्रस्वादेशे'
इति इकारो भवतीत्यर्थः । दित्रेके इति । अभ्यासे धकारस्य जश्चेन दकारः । एकार-
स्य तु ह्रस्व इकारः । रेक इति । शङ्का संशयः आक्षेपो वा । शीकृ सेचने इत्यारभ्य एत-
त्पर्यन्ता ऋदितः । सेक इति । आद्यौ एकारमध्यौ ऋदितौ । इतरे त्रयः अदुपधाः
इदितः । त्रय इति । पञ्चसु आद्याख्य इत्यर्थः । अपोपदेशत्वादिति । सेकधातोः पर्युदा-
साच्च षोपदेशत्वम् । द्वितीयतृतीययोस्तु दन्त्याच्परकसादिस्वाभावाच्च षोपदेशत्वम् ।
ततश्च सकारस्यादेशसकारस्वाभावाच्च षत्वमिति भावः । 'एच इग्रस्वादेशे' इत्यभिप्रे-
त्याह—सिसेके इत्यादि । 'सञ्ज्ञे' इत्यादाविदिश्वान्नुम् । शकीति । इदिश्वान्नुमि-

शशङ्के । ८७ अकि लक्षणे । अङ्कते । आनङ्के । ८८ वकि कौटिल्ये । वङ्कते । ८९ मकि मण्डने । मङ्कते । ९० कक कौल्ये । कौल्यं गर्वश्चापह्यं च । ककते । चकके । ९१ कुक ९२ वृक आदाने । कोकते । चुकुके । बर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' । ९३ चक्र तृती प्रतियाते च । चकते । चके । ९४ ककि ९५ वकि ९६ श्वकि ९७ प्रकि ९८ ढौकृ ९९ त्रौकृ १०० ष्वक्क १०१ वक्क १०२ मक्क १०३ टिकृ १०४ टोकृ १०५ तिकृ १०६ तीकृ १०७ राषि १०८ लषि गत्यर्थाः । कङ्कते । हुडौके । तुत्रौके । 'सुन्धातुष्वुष्वक्कतीनां सत्व-प्रतिषेधो वक्तव्यः ।' ष्वक्कते । ष्वक्के । अत्र तृतीयो दन्त्यादिः इत्येके । टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते । लषि भोजननिवृत्तावपि । १०९ आधि ११० वधि १११ मधि गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतो गत्यारम्भे च इत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । मधि कैतवे च । ११२ राधृ ११३ लाधृ ११४

स्याह—शङ्कत इति । शशङ्क इति । अकीति । लक्षणं चिह्नीकरणम् । अङ्कत इति । इदित्वा-न्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नुड्ङ्हिहलः' इति नृट् । वकि कौटिल्ये इत्यादि स्पष्टम् । कुक वृकेति । द्वितीयः ऋदुपधः । षापि लघूपधगुण मत्वा जाह—कोकत इति । चुकुक्क इति । 'असंयोगादि'ति क्त्वात् न लघूपधगुणः । अभ्यासे चुम्बम् । लघूपधगुणे रप-रत्वं मत्वाह—वर्कत इति । लिटि 'असंयोगा'दिति क्त्वाच्च गुण इति मत्वाह—ववृक्क इति । उरदत्वं हलादिशेषः । ननु क्त्वात् परत्वात् गुणः स्यात् , कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन क्त्वरस्याऽप्रवृत्त्या अनिरयत्वादित्यत आह—ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति । चकेति । तृसावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यास-लोपौ मत्वाह—चेक इति । ककीति । एते पञ्चदश घातवः । आद्याश्चत्वारः इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्तालव्यादिः । पञ्चमषष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ ह्रदुपधौ । रविलघी इदितौ चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदित्वा-न्नुम् । हुडौके तुत्रौके इति । अभ्यासे वृक्षे जश्वेन डकारः ओकारस्य ह्रस्व उकारः । अथ ष्वक्कधातोः षोपदेशपरिगणनात् 'धात्वादे'रिति सत्वे प्राप्ते आह—सुन्धात्विति । ष्वक्क इति । संयुक्तह्रस्वमध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न संयोगात्परत्वेन लिटः क्त्वा-भावाच्च । तृतीय इति । तथा च 'स्वक्कते' इति रूपम् । केवलदन्त्यपरकसादित्वाभा-वेन षोपदेशत्वाऽभावः । टेकते इति । लघूपधगुणः । टीकत इति । दीर्घोपधत्वाच्च गुणः । एवं तेकते तीकत इति । रङ्कते । लङ्कते । इदित्वा-न्नुम् । लषि भोजननिवृत्तावपि । निवृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्कते । न भुङ्क्ते इत्यर्थः । अधोति । त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । आनङ्क इति । 'तस्मान्नुड्ङ्हिहलः' इति नृट् । वङ्कत इति । इदित्वा-न्नुम् । लिटि तु ववृक्के इति रूपम् । वादिवात्संयुक्तह्रस्वमध्यस्थत्वात् संयोगात्परत्वेन लिटः क्त्वाऽभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न । मधि कैतवे चेति । कैतवं वञ्चना । राधृ इति ।

प्राष्ट्र सामर्थ्ये । राषते । लाषते । प्राष्ट्र । इत्यपि केचित् । द्राष्ट्र आयामे च ।
आयामो दैर्घ्यम् । द्राषते । ११५ श्लाघृ कथ्यते । श्लाषते ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । ११६ फक्क नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनम-
सद्व्यवहारश्च । फक्कति । पफक्क । ११७ तक हसने । तकति । ११८ तकि कृच्छ्र-
जीवने । तङ्कति । ११९ वुक्क भषणे । भषणं श्वरवः । वुक्कति । १२० कख हस-
ने । प्रनिकखति । १२१ ओखृ १२२ राखृ १२३ लाखृ १२४ द्राखृ १२५ प्राखृ
शोषणालम्ब्ययोः । ओखति । ओखाळकार । १२६ शाखृ १२७ श्लाखृ व्याप्तौ ।
शाखति । १२८ उख १२९ उखि १३० वख १३१ वखि १३२ मख १३३ मखि
१३४ णख १३५ णखि १३६ रख १३७ रखि १३८ लख १३९ लखि १४० इख
१४१ इखि १४२ ईखि १४३ वरुण १४४ रणि १४५ लगि १४६ अणि १४७ वणि
१४८ मणि १४९ तणि १५० त्वणि १५१ अणि १५२ श्लणि १५३ इणि १५४ रिणि
१५५ लिणि गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीयान्तास्त्रयोदश । इह खान्तेषु
रिख प्रख त्रिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्पठन्ति । ओखति । २२९० अभ्या-
सस्यासवर्णे ६।७।८।। इवर्णोवर्णान्तस्य अभ्यासस्येयवहुवौ स्तोऽसवर्णेऽ-
चि । उवोख । सन्निपातपरिभाषया 'इजादेः—' (सू २२२७) इत्याम् न ।

त्रयोऽपि ऋदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । प्राष्ट्र इत्यपीति । चतुर्थादिमपि केचित्
पठन्तीत्यर्थः । द्राष्ट्र इति । आयामः दीर्घोभवनम् । श्लाघृ कथ्यते इति । कथ्यने स्तुतिः ।
शीकृ इत्याद्यो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः ।

फक्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् । प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा' इत्यत्र अकस्मादाविति
पर्युदासान्नेर्णानेति भावः । आखृ इति । अलमर्थः—भूषणक्रिया, पर्याप्तिः, वारणं वा ।
ओखति । ओखाळकार । शाखृश्लाखृ इति । श्लाघृ इति चतुर्थान्त आत्मनेपदेषु गतः ।
उख लखीति । पञ्चदशेति । 'इखि इत्यन्ता' इति शेषः । त्रयोदशेति । 'वरुणादय' इति
शेषः । तत्र इदित्वान्नुम् । आशीर्लिङ् नलोपाभावश्च । पठन्तीति । तेषां मते खान्-
न्ता एकोनविंशतिरिति बाध्यम् । ओखतीति । शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः पितृवेन
किन्वाभावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य द्विवचनेऽचीति निषिद्धतया गुदमत्वाभावा-
दामभावे मति पूर्व द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चात् 'वाणादाङ्गं बलीय' इति परिभा-
षया भन्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते,
उवर्णस्य यणि प्राप्ते—अभ्यासस्य । 'अचि श्नुधात्वि'त्यतः अचीति, उवोरियङ्वङा-
विति चानुवर्तते । इश्च उश्च यू तयोरिति विग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः ।
तदाह—इवर्णोवर्णान्तरयेति । जिवादन्तादेशौ । उवोखीति । 'अचि श्नुधात्वि'त्यस्य तु
नात्र प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावात् ।

ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्तो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वादि पर्जन्यवल्क्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । 'वा-
र्णादाङ्गं बलीयः' इति न्यायात्परत्वाच्च । उङ्कति । ववाख । ववखतुः । वङ्कति ।
मेखतुः । (मङ्कति । ममङ्ग । नखति । नङ्कति । रखति । रेखतुः । रङ्कति । एख-
ति । इङ्कति । ईङ्कति । वल्गति । रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति ।

ननु द्वित्वे कृते लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वादाश्च स्वादिस्थित आह—सन्नि-
पातेति । णलि परे विहितगुणसम्पन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्व आमं गुणो न प्रवर्त-
यति, आभि सति धातोर्णदपरकत्वव्याघातादिति भावः । ऊखतुरिति । अपिस्वेन कि-
त्वात् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपरकत्वादभ्यासस्यासवर्ण इति इय-
ङमावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । ननु 'ऊखतु'रित्यत्र उकारस्य सवर्णदीर्घसम्पन्न-
स्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससम्बन्धित्वात् 'ह्रस्व' इत्यभ्यासस्याचो विधीय-
मानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते—इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वः प्राप्त
इति । अथ परिहरति—न भवतीति । कुत इत्यत आह—सकृत्प्रवृत्तत्वादिति । तदेवोप-
पादयति—आङ्गत्वादिति । उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवल्क्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे
सवर्णदीर्घे 'ऊखतु'रिति स्थितिः । तत्र उकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । लक्ष्ये
लङ्गणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति न्यायादिस्थिर्यः । ननु वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया
प्रथमं सवर्णदीर्घं एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादयत आह—वागीदिति ।
तथा चानया परिभाषया बहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः । परत्वा-
च्चेति । नन्विदमनुपपन्नम्, उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथ-
नानौचित्यादिति चेत् ? न, परत्वादित्यस्य—परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात् । अभ्या-
सविकारेषु परस्परं बाध्यबाधकभावाभावेन युगपदेव हलादिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चा-
त्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमिति न्यायेन बहिर-
ङ्गत्वादित्यलम् ।

उङ्कतीति । इदित्त्वान्नुम् । ववाखेति । वखधातोर्णलि उपधावृद्धिः । ववखतुरिति ।
वादिस्वादेश्वाभ्यासलोपौ न । वङ्कतीति । वखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । ववङ्क । मेखतु-
रिति । एत्त्वाभ्यासलोपौ । मङ्कतीति । मखिधातोरिदित्त्वान्नुम् । ममङ्केति । संयुक्तह-
्रस्वस्यस्वादेश्वाभ्यासलोपौ न । नखति नङ्कतीति । 'णो नः' इति नत्वम् । रखतीति ।
णलि तु उपधावृद्धिः । रराख । अतुसादावेत्त्वाभ्यासलोपौ—रेखतुरित्यादि । रङ्कतीति ।
इदित्त्वान्नुम् । ररङ्क । एखतीति । इखधातोः शपि लघूपधगुणः । इयेख । ईखतुः ।
इङ्कतीति । इदित्त्वान्नुम् । इङ्गाखकार । इङ्कतीति । अलघूपधत्वाच्च गुणः । ईङ्गाख
कार । वल्गतीति । लिटि ववल्ग । ववल्गतुः । रङ्गतीति लङ्गतीति । ररङ्गतुः । अङ्गतीति । लि
टि आनङ्ग । वङ्गतीति । लिटि-ववङ्ग । ववङ्गतुः । मङ्गतीति । लिटि ममङ्ग । ममङ्गतुः । तङ्गतीति ।

तज्जति । त्वज्जति । अज्जति । रज्जति । इज्जति । रिज्जति । लिज्जति । रेज्जति । त्रज्जति । त्रिज्जति । शिज्जति) । त्वग्नि कम्पने च । १५६ युग्नि १५७ जुग्नि १५८ त्रिग्न वर्जने । युज्जति । १५९ षष्ठ हसने । षषति । जषाष । १६० मघि मण्डने । मङ्गति । १६१ शिघि आघ्राणे । शिङ्गति ।

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्ते एकविंशतिः । १६२ बर्च दीप्तौ । बर्चते । १६३ षच सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । १६४ लोच दर्शने । लोचते । लुलोचे । १६५ शच व्यक्तायां वाचि । शेचे । १६६ श्वच १६७ श्वचि गतौ । श्वचते । श्वचते । १६८ कच बन्धने । कचते । १६९ कचि १७० काचि दीप्तिबन्धनयोः । चकचे । चकाचे । १७१ मच १७२ मुचि कर्कने । कर्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । १७३ मचि धारणोच्छ्वायपूजनेषु । ममच्च । १७४ पचि व्यक्तीकरणे । पचते । १७५ पृच प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचं । १७६ ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते । नुड्विधौ ऋकारैक-

लिटि ततङ्ग ततङ्गनुः । त्वज्जतीति । लिटि तत्त्वङ्ग तत्त्वङ्गनुः । श्रज्जतीति । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गनुः । रज्जतीति । लिटि शश्लङ्ग शश्लङ्गनुः । इज्जतीति । लिटि इङ्गाचकार । रिज्जतीति । लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गनुः । लिङ्गतीति । लिटि लिङिङ्ग लिङिङ्गनुः ।

अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह—रेखतीति । शपि लघूपवगुणः । रिरिख रिरिखतुः । त्रखतीति । लिटि तत्रास्त्र तत्रास्त्रतुः । त्रिज्जतीति । लिटि तित्रिङ्गतित्रिङ्गनुः । शिङ्गतीति । लिटि शिशिङ्ग शिशिङ्गनुः । त्वग्नि कम्पने चेति । चाङ्गुतौ । त्वज्जति तत्त्वङ्ग । युगीति । त्रयोऽपि इदितः । युज्जति वुज्जति । जुज्जति । षष्ठ हसने इति । षषति । णलि उपधावुद्धिः । जषाच । जषचतुः । लिङ्गिमित्तादेशादिस्वादेश्वाभ्यासलोपौ न । मघि मण्डन इति । इद्दिस्वानुमित्याह—मङ्गतीति । ममच्च ममच्चतुः । शिघि आघ्राण इति । शिङ्गति शिशिङ्ग । ककाद्यः पञ्चाक्षरताः ।

वर्च दीप्ताविति । दीप्तिः प्रकाशः । षच सेचन इति । अचपरकसादिस्वात् षोपदेशोऽयम् । स्वरितेषु ‘षच’ समवाये इति वचयते । सेच इति । सस्वस्य लिङ्गिमित्त्वाद्भावाद्भादेशादिष्वेऽपि पश्चाद्भ्यासलोपौ । दम्भः शाठ्यं चेति । परविस्तरमार्थं धर्माणाचरणं दम्भः कापट्याऽपरपर्यायः । ‘कपटोऽस्त्री भ्याजवृत्तमोपचयः’ इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः । ‘निकृतस्वनृजुः शठः’ इत्यमरः । पचि व्यक्तीकरण इति । पचि विस्तारे इति चुरादौ वचयते । ‘पचे’ स्थेके । ष्टुच प्रसाद इति । ष्टुवसम्पन्नः ठकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादिस्वात् षोपदेशोऽयम् । स्तोचत इति । पश्य सत्वे सति ष्टुत्वं निवर्तत इति भावः । तुष्टुचे इति । ‘शपूर्वाः खयः’ इति तकारशेषः । भादेशासकारत्वात् पत्वम् । ऋज गतीति । अर्जनम्—सम्पादनम् । उपार्जनम्—सेवनम् । अर्जत

देशो रेफो ह्रस्वेन गृह्यते । तेन द्विह्रस्वान्नुट । आनृजे । १७७ ऋजि १७८ भृजी भर्जने । ऋजते । 'उपसर्गादिति'—(सू ७४) इति वृद्धिः । ण्जेते । ऋजाचके । आर्जिष्ट । भर्जते । बभृजे । अभर्जिष्ट । १७९ एजृ १८० अ्रेजृ १८१ आजृ दीप्तौ । एजाचके । १८२ ईज गतिकुत्सनयोः । ईजाचके ।

अथ द्विसप्ततिर्न्ययन्ताः परस्मैपदिनः । १८३ शुच शोके । शोचति । १८४ कुच शब्दे तारे । कोचति । १८५ कुञ्च १८६ कुञ्च कौटिल्यारूपीभावयोः । 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । कुञ्च्यात् । गतौ

इति । अपि लघूपधगुणः । रपरस्वम् । नुट्विधाविति । वार्तिकमिदम् । आनृज इति । लिटः असंयोगादिति किंवात् गुणामावे द्वित्वे उरद्वये रपरस्वे ह्रस्वादिशेषे अत आदेरिति दीर्घे नुडिति भावः । ऋजि भृजी इति । ऋट्टुपधौ द्वौ । आद्यः इदित् । द्वितीयस्य ईद्विस्वात् 'श्रीदितो निष्ठावा'मिति नेट् । इदिवान्नुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । ऋजाञ्चक इति । नुमि सति 'संयोगे गुर्विति ऋकारस्य गुरुत्वादजादेश्वे-
स्याम् । ऋजिता । ऋजिष्यते । ऋजताम् । अर्जत । ऋजेत । ऋजिषीष्ट । अथ लुङि रूपं दर्शयति—आर्जिष्टेति । लुङः तादेशः । षिल् । सिच् । इट् । लघूपधस्वा-
भावाच्च गुणः । आट् । वृद्धिः । षत्वम् । षुस्वम् । लुङि-आर्जिष्यत । भृजत इति । अपि लघूपधगुणः । रपरस्वम् । बभृजे । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि रूपमाह—अभर्जिष्टेति । लुङस्तादेशः । षिल् । सिच् । इट् । गुणः । रपरस्वम् । अडागमः । षत्वं । षुस्वम् । लुङि-अभर्जिष्यत । एजृ अ्रेजृ आजृ इति । आद्ययोः ऋद्विस्वम् । 'नाग्लोपी'त्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेकत्वेऽप्यारमत्तेपदं सिष्यति । ऋद्विस्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नाग्लोपी'ति षट्परेणौ उपधा-
ह्रस्वः, फलं भवितुमर्हति, 'आजभासे'त्यादिना तत्र उपधाह्रस्वविकल्पस्य वच्यमान-
त्वात् । ईज गतीति । अलघूपधस्वाच्च गुणः । ईजते । ईजाञ्चक इति । ईजादेश्वेस्याम् ।
वर्षादय एकविंशतिवृत्ताः ।

द्विसप्ततिरिति । चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुच शोक इति । स्मृत्या क्लेशः शोकः । शोचतीति । वियुक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिरनातीत्यर्थः । कुच शब्द इति । शब्दं न शब्दः । लुकोच लुक्कुचतुः । अकोञ्चीत् । कुञ्च कुञ्चेति । उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसप्तस्य नकारस्थानिकजकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातु-
पाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्तवादात् । तदाह—अनिदितामिति । अनु-
स्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्वेन आशीर्लिङि अनिदितामिति लोपे
कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु पुकुञ्च पुकुञ्चतुः इत्यादौ पितृवेन संयोगात्परस्वेन

पुजायाम् । आनर्च । २०५ म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेऽपशब्दे चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । २०६ लछ २०७ लाछि लक्षणे । ललच्छ । ललाच्छ । २०८ वाछि इच्छायाम् । वाञ्छति ।

२०९ आछि आयामे । आञ्छति । 'अत आदेः' (सू २२५८) इत्यत्र तपर-
करणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहार्थम् । तेन दीर्घाभावात् नुट् । आञ्छ । तपरकरणं
मुखसुखार्थमिति मते तु नुट् (आनाञ्छ । २१० होच्छ लज्जामाम् । जिह्वीच्छ ।
२११ हुच्छा कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणम् इति मैत्रेयः । 'उपधायां च' (सू
२२६५) इति दीर्घः । हुच्छति । २१२ मूच्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मूच्छति । २१३
स्फुछा विस्तृतौ । स्फुछति । २१४ युच्छ प्रमादे । युच्छति । २१५ उछि उच्छे ।
'उच्छः कणश आदानं कणिशायजनं शिलम् ।' इति यादवः । उच्छति । उच्छा-
न्वकार । २१६ उछी विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । उयुच्छति ।
२१७ धृज २१८ धृजि २१९ ध्रज २२० ध्रजि २२१ ध्वज २२२ ध्वजि गतौ ।
ध्रजति । धृजति । ध्रजति । ध्रजति । ध्वजति । ध्वजति । २२३ कूज अव्यक्ते
हल इति नुट् मत्वाह—आनर्चति । म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम् । तुकि लच्छतीति रूपम् ।
ललच्छ ललच्छतुः ।

आछीति । लिटि णलि द्वित्वे हलाविशेषे अभ्यासह्रस्वे अ आञ्छ अ इति स्थिते
'अत आदे'रिति दीर्घ 'तस्मान्नुट्ङ्हिहल' इति च नुट्मातङ्गमाह—अत आदे-
रिति । तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाऽभावादेव ह्रस्वाकारस्य
दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य परिग्रहार्थ-
मित्यर्थः । ततः किमिष्यत आह—तेनेति । 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ स्वाभावि-
कह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याऽभावान्न नुटित्यर्थः । आञ्छेति ।
द्वित्वे हलाविशेषे अभ्यासह्रस्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । मुखसुखार्थमिति । तथा च
ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादेपि परस्य नुट् भवत्येवेति भावः । 'हीच्छ लज्जाया'मित्यादि
स्पष्टम् । युच्छ प्रमाद इति । यकारादिवदुपधोऽयम् युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च'
इति तुकि लघूपधत्वाऽभावात् न गुणः । युयुच्छ । युयुच्छतुः । उछि उच्छे इति । अय-
मयुयुपधः । उच्छतीति । इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वाच्च गुणः उच्छाञ्चकारेति । नुमि
कृते 'संयोगे गुरु' इत्युकारस्य गुरुत्वात् 'इजादेश' इत्यामिति भावः । धृजेति । आछी
अदुपधौ । इतरे चत्वारः अदुपधाः । द्वितीयचतुर्थपञ्चाः इदितः । ध्रजतीति । अपि
लघूपधगुणः । रपरत्वम् । दधर्ज दधृजतुः धृज्यात् । अधर्जीत् । धृजतीति । इदित्त्वा-
न्नुमि । दधञ् । इदित्त्वान्नलोपो न । धृञ्ज्यात् । अधर्जीत् । ध्रजतीति । णलि द-
ध्राज । दध्रजतुः । अधर्जात् । अधर्जात् । ध्रजतीति । अदुपधोऽयम् । दध्रज । इदि-
त्त्वात् । दध्रजतुः । अधर्जात् । अधर्जात् । ध्रजतीति । दध्वज । ध्वजतीति । दध्वज । कूज अव्यक्ते
त्वात्कपो न । दध्रजतुः । ध्वजतीति । दध्वज । ध्वजतीति । दध्वज । कूज अव्यक्ते

शब्दे । चुकृज । २२४ अर्ज २२५ पर्ज अर्जने । अर्जति । आनर्ज । अर्जति ।
ससर्ज । २२६ गर्ज शब्दे । गर्जति । २२७ तर्ज भर्त्सने । तर्जति । ततर्ज ।
२२८ कर्ज व्यथने । चर्ज । २२९ खर्ज पूजने च । चखर्ज । २३० अज गति-
लौपणयोः । अजति । २२९२ अजेढ्यघञपोः २।४।५६।। अजेर्वी इत्ययमादेशः
स्यादार्धधातुकविषये घञमपं च वर्जयित्वा । बलादावार्धधातुके वेष्टते विवाय ।
विष्यतुः । विष्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वात् 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घे
प्राप्ते अचः परस्मिन्' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम् । न च 'न पदा-
न्त'—(सू ५१) इति निषेधः । 'स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत् ।' इ-
त्युक्तेः । यकि 'एकाच'—(सू २२४६) इतीप्पिनिषेधे प्राप्ते । २२९३ कृष्टृष्टु-
स्तु-

इति । स्पष्टम् । सर्जतीत्यत्र षोपदेशत्वात् षत्वम् । अज गतीति । लटि अजतीत्यादिसि-
द्धवत्कृष्ट लिटि विशेषमाह—अजेढ्यघञपोः । 'वी' इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम् । 'आध-
धातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसप्तम्येषा, नतु परसप्तमी, व्याख्यानात् । तदाह—आर्धधा-
तुकविषय इत्यादि । अजेरिति इकारनिर्देशः, अजधातोरित्यर्थः । आर्धधातुक इति परस-
प्तम्याश्रयणे तु वेदीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राक् अजादित्वात् यङसम्भवात् । विषय
सप्तम्याश्रयणे तु यकि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ् निर्वाधः । अवजपोः किम् ?
घञि समाजः । 'समुद्वोरजः पशुषु' इत्यपि समजः । अत्र 'अवजपोरिति न वक्तव्यम् ।
'वा लिटि' इत्यतो वेद्यनुवर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति ।
क्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः । अन्यत्र तु आर्द्धधातुके वित्यमिति भाष्यकैव-
ट्योः स्थितम् । तदाह—बलादावार्धधातुके वेष्टत इति । उक्तव्यवस्थितविभाषोपलक्षणमि-
दम् । विवायेति । लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासद्वस्वे 'अचो
न्गिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः । विष्यतुरिति । वीभावे सति अनुसि द्वित्वे
अभ्यासद्वस्वे 'असंयोगात्' इति क्त्वात् गुणाभावे इयङपवादे 'एनेकाचः' इति यणि
रूपम् । एवम् उसि विष्युरिति रूपम् । ननु विष्यतुः विष्युरित्यत्र द्वितीयवकारस्य यका-
रात्मकहल्परत्वात् 'उपधायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्था-
निकस्य यकारस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवद्भावेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वा-
भावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति—अत्र वकारस्येत्वादि अव्य-
क्तमित्यन्तम् । ननु दीर्घविधौ 'न पदान्त' इति निषेधात्कथमिह यकारस्य स्थानिवत्त्व-
मित्याशङ्क्य निराकरोति—न च न पदान्तेति निषेध इति । 'शङ्क्य' इति शेषः । कुत
इत्यत आह—स्वरदीर्घेति इत्युक्तेरिति । वार्तिककृतेति शेषः । यकि एकाच इति । अजधा-
तोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भावेऽपि 'वी' इति तदादेशोऽनुदात्तः, अजन्तेषु यङ् इत्यन्तादि-
चतुर्वर्गभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युपगमादिति भावः । कृष्ट । कृष्टृ । कृष्टु । कृष्टु । कृष्टु ।
इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वापञ्चमी । क्तितीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो

द्रुमभ्रवो लिटि ७।२।१३॥ एभ्यो लिट् इण्ण स्यात् । कादीनां चतुर्णां ग्रहणं नि-
यमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिणिवेषः स लिटि चेत्तर्हि कादि-
भ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां यलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु का-
दिनियमप्रापितस्य चेटो निषेधार्थम् । २२९४ अचस्तास्वत्थस्यनिटो नित्यम्
७।२।६१॥ उपदेशोऽजन्तो यो घातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य षळ इण्ण स्यात् ।

नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह-पभ्य इति । ननु 'एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्' इति 'अथ-
कः किति' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह—कादीनामिति । कृ सृ मृ वृ
इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह—प्रकृत्याश्रय इत्यादि । कृ सृ मृ इत्येषां त्रयाणां
अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानामेकाच उपदेश इति यः प्रकृत्याश्रयो निषेधः, यश्च वृधातोः
अथकः किति' इति प्रत्ययाश्रयो निषेधः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृसृमृ
वृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, ननु तदन्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन विभिन्नैव विभि-
विमेषादौ 'एकाच उपदेशो' इति निषेधः, बभूविब बभूविमेषादौ 'अथकः किति' इति
निषेधश्च न भवति । अथ स्तुदुस्रुवाग्रहणस्य प्रयोजनमाह—तत इति । 'अन्येषां' मिति
शेषः । चतुर्णामिति । ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृसृमृवृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुदु-
स्रुवां ग्रहणं यलि तुष्टोथ दुद्रोथ सुस्रोथ शुश्रोथ इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वक्ष्य-
माणेन 'ऋदन्तस्यैव यलि नेट् अन्यस्य तु स्यादेवे'ति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधा-
र्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेषादौ 'कृसृमृवृ' इत्युक्तेन 'कादिभ्य एव परस्य लिट् इण्ण-
येधः अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवे'ति नियमेन प्राप्तस्य इटो निषेधार्थं चेत्यर्थः । तदे-
वम् अजेः यलि वीभावे 'एकाचः' इति निषेधाऽभावादिङागमो निर्बाध इति स्थितम् ।
अथ तस्य यलि इङागमस्य भारद्वाजनियमादिककषं वक्ष्यन् तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमु-
पन्यस्यति—अचस्तास्वत् । अघातोस्थलोऽङ्गावाद्धातोरिति लभ्यते । 'अच' इति तद्धि-
शेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशोऽस्वत' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यत इति 'ऋतो
भारद्वाजस्ये'ति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशो अजन्तादित्यन्वयः । 'अनिट्' इति बहु-
व्रीहेः पक्षमी नित्यमिड्विहोनादित्यन्वयः । 'तासि च वलृप' इत्यतस्तासीत्यनुवर्त-
ते । तासौ नित्यमनिट् इत्यन्वयः । यलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेवि'न'
स्थतः इडिति, 'न वृद्धयश्चतुर्भ्य' इत्यतो नेति चानुवर्तते । 'तास्व'दिति सप्तम्यन्तात्
वतिः । तदाह—उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण्ण स्यादित्यन्तम् । 'तास्व'दिति शेषः ।
यथा तासि नेट् तथा यक्षपि नेट् इत्यर्थः । विचेय जुहोथेत्याद्युदाहरणम् । अत्र का-
'दिनियमप्राप्त इण्ण भवति । अजन्तात्किम् । विभेदिथ उपदेश इति किम् । 'हज्'
जहर्थ । इह गुणेरपरस्वे अजन्तत्वाभावादिणिवेषो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्य-
ग्रहणं किम् । 'स्वृ गतौ' सस्वरित्थ । 'स्वरतिसूतौ'ति तासौ विकल्पितेऽकृत्वाच्च निषेधः ।
तासौ किम् । लृत्वालुलविधयः । यलः किम् । पपिव । पपिम । इह तासीत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे
'तास्व'दिति नातीवोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव पर-

२२९५ उपदेशोऽस्त्वतः ७। २। ६२ ॥ उपदेशोऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण स्यात् । २२९६ ऋतो भारद्वाजस्य ७। २। ६३ ॥ तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र सङ्ग्रहः—

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेढ्यम् ।

ऋदन्त ईदङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेट् भवेत् ॥

स्य थल इणिवेधार्थं तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदो घञ्-भावे जघसिथेत्यत्र न निषेधः घसस्तासावभावादिति अद् अच्ञ हति धातौ मूल इव वच्यते । 'यस्तासावस्ति अनिट् चे'ति आप्यम् । एवं वेजो वयादेशोऽपि न निषेध इति बोध्यम् । उपदेशोऽस्त्वतः । 'अस्वत' इति छेदः । अत् ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अस्वान् 'तसौ मत्वर्थ' इति अस्वाच्च जरत्वम् । अच् इति वर्जम् 'पूर्वसूत्रं, तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते । तदाह—उपदेशो अकारवत इति । ऋत् लृत् शशक्य, पचपपक्येऽप्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण भवति । उपदेशो किम् । कृष विलेखने । चक्र-र्षिथ । अस्वत इति किम् ! विभेदिय । तपरः किम् । रराक्षिथ । तासौ किम् । जप्र-हिय । 'जिघृक्षती'त्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्चेति सनि निश्चयमनिट्, न तु तासौ । निश्चेति किम् । 'अञ्ज, आनञ्जिथ । 'ऊदित्वात्तासौ वे'डिति आप्यम् । चक्रमित्येषाप्युदाहरणम् 'स्तुक्रमो'रिति नियमेनात्मनेपदे तासावनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् । ऋतो भारद्वाजस्य । तासौ निश्चयमनिट् इति, थलीति, नेति इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्धातोः परस्य नेडिति फलितम् । हुन्मुहुःदौ 'अचस्तास्व'दित्येव सद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह—ऋदन्तादेव । थलो नेडिति । अनुदन्तापरस्य तु थल इट् स्यादेवेत्येवकारार्थः । तदाह—अन्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तभिन्नापरस्य थल इट् स्यादेवेत्यर्थः । तथा च ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेणिवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथा च अनुदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् मतान्तरे तु 'अचस्तास्वदिति' उपदेशोऽस्त्वत' इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा—'पपिथ-पपाथ । पेक्षिथ-पपक्थ । अयमत्रेति । 'कृसृभृ-वृश्तुद्भृश्रुवो लिटी'ति 'अचस्तास्वदित्यस्यनिटो नित्य'मिति 'उपदेशोऽस्त्वत' इति ऋतो भारद्वाजस्ये'ति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां सङ्ग्रहो वच्यत इत्यर्थः । अजन्त इति । यः धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तः ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्याऽनिट् सोऽयं पालि विकल्पितेऽङ् इति पूर्वार्थस्यार्थः । अत्र 'ईदङ्' इत्यस्य तासौ नित्याऽनिटिरित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् सः थलि नित्याऽनिटिरित्यर्थः । 'अचस्तास्व'दिति पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्ये'ति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनिट्कत्वादिति भावः । क्राद्यन्य इति । क्राद्यष्टभ्योऽन्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्राद्यस्य एव परस्य लिटि नेडिति कृसृभृवृ इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनामष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम्, स्तुद्भृश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नास्वेन

न च स्तुदुस्तुश्रुवादीनामपि यलि विकल्पः शङ्क्यः । 'अचस्तास्वत्'-(सू २२९४)
इति 'उपदेशोऽस्वत्' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भा-
रद्वाजनियमो निवर्तकः 'अनन्तरस्य'-इति न्यायात् । विवयिथ । विवेथ । आजिथ ।
विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । विव्यिम् । वेता । अजिता ।
वेध्यति । अजिष्यति । अजतु । आजत । अजेत् । वीयात् । २२९७ सिचि वृद्धिः
परस्मैपदेषु ७। २। १ ॥ इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे परे सिचि । अवैषीत्-
आजीत् । अवेध्यत । आजिष्यत् । २३१ तेज पालने । तेजति । २३२ खज

तेभ्यस्थलि 'अचस्तास्वत्' इति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इडविकल्पस्य दुर्वा-
स्यात् । न चैवं सति 'कृसृष्टृ' इति सूत्रे स्तुदुस्तुप्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुष्टुष
तुष्टुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिभिर्यमप्राप्तस्य हटो निवृत्त्या चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य
निराकरोति-नच स्तुदुस्तुश्रुवामपि यलि विकल्पः शङ्क्य इति । कुत इत्यत आह-अचस्ता-
स्वदिति । अचन्तादेव परस्य थल इग्निषेधः अनृन्तात्परस्य तु थल इग्निषेधो नेति
भारद्वाजीयं मतम् । अयं च इग्निषेधस्य निषेधः 'अचस्तास्वदिति 'उपदेशोऽस्वत्' इति
च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इग्निषेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य हटप्रतिषेध-
स्मापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह-अनन्तरस्येति । 'अचस्तास्व' इति 'उपदेशोऽस्वत्' इति
अतो भारद्वाजस्येति च सूत्रक्रमः । 'कृसृष्टृ' इति सूत्रं तु ततः प्राग्वहव्यवहित-
मिति भावः । किंच 'नेड्वशिकृती'त्यादि प्रतिषेधकाण्डोत्तरम् । आर्द्धधातुकस्येड्वला-
दे'रिति विधिकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुदुस्तुश्रुवामिग्निषेधो भारद्वाजनियमं बाधत
इति 'नेड्वशिकृती'त्यत्र 'वस्वेकाजादसा' मित्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।

ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ निर्याऽनिट्कत्वाच्च इड-
विकल्प इति सिद्धम् । तदाह-विषयिथ विवेथेति । सिबादेशस्य थलः पित्वात् असं-
योगादिति किरवाभावाद्गुणः । हट्पक्षे अयादेशः । आजिथेति । 'वलादाऽर्द्धधातुकं
वेध्यते' इति वीभावाऽभावपक्षे अजन्तात्तोरनुदासोपदेशबहिर्भूतत्वादिट् । द्वित्वम् ।
हलादिषेधः । 'अत आदे'रिति दीर्घः । विव्यथुरिति अथुषि वीभावे द्वित्वे अभ्यासहस्वे
असंयोगादिति किरवात् गुणाभावे ह्यङ्पवादे पश्नेकाच्च' इति यणि रूपम् । विवेथेति ।
यस्य अकारे वीभावादि । विवाय विवयेति । 'णलुत्तमो वे'ति गिरवविकल्पाद्वृद्धिविकल्पः ।
विव्यिथ विव्यमेति । 'क्राद्यन्थो छिटि सेड् अवेदि'ति निर्यमिति यण् । वेता अजीतेति ।
लुटि तासि वीभावविकल्पः । वेध्यति अजिष्यतीति । लुटि स्ये वीभावविकल्पः । वीयादीति ।
आशीर्लिङादेशस्य आर्द्धधातुकत्वात् वीभावः । अथ लुङिसिचि वीभावे 'सार्द्धधातुका-
र्द्धधातुकयो'रिति गुणे प्राप्ते । सिचि वृद्धिः । इगन्तस्येति । वृद्धिश्चर्या इड इत्युपस्थितमङ्ग-
स्येड्वशिकृतस्य विशेषणम्, तद्धन्तविधिरिति भावः । एवं च अकोषीत्यादौ ष्यञ्जनस्य
न वृद्धिः । अवैषीदिति । लुङस्तित् । हुकारलोपः । सिचि वीभावः । 'एकाच्च' इति इग्नि-
षेधः । वृद्धिः । अडागमः । अत्वम् । आजीदिति । सिङलोपः । 'वद्वज्जे'ति हलन्तलघु-

अन्ये । खजति । २३३ खजि गति वैकल्ये । खजति । २३४ एजृ कम्पने । एजा-
 उचकार । २३५ टु ओ स्फूर्ज वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । २३६ क्षि क्षये ।
 अकर्मकः । अन्तर्भावितव्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चि-
 क्षियुः । चिक्षियिष्य-चिक्षेय । चिक्षियिष्य । चिक्षियिष्य । चेता । २२९८ अकृतसा-
 र्वधातुकयोर्दीर्घः ७।४।२५॥ अजन्तस्याजस्य दीर्घः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । न तु
 कृःसार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षैषीत् । २३७ क्षीज अव्यक्ते शब्दे । कूजिना
 सहायं पठितं युक्तः । चिक्षीज । २३८ लज २३९ लजि भर्त्सने । २४० लाज
 २४१ लाजि भर्त्सने च । २४२ अज २४३ जजि युद्धे । २४४ तुज हिंसायाम् ।
 तोजति । तुतोज । २४५ तुजि पालने । २४६ गज २४७ गजि २४८ गृज २४९
 गृजि २५० मुज २५१ मुजि शब्दार्थाः । गज मदने च । २५२ वज २५३ व्रज

गायां वृद्धौ 'नेटि' इति निबिद्धायामाढागमे 'आटश्च' इति वृद्धिः । लुङि अव्ययत् आजि-
 व्यत् । तेज पाकन इत्यादि । स्पष्टम् । एजृ कम्पन इति । दासौ स्वाश्रमेपदीगतः । उओ-
 स्फूर्जति । 'आदिजिदुडव' इति दुरित् । उपदेशेऽनुनासिकस्वादोकार अकारश्च इत् ।
 'टिव्तोऽथुजि' इत्यथुच्, 'आदितश्चे'ति निष्ठानस्वम्, 'आदितश्चे'ति निष्ठायामिणिवे-
 धश्च तत्फलानि । 'उपधायां च' इति दीर्घस्थानित्यस्य ज्ञापनार्थमिह दीर्घञकारः पठितः ।
 तेन दुर्लभोऽस्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । स्फूर्जतीति । लिटि पुस्फूर्ज, अस्फूर्जत् । क्षि क्षण
 इति । चयो नाशः । अन्तर्भावितव्यर्थ इति । नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तस्त्वेवास्य पाठो
 युक्तः । क्षयतीति । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । अपि गुणे अयादेशः । चिक्षायेति ।
 णलि वृद्धिः आयादेशः । चिक्षियतुरिति । 'असंयोगा'दिति किरवाञ्च गुणः । इयङ् ।
 चिक्षियिष्य-चिक्षेयति । पित्वेन किरवाऽभावात् गुणः । अजन्तस्त्वात्तासौ नित्यानिटस्त्वा-
 च भारद्वाजनियमास्थलि वेत् । इत्पष्ठे अयादेशः । चिक्षियतुः । चिक्षिय । चिक्षाय ।
 चिक्षय । वलमसोऽस्तु क्वादिनियमात् नित्यमिट् तदाह-चिक्षियिष्य चिक्षियिष्येति ।
 चेता । चेष्यति । चयतु । अचयत् । चयेत् । आर्शोल्लिङि विशेषमाह-अकृतसार्व-
 धातुकयोः । अजस्येत्यधिकृतम् । 'अयक्' यि क्छिती'त्यतः यीति सप्तम्यन्तम-
 नुवृत्तमङ्गाक्षिप्रथम्यविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घश्चुरा 'अय' इत्युपरिष्ठतमङ्गवि-
 शेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह-अजन्तस्येत्यादिना । अकृतसार्वधातुकयोरिति किम्
 मङ्गस्य । तुकं वाचित्वा परत्वादौघो न । चिनुयात्, सार्वधातुकत्वाच्च दावः । क्षीजेति ।
 ईदुपधः । कूजिनेति । 'कूज अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपपत्त्येव पठितम् । तत्रैव 'कूज क्षीज
 अव्यक्ते शब्दे' इति पठितं युक्तमित्यर्थः अर्थक्यादिति भावः । लज लजि भर्त्सने इति ।
 'भर्त्सने' स्वपकारगोः इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आर्शोल्लिङि लज्यात् । लज्यात् ।
 लाज लाजि भर्त्सने इति । आदुपधौ । द्वितीय इदित् । अज जनीत्यादि । स्पष्टम् । वज व्र
 जेति । आद्यश्च असंयुक्तहल्मव्यस्थाऽकारवशेऽपि 'न शसद्दवादिगुणानाम्' इत्येवम् ।

गतौ । ववजतुः 'वदव्रज'—(सू २२६७) इति वृद्धिः अत्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्खन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । २५४ अट् अतिक्रमहिं-
सयोः । दोषधोऽयम् । तोषधः इत्यन्ये । अट्टे । आनट्टे । २५५ वेष्ट वेष्टने ।
विवेष्टे । २५६ चेष्ट चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । २५७ गोष्ट २५८ लोष्ट संघाते ।
जुगोष्टे । लुलोष्टे । २५९ षट् चकने । जषट् । २६० स्फुट विकसने । स्फोटते ।
पुस्फुटे । २६१ अठि गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । २६२ बठि एकचर्यायाम् । वव-
ण्ठे । २६३ मठि २६४ कठि शोके । शोक इह आभ्यानम् । मण्ठते । कण्ठते ।
२६५ मुठि पाकने । मुण्ठते । २६६ हेठ विबाधायाम् । विबाधा शाठयम् । जि-
हेठे । २६७ एठ च । एठाचक्रे । २६८ हिडि गत्यनारदयोः । हिण्ठते । जिह-
ण्डे । २६९ हुडि सङ्घाते । जुहुण्डे । २७० कुडि दाहे । चुकुण्डे । २७१ वडि विभा-
जने । २७२ मडि च । वषण्डे । २७३ भडि परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपा-
लम्भश्च परिभाषणम् । बमण्डे । २७४ पिडि सङ्घाते । पिपिण्डे । २७५ मुडिमार्जने ।
मार्जनं शुद्ध्यर्थमावध् । मुण्डते । २७६ तुडि तोडने । तोडनं दारणं हिंसनं च ।
तुण्डते । २७७ वुडि वरणे । वरणं स्वीकारः । वरणे इत्येके । हुण्डते । २७८

भ्यासलोपो नेत्याह—ववजतुरिति । अवजोद्-अवाजीत् । द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्म-
ध्यस्थ्याऽकारस्वादेशेन्याऽभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः । 'अत्राजी'दित्यत्र 'अतो हलादे'रिति
वृद्धिर्विकल्पमाशङ्क्याह—वदव्रजेति वृद्धिरिति । हलन्तरस्वादेशे सिद्धे व्रजप्रहणस्य 'अतो
हलादे'रिति विकल्पनिरासार्थवादिति भावः । शुचादयो द्विसप्ततिवृत्ताः ।

शाङ्खन्ता इति । 'शाङ्ख श्लाघाया' मित्यन्ता इत्यर्थः । शाङ्खन्ता इति कचिन्पाठः ।
अट्टेति । तवर्गवृत्तीयोपधोऽयम् । चत्वार्षष्टुस्वाभ्यां टोपधनिर्देशः । तदाह—दोषधोऽयमि-
ति । तथा च अट्टघातोः सनि इटि अट्टि स इति स्थिते ष्टुस्वचत्वार्योरसिद्धस्वादजादे-
द्वितीयस्येति प्रवर्तमानं द्वित्वम् 'नन्दास्संयोगाद्य' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य
भवति । ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुस्वचत्वार्योः 'अट्टिषते' इतीष्टं सिध्यति । स्वा-
भाविकमूर्धन्योपधत्वे 'नन्दा' निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हला-
दिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अट्टिषते इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः । तोपध इत्यन्य
इति । ष्टुस्वेन टोपधनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुस्वस्याऽसि-
द्धस्येति 'नन्दा' इति निषेधाऽभावात्तकारविशिष्टस्य तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-
शेषेण टकारस्य निवृत्त्या अट्टिषते इति रूपमिति भावः । आनट्टे इति । इह 'न-
न्दा' इति निषेधो न, द्वितीयस्यैकाच । इत्यनुवृत्तेः । षट् चकन इति । अयं चुराणा-
वपि । स्फुट विकसन इति । अयं कुटादावपि । अठि गताविति । लिटि तुमि द्वित्वे हलादि-
शेषे 'अत आदे'रिति दीर्घे 'तस्मान्नुड्'इहल' इति नुडिति मत्वाह—आनण्ठ इति । वठि
एकचर्यायामिति । असहायचर्यायामित्यर्थः । मडि चेति । विभाजन इत्यनुषज्यते । 'मडि

चडि कोपे । चण्डते । २७९ शडि रुजायां सङ्घातेच । शण्डते । २८० तडि ताडने । तण्डते । २८१ पडि गतौ । पण्डते । २८२ कडि मदे । कण्डते । २८३ खडि मन्ये । २८४ हेडु २८५ होडु अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । २८६ बाडु आक्काव्ये । बशादिः । आक्काव्यमाक्कवः । बाडते । २८७ द्राडु २८८ ध्राडु विशरणे । द्राडते । ध्राडते । २८९ शाडु रकाचायाम् । शाडते ।

अथ गडयन्ताः परस्मैपदिनः । २९० शौट गवें । शौटति । शुशौट । २९१ यौट वन्धे । यौटति । २९२ म्लेह २९३ भ्रेडु वन्मादे । द्वितीयो ङान्तः । टान्त-
मभ्ये पाठस्त्वर्थस्याभ्यान्नायतिवत् । म्लेहति । भ्रेडति । २९४ कटे वर्षावरणयोः । चटे हस्येके । चकाट । सिचि 'अतो हलादेर्लघोः' (सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्ता-
याम् । २२९९ ह्यथन्तक्षणश्वसजागृणिश्चयेदिताम् ७ । २ । ५ ॥ इम-
यान्तस्य क्षणादेर्ष्यन्तश्च श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ सिचि । अकटोत् । २९५ अट २९६ पट गतौ । आटा । आटतुः । आटुः । पपाट । पेटतुः । पेटुः । २९७ रट परिभाषणे । रराट । २९८ लट बाल्ये । ललाट । २९९ शट रुजावि-
शरणगत्यवसादनेषु । शशाट । ३०० वट वेष्टने । ववाट । ववटतुः । ववटुः ।

भूषाया'मिति परस्मैपदिषु वच्यते । शाडु रकाचायामिति । डलघोरैक्यात् शालत इति काश्यपः । ह्यथद्वाद्यः घटत्रिंशद्गताः ।

अथ गडयन्ता इति । 'गडि वदनैकदेशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । म्लेहृ मेडु इति । एडु-
पधौ । द्वितीयो ङान्त इति । टवर्गचतुर्थीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथं पाठः, चुड्ड
भावकरण इत्यारभ्यानुकम्बमाणेष्वेवास्व पठितुं युक्तत्वादित्यत आह—टान्तमध्य
इति । नायतिवदिति । एष वृद्धा'वित्यारभ्यानुकान्तेषु तवर्गचतुर्थीयान्तेषु यथा 'नाथ
नाथ याञ्जे'ति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाभ्याःपाठः, तद्वदित्यर्थः । कटे इति । क-
ण्डवादिः । चटे इति । तालव्यादिः । आषस्य छिटि अभ्यासस्य कुस्वमित्याह—चका-
टेति । चकटतुः । द्वितीयस्य चेटतुः, वैरूप्यापादकाऽऽदेशादिवाऽभावादेरवाभ्यासलो-
पौ । प्राप्तायामिति । हलन्तलक्षणाया नित्यवृद्धेर्नेटीति निषेधात् 'अतो हलादे'रिति
वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्तायामित्यर्थः । ह्यथन्त । ह्यथन्त क्षण श्वस जागृणिश्चि एदि १ एषां
द्वन्द्वारब्धौ । ह् य् य् इत्येते वर्णा येषामन्तेते ह्यथन्ताः । तदाह—इमयान्तस्येति । क्षणा-
देरिति । आदिना श्वस जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । प्यन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषणा
णिग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति भावः । श्वयतेरिति । श्विधातोरित्यर्थः । पदित इति । एत्
इत् यस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धि'रित्यतो नेटीत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
भावः । इडादौ सिचीति । 'सिचिवृद्धि'रित्यतः सिचीति 'नेटी'त्यत इटीति चानुवर्तत
इति भावः । अकटीदिति । एदित्वान्न वृद्धिः । अट पठेति । 'अत आदे'रिति दीर्घ मत्वा

ववटय । ३०१ क्तिट ३०२ खिट त्रासे । केटति । खेटति । ३०३ शिट ३०४ षिट
अनादरे । शेटति । शिशेट । सेटति । सिषेट । ३०५ जट ३०६ झट सङ्घाते ।
३०७ भट भृतौ । ३०८ तट उच्छ्राये । ३०९ खट काङ्क्षायाम् । ३१० णट नृत्तौ ।
३११ पिट शब्दसङ्घातयोः । ३१२ हट दीप्तौ । ३१३ षट अवयवे । ३१४ लुट
विलोढने । हान्तोऽयमित्येके । ३१५ चिट परप्रेष्ये । ३१६ विट शब्दे । ३१७
बिट आक्रोशे । बशादिः । हिट इत्येके ३१८ इट ३१९ किट ३२० कटौ गतौ ।
एटति । केटति । कटति । ईकारः 'खीदितो निष्ठायाश्च' (सू ३०३९) इतीप्तिषेधार्थः ।
केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कण्टतीत्यादि वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य,
अयति । इयाय । इयतुः । इयुः । इययिथ-इयेथ । इय । इयाय-इयय, दीर्घ-

आह—आटेति पेटतुरिति । एश्वाभ्यासलोपौ । वट वेष्टने । ववटतुरिति । 'न बासदद्वा-
दिगुणानामि'ति । निषेधः । ववटियेति । अत्र 'थलि च सेटी'ति प्राप्तस्य 'न बासददे'ति
निषेधः । किट खिट त्रासरिति । यद्यपि 'इट किट कटौ गता'विति अग्रे कित्धातुः पठ्यते
तथाप्यर्थमेवात् पुनरिह पाठः । खिट त्रासे, किट गतौ चेति पठितुं युक्तम् । शिट बिटे-
ति । आद्यस्तालभ्यादिः, द्वितीयस्तु षोपदेशः । जट झटेति । आद्यस्य अवैरूप्यापाद-
कादेशादित्वादेश्वाभ्यासलोपौ । द्वितीयस्य तु न । जेटतुः । जझटतुः । णट नृत्ताविति ।
णोपदेशः । नुरादेरेव नाटेः पर्युदासाद्यं णोपदेशएव । प्रणटति । इट किट कटौ गतावि-
ति । 'कटे वर्षावर्णयो'रिति कटिः पूर्वमेदिपठितः । इह ईदिपठ्यते । एदिश्वाभावात्
इत्यन्तेति वृद्धिनिषेधो न भवति । अकटीत्-अकाटीत् । ननु तर्हि कटेश्च कुतो न
पठ्यत इत्यत आह—ईकार इति । केचित्त्विति । कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदिश्वा-
न्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे च कण्टतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये त्विति । उदाहरन्ती
त्यन्वयः । प्रश्लिष्येति । कटि इत्यनन्तरम् इ ई इति धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य
निदिष्टमिति भावः । अयतीति । इधातोर्लटि चापि गुणे अयादेशः । इयायेति । णलि द्विस्वे
वृद्धौ आयादेशो 'अभ्यासस्याऽसवर्ण इति इयङ् । इयतुरिति । इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथा
हि-इ अतुसिति स्थिते किश्वाद्गुणाभावे 'द्विर्वचनेऽची'ति निषेधाद्यणभावे 'इ' इत्य-
स्य द्विस्वे इ इ अतुसिति स्थिते सवर्णपरकस्वाभ्यासस्य इयङ्भावे सति 'वाणांदाङ्गं
वलीय' इति सवर्णदीर्घं बाधित्वा 'एरनेकाच' इत्युत्तरखण्डस्य यणि 'इयतु'रितिरूप-
म् । इधातोर्भारद्वाजनिचमाथलि वेट् । तत्र इटपक्षे रूपमाह—इययिथेति । थलिद्विस्वे
इटि पित्त्वेन किश्वाऽभावाद् गुणे अयादेशोऽभ्यासस्य इयङ् । नचाऽचः परस्मिन्'ति
गुणस्य स्थानिवशेन असवर्णपरस्वाऽभावात् कथमभ्यासस्य इयङ्किति वाच्यम्, अस-
वर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः । एवं णलि इयायेत्यत्रापि वृद्धेर्न स्थानि-
वत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह—इयेथेति । थलि द्विस्वे गुणे अभ्यासस्येयङ् ।
अथुसि इयथुः । इयेति । यस्य अकारादेशो द्विस्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच' इति यणि

एष तु 'इनादेश'—(सू २२३७) इत्यामि अयाञ्कारेत्यादि नदाहरन्ति । ३२१
 मडि भूषायाम् । ३२२ कुडि वैकल्ये । कुण्डति । कुण्डत इति तु दाहे गतम् । ३२३
 मुड ३२४ मुड मर्दने । ३२५ लुडि अष्पीमावे । ३२६ मुडि खण्डने । मुण्डति ।
 पुडि च इत्येके । पुण्डति । ३२७ रुडि ३२८ लुडि स्तेये । रुण्डति । लुण्डति । रुडि
 लुडि इत्येके । रुडि लुडि इत्यपरे । ३२९ स्फुटिर्बिसरणे । इरिस्वादब् वा । अस्फु
 टत् अस्कोटोत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इक्षित्वाण्नुम् । स्फुण्डति । ३३० पठ
 व्यक्तायां वाचि । पठतुः । पठिष्य । अपठोत् । अपाठोत् । ३३१ वठ स्थौल्ये ।
 वषठतुः । ववठिष्य । ३३२ मठ मदनिवासयोः । ३३३ कठ कृच्छ्रनोवने । ३३४ रट
 परिभाषणे । रठ इत्येके । ३३५ हठ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति ।
 जहाठ । ३३६ कठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते । ओठति । ऊठ इत्येके ।
 ऊठति । ऊठाञ्कार । ३३९ पिठ हिंसाघटक्लेशनयोः । ३४० शठ कैतवे च ।
 ३४१ शुठि प्रतिघाते । शोठति । शुठि इति स्वामो । शुण्ठति । ३४२ कुठि च ।
 कुण्ठति । ३४३ लुठि आलस्ये प्रातघाते च । ३४४ शुठि शोषणे । ३४५ रुठि
 ३४६ लुठि गतौ ३४७ चुड्ढभावकरणे । भावकरणमभिप्रायसूचनम् । चुड्ढति ।
 चुबुड्ढ । ३४८ अड्ढअभियोगे । अड्ढति । आनड्ढ । ३४९ कड्ढ कार्कश्ये । क-
 ड्ढति । चुड्ढादयस्त्रयो दोषधाः । तेन किपि चुत् अत कत इत्यादि । ३५० कौड्विहारे

रूपम् । 'णलुत्तमो वे'ति निरवपन्ने आह—इयावेति । द्विवे पिरवेन किन्वाऽभा-
 वात् वृद्धौ आयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । निरवाऽभावे आह—इयवेति । द्विवे पिरवेन
 किन्वाऽभावात् गुणे अयादेशे अभ्यासस्य इयङ् । वसि मसि च कश्चिन्नियमानिभ्यमिति
 द्विवे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच्च' इति यणि इयिव इयिमेति रूपम् । एता । एयति ।
 अयतु । आयत् । अयत् । आशालिङ्गि तु 'अकृत्स्नावधानुकया'रिति दाघ इयात् । सिचि
 वृद्धिः । ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्विति । दीर्घस्य ईधातोर्निश्चयः । तस्य लिटं वर्ज-
 यित्वा लडादिषु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह—अयाञ्कारेति । ईधातोराभि गुणे अया-
 देशः । अनुप्रयागश्च । कुडि वैकल्य इति । वैकल्यम् अविवेक इत्याहुः । अपूर्णभावो वा ।
 मुड मुड मर्दन इत्यादि । स्पष्टम् । पठधातोलिटि अनुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ । तदा-
 ह—पेठतुरिति । पेठियेति । पिरवेन अकिञ्चेऽपि 'यलि च सेटी?'त्येत्वाभ्यासलोपौ । अ-
 पठोत् । अपाठोदोति । 'अतो हलादेर्लोपो'रितिवृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्ये इति । स्थौल्यं
 स्थूलोभयनम् । 'न शसद्वादिगुणाना'मित्येत्वाभ्यासलोपनिषेध इति मत्वा आह-
 ववठतुः । ववठियेति । दोषधा इति । ण्डत्येन डोषधनिर्देश इति भावः । चुदिति । चुड्ढ-
 धातोः किपि हलन्वादिना सुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपो घृष्टनिवृत्तौ 'वाव
 साने'इति चत्वं चुव इति रूपम् । अदिति । अकृधातोः किपि पूर्ववत् रूपम् । कदिति ।

चिकीड । ३५१ तुड् तोडने । तोडति । तुनोड । तूड् इत्येके । ३५२ हुड् ३५३ हुड् ३५४ होड् गतो । हुड्यात् । हुड्यात् । होड्यात् । ३५५ रौड् अनादरे । ३५६ रोड् ३५७ लोड् उन्मादे । ३५८ अड् उद्यमे । अडति । आड । आडतुः । आडुः । ३५९ लड् विलासे । लडति । लडयोर्लरयोरश्चैकत्वस्मरणास्तकतोति । स्वाभ्यादयः । ३६० कड् मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । ३६१ गडि वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः । स्तोभस्यन्ताश्चतुर्विंशत् । ३६२ तिपृ ३६३ तेपृ ३६४ छिपृ ३६५ छेपृ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयं सेडिति बभ्राम । तेपते । तितिपे । क्वादिनियमादिट् । तितिपिषे । तेप्ता । तेप्स्यते । ३६०० लिङ् सिच्चावात्मनेपदेषु १।२।११॥इक्षमीपाद्वहः परौ झलादी लिङा-त्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । किस्वाञ्च गुणः । तिप्सीष्ट । तिप्सीथास्ताम् । ति-प्सीरन् । लुङि 'झको झळि' (सू२२८१) इति लोपोपः । अतिप्त । अतिप्साताम् । अति-प्सत । तेपते । तितिपे । तेपिता । तिष्टिपे । तिष्टिपाते । तिष्टिपिरे । तिष्टेपे । तिष्टिपाते ।

कड्डधातोः कपि रूपम् । इत्यादिति । आदिना जश्वेन चुदिस्थादिसङ्ग्रहः । एकत्वस्मरणादिति । शिच्चादाविति शेषः । गडि वदनेति । तवर्गान्तेषु गडोति गतम् । परस्मैपदिनः शौट् गर्व इत्यादयो गताः ।

तिप्त इति । प्रथमतृतीयाविदुषधौ । द्वितीयचतुर्थौ पदुषधौ । तृतीयचतुर्थौ षोप-देशौ च, तकारस्य टुश्चेन टकारस्य निदिष्टतया वन्त्यपरकसादित्वात् । आष इति । तिपृषातुरित्यर्थः, आष्यादौ अनुदात्तोपदेशेऽवश्य पाठादिति भावः । बभ्रामेति । आष्य-विरुद्धत्वादिति भावः । आद्यस्थोदाहरति—तपत्र इति । अपि लघूपधगुणः । तितिप इति । 'असंयोगा'दिति किस्वाञ्च गुणः । अथ तितिपिष इत्यत्र 'एकाच्च उपदेश' इति निषेधमाशङ्क्याह—क्वादिनियमादिति । तेप्स्यत इति । लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत, तेपेत । अथाशीलिङि सौयुटिसुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते । लिङ् । 'इको झळि'ति, 'हलन्ता'च्चेति च सूत्रमनुवर्तते । 'असंयोगा'दित्यतः किविति च इक इति सामीप्ये षष्ठी, हलि अन्वेति तवाह—इक्षमीपादित्यादिना । आत्मने-पदपरकत्वे सिच एव विशेषणम्, नतु लिङः, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परस्वाऽ-सम्भवात् । इकः किम् ? 'वह' वक्षीष्ट । सति तु किञ्चे 'वचिस्वयी'ति सम्प्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेषु किम् । अद्राक्षीत् । इह किञ्चे सति 'सृजिहशोश्चक्ष्यमकितौ'त्व-म् न स्यात् । अतिप्तेति । लुङ्गतादेशे, लिङः, सिच् । 'झलो झळा'ति लोपः । आत्मने-पदपरकत्वेन सिचः किस्वात् न लघूपधगुणः । अथ तेपृषातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमा-ह—तितेपे इति । इदुदुपधत्वे तु किस्वादुपगुणो न स्यादिति भावः सेट्कोऽपमिति सूच-यति—तेपितेति । तेपिषीष्ट । अतेपिष्ट । छिपृषातोस्तु 'आत्वादेः च स' इति सत्त्वे

तिष्ठेपिरे । तेष्टु कम्पने च । ३६६ ग्लेष्टु दैन्ये । ग्लेष्टे । ३६७ टु वेष्टु कम्पने । वेष्टे । ३६८ केष्टु ३६९ गेष्टु ३७० ग्लेष्टु च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेष्टेऽर्थभेदात्पुनः पाठः । ३७१ मेष्टु ३७२ रेष्टु ३७३ लेष्टु गतौ । ३७४ त्रपूष् 'ज्जायाम् । त्रपते । २३०१ तृफलभजत्रपश्च ६ । ४ । १२२ ॥ एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किंति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । ऊदित्वादिङ्वा । त्रपिता । त्रप्ता । त्रपिषीष्ट । त्रप्सीष्ट । ३७५ कपि चकने । कम्पते । चकम्पे । ३७६ रबि ३७७ लबि ३७८ अबि शब्दे । ररम्बे । लरम्बे । आनम्बे । ३७९ लबि अबिससने च । ३८० वृष्टु वणे । चकवे । ३८१ क्लोष्टु अघाष्टु । चिक्लोवे । ३८२ क्षीष्टु भदे । क्षीवते । ३८३ शीष्टु कथने । शीभते । ३८४ चोष्टु च । ३८५ रेष्टु शब्दे । रिरेमे । अभिरभी क्वचित्पठ्येते । अभ्भते । रम्भते । ३८६ ष्मि ३८७ ष्कमि प्रतिबन्धे । स्तम्भते । नुम्यनुस्वारः । उत्तम्भते । 'उद्ः स्यास्तम्भोः'—(सू ११८) इति पूर्वसर्गः । विस्तम्भते । स्तम्भे' (सू २२७२) इति षट्

ष्टुवनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रूपमाह—तिष्ठिप इति । शार्पूर्वाः स्वयः' इति तकारः शिष्यते, चकारस्य निवृत्तौ ष्टुवनिवृत्तेः । किरवान्न गुणः । तिष्ठेप इति । ष्टेष्टुपातोः रूपम् । तेष्टु कम्पने चेति । चात्करणे । वस्तुतस्तु चकारेण चर-गार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्य कर्तुं शक्यः । केचित् 'देष्टु' इति वर्गवृत्तीयादि पठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकार इति भावः । एतच्च तु वेष्टु केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठान्नुभ्यते । अर्थभेदादिति । ग्लेष्टु दैन्ये इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेष्टु दैन्ये कम्पने गतौ चे'ति गौरवं स्यादिति भावः । त्रपूषिति । ऊकारः चकारश्च इत् । अदु-पक्षः । संयुक्तह्रस्वस्य स्वादेश्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह—तृफल । 'अत एकह्रस्वमध्ये' इत्यतः अत इति लिटीति चानुवर्तते । 'ध्वसो'रित्यतः एदिति अभ्यासलोपश्चेति च, 'गसहने'त्यस्मात् कितीति, 'थलि च सेटी'ति सूत्रं च । तदाह—एषामिति । गुणशब्देन भाविताऽकारवत्त्वाद्विरूपादेशादित्वादेकह्रस्वमध्यस्थत्वाऽभवाच्चाऽप्राप्ते विधिरथम् । आनम्ब इति । द्विह्रस्वान्नुट् । ष्मि स्कर्मांति । आद्यः षोपदेशः, ष्ठवेन तकारस्य टकारनिर्देशेन वन्त्यपरकसादिस्वात्, ततः षम्यस्यैव ष्टुवस्य निवृत्तिः । तदाह—स्तम्भत इति । नुम्यनुस्वार इति । इष्टिस्वान्नुमि 'नश्चापदान्तस्ये'ति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययौ'ति तस्य परसवर्णः मकारः । 'ष्टम्भे' इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'उद्ः स्या' इत्यत्र अष्ट्वैव प्रहणं स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति । सकारस्य चकारः । तस्य 'स्वरि चे'ति चरवे

तु न भवति । श्नुविधौ निदिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्बीजं तु 'उदः श्वा-
स्तम्भोः' (सू ११८) इति पवर्गीयोपधपाठः, 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति
तवर्गीयोपधपाठश्चेति माधवः । केचिदस्य टकार औपदेशिक इत्याहुः । तन्मते
विष्टम्भते । छम्भते । टष्टम्भे । ३८८ जम्भो ३८९ जृम्भि गात्रविनामे । २३०२
रधिजम्भोरचि ७ । १ । ६१ ॥ एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भित । जम्भते । जजम्भे । ३९० शल्भ कथ्यने । शशल्भे । ३९१
बल्भ भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । बबल्भे । ३९२ गल्भ धाष्ट्ये । गल्भते । ३९३
श्रम्भु प्रमादे । तालव्यादिर्दन्त्यादिष्व । श्रम्भते । स्मम्भते वा । ३९४ छुमु
स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते, तुष्टोभे । व्यष्टोभित् ।

अथ परस्मैपदिनः । ३९५ गुप रक्षणे । २३०३ गुपूधूपविच्छिन्नपणिप-

तकार इत्यर्थः । अत्र बहुक्तस्य तत् 'उदः श्वास्तम्भो'रित्यत्र ह्रस्वन्धो प्रपञ्चितम् ।
विस्तम्भ इति । 'सापदाद्यो'रिति षत्वनिषेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भे'रिति
षत्वे कुतो न स्यादित्यत आह—स्तम्भेरिति षत्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह—
श्नुविधाविति । 'स्तरभुस्तुभुस्करभुस्कुभुस्कुभ्यः श्नुश्चे'ति सूत्रे निदिष्टस्यैव प्रतिपदो-
क्तस्य षत्वविधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदः श्वास्तम्भो'रिति पूर्वसवर्णविधा-
वपि सौत्रस्यैव ग्रहणं स्यादित्यत आह—तद्बीजं त्विति । षत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्,
पूर्वसवर्णविधौ तु तद्व्यस्यापाठ्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य,
षत्वविधौ तु नोपधस्य पाठः इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह—इति माधव इति । पा-
णिनिशिष्यपरम्परैव सत्र प्रमाणमिति भावः । लिटि 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारस्य
निवृत्तौ ष्टुष्वनिवृत्त्या तकारः क्षिप्यते । तस्तम्भे । टकार औपदेशिक इति । स्वाभाविक
एव टकारो न तु ष्टुष्वस्यपक्ष इत्यर्थः । तन्मते विष्टम्भत इति । तथा च षकारस्यापि स्वा-
भाविकत्वात् षत्वविधौ स्तम्भेरेव ग्रहणेऽपि षकारो निर्बाध इति भावः । टष्टम्भ इति ।
'शर्पूर्वा' इति टकार एव क्षिप्यत इति भावः । जम्भो जृम्भि गात्रविनामे इति । गात्रस्य
विनामे वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय इदित् । आद्यस्य ईदित्वं 'श्रीदितो नि-
ष्टाया'मिति इणिनपेक्षार्थम् । रधिजम्भोः । 'रध हिंसाया'मिति श्यन्विकरणस्य चतुर्था-
न्तस्य इका निर्देशः । 'इदितो नुम् चातो'रित्यतः नुमित्यनुवर्तते तद्वाह—एतयोरिति ।
अनिदिष्टत्वात् नुम्विधिः । जम्भत इति । अपि नुम् । 'जम्भिते'त्यादाविति अचपरक-
त्वानुम् । अचि किम् । रद्धा । जब्धम् । श्रम्भु इति । अकारमध्यः । छुमु स्तम्भ इति ।
ष्टुष्वेन तकारस्य टः । षोपदेशोऽयम् । विष्टोभत इति । 'उपसर्गासुनोती'ति षत्वम् ।
व्यष्टोभित् । 'प्राक्सितादृढव्यवायेऽपी'ति षत्वम् । तिष्ठ इत्यादयस्तोभत्यन्ता
अनुदात्ततो गताः ।

गुप रक्षणे इति । ऊद्दिष्यत् । गुपूधूप । पम्भ इति । गुपू धूप विच्छिन्न पणि पणि

६ भा० सु०

कृत्य । २३०८ अतो लोपः ६।५।८५॥ आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं त-
स्याकारस्य लोपः स्यादाधधातुके परे । गोपायाञ्चकार-गोपायाम्बभूव-गोपाया-
मास । जुगोप । जुगुपतुः । ऊदित्वाट्टेत् । जुगोपिथ-जुगोप्य । गोपायिता-
गोपिता-गोप्ता । गोपाय्यात्-गुप्यात् । अगोपायीत्-अगोपीत्-अगोप्सीत् ।
३९६ धूप सन्तापे । धूपायति । धूपायाञ्चकार-धुधूप । धूपायितासि । धूपितासि ।
३९७ जप ३९८ जल व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । ३९९ चप सान्त्वने ।
४०० षप समवाये । समवायः सम्बन्धः सम्यगवबोधो वा । सपति । ४०१ रप

सुब्धातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च गोपाय आमिति स्थितम् । अतो लोपः । 'अनुदात्तो-
पदेशवनती'त्यतः उपदेशग्रहणमनुवर्तते । आर्द्धधातुक इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते ।
एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु लोपे परनिमित्तम् । तदाह-आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना ।
आर्द्धधातुकोपदेश इति किम् । अयं वयं गतौ, आभ्यां क्पिपि, 'लोपो व्यो'रिति लोपे
'ह्रस्वश्च पिती'ति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो
लोपो न भवति, आर्द्धधातुकोपदेशकाले चातोयकारान्तत्वात् । 'आर्द्धधातुकोपदेश'
इत्यत्र आर्द्धधातुकग्रहणमात्रे 'चिकीर्षित'मित्यत्र अल्लोपो न स्यात्, सन उपदेश-
काले नकारान्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्यया
देव कप्रत्ययस्य आर्द्धधातुकस्योत्पत्तेः । आर्धधातुके पर इति किम् ? कथयति । जु-
रादावदन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अचः परस्मिन्'ित्यल्लोपस्य स्थानि-
वत्त्वात् । आर्द्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाऽभावात् स्थानि-
वत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सि-
ध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः ।
आयप्रत्ययाऽभावपक्षे आह-जुगोपेति । पिप्वेन किंत्वाऽभावात्तद्धूपचगुणः । जुगुप-
तुरिति । किंत्वाञ्चगुणः । ऊदित्वावेडिति । 'थलादावि'ति शेषः । जुगुपिव-जुगुप्व ।
जुगुपिम-जुगुप्म । क्रादिनियमस्तु नन्प्राप्तस्यैवाभावस्य, न तु विभाषादिलभ्यस्येति
बिधू शास्त्र इत्यनोक्तम् । गोपायितेति । लुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् । आयप्रत्यया-
भावपक्षे इद्विकल्पः । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वात् । तदाह-गोपिता ।
गोप्तेति । गोपायिष्यति । गोपिष्यति । गोपायतु । अगोपायात् ।
गोपायेत् । आशीर्किङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह-गोपाय्यादिति ।
आयप्रत्ययाऽभावे आह-गुप्यादिति । लुकि सिचि आयप्रत्ययपक्षे आह-अगो-
पायीदिति । आयप्रत्ययाऽभावपक्षे इटि रूपमाह-अगोपीदिति । 'इट ईटी'ति सिञ्जलोपः
'नेटीति' हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधः । इडभावे तु इट् परत्वाऽभावात् न सिञ्जलोप
इत्याह-अगोप्सीदिति । 'वदन्नजे'ति वृद्धिः । अगोपायिष्यत् अगोपिष्यत् अगो-
प्यत् । धूप सन्ताप इति । 'गूपूधूप' इत्याद्यः । आर्धधातुके तद्विकल्पः । षप सम-

४०२ लृप व्यक्त्यां वाचि । ४०३ चृप मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चो-
पिता । ४०४ तुप ४०५ तुम्प ४०६ त्रुप ४०७ त्रुम्प ४०८ तुफ ४०९ तुम्फ-
४१० त्रुफ ४११ त्रुम्फ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतु-
म्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्वाभावाच्चलोपो न । 'किदाशिषि' (सू २२१६)
इति कित्वाञ्चलोपः । तुप्यात् । 'प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे पाठः-
सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । शितपा निर्देशाच्चलुकि न प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रु-
म्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफाः ।
अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः । ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारव-
न्तः । ४१२ पर्प ४१३ रफ ४१४ रफि ४१५ अर्ब ४१६ पर्ब ४१७ लर्ब ४१८ बर्ब
४१९ मर्ब ४२० कर्ब ४२१ खर्ब ४२२ गर्ब ४२३ शर्ब ४२४ षर्ब ४२५ चर्ब
गतौ आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्विती-
यतृतीयौ भूक्त्वा सर्वे रोपधाः । पर्पति । पपर्प । रफति । रम्फति । अर्बति ।
आनर्ब । पर्बति । लर्बति । बर्बति । पवर्गीयादिरयम् । मर्बति । कर्बति । खर्बति ।
गर्बति । शर्बति । सर्बति । चर्बति । ४२६ कुब् आच्छादने । कुम्बति । ४२७ लुब्
४२८ तुब् अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । ४२९ चुब् वक्त्रसंयोगे । चुम्बति ।
४३० षुम् ४३१ षुम्भु हिंसार्थौ । सर्मति । ससर्म । सर्मिता । सुम्भति । ससुम्भ ।
सुम्भ्यात् । पिम्भु पिम्भु इत्येके । सेभति । सिम्भति । ४३२ शुम् ४३३ शुम्भ
भाषणे । भाषने इत्येके । हिंसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्पन्ता अनुदात्ततो दश । ४३४ घणि ४३५ घुणि
४३६ घृणि ग्रहणे । नुम् णट्त्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे ।
घृण्णते । जघृण्णे । ४३७ घुण ४३८ घूर्ण भ्रमणे । घोणते । घूर्णते । इमौ तुदादौ
वाय इति । षोपदेशोऽयम् नुप मन्दायामिति । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गद्वितीयादि-
स्त्वनिट्कः । तुप तुम्पेति । अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थौ सप्तमाष्टमौ च रेफवन्त इति
मूले स्पष्टो भविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह-संयोगादिति । आशीर्लिङि
विशेषमाह-किदाशिषीत । प्रातुम्पताविति । शितपा निर्देशोऽयम् । प्रात तुम्पधातौ
परे सुट् स्यात् गवि कर्तरि सतीत्यर्थः । तुम्पधातोः सुट् आद्यवयवः । सुट्विधा-
वह्निम् तुम्पताविति शितपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह-शितपा निर्देशाच्चलुकि नेति ।
'क्षपाऽनुबन्धेन' इत्युक्तेरिति भावः । पिम्भु षुम्भु इति । ऋदुपधौ षोपदेशौ । सुम्भ्यादिति ।
आशीर्लिङि अनिदित्वाञ्चलोपः । पिम्भु पिम्भु इत्येक इति । आद्य इदुपधौ द्वितीयो
मोपधः । शुम् शुम्भेति । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वाञ्चलोपः । इति 'गुप'
इत्यादयः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदितो गताः ।

कम्पन्ता इति । 'कमु कान्तौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । घुण घूर्णति । द्विती-

परस्मैपदिनौ । ४३९ पण व्यवहारे स्तुतौ च । ४४० पन च । स्तुतावित्येव संबध्यते
 पृथङ्निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायं प्रत्ययः । व्यवहारे तु, पणते ।
 पेणे । पणितेत्यादि । स्तुतावनुबन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तान्ना-
 त्मनेपदम् । पणायति । पणायञ्कार । पेणे । पणायितासि । पणिताने ।
 पणायतात् । पणायीष्ट । पनायति । पनायाञ्कार । पेने । ४४१ भाम क्रोधे ।
 भामते । बभामे । ४४२ क्षमूष् सहने । क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे-चक्षंस । चक्ष-
 मिध्वे चक्षन्ध्वे । चक्षमिवहे । २३०९ उवोश्च ८।१।६५। मान्तस्य वीतोस्य नका-
 रादेशः श्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे-चक्षममहे । क्षमि-
 ष्यते-क्षंस्यते । क्षमेत । आशिपि क्षमिषीष्ट-क्षंसीष्ट । अक्षमिष्ट-अक्षंस्त । ४४४ कमु-
 कान्तौ । कान्तिरिच्छा । २३१० कमेणिङ् ३।१।३०। स्वायें । कित्वात्तङ् ।

यस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः 'उपधायां चे'त्येव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु घुर्णेति ह्रस्वमेव
 पठन्ति । स्तुतावित्येवेति । न तु व्यवहारे इत्येवकारार्थः । पृथङ्निर्देशादिति । अन्य-
 था 'पण पन व्यवहारे स्तुतौ चे'त्येव निदिशेदिति भावः । यद्यपि पृथङ्नि-
 र्देशो यथासङ्गयानिवृत्त्यर्थं इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि सम्प्रदायानुरोधादे-
 वनुक्तम् । पनिसाहचर्यादिति । पनघातुः स्तुतावेव वर्तते तस्माहचर्यात् 'गूपृधूप-
 चिच्छी'त्यत्र पणघातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, न तु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव
 पणघातोरायप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्रतव्यद्रव्यस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्न-
 प्रतिवृत्तनात्मको व्यवहारः । ननु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, पण-
 घातोर्नुदात्तेवेनात्मनेपदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तेत्वं नेति शङ्क्यम्, प-
 णघातौ श्रुतस्यानुदात्तेत्वस्य 'आनर्थक्यात्तदङ्ग' न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयाप-
 तेरित्यत आह-स्तुताविति । अनुबन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इतः आर्द्धघातुकविषये-
 कदाचिद्वायप्रत्ययविनिर्मुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तादात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च
 तुल्यन्यायत्वादेकाव उपदेश इति निषेधोऽपि नेति सूचितम् । क्षमूष् सहने इति । 'वि-
 ङ्निदादिभ्योङि'त्यर्थं निवन् । अदिस्वादिङ्विकल्पं मत्वाह-चक्षमिषे चक्षंस इति ।
 इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य क्लिप्तयोः' इति दीर्घस्तु न भवति, क्लिसाहचर्येण तिङ्भि-
 न्नस्यैव क्लृप्तादेः तत्र ग्रहणात् । वहिमहोर्दिङ्माङ्पक्षे विशेषमाह-स्वोश्च । 'मो नो धा-
 तौ'रित्यनुवर्तते । तदाह-मान्तस्येति । णत्वमिति । घात्परत्वात् 'अट्कुण्वङि'ति नकारस्य
 णत्वमित्यर्थः । कमु कान्ताविति । 'अदितो वे'ति क्त्वायां इङ्विकल्पार्थमुपि स्वम् । का-
 न्तिशब्दस्य प्रमाणपरत्वञ्चमं वारयति-कान्तिरिच्छेति । स्वर्गकोम इत्यादौ कमेरिच्छायां
 प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । 'कामोऽभिलाषस्तर्पश्च' इत्यमरः । कमेणिङ् । शेष-
 पूरणेन सूत्र व्याचष्टे-स्वायें इति । अर्थाविशेषादनिर्देशादिति भावः । णडावतौ । 'जे-
 रानदि, इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुबन्धकरणम् । कित्वात्तङिति । अनुदात्तेत्वं तु णिङ-

कामयते । २३११ अयामन्ताल्लघायेत्त्रिषुषु ६।४।५५॥ आम् अन्त आलु
आय इत्तु इण् एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपापवादः । कामयावके ।
'आयादय आर्धधातुके वा' (मू २३०५) । चक्रमे । कामयिता-कमिता । कामयिष्यते-
कमिष्यते । २३१२ णिश्रिदुस्रभ्यः कर्तरि चङ् ३।१।४८॥ ण्यन्तात् ; अथादि
भ्यश्चल्लेञ्च् स्यात्कर्त्र्ये लुङि परे । अ काम् इ अ त इति स्थिते । २३१३ णेरनि-
टि ६।४।५१॥ अनिडादावार्धधातुके परे णेलोपः स्यात् । परत्वात् 'एरनेकाचः'-
(मू २३०२) इति यणि प्राप्ते । 'ण्यल्लोपावियङ्यणुगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन'

भावे 'चक्रम्' इत्यादौ चरितार्थमिति भावः । कामयत इति । णिङि 'अत उपधाया'
इति वृद्धौ ङामि इति णिङन्तश्च । 'किङिति चे'ति निषेधस्तु न, अनिङलक्षणत्वात् ।
णिङन्तस्य धातुत्वात् लडादयः । तत्र लटि ङामि गुणे अयादेशो कामयते इति रूपम् ।
कामयेते इत्यादि सुगमम् । लिटि 'कास्यनेकाच' इत्यामि, आम् इति लिटो लोपे, कामि
आम् इति स्थिते सार्वाधातुकेति गुणं बाधित्वा 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते-
अयामन्त । अय् इति ष्वेङ् ; 'णेरनिटी'त्यतो णेरित्यनुवर्तते । तदाह-णेरयादेशः स्यादिति ।
तथा च कामयामिस्थायामन्तं स्थितम् । ततः कृञानुप्रयुज्यते' इत्यनुप्रयोगाद्विडिति
मत्वाह-कामयावक इति । णिङ आयादिष्वन्तर्भावात्त्रिडादावार्धधातुके तद्विकल्पमुक्तं
स्मारयन्ति-आयादय इति । चक्रम इति । सेट्कोऽयम् । चकमिषे । चकमिध्वे । चकमि-
वहे । चकमिमहे । कामयितेति । लुटि णिङ्पक्षे तासि इटि वृद्धौ गुणे अयादेशो रूपम् ।
कामयताम् । अकामयत । कामयेत । कामयिषीष्ट-कमिषीष्ट । अथ णिङन्तात् कामि
इत्यस्मात्लुङः तादेशो ङळेः सिजादेशो प्राप्ते-णिशि । णि श्रि दु स्र ष्णां ह्रन्तः । प्रत्यय-
ग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । 'चिळ लुङी'त्यतो लुङीति, ङळेः सिजि-
त्यत ङळेरिति चानुवर्तते । तदाह-ण्यन्तादित्यादिना । चङावितौ । णेरनिटि । आर्ध-
धातुक इत्यधिकृतम् । 'अतो लोप' इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते । अनिटीत्यस्य आ-
र्धधातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह-अनिडादाविति । तथा च णिलोपे काम्
अ त इति स्थिते-परत्वादिति । 'एरनेकाच' इत्यस्य 'णेरनिटी'त्यपेक्षया परत्वाणिलोपं
बाधित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि लोपो दुर्लभः, णेरभावात् । स्थानिव-
त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः । वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् ।
यणस्यानिनभिकारम् अलरूपम् णिश्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्तमानस्य णिलोपस्याऽतिबाधि-
त्वेन तत्र स्थानिवत्त्वाऽभ्युपगमात् । स्पष्टा चेयं रीतिः 'नोभगो' इति सूत्रभाष्ये इति
शब्देन्दुशेखरे निस्तरः । ण्यलोपाविति । णिलोपः इयङ्यणुगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्यः, अङ्गोप-
स्तु वृद्धिर्दीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह यणं बा-
धित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । जनु-अततचत्, आटिटत्, कारणा, कारकः, का-
र्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यणुगुणवृद्धिर्दीर्घाणामवश्यं प्राप्ते-

इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाकिरित्यादि क्तिजन्तभवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु अनिटि इति वचनसामर्थ्यादार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चेयकादेरपवाद एवायम् । इयङ् अततश्च । यण् आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः कारकः । दीर्घः कार्यते । २३१४ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७।४।१॥ चङ्परे णौ यदङ्

णिलोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसम्भवादिद्वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रथ्या, कर्ता, चिकाष, सूयात् इत्यादौ इयङ्यणगुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह—णिलोपस्य स्थिति । पञ्चातो णिचि उपधावृद्धौ पाचि इति ण्यन्तात् 'स्त्रियां क्ति-नि'ति क्तिनि, तितुञ्जतथसिसुसरकसेषु च' इति इग्निपेधे 'णेरनिटी'ति णिलोपे कृत्वे पाकिरिति स्थितिः । क्तिजन्तमि'ति पाठे तु 'क्चिक्चौ च संज्ञायाम्' इति क्चिक्चोऽप्यः । 'पाकिरि'ति कस्यचित्संज्ञा । अत्र इयङादीनाम् अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततच्चदित्यादौ परश्चादियङादिप्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थं वार्तिकमिदमारम्भणीयमिति भावः । वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह—वस्तुतस्त्विति । आर्द्धधातुकमात्रमिति । कृत्स्नमनिडाद्यार्द्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथा च अततच्चदित्यादौ परानपि इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वात् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रवृत्त्यात् । परश्चादियङादीनां णिलोपबाधकत्वाभ्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडाद्यार्द्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्यादिनिडादावार्द्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवं च अततच्चदित्यादाविडादिप्रवृत्तियोग्येऽप्यार्द्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाशत्वावपवादत्वादेव णिलोपेन इयङादिबाधसिद्धेर्वार्तिकमिदं व्यर्थमिति भावः । अपवाद एवामिति । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु 'चिकीर्षक' इत्यत्र वृद्धि 'चिकीर्ष्या'दित्यत्र 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घश्च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । न ह्यतो लोपो वृद्धिर्दीर्घयोरपवादः, गोपायितेत्यादौ वृद्धिर्दीर्घयोः प्राप्तयोरप्यतो लोपस्यारम्भादित्यलम् । इयङिति । उदाहरणसूचनमिदम् । अततश्चदिति । तच्चञातोऽप्यन्तात् लुङ् क्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्वकत्वादेरनेकाच इति यणभावे इयङि प्राप्तं पूर्वविप्रतिषेधात् णिलोपे हलादिशेषे अडागमे अततच्चदिति रूपम् । यणिति । उदाहरणसूचनम् । आटिटदिति । अटञातोऽप्यन्तात् आटि इत्यस्मात् लुङि तपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिणिलोपे आटि वृद्धौ रूपम् । गुण इति । उदाहरणसूचनम् । कारणेति । 'स्त्रिया'मित्यधिकारे कृञ्चातोऽप्यन्तात् कारि इत्यस्मात् 'ण्यासश्चन्यो युच्' इति युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'रिति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिणिलोपे स्त्रीत्वाट्टापि कारणेति रूपम् । वृद्धिरिति । उदाहरणसूचनम् । कारक इति । कृञ्चातोऽप्यन्तात् कारि इत्यस्मात् कृत्वा क्ति अकारदेशे वृद्धिर्वाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिणिलोपे रूपम् । दीर्घ इति । उदाहरणसूचनम् । कार्यत इति । कृञ्चातोऽप्यन्तात् कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि

तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् । २३१५ चङि ६।१।११॥ चङि परेऽनभ्यासधात्ववय-
वस्यैकाचः प्रथमस्य द्वेस्तोऽजादेश्चु द्वितीयस्य । २३१६ सन्वल्लघुनि चङ्परिऽन-
लोपे ७।४।२३॥ चङ्परि इति बहुव्रीहिः । (अन्यपदार्थो णिः) । स च अङ्गस्य इति
च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यस्तु तत्परो
योङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावगोपेऽसति । अथवा अङ्गस्य इति नाव-

‘अकृतसार्वधातुकयो’रिति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिकोपः । तथा च प्रकृते काञ्
इ अ त इत्यत्र ‘एनेकाच’ इति यणं बाधित्वा णिकोपे काञ् अ त इति स्थितम् । गौ
चङि । अङ्गाधिकाशब्दाह—यदङ्गमिति । उपधायाः किम् ? अचकाङ्कत् । चङि किम् ?
कारयति । गौ किम् ? ‘चङ्युपधाया ह्रस्व’ इत्युच्यमाने अदीवपदित्यत्र दाधातोः
ण्यन्तात् लुङि चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुक् न स्यात् ।
णावित्युक्तौ तु आकारस्य गौ परतः उपधात्वाभावाच्च ह्रस्वः । ‘द्विर्वचनेऽची’ति
निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचङः उपधया व्यवहितत्वात् । तथा च प्रकृते कम्
अ त इति स्थितम् । चङि । ‘एकाचो द्वे प्रथमस्ये’ति ‘अजादेश्चितीयस्ये’ति चाधि-
कृतम् । ‘लिटि आतोरनभ्यासस्ये’ति सूत्रं लिटि इति वर्जमनुवर्तते, तदाह—चङि पर
इत्यादिना । तथा च कम् इत्यस्य द्वित्वे हकादिशेषे क कम् अ त इति स्थितम् ।
सन्वल्लघुनि । ‘अनगलोप’ इतिच्छेदः । बहुव्रीहिरिति । चङ् प्ररो यस्मादिति विग्रह इति
भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहणवैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्या-
श्रवणेऽपि अत्र लोपोऽभ्यासस्ये’त्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्परके लघुनि परे
अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यः श्रिदुस्त्वभ्यश्चङि ‘द्वित्वे
अशिश्रियत् अदुदुवत् असुसुवदित्यत्रापि सन्वत्वं स्यात् । ततश्च ‘दीर्घो लघो’रिति
सन्वत्त्वविषये अभ्यासस्य वच्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह—अन्यपदार्थो णिरिति ।
तथा च चङ्परि गौ इति लभ्यते । अशिश्रियदित्यादौ च णेरभावात् न सन्वत्त्वमिति
भावः । स चाङ्गस्येति चेति । बहुव्रीहिरङ्गयो णिः अङ्गस्येत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णा-
वित्यावृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथा च चङ्परि गौ यस्तु तस्मिन्परत इति ल-
भ्यते । द्वितीयं तु अनगलोपे इत्यत्रान्वेति । तथा च गौ परतः यः अगलोपः तस्याऽ-
भावे सतीति लभ्यते । अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ्परि इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्त-
भावे षष्ठी । तथा च अङ्गसंज्ञानिमित्तभूते चङ्परि यणं परे इति लभ्यते । चङ्परकश्च
वर्णः अर्थात् णेरिकार एव । न तु श्रिदुस्त्वामन्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञा-
प्रापकत्वाऽभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्येत्यस्य निमित्तषष्ठ्यन्ततामाश्रित्य चङ्परं व्यभि-
चारात् । ‘द्वितीयं स्वङ्गस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन अन्वेति । ‘सन्व’दिति तत्रमभ-
न्तादिति । तदाह—अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अपवेति । अस्मिन्वाक्याने ‘चङ्परं’
इत्येतत् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति । न तु लघुनि । अङ्गस्य च प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्य-

तते चङ्परे गौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । २३१७
सन्त्यतः ७।४।७९॥ अभ्यासस्यात इकारः स्यात्सनि । २३२८ दीर्घो लघोः ७।४।
९४॥ अभ्यासस्य लघोः दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमतः । णिङ्भावपक्षे
तु 'कमेश्चलेश्च वक्तव्यः' । णेरभावाच्च दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमतः ।

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाद्विति माधवः ॥ १ ॥

पदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति । तदाह—चङ्परे गौ यदङ्ग-
मित्यादिना । प्राग्वदिति । सनीव कार्यं श्याण्णावबलोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष
एव भाष्यसंमतः, अजजागर'दित्यत्र 'चङ्परे गौ बल्लुषु तदभ्यासव्यवहितमिति न
सन्वत्त्व'मिति भाष्योक्तः एवं च प्रथमपक्षे उन्देश्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त इत्यत्र
अभ्यासोत्तरस्त्रण्डे चङ्परे गौ लघोरभावेनाऽभ्यासस्य तथाविधलघुपरकत्वविरहात्
सन्वत्त्वाभावाच्चाभ्यासेदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्परे गौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्येतत्
तदीयोऽभ्याससङ्गमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसंवादाभ्यासदीर्घ
इति भेदः । एवं च प्रकृते क कम् अ त इत्यतः व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् ।
सन्त्यतः । सनि अतः इति च्छेदः । 'अत्र लोप' इत्यत्र अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'भृजामि'
दित्यस्मात् इद्विति । तदाह—अभ्यासस्येति । किं कम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो लघोः ।
'अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते तदाह—अभ्यासस्य लघोदीर्घ इति ।
अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः । 'सन्वत्त्वलघुनि चङ्परे' इति सूत्रं सन्वत्त्वञ्चङ्चङ्च-
मनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेषा व्याख्येयम् । तथा च फलितमाह—सन्वद्भाव-विषय
इति । 'सन्त्यतः' इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति 'दीर्घोऽङ्कित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।
तथा च किं कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घं अभ्याससुत्वे अडागमे परिनिष्ठितं
रूपमाह—अचीकमतेति । अत्र लघोणिपरत्वं येन नावयवधानन्यायाद्बोध्यम् । णिङ्भा-
वपक्षे खिति । 'आयादय आर्धधातुके वे'ति णिङो वैकल्पिकत्वादिति भावः । कमेश्च-
लेश्च वक्तव्य इति । अप्यन्तरत्वाद्प्राप्तौ वचनम् । णेरभावादिति । णिङ्भाव पक्षे कमिधा-
तोऽनुदात्तेरात्तङि प्रथमपुरुषैकवचने च्लेश्चङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्याससुत्वे अडा
गमे अचकमतेति रूपं वचयते । तत्र णेरभावाच्च दीर्घो लघोरित्यभ्यासलघोर्दीर्घो न
भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनलोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे गावेव तद्विधानोक्तेः । अत
एव सन्वत्त्वाभावासन्त्यत इत्यभ्यासाऽकारस्य इत्वं च न भवतीत्यर्थः । 'दीर्घो
लघो'रिति दीर्घविधौ सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किन्तु लघुनि चङ्परे इत्यस्य तत्रानु-
वृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतः दीर्घसन्वद्भावविति पृथगुक्तिः ।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सन्वद्भावसूत्रं 'दीर्घो लघो'रिति सूत्रं च विहायति—
संज्ञाया श्यादिना । अस्मिन् शास्त्रे 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्येकः पक्षः ।
'कार्यकाल'मित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञा-

चकास्त्यर्थापयत्यूर्णोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाच्चिदं द्वयम् ॥ २ ॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽर्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

शास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषा'मिति पञ्चान्त-
रम् । उद्देशः संज्ञापरिभाषाशास्त्राभ्यासप्रदेशः तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम् ।
संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वप्रदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्प-
यतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषायां तदर्थस्यैवोपस्थितिः, न
तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वल्लघुनी'ति सूत्रे, 'दीर्घो लघो'रिति
सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यासस्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्ष 'पूर्वोभ्यास' इति
सूत्रं सन्निहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स
सन्वन्नवतीति फलितम् । तत्र कृदन्तोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी,
न स्ववयवषष्ठी, कारकषष्ठा बलवत्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव
प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते, न तु तदेकदेश
मात्रं तत्रैव 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घः 'सन्वल्लघुनी'ति सन्वद्भावश्च भवति । एवं च
अङ्गस्य एकाचकसे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाचकेषु
तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाचः अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेति माधवो
मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । 'नानेकाच्च'र्युक्तं विज्ञापयति-चकास्तीति श्लोकेन
'चकास् दीप्तौ' ! अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'अथवेद्यो'रिति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापि-
चातुः । 'ऊर्णं आश्वादाने' । एते त्रयः अनेकाचका धातवः । आदिना 'जागृ निद्रा-
क्षये' इत्यादिसङ्ग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते । किन्तु अङ्गस्य
कश्चिदेकावयव एव द्विरुच्यते । तस्मात् अनेकाचकेषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात्
एकाचकेष्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घः, 'सन्वल्लघुनी'ति सन्वद्भावश्चेत्येतद्द्वयं
भवति, न त्वनेकाचकाङ्गव्यतिथिः । नन्वेवं सति 'द्विरिद्रासति' इत्यादौ 'हलादिः
क्षेप' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाचकेष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च
'अजजागरदि'त्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य 'णिपरकलघोर्गकाराकारस्य 'जा' इत्यनेन
अवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्व'मिति समाहितं भाष्ये । तदेतत् अनेकाचकाङ्गेषु
सन्वत्त्वस्याऽऽप्रवृत्तौ विरुध्येत, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्या-
प्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुमेषादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालम्ब्याह-वस्तुत इति ।
'अङ्गस्ये'त्यवयवषष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णं ण्यन्ते
चङि 'जु'इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि 'और्णूनुव'दित्यत्र 'दीर्घो लघो'रित्यभ्यासलघुदीर्घो-
भवति । सन्वत्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्वत्' इत्यस्यासम्भवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिचातोश्चङि णि-

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णेर्विशेष्यं सन्निहितं कञुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

णेरग्लोपेऽपि सम्बन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ कस्यन्तविशतपरस्मैपदिनः । ४४४ अण ४४५ ण ४४६ वण ४४७ भण-
४४८ मण ४४९ कण ४५० कृण ४५१ व्रण ४५२ अण ४५३ ष्वण शब्दार्थाः ।
अणति । णति । वणति । वकारादित्वादेस्त्वाभ्यासलोपो न । ववणतुः । ववणिथ ।
धनिरपि कैश्चित्पठ्यते । धणति । ४५४ ओण अपनयने । ओणति । ओणात्कार ।
४५५ शोण वर्णनरथोः । शोणति । शुशोण । ४५६ ओणृ संघाते । ओणति ४५७
रलोणृ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । ४५८ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैणृ
इति कश्चित्पठ्यते । पिप्रैण । ४५९ भ्रण शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्'

लोपे उपधाहस्वे यप ह्रस्वस्य द्विवेऽपि 'आर्तयप'द्विर्यत्र सन्वन्नावात् 'सन्वत'इत्य-
भ्यासस्य ह्रस्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम इति तृतीयश्लोकार्थः ।
'अङ्गस्यावयव' इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—चकास्तौ त्विति । चतुर्थश्लोको-
ऽयम् । अवस्था—वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । 'चङ्परे' इत्यनेन
अन्यपदार्थतया लक्ष्यस्य णवित्यस्य सन्निहितं कञुनीत्येतत् विशेषश्चम् । तथा च
'चङ्परे णौ यद्वृत्तु' इति प्रथमव्याख्यानं फलितम् । अङ्गमेव वा णेर्विशेष्यम् । तथा
च 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलितम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन
सन्वत्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकास्तौ प्यन्ते चङि णिलोपे द्विवे 'अचचकास्त' इत्यत्र
न स्यात् , स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र 'चङ्परे णौ यद्वृत्तु'ति व्याख्यानं सति
नैव उभयं स्यात् । चङ् परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ
स्वेक्यवधानं येन नाव्यवधानान्यासोऽव्यमेव । 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्यानं
तु 'अचीचकास्'द्विर्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु
'चङ्परे णौ यद्वृत्तु'ति 'चङ्परे णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत
आह इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनादिति । आर्तयतेति शेषः । ननु णौ इत्य-
स्यावृत्तिभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह—णेरग्लोपेऽपीति ।
अगितामिति । 'कमु कान्ता'वित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धय इति । दीर्घसन्वत्त्वसिद्धयर्थ-
मित्यर्थः । अन्यथा कञुप्रभृतीनामुकाराण्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वात् दीर्घस-
न्वन्नादौ न स्यातामित्यर्थः । इति विणिप्रभृतयः कस्यन्ता दश गताः ।

कस्यन्ता इति । 'कमुपाद्विच्छेपे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'अनुनासिकान्ता' इति
शेषः । अण रणेति । इतः प्रभृति कन दाप्तावित्यतः प्राक् मूर्धन्यान्ताः । ओणृ इति ।
श्रद्धित्वं नाग्लोपीति निषेधार्थम् । अण शब्द इति । अदुषकोऽयम् ! उपदेश इति ।

(सू २३५) इति णत्वम् । घ्रणति । णोपदेशफलं बुङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । वण इत्यपि केचित् । वेणुतुः । वेणिथ । ४६० कनी दीप्तिकास्तिगतिषु । चकान । ४६१ एन ४६२ वन शब्दे । स्तनति । वनति । ४६३ वन ४६४ वण सम्भक्तौ । वनेरर्थभेदात्पुनः पाठः । सनति । सखान । सेनतुः । २३१६ ये विभाषा ६।४।४३॥ जनसन-खनामास्त्वं वा स्याद्यादौ विवृति । सायात् सन्यात् । ४६५ अम गत्यादिषु । कनी-दीप्तिकास्तिगति—इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्भक्तयोरादिशब्देन प्रहः । अमति । आम । ४६६ द्रम ४६७ हम्म ४६८ मीमृ गतौ । द्रमति । दद्राम । ‘ह्ययन्त—’ (सू २३९९) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । ४६९ चमु ४७० छमु ४७१ जमु ४७२ झमु अदने । २३२० छिबुक्लमुचमां शिति ७।३।७५॥ एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । आदि चम इति

धातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह—एषाम्यामिति णत्वमिति । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह—णोप-देशेति । नकारस्थानिकणोपदेशस्य ‘नञ्’स्यनुस्वारान्तकं फलं बुङ्लुकि प्रत्येत-व्यमित्यर्थः । दन्ध्रतीति । घ्रणधातोर्यङ्लुकि द्विवे हलादिशेषे ‘नुगतोऽनुनासिका-न्तस्ये’त्यभ्यासस्य लुकि उत्तरखण्डे णकारस्याऽसिद्धत्वेन अनुवारे परसवर्णे तस्याऽ-सिद्धत्वात् णत्वामावे नकारस्यैव श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयतेति । भावः । णेत्यपीति । पवर्गपञ्चमीयादिरिति भावः । ‘कन दीप्ती’ स्वारभ्य अञ्च गत्यादिविरत्यतः प्राक् तवर्गपञ्चमान्ताः । एन वनेति । आद्यः षोप-देशः । शुवसम्पन्नः टकारः । तदाह—स्तनतीति । वन षणेति । द्वितीयः षोपदेशः । ननु ‘एन वन शब्दे’ इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो व्यर्थ इत्यत आह—अर्थभेदादिति । वनेः शब्दे सम्भक्तौ च वृत्तिरिष्टा । एनेस्तु शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र ‘एन वन शब्दे सम्भक्तौ चे’त्युक्तौ एनेरपि सम्भक्तौ वृत्तिः स्यात् । ‘एन शब्दे’ इत्युक्त्वा ‘वन स-म्भक्तौ चे’ति पाठे गौरवमिति भावः । आशीर्लङि विशेषमाह—ये विभाषा । ‘जनस-नखनां सन्सलो’रित्यतः जनसनखनामित्यनुवर्तते । अनुदात्तोपदेशेत्यतः विवृतीति । ‘ये’ इति तद्विशेषणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । ‘विङ्वनोरनुासिक-स्या’दित्यतः आदिस्थानुवर्तते । तदाह—जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । द्रम हम्म मीमृ गताविति । आद्योऽनुपपन्नः । न वृद्धिरिति । ‘अद्रमी’-दित्यत्र हलन्तलक्षणयां वृद्धौ नेटीति निषिद्धायां ‘ह्ययन्ते’त्यतः ‘अतो हलादेरिति वृद्धिर्नैत्यर्थः । जहम्नेति । अभ्यासचतुस्त्वेन इत्यञ्च । तस्य ‘अभ्यासे चर्चयेत्यनेन जः । मिमीनेति । मीमृधातोर्णलि द्विवे अभ्यासह्रस्वः । अयं शब्दे चेति । मीमृधातुरित्यर्थः । छिबुक्लमु । ‘शामासृष्टानां दीर्घः रथनी’त्यतः दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्चर्या अञ्च इत्यु-

वक्तव्यम् । आचामति । आङि किम् । चमति । विचमति । अजमीत् । जिमि केचि-
त्पठन्ति । जेमति । ४७३ क्रमु पादविक्षेपे । २३२१ वा आश्रयत्वाश्रमुक्रमुल्क-
मुत्रसिन्नुदितेषः ३।१।७०॥ एभ्य इत्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । २३२२
क्रमः परस्मैपदेषु ७।३।७६॥ क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदपरे शिति । काम्यति का-
मति । चक्राम । काम्यनु-कामतु । २३२३ स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ७।२।
३६॥ अत्रैवेत् । अक्रमीत् ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । ४७४ अथ ४७५ वय ४७६ पय ४७७ मय
४७८ वय ४७९ तय ४८० णय गतौ । अयते । २३२४ दयायासश्च ३।१।३७॥
दय अय आस् एभ्य आम्स्याङिति । आयाञ्चके । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५

पस्थितम् । तदाह—एषामनो दीर्घ इति । छिबु क्लमु चम् एषां द्वन्द्वः । चम् इत्य-
नेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् । अचमीदिति । ह्ययन्तेति न वृद्धिः । क्रमुपादेति । उद्दि-
स्वमुद्दितो वेति विकल्पार्थम् । ता आश्र । 'दिवादिभ्यः श्य'क्षित्यतः श्यञिति, 'कर्तरि
ङा'दित्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके ष'गित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—
एभ्यः इत्यन्वेत्यादि । क्रमः । दीर्घः स्यादिति । 'क्षामाष्टाना'मित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
शितौति । 'छिबुकलमुचमा'मित्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रामत्विति । मध्यमपुरुषै-
कवचने क्रमेत्यत्र तु 'क्रमः परस्मैपदेष्वि'ति दीर्घो भवत्येव । न च दीर्घस्याङ्गाधिकार
स्थत्वात् न लुप्तमिति निषेधः शङ्क्यः, लुप्तता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य
प्रवृत्तेः । शिति परतः क्रमेरङ्गस्य दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यम्,
किन्तु शिति पर अङ्गस्य कार्यमिति बोध्यम् । स्नुक्रमोः । पञ्चमर्थे षष्ठी । अत्मनेप-
दनिमित्तस्याऽभावः एनात्मनेपदनिमित्ताभावः, अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नक्तपु-
ट्ठो विवक्ष्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे सति स्नुक्रम्यां परस्य
वयायाङ्धातुकस्य हुट् स्यादित्यर्थः । स्नुक्रमोरनुत्तोपदेशानन्तर्भावादिति सिद्धे
वचनमिदं नयमार्यसिन्नाह—अत्रैवेदिति । एषञ्च भावकर्मलकारेषु ह्यन भवति । उप-
स्नोभ्यते जलन्त । भावककारोऽयम् । उपक्रस्यते । कर्मणि लृट् । इयः । 'प्रस्नुत'मि-
त्यञ्च तु श्रुयः कः कितीति निषेधान्ते । 'आङ्धातुकस्येड्वलादे'रिति इड्विधेः पुर-
स्नात्मतिषेधकाण्डाश्रमसामर्थ्यात् । 'स्नुक्रमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रिम्, आ-
त्मनेपदभिन्ने परस्मैपदे पर इत्यर्थे चिक्रमिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आ-
त्मनेपदे परे नेदित्यर्थे तु प्रचिक्रमिष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् ।
अक्रमोदिति । 'ह्ययन्ते'ति न वृद्धिः । इति क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

रेवत्यन्ता इति । 'रेवृ' प्लवगतादित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल च-
लने इत्यतः प्राक् यकारान्ताः । दयायासश्च । इय अय अस एषां समाहारद्वन्द्वपञ्च-
अयैकवचनम् । 'कास्प्रत्यया'दित्यतः आम् लिटोत्यनुवर्तते । तदाह—एभ्य आम् स्या-

विभाषेतः ८।३।७९॥ इणः परोय इट् ततः परेषां षोड्धं लुङ्लिटां धस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिषीद्वम् । अयिषीष्वम् । आयिष्ट । आयिद्वम्—आयिष्वम् । २३२६ उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९॥ अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते । निस्सुप्तो रुत्वस्यासिद्धत्वाच्च लृत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु—निलयते—दुलयते । प्रत्यय इति त्विणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति वित-
तोर्ध्वरश्मिरज्जो' इति भाषः । इट् क्ति कटी इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७), चक्षिडो लिङ्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वात्, ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । ४८१ द्य दानगति-
रक्षणहिसादानेषु । आदानं ग्रहणम् । दयाञ्चक्रे । ४८२ रय गतौ ४८३ ऊयी तन्तुसन्ताने । ऊयाञ्चक्रे । ४८४ पूयी विशवणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये ।

लिटि इति । विभाषेतः । 'इणः षोड्धं लुङ्लिटां धः' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्ये'त्यतौ मूर्धन्य इति च । तदाह—इणः परो य इडित्यादि । इणन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिषीद्व-
मिति । आशीर्लिङो ध्वमः सोयुट् । यलोपः । आर्धधातुक्त्वाच्च सलोपः । इट् । यका-
रादिणः परो य इट् ततः परत्वात् धस्य मूर्धन्यो ङः । इटः परभक्तत्वाच्चकारान्ताद-
ङ्गात् परस्य ह्यीध्वमः इणन्तादङ्गात्परत्वाच्चित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आयिद्व-
मिति । लुङो ध्वमि षलेः सिचि आटि वृद्धौ सिच इटि 'चिचे'ति सलोपः । ध्वम इव-
र्णान्तादङ्गात्परत्वाच्चित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्ग-
स्यायतौ । अयताविति शितपा निर्देशः । 'कृपो रो लृ' इत्यतः रो लृ इत्यनुवर्तते ।
तदाह—अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति । प्र इत्युपसर्गः । पलायत इति । परा इत्या-
कारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लृत्वं स्यादित्यत आह—निस्सु-
प्तोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह—निर्दुरोस्त्विति । एतदर्थमेव
प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि 'प्रत्यय' इत्यत्रापि प्रतेरयति
परत्वात् रस्य लृत्वं स्यादित्यत आह—प्रत्यय इति त्विति । प्रतिपूर्वकादिणधातोश्चप्रत्यये
'प्रत्यय' इति रूपम् । अयतिपरत्वाभावाच्च लृत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय 'प्लष्य' इति न अनभिधानादिति कैयटः । कथमुदयतीति । उपपूर्वकाद्यधातोः शान्तान्तासप्त-
म्यन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्वेन लृटः शान्तप्रसङ्गादिति भावः । प्रश्लिष्ट-
स्येति । 'इधातो'रिति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्वाभावाच्चतुप्रत्ययो निर्वाच्य इति
भावः । ज्ञापकादित । 'चक्षिड्धातोः इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्वादेव आत्मने-
पदसिद्धौ लिङ्करणं अनुदात्तेत्वेनप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । नस्य अनि-
त्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं लिङ्करणमर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । वा-
दित्वादिति । वयधातोर्लिटि वादित्वादेश्वाभ्यासलोपयोरभावो सति 'ववये' इति रूप-
मित्यर्थः । जयधातुर्णोपदेश इति मत्वा आह—प्रणयत इति । 'उपसर्गादसमासेऽपी'ति
णत्वमिति भावः । दयाञ्चक्रे इति । 'दयायासञ्च' इत्याम् । ऊयाञ्चक्रे इति । इजादित्वा-

४८५ कनूयी शब्दे उन्दने च । वुक्कनूये । ४८६ दमायी विधून्ने । च्दमाये । ४८७ स्फायी ४८८ ओप्यायी वृद्धौ । स्फायते । पस्फाये । प्यायते । २३२७ लिङ्यङो-
 ष्च ६ । १ । २९ ॥ लिटि यङि च प्यायः पीभावः स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्
 पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण् । पिप्ये । पिप्याते ।
 विप्यिरे । २३२८ दीपजनवृषपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।६१॥
 एभ्यश्चलेष्विष्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे । २३२९ चिणो लुक् ६। ४। १०४॥
 चिणः परस्य तशब्दस्य लुक् स्यात् । अप्यायि । अप्यायिष्ट । ४८९ तायृ
 सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः तायते । तताये । अतायि । अतायिष्ट ।
 ४९० शल चलनसंवरणयोः । ४९१ बल ४९२ बल्ल संवरणे सञ्चरणे च । ववले ।
 ववले । ४९३ मल ४९४ मल्ल धारणे । मेले । ममल्ले । ४९५ भल ४९६ भल्ल
 परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले । ४९७ कल शब्दसंख्यानयोः । कलते ।
 ककले । ४९८ कल्ल अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे इति स्वामी, अशब्दस्तृ-
 णीभाव इति च । ४९९ तेवृ ५०० देवृ देवने । तितेवे । दिदेवे । ५०१ पेवृ ५०२
 मेवृ ५०३ ग्लेवृ ५०४ पेवृ ५०५ मेवृ ५०६ ग्लेवृ सेवने । 'परिनिविभ्यः—'
 (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं सोपदेशो-

द्वाम् । उन्दने चेति । कलेदने चेत्यर्थः । स्फायी ओप्यायीति । ओदिष्वञ् 'ओदितश्च'
 इति निष्ठान्त्वार्थम् । ईदिष्वं तु 'ओदितो निष्ठावा'मिति इणित्पेक्षार्थम् । किङ्य-
 ङीश्च । लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वतत्समी । 'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते । तदाह—
 किटि यङि चेति । ननु प्यायतेलिटि द्वित्वं बाधित्वा परश्चात् पीभावे द्वित्वे एरनेकाचः
 इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्रद्वित्वं बाधित्वा परश्चात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं
 न सम्भवति, 'विप्रतिषेधेयद्वयितं तद्वाधितमेव' इति न्यायादिष्यत आह—पुनः प्रस-
 ङ्गेति । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' इति परिभाषा । विप्रतिषेधे बाधितस्यापि पुनः
 प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन । 'क्लेः सि-
 च्' इत्यतः क्लेरिति, 'चिण् ते पङ्' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते । तदाह—
 एभ्यश्चलेरिति । एक वचन इति । दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचन-
 त्वनियमादिति भावः । चिणो लुक् । चिण इति पञ्चमी । तदाह—चिणः परस्येति ।
 चिणः परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति । चिणभावे क्लेः सिचि रूपमाह—अप्यायि-
 ष्टेति । तायृ सन्तानेति । लुङि 'दीपजन' इति क्लेश्रिणि तलोपे रूपमाह—अतायीति
 चिणभावे सिचि 'अतायिष्टेति' रूपम् । शलचलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राक्लान्ताः ।
 तेवृ इत्यारभ्य रेवत्यन्ता वकारान्ताः । पेवृधातोः षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि
 रूपम् । परिषेवत इत्यत्र 'सारपदाद्योः' इति निषेधे प्राप्तो आह—परिनिविभ्य इति ।

ऽपीति न्यासकारादयः । तत् आध्यविरुद्धम् । मेवते । जिगेवे । जिग्वेवे । पिपेवे । मेवते । म्वेवते । शेवु खेवु क्लेवु इत्यप्येके । ५०७ रेवु प्लवगतौ । प्लवगतिः प्लु-
तगतिः । रेवते ।

अथावस्यन्ताः परस्मैपदिनः ५०८ मव्य बन्धने । ममव्य । ५०९ सूच्य
५१० ईर्द्य ५११ ईर्ष्य ईर्ष्यायाः । ५१२ ह्य गतौ । अहयीत् । यान्तस्वाज वृद्धिः ।
५१३ शुच्य अभिषवे । अवयवानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिषवः
स्नानं च । शुशुच्य । शुच्य इत्येके । ५१४ ह्य गतिकान्त्योः । जह्य । ५१५ अल
भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । अल । २३३० अतो हरान्तस्य ७।२।२॥ हर-
इति लुप्तपञ्चोक्तम् । अतः समीपौ यौ हरौ तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे
सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति निषेधस्य 'अतो हलादेः' (सू २२८४) इति वि-
कल्पस्य चापवादः । मा भवानाकीत् । अयं स्वरितोदित्येके । तन्मते अकते इत्या।
द्यपि । ५१६ जिफला विशरणे । 'तुफल-' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतुः -

सिपेवे इति । आदेशसकारणत्वात् षत्वमिति भावः । अयं तोपदेशोऽपीति । पेवुधातुरि-
त्यर्थः । तद्भाष्यविरुद्धमिति । 'सोक्स्वप्स्वस्तुजस्तृस्त्वानामेव भाष्ये षोपदेशपर्युदासा-
दिति भावः । रेवु प्लवगताविति । प्लवेति न चास्वन्तरमिति सूचयन्नाह—प्लवगतिः
प्लुतगतिरिति । अक्षपवेत्यादिरेवस्यन्ता गताः ।

अवस्यन्ता इति । 'अव रचणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मध्येत्यारभ्य अल भूषणे-
त्यतः प्राक् षकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य 'सोऽर्हं प्रतीयात' इत्यतः प्राक् लका-
रान्ताः । अतो हरान्तस्य । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम् । अङ्गस्थेयचिकृतम् ।
तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम् । तदाह—रेति लुप्तपञ्चोक्तमिति ।
हर अन्तस्य इति द्वेदः । ल् च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनं लुप्तम् । हर-
स्यान्तस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । 'अत' इति व्यधिकरणषष्ठ्यन्तम्, अन्त-
स्येत्यप्रान्वेति । अन्तशब्दः समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो हरस्येति
लभ्यते । हरस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्तदन्तविधिः । ततश्च अस्मीपवर्तिरेफलकारान्तस्य
अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । 'अत' इत्यावृत्तं वृद्धौ स्थानिधेनान्वेति तदाह—
अतः समीपाविश्यादिना । अतः समीप इति किम् । असोरीत् । अमोकीत् । हरान्तस्येति
किम् । मा भवानतीत् अतो वृद्धिरित्युक्त्वा अतः समीपाविश्वलुकी तु अवशीत्
अक्षक्षीदिश्वत्रातिश्याप्तिः । अत्र अङ्गस्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः ।
नचात्र अतः भकारेण लकारेण च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः । आकीदिश्यादौ एकव्य-
वधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्, सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे
अतिश्याप्तिवारणार्थत्वात् । जिफलेति । विशरणं शिथिलीभावः । 'आदिजिदुडवः'
इति जिरित् । 'जीतः क्तः' इति प्रयोजनम् । 'आदित्त' इति द्विगुणवैचार्यमादित्वम्

फेलुः । अफालीत् । ५१७ मील ५१८ श्मील ५१९ स्मील ५२० क्षमील निमेषणे ।
 निमेषणं सङ्कोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीतो दन्त्यादिः । ५२१ पील प्रतिष्ठ-
 म्भे । प्रतिष्ठम्भो रोधनम् । ५२२ णील वर्णे । निनील । ५२३ शील समाधौ ।
 शीलति । ५२४ कौल वन्वने । ५२५ कूल आवरणे । ५२६ शूल दृक्षां संघोषे च ।
 ५२७ तूल निष्कर्षे । निष्कर्षो निष्कोषणम् । तच्चान्तर्गतस्य वह्निर्निस्सारणम् ।
 तुतूल । ५२८ पूल संघाते । ५२९ मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३० फल निष्पत्तौ ।
 फेलतुः । फेलुः । ५३१ वृल्ल भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । ५३२ फुल्ल
 विकसने । ५३३ विल्ल शैथिल्ये भावकरणे च । ५३४ तिल गतौ । तेलति । तिल्ल
 इत्येके । तिल्लति । ५३५ वेल ५३६ चेल् ५३७ केल् ५३८ खेल् ५३९ च्वेल्
 ५४० वैल्ल चलने । पञ्च ऋदितः । षष्ठो लोपधः । ५४१ पेल् ५४२ फेल् ५४३
 शेल् गतौ । षेल् इत्येके । ५४४ खल्ल सञ्चलने । चख्खाल । अख्खालीत् । ५४५
 खल्ल सञ्चये । ५४६ गल्ल अदने । गल्लति । अगालीत् । ५४७ षल्ल गतौ । षल्लति ।
 ५४८ दल्ल विधारणे । ५४९ षल्ल ५५० षल्ल आशुगमने । शम्भाल । अरवा-
 लीत् । शम्भल्ल । अम्भल्लीत् । ५५१ खोल् ५५२ खोर्ल गतिप्रतिघाते । खोल्ल-
 ति । खोरति । ५५३ धोर्ल गतिचातुर्ये । धोरति । ५५४ त्सरल्लग्नगतौ । तत्सार ।
 अत्सारीत् । ५५५ कमर हूर्छने । चक्मार । ५५६ अम्भ्र ५५७ वम्भ्र ५५८ मम्भ्र
 ५५९ चर गत्यर्थः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अम्भ्रति । आनम्भ्र । मा भवान्भ्रात ।
 अङ्गान्त्यरेफस्यातः समोपत्वाभावाच्च वृद्धिः । ५६० छिबु निरसने । 'छिबुकलमु-'
 (सू० २३२०) इति दीर्घः । छीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्थकारश्छकारो वेति वृत्तिः ।

लिपिनिमित्तादेशादिस्वादप्राप्ते आह—तूफलेति । 'मील श्मीलेति' । निमेषणं नेत्र-
 संकोचः । सङ्कोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । णील वर्ण इति । वर्णक्रियायामित्यर्थः ।
 फल निष्पत्ताविति । जि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुबन्धभेदास्पृशः पाठः । खोल्ल
 खोर्ल इति । द्वितीयो रेफान्तः । ऋदित् । इत आरभ्य छिवेः प्राक् रेफान्ताः । धोर्ल
 गतिचातुर्य इति । अम्भ्रगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । त्सरल्लग्न-
 ताविति । कपटगतावित्यर्थः । कमर हूर्छन इति । कुटिलीभवन इत्यर्थः । छिबु निरसन
 इति । इदुपधः । उदित् । इत आरभ्य ऊष्मान्तेभ्यः प्राक् वकारान्ताः । लिपि शपि
 लधूपधगुणे प्राप्ते आह—छिबुकलम्बितीति । व्युटि तु शिपरकस्वाभावात् दीर्घाभावे
 लधूपधगुणः । छीवनमिति तु पृषोदरादिस्वात् समाधेयम् । अयेति । छिबुधातोः द्विती-
 यो वर्णः धकार इत्यर्थः । कृतपटुत्वस्य निर्देश इति भावः । षोपदेशोऽयम्, केवलद-
 न्यथकारपरकसादिस्वात् षोपदेशस्येऽपि न सत्वम्, 'सुवधातुछिबु' इति निषेधात् ।
 लिटि तु 'शर्पूर्वाः खयः' इति षकारवकारयोर्निवृत्त्या पटुत्वनिवृत्तौ रूपमाह—तिष्ठेवेति ।

तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । टिष्ठेव । टिष्ठिवतुः । टिष्ठिवुः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । णोभ्यात् ५६१ जि जये । अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जयः उत्कर्ष-प्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३१ सन्लिटोर्जेः ७ । ३ । ५७ ॥ जयतेः सन्लुग्नमित्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं स्यात् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । जिगयिथ । जिगेथ । जिगाय । जिगय । जिग्यिव । जिग्यिम । जेता । जीयात् । अजयीत् । ५६२ जीव प्राणधारणे । जिजीव । ५६३ पीव ५६४ मीव ५६५ तीव ५६६ णीव स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितोव । निनीव । ५६७ क्षीवु ५६८ क्षेवु निरसने । ५६९ उर्वी ५७० तुर्वी ५७१ धुर्वी ५७२ दुर्वी ५७३ धुर्वी हिंसार्थाः । उर्वाञ्चकार । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुर्व । ५७४ गुर्वी दृव-मने । गूर्वति । जुगूर्व । ५७५ मुर्वी बन्धने । ५७६ पूर्वं ५७७ पर्व ५७८ मर्व पूरणे । ५७९ चर्व अदने । ५८० भर्व हिंसायाम् ५८१ कर्व ५८२ खर्व ५८३ गर्ध दपे । ५८४ अर्व ५८५ शर्व ५८६ पर्व हिंसायाम् । आनर्व । शर्वति । सर्वति । ५८७ इवि व्याप्तौ । इन्वति । इन्वाञ्चकार । ५८८ पिवि ५८९ मिवि ५९० णिवि सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवने इति तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व । ५९१ हिवि ५९२ दिवि ५९३ धिवि ५९४ जिवि प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति । २३३२ धिन्विकृण्व्योर च ३।१।८०॥ अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादुप्रत्ययश्च शन्विषये ।

ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति । जिघातुरनिट्कः । सन्लि-टोर्जेः । 'अभ्यासाच्च' इति सूत्रात् अभ्यासादित्यनुवर्तते । 'यजोः कु चिष्णतोः' इत्य-स्मात् कु इति न । 'सन्लिटोरि'ति निमित्तसप्तमी, अभ्यासे अन्वेति । तदाह—सन्लिग्न-निमित्तो योऽभ्यास इत्यादि । 'सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वं'मिति व्याख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिषति इत्यत्र कुत्वं स्यात् । अतः 'सन्लिग्नमित्तो योऽभ्यास' इति व्याख्येयमिति माधवः । जिगायेति । णलि द्विष्टे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन गः । जिग्यतुरिति । किंवाद्गुणाभावः । लिटि 'एकाच' इति इग्निषेधं बाधित्वा क्रादि-नियमादिति प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्' इति तन्निषेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पः । तदाह—जिगयिथ जिगेथेति । जिग्यथुः । जिग्य । 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा आह—जि-गाय, जिगयेति । क्रादिनियमादिदं मत्वा आह—जिग्यिव जिग्यमेति । जेतेति । जेष्यति । जयतु । अजयत् । आशीर्लिङि 'अकृसावधातुकयोः' इति दीर्घं मत्वा आह—जीयादिति । अजयीदिति । 'सिचि वृद्धि'रिति वृद्धिरिति भावः । अजेष्यत् । चर्वधातुः चोपदेशः । इवि धातोरिदृश्वान्नुब । तदाह—इन्वतीति । इन्वाञ्चकारेति । नुमि इजादिगुणमत्वा-दामिति भावः । पिविमिवीत्यादयः इदितः । धिन्विकृण्व्योः । 'अ' इति लुप्तप्रथमाकम् । धिविकृण्व्यो कृतनुमोः धिन्विकृण्वेति निर्देशः । 'तनादिकृण्व्य उः' इत्यतः उरिति

‘अतो लोपः’ (सू २३०८) तस्य स्थानिवद्भावात्तूपधगुणो न । उप्रत्ययस्य पितृसु गुणः । चिनोति । धिनुतः । धिन्वन्ति । २३३३ लोपश्चास्यान्यतरस्यां श्वाः ६।४।१०७॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्यात् श्वाः परयोः । धिन्वः । धिनुवः । धिन्मः । धिनुमः । मिपि तु परत्वादुगुणः । धिनोमि । २३३४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६।४।२०६॥ असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात्परस्य हेतुं कस्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमाट् । धिन- वाष । धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । ५९५ रवि ५९६ रवि ५९७ धवि गत्यर्थाः ।

वकारादनुकृत्यते । ‘कर्तरि शप्’ इत्यतः कर्तरीति, ‘सार्वधातुके यक्’ इत्यतः सार्वधा- तुक इति च । तदाह—अनयोरित्यादिना । वकारस्याऽकारः धिन् अ उ ति इति स्थि- तम् । अतो लोप इति । युगपरसन्नियोगक्षिप्ततया उप्रत्ययाऽकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक- मानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्द्धधातुकोपदेशकाले ‘धिन’ इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमकारविधिनेत्यत आह—तस्येति । वकारस्य लोप- विधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यादिति भावः । तथा च धिनु ति इति स्थिते आह—उप्रत्यस्येति । धिनुत इति । धिविधातोर्नुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशो अतो लोपे तसो द्वित्यादुकारस्य न गुणः । धिन्वतीति । धिन्व इत्यस्मात् स्त्रिः । श्रोऽन्तः । उप्रत्ययः । वकारस्य अकारः । अतो लोपः । उकारस्य यगिति भावः । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्द्धधातुकत्वेऽपि नेट् । उकारवृत्त्यार्द्धधातुक- त्वस्य अर्द्धमत्त्वेन अनन्विधाविति निषेधात् । तदिदं ‘भोभगो’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोषि । धिनुथः । धिनुथ । धिनोमि । लोपश्च । ‘उतश्च प्रत्ययादसंयोग- पूर्वात्’ इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययसंज्ञान्धनि वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसंज्ञान्धी उकार इत्यर्थः । ‘प्रत्यय उकार’ इति व्याख्याने तु सुनुवः । सुनुमः इत्यत्र न स्यात्, तत्र शनोरेव प्रत्ययत्वात् । प्रत्ययेति किम् । युवः । युमः । असंयोगपूर्वादिति किम् । शक्नुवः । श- क्नुमः । धिन्वः—धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तरत्वं व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं चिनोमीत्यत्र मिपि धिनु मि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह— मिपि त्विति । द्विध्निव । धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । उतश्च । हेतुं कस्यादिति । ‘चिणो लु’ गित्यतः ‘अतो हे’ रित्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु मि इति स्थिते मेर्निभावम् आहुतमस्येत्याडागम च बाधित्वा परत्वादुकारस्य ‘लोपश्चास्यान्यतरस्याम्’ इति लोपमाशङ्क्याह—नित्यत्वा- दुकारलोपात् पूर्वमाडिति । निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः

रिण्वति । रण्वति । धन्वति । ५९८ कृवि हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ । कृणोती-
त्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । ५९९ मव बन्धने । मवाति । मेवतुः । मेवुः ।
अमवीत् = अमावीत् । ६०० अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितुप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वा-
भ्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्याल्लिङ्गनिर्हिंसादानभागवृद्धिषु । अवति । आव । मा
भवानवीत् । ६०१ धावु गतिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति-धावते । दधाव-दधावे ।
अयोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । ६०२ धुक्ष ६०३ धिक्ष सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु ।
धुक्षते । दुधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । ६०४ वृक्ष वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । ६०५ शिक्ष
वियोपादाने । शिक्षते । ६०६ भिक्ष भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । ६०७ क्लेश
अव्यक्तार्था वाचि । बाधने इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । ६०८ दक्ष वृद्धौ
शीघ्रायै च । दक्षते । ददक्षे । ६०९ दीक्ष मौण्डयेज्योपनयननियममन्त्रादेशेषु । दी-
क्षते । दिदीक्षे । ६१० ईक्ष दर्शने । ईक्षाश्चक्रे । ६११ ईष गतिर्हिंसादर्शनेषु । ईषा-
श्चक्रे । ६१२ भाष व्यक्तार्था वाचि । भाषते । ६१३ वर्ष स्नेहने । दन्त्योष्ठयादिः ।
ववर्षे । ६१४ गेषु अन्विच्छायाम् । ग्लेषु इत्येके । अन्विच्छा अन्वेषणम् । जिगेषे ।
६१५ पैषु प्रयत्ने । पैषते । ६१६ जेषु ६१७ जेषु ६१८ एषु ६१९ प्रेषु गतौ ।
जेषते । नेषते । एषाश्चक्रे । पिप्रेषे । ६२० रेषु ६२१ हेषु ६२२ हेषु अव्यक्तशब्दे ।
आयो वृक्षशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेषते । हेषते । हेषते । ६२३ कासु शब्द-
कृत्स्नयाम् । कासाश्चक्रे । ६२४ मासु दीप्तौ । बभासे । ६२५ णासु ६२६ रासु शब्दे ।
नासते । प्रणासते । ६२७ णस कौटिल्ये । नसते । ६२८ भ्यस भये । भ्यसते ।
बभ्यसे । ६२९ आकः शशि इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे । ६३० प्रसु ६३१

उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्रेण छित्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवा-
नीती रूपमिति भावः । अधिनोत् ! धिनुयात् । धिन्ध्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्वि-
ष्यत् । कृणोतीत्यादीति । धिविवदूपाणीति भावः । अयं स्वादौ चेति । 'कृवि'रित्यर्थः ।
अव रक्षणेति । स्वाभ्यर्थः-ऐश्वर्यम् । मा भवानवीदिति । 'नेटीति' न वृद्धिः । मव्यादयो-
ऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । धावु गतीति । उदिदयम् । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगा-
मिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः । अथोष्मान्ता इति । तत्र
'धुषे' त्थारभ्य कासुधातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः षकारान्तः । दीक्ष
मौण्डयेति । पञ्चार्थाः । जेषुधातुर्णोपदेशः । कासुधातुस्सारभ्य ईहधातोः प्राक् सका-
रान्ताः । कासाश्चक्रे इति । कास्प्रत्ययादित्याम् । णासुधातुर्णसधातुश्च णोपदेशः ।
वकः शतीति । आकः परः षसिधातुरिच्छायामित्यर्थः । ईहेशारभ्य काशुधातुवर्जं
शुषिकान्तीत्यतः प्राक् हकारान्ताः । काशुधातुस्तु सकारान्तः । प्लिहधातुरिदु-

रक्तम् अदने । जप्रसे । जगलसे । ६३२ ईह चेष्टायाम् । ईहाक्षके । ६३३ बहि
 ६३४ महि ब्रह्मौ । बंहते । बबंहे । मंहते । ६३५ अहि गतौ । अंहते । आनहे । ६३६
 गर्ह ६३७ गरह कृत्सायाम् । जगर्हे । जगरहे । ६३८ बर्ह ६३९ बल्ह प्राधान्ये ।
 ओष्ठयादी । ६४० वर्ह ६४१ वल्ह परिभाषणहिसाच्छादनेषु । दन्त्योष्ठयादी ।
 केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितां चाहुः । ६४२ लिह गतौ । पिलि-
 हे । ६४३ वेह ६४४ जेह ६४५ बाह प्रयत्ने । आयो दन्त्योष्ठयादिः । अन्यः
 केवलोष्ठयादिः । उभावप्योष्ठयादी इत्येके । दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थो-
 ऽपि । बबाहे । ६४६ द्राह निद्राक्षये । निक्षेपे इत्येके । ६४७ काश्च दीप्तौ । चकाशे ।
 ६४८ ऊह वितर्के । ऊहोचक्रे । ६४९ गाहू विलोडने । गाहते । जगाहे । जगा-
 हिषे-जघात्ते । जगाहिह्वे । जगाहिष्वे । जघाह्वे । गाहिता । २२३५ ढो ढे लोपः
 ८३।१३। ढस्य लोपः स्यात् ढे परे । गाढा । गाहिष्यते-चाक्ष्यते । गाहिषीष्ट-
 चाक्षीष्ट । अगाहिष्ट अगाढ । अवाक्षाताम् । अचाक्षत । अगाढाः । अचाह्वम् । अचाक्षि ।

पधः । ऊह वितर्के इति । युक्त्वा अर्थनिर्णयो वितर्कः । 'अनुक्तमभ्यूहति पण्डितो
 जन' इत्यत्र तु अनुदात्तेष्वलक्षणात्मनेपदमनिरयमिति बोध्यम् । गाहूधातुरू-
 दिश्चाद्वट् । तदाह—जगाहिषे जघाक्षे इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिते हो
 ङः 'एकाच्' इति भ्रूभावेन गस्य घः, 'घटोः' इति ढस्य कः, सस्य घः । जगाहिह्वे-
 जगाहिष्वे इति । इट्पक्षे 'विभाषेतः' इति ढत्वविकल्पः । इडभावे स्वाह—जघाह्व
 इति । जगाह ष्वे इति स्थिते हस्य ङः, घस्य ष्टुत्वेन ङः, गस्य भष् घकारः, पूर्वस्य
 ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रं त्वहैव पठितुं युक्तम् । गाहि-
 तेति । इ पक्षे रूपम् । इडभावे तु गा ह ता इति स्थिते हस्य ढत्वे 'जघस्तथोर्लोऽधः'
 इति तकारस्य घत्वे, ष्टुत्वेन घस्य ढत्वे, गाढ् ढा इति स्थिते—ढो ढे । ङः इति च-
 छान्तम् । तदाह—ढस्येति । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे 'गाढा'
 इति रूपम् । ढलोपे ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविविधैरर्थ्याम् । घाक्ष्यते
 इति । इडभावे हस्य ङः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः, सस्य घ इति भावः । घाक्षिष्टेति ।
 आशीलिङि सीयुटि इडभावपक्षे हस्य ङः, गस्य भष् घकारः, ढस्य कः सस्य घ इति
 भावः । अगाहिष्टेति । सिच इट्, सस्य घः, तकारस्य ष्टुत्वेन ङः । इडभावे स्वाह—
 अगाढेति । अगाह् सूत् इति स्थिते सिच इडभावे 'झलो झली'ति लोपः । ढत्वघत्व-
 ष्टुत्वढलोपाः । सलोपापूर्वं भ्रूभावस्तु न, भ्रूभावस्यासिद्धतया 'झलो झली'ति
 सलोपस्य पूर्व प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकारपरकत्वात् भ्रूद्वार
 इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिमिति भावः । अवाक्षातामिति । इडभावपक्षे
 ढचकषाः । अचाक्षतेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । यास् सिच् । इडभावे सलोपः । ढत्व
 घत्वष्टुत्वढलोपाः । अचाह्वमिति । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपाः ।

६५० गृह् प्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ५९३) जगृहिषे-जघृक्षे । जघृद्वे । गर्हिता-गर्हा गर्हिष्यते-वर्क्ष्यते । गर्हिषोष्ट-घृक्षोष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे २३३६ शल इगुपधादनिटः कसः ३।१।४५॥ इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटः च्लेः कषादेशः स्यात् । अघृक्षत । २३३७ कसस्याचि ७।३।७२॥ अजादौ तङि कसस्य लोपः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' । (सू ४२) अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । ६५१ गृह च । गृहते । ६५२ धुषि कान्तिकरणे धुंषते । जुधुंषे । केचित् घष इत्यदुपधं पठन्ति ।

ध्वमभाक्षित्य ढलोपात्पूर्वं भभावः । अघाक्षि इति । इडभावे हस्य ढः, भभावः, ढस्य कः सस्य घवमिति भावः । अघाचवहि । अघाचमहि । अगाहिष्यत । अघाचयत । गृह्धातुः ऊदित् ऋदुपधः । गर्हते इति । लट्स्तिपि क्षपि लघूपधगुणे रपरस्वम् । जगृहे इति । 'असंयोगा'दिति किंवाद्गुणाभावः । न च किंवात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदुपधेभ्यो लिटः क्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकादिति भावः । ऊदित्वाङिङविकल्पं मत्वा आह—जगृहिषे जघृक्षे इति । अभ्यासे ढरदस्वं, हलादिः शेषः, जश्चम्, इट्, घवम् । इडभावे तु ढस्वभभावकत्ववत्वानि । ध्वमि जगृहिष्वे इति सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह—जघृद्वे इति । हस्य ढः, भभावद्युवढलोपाः । गर्हते । इडभावे गुणे रपरस्वे ढवधस्वद्युवढलोपाः । वर्क्ष्यते इति । गुणः, रपरस्वं हस्य ढः, भभावः, ढस्य कः, घवम् । घृक्षोष्टेति । आशीर्लिङः सीयुटि इडभावे 'लिङ्सिच्'विति किंवाद्गुणाऽभावे, हस्य ढः, भभावः, ढस्य कः, घवम् । अगर्हिष्टेति । सिच इति गुणे रपरस्वे घवे रूपम् । शल इगुपधा । शलन्त इति । 'धातोरेकाचः' इत्यतोऽनुवृत्तधातुविशेषणत्वात्तदन्तविधिरिति भावः । सिचोऽपवादः । वसादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्षतेति । च्लेः कसः । तस्य किंवाढकारस्य न गुणः । हस्य ढः, भभावः, ढस्य कः, घवमिति भावः । अवृञ्चाताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति ह्यादेशे प्राप्ते—कसस्य । अर्चास्यस्याऽङ्गाच्चिप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोर्लोपो केटि वा' इत्यतः लोप इत्यनुवर्तते । तदाह—अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याऽकारस्य लोप इति भावः । वस्तुतस्तु 'लुङ्वा दुहदिह' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृत्य तद्विशेषणत्वाच्चोति तदादिविधिः । तेन इशेः कसप्रत्यये 'ताडत्ताः' इत्यादौ नायं लोपः । 'अजादौ तङी'त्येव कश्चिपाठो दृश्यते । अघृक्षातामिति । अघृञ्च आताम् इति स्थिते कसाकारस्य लोपे अतः परत्वाभावात् 'आतो ङितः' इति ह्य् नेति भावः । अघृक्षन्तेति । झस्य अजादित्वाभावात्स्मिन्परे कसस्य अकारलोपाऽभावादतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे कसस्याकारलोपः पररूपं वा । गृह चेति । गृह धातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपधोऽयम् । धुषी कान्तीति । उदुपधोऽयम् । इदित्वान्नुम् । 'नञे'त्यनु-

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिनः ६५३ जुषिश्चविशब्दने । विशब्दनं प्रतिज्ञा-
नम्, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पैठुः । बोधति जुबोष । बोषिता ।
इरित्वादङ् । अघुषत्-अघोषीत् । ६५४ अक्ष व्याप्तौ । २३३८ अक्षोऽन्यत-
द्व्याम् ३ । १ । ७५ ॥ अक्षो वा श्नुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे
शप् । अक्ष्णोति । अक्ष्णुतः । अक्ष्णुवन्ति । अक्षति । अक्षतः । अक्षन्ति । आनक्ष ।
आनक्षिथ-आनष्ट । अक्षिता-अष्टा । अक्षिष्यति । 'स्को' (सू ३८०) इति कलो-
पः । 'षटोः कः सि' (सू २९५) अक्षयति । अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णवामि ।
आक्ष्णोत । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः । अक्ष्यात् । ऊदित्वाद्वेट । 'नेटि'

स्वारः । यट्परकत्वाभावाच्च परसवर्णः । तदाह—घुषत इति । सेट्कोऽयम् । अदुप-
धपक्षे तु घषते । अघषे । ऊष्मान्ता आरमनेपदिनो गताः ।

अथार्हत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । 'ऊष्मान्ता' इति शेषः । तत्र तुल्य हसेत्यतः प्राक्
चान्ताः । जुषिरिति । इर इत् । प्रतिज्ञानमिति । 'वेदाः प्रमाण' मित्राद्यभ्युपगम इत्य-
र्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दनात् अन्यत् अविशब्दनं तस्मिन्नित्यर्थः । इरित्वादङ-
वेति । 'इरितो वे'त्यनेनेति शेषः । अघुषदिति । अक्षो हित्वाच्च लघूपधगुणः । अघोषी-
दिति । अङ्भावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिञ्चलोपः । हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि'
इति निषेधः । अक्ष्णुयात् ऊदित्वाद्वेटकः । अक्षोऽन्यतरस्याम् । 'अच' इति पञ्चमी ।
'स्वादिभ्यः श्नु'रित्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शब्'रित्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यणि'र्य-
तः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह—अक्षो वेति । श्नुप्रत्ययस्य निरवन् सार्वधातु-
कत्वार्थम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यत्र वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति । तिपि श्नुः तस्य
तिपः पितृवेन हित्वाऽभावात् 'सार्वधातुके'ति गुणः । णत्वम् । अक्ष्णुत इति । तसः
आपितृवेन हित्वात् श्नोर्न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति । हित्वाद्गुणाभावे ङवङ् । अचणोषि ।
अचणुथः । अचणुथ । अचणोमि । अचणुवः । अचणुमः । अक्षतीति । शप्पक्षे रूपम् ।
आनक्षेति । णळि द्विहल्त्वान्नुट् । आनक्षतुः । आनक्षुः । ऊदित्वाद्विट् पक्षे आह-आ-
नक्षिष्येति । इङ्भावे आह-आनष्टेति । आनक्ष्थ इति स्थिते स्कोरिति कलोपः । यस्य
ष्टुत्वेन टः । अष्टेति । लुटि तासि इङ्भावपक्षे 'स्को' रिति कलोपे तकारस्य ष्टुत्वेन
टः । अक्ष इत्यतीति स्थिते । प्रक्रियां दर्शयति—स्कोरिति कलोपः, षटोः कः सीति । का-
त्परत्वात् सस्य परवन् च । अक्ष्णोत्विति । अचणोतु । अचणुतात् । अचणुताम् । अचणु-
वन्तु । अक्ष्णुहीति । संयोगपूर्वत्वादुतश्चेति हेतुं न । हेरपितृवेन हित्वात् श्नोर्न
गुणः । अचणुतात् । अचणुतम् । अचणुत । अक्ष्णवानीति । आटः पितृवेन हित्वाऽभा-
वाच्च गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अचणवाव । अचणवाम । अपि तु अचस्वित्वादि ।
आक्ष्णोदिति । लङ्क्षित्वात् श्नोर्गुणः । आट् वृद्धिः । अचणुताम् । आचणुवन् । आचणोः
आचणुतम् । आचणुत । आक्ष्णवमिति । मिषः अम् । श्नोर्गुणः । अवा देशः ।

(सू. २२६८) मा भवानक्षीत् । अक्षिष्टाम् । अक्षिषुः । इडभावे तु मा भवाना-
क्षीत् । आष्टाम् । आक्षुः । ६५५ तक्ष ६५६ त्वन्नू तनूकरणे । २३३९ तनूकरणे-
तक्षः ३।१।७६॥ श्रुः स्याद्वा शब्दविषये । तद्धनोति-तक्षति वा काष्ठम् । ततक्षि-
य-ततष्ठ । अतक्षीत् । अतक्षिष्टाम् । अतक्षीत् । अताष्टाम् । तनूकरणे किम् ।
वाग्भिः सन्तक्षति । अर्त्स्यतीत्यर्थः । ६५७ उक्ष सेचने । उक्षाक्षकार । ६५८ रक्ष
पालने । ६५९ निक्ष चुम्बने । प्रणिक्षति । ६६० त्रक्ष ६६१ दृक्ष ६६२ गक्ष गतौ ।

आचणुव । आचणुम । अक्षुयादिति । विचिलिङि यासुटो ङिस्वात् शनोर्न गुणः ।
अक्षुयुरिति । 'लिङः सलोपः' इति सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः ।
अचणुवाः । अचणुयातम् । अचणुयात् । अचणुयाम् । अचणुयाव । अचणुयाम । कप्पचे
अचेद्विस्थादि । अक्ष्यादिति । आशीलिङि आर्धधातुकत्वाच्च श्रुः, नापि कप् । लुङि-
सिचि विशेषमाह-ऊदित्वादेडिति । तत्र इट्पचे आह-नेटीति । हलन्तलङ्घणा वृद्धि-
र्नैत्यर्थः । न च अमैसीद्विस्थादावेकेन हला व्यवधानेन हलन्तलङ्घणवृद्धेः प्रसारितार्थत्वाद्वा
न तत्प्रसङ्गिरिति शङ्क्यम्, रञ्जेः अराङ्गोदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाव्यवधानेऽपि
हलन्तलङ्घणवृद्धिप्रवृत्तर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वादिति भावः । मा भवानक्षीदिति । आदि
सति हलन्तलङ्घणवृद्धौ सत्यमसत्त्वात् च रूपे भेदाभावात् 'मा भवान्' इत्युपासम् ।
अक्षिष्टाम् । अक्षिषुरिति । अत्रापि 'मा' इति सम्बध्यते । इडभावे त्विति । लुङ्स्थितिषु अच्स्
ईदिति स्थिते इडभावाच्चेटीति निषेधाऽप्रसक्त्या हलन्तलङ्घणवृद्धौ 'एकोः' इति कलो-
पे 'षट्ठोः' इति कश्चे पश्वमिति भावः । अत्र 'नेटि' इति निषेधाभावेन हलन्तलङ्घणवृ-
द्धिर्निर्वाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपासमिति बोध्यम् । आष्टामिति ।
अच् स् ताम् इति स्थिते हलन्तलङ्घणवृद्धौ 'झलो झली'ति सिलोपे 'एको'रिति क-
लोपे तकारस्व एष्टम् । आक्षुरिति । अच् स् उस् इति स्थिते हलन्तलङ्घणवृद्धौ 'एको-
रिति कलोपे पश्य कश्चे सस्य पश्वमिति भावः । आक्षीः । आष्टम् । आष्ट । आचम् ।
आचव । आचम । आचिष्यत् । आचयत् । आचयताम् । आचयन् । आचयः । आचव-
तम् । आचयत । आचयम् । आचयाव । आचयाम । तक्ष् त्वक्ष् इति । श्रूतलक्ष्य काष्ठादेः
कतिपयावयवापनवनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्रं व्या-
चष्टे-श्रुः स्याद्वा शब्दविषये इति । 'स्वादिभ्यः श्रु'रित्यत, श्रुरिति, 'कर्तरि शब्दः'-
इत्यतः कर्तरितीति सार्वधातुके यगित्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽर्थे
विद्यमानात् तच्चातोः श्रुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । न च तच्चातो-
स्तनूकरणार्थकत्वाऽव्यभिचारात् श्रुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यथमिति वाच्यम्, अत
एव धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । तद्धनोतीत्यादि । अचूचद्रूपाणि ।
लुङि सिचि इट्पचे 'नेटी'ति वृद्धिनिषेधे अतस्तीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च
रूपम् अचूचत् । एवं स्वच्छधातुरपि । निचधातुर्गोपदेशः । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादस-

प्रक्षति । अक्षति । नक्षति । ६६३ वक्ष रोषे । संघाते इत्येके । ६६४ मृक्ष संघाते ।
अक्ष इत्येके । ६६५ तक्ष त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रहे
इत्येके । ६६६ सूक्ष आदरे । सुसूक्ष्म । अनादरे इति तु काचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञा-
बहेलनमसूक्ष्णम्' इत्यमरः । ६६७ काक्षि ६६८ बाक्षि ६६९ माक्षि ऋक्षायाम् ।
६७० द्राक्षि ६७१ घ्राक्षि ६७२ ध्वाक्षि चोरवाशिते च । ६७३ चूष पाने । चुचू-
ष । ६७४ लूष तुष्टौ । ६७५ पूष वृद्धौ । ६७६ मूष स्तेये । ६७७ लूष ६७८
ऊष भूषायाम् । ६७९ शूष प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । ६८०
यूष हिंसायाम् । ६८१ जूष च । ६८२ भूष अलङ्कारे । भूषति । ६८३ ऊष रजा-
याम् । ऊषाङ्कार ६८४ ईष उच्छेदे । ६८५ कष ६८६ खष ६८७ शिष ६८८
जष ६८९ झष ६९० शष ६९१ वष ६९२ मष ६९३ ऋष ६९४ रिष हिंसायाः ।
तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्मादिः । चकाष । चखाष । शिशेष ।
शिशेषिष । शेष्टा । कसः अशिक्षत् । अशोच्यत् । जेषतुः । जझषतुः । शेषतुः । वव-
षतुः । मेषतुः । २३४० तीषसहस्रलुभरुषरिषः ७।२।४८॥ इच्छत्यादेः परस्य ता-

मासेऽपि' इति णत्वञ्च । वक्ष वृक्ष णक्ष गताविति । अथोऽप्यकारमन्याः द्वितीयः घोष-
देशः । तदाह—अक्षतीति । अस्य सत्वे षट्स्वनिवृत्तिरिति भावः । णच्चातुर्णोपदेशः
सिचि 'नेटी'ति हलन्तलृणवृद्धिनिषेधः । वक्ष रोषे इति । दन्त्योष्मादिः । अच्चातु-
रकारमध्यः । त्वचनशब्दस्य विवरणं—संवरणमिति । सूचं चातुः रेफमध्यः अपपाठश्च
हेतुमाह—अवशेति । सूचं चातोरनादरार्थकत्वे असूचंणमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या
अमरकोशे अवज्ञापर्यायत्वावगमविरोध इति भावः । चोरवाशिते चेति । चात् काङ्-
क्षायामपि । चोरवाशितं क्रूरशब्दः । चूषेत्यारभ्य उष रजायामिति भाव दूदुपधाः ।
ईष उच्छ इति । ईदुपधाः । कषेत्यारभ्य दक्ष चातवः । तत्र तृतीयो दक्षमश्व इदुपधाः ।
शिषचातुरनिट्कः । ऋदिनिषनास्थकि वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवशा-
त्मावेन यत्किं वेदकत्वाभावात् । शिशेषिष । निशिषिव । निशिषिम । अशिक्षदिति ।
'शल इगुपधात्' इति च्लेः कसादेशे कित्वाङ्गुपधगुणनिषेधे परस्य कत्वे सस्य णत्व-
मिति भावः । ववषतुरिति । 'नक्षसदृ' इति निषेधादेश्वाभ्यासलोपो न । वषचातुः से-
कः । रोषति । शरोष । रुषषतुः । रुषषुः । शरोषिय । रुषषथुः । रुषष । शरोष । रुषषिव ।
रुषषिम । तीषसह । आर्धं चातुकस्येत्थतः इदित्यनुवर्तते । 'स्वरसिसृति' इत्यतो वेति
च । तीति सप्तगुणादानात्तदादिनिधिः । इष सह लुभ रष रिष पृषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकव-
चनम् । तदाह—इच्छत्यादेरिति । इच्छतीति इषेः शितपा निर्दणः । इषचातुर्विवक्षितः ।
'इषु इच्छायां, तुषादिः कविकरणः । 'इष गतौ' दिवादिः श्यन्विकरणः । 'इष आ-
भीष्टये' क्वादिः रनाविकरणः । तत्र 'इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययाप्रतिषेधः' इति वार्ति-

देवार्धधातुकस्तेष्व्वा स्यात् । रोषिता-रोष्ठा । रोषिष्यति । रेषिता-रेष्टा । रेवि-
ष्यति । ६९५ भष भर्त्सने । इह भर्त्सनं श्वरवः । भषति । बभाष । ६९६ उष ।
दाहे । ओषति । २३४१ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३।१।३८॥ एभ्यो
लिटिष्ठा स्यात् । ओषाश्चकार । उषोष । ऊषतुः । उषोषिथ । ६९७ निषु
६९८ विषु ६९९ मिषु सेचने । जिजेष । क्वादिनियमादिट् । विवेषिथ । विविषिव ।
वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । ७०० पुष्ट पुष्टौ । पोषति । पोषिता । पोषिष्यति । अपो-
षीत् । अनिट्केषु पुंश्च इति श्यना निर्देशादयं सेट् अतो न कसः । अङ्बुविधौ देवा-
दिकस्य ग्रहणाच्चाट् । ७०१ शिषु ७०२ शिषु ७०३ प्रुषु ७०४ षुषु दाहे । श्रे-
षति । शिश्रेष । श्रेषिता । श्लेषत । शिश्लेष । श्लेषिता । अयमपि सेट् । 'अनि-
ट्सु देवादिकस्यैव ग्रहणम्' इति कैयटादयः । यत्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमि-
त्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चोपेक्ष्यम् । पुषोष । पुष्कोष । ७०५
पृषु ७०६ वृषु ७०७ मृषु सेचने । मृषु सहने च । इतरौ हिंसासंक्लेशनयोश्च ।
पर्वति । पपर्व । पृथ्यात् । ७०८ षुषु सङ्घर्षे । ७०९ हृषु अलीके । ७१० तुष
७११ हृष ७१२ हृष ७१३ रष शब्दे । तुतोष । जहाष । जहास । दराष ।

क्वात् श्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । रोषिता, रोष्टेति । इहभावेष्टुत्वेन तकारस्य टकारः ।
रिपेस्तादाविड्विकल्पं मत्वा आह—रेषिता । रेष्टेति । उप दाह इति । सेट्कोऽयम् ।
उसधातुवत् रूपाणि । उपविद । कास्प्रस्थयादिभ्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते, तदाह—
एभ्यो लिटीति । आम्भावपक्षे आह—उपोषेति । 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति उक्तादेशः ।
विषु विषु मिषु सेचन इति । द्वितीयोदन्त्योष्ठयादिः । थलि बसि मसि च विशेषमाह—
क्वादिनियमादिडिति । विवेषिथेति । अजन्ताकारवत्त्वाभावेन भारद्वाजनियमाऽप्रवृत्तेस्त-
थपि क्वादिनियमादित्थमिट् । वेष्टेति । तासि ष्टुत्वेन तकारस्य टः । वेक्ष्यतीति । 'ष-
ढो'रिति वक्ष्य कः, सक्ष्य षः । अविक्षदिति । 'शाल इगुपधात्' इति वसः वक्ष्य कः,
सक्ष्य षः, किंवाञ्च गुणः । पुषचातुः सेडिति मत्वा आह—पोषितेति । अपोषीदिति ।
'नेटी'ति वृद्धिनिषेधः । नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह—अनिटके-
ष्विति । अत इति । सेट्कत्वात् वसो नेत्यर्थः । ननु पुषादिवल्लक्षणः अङ्कुतो नेत्यत
आह—अङ्बुधाविति । एतच्चातुपदमेव पुषादिसूत्रन्यायवाचसरे स्पष्टीभविष्यति ।
अयमपीति । पुषचातुवत्श्लिषचातुरपि औवादिकः सेडित्यर्थः । कैयटादय इति । 'श्लिष
आलिङ्गने' इति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । द्वयोर्ग्रहण-
मिति । औवादिकदेवादिकयोरित्यर्थः । स्वाकीति । 'श्लिष आलिङ्गने' इति सूत्रे देवादि-
कश्लिषेरनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । षुषु वृषु
हृषारभ्य हृषुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तिर्वा । तुष हसेत्या-

७१४ कस श्लेषणक्रीडनयोः । ७१५ वस्तु अक्षने । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिट्य न्यतरस्याम्' (सू २४२४) इत्यदेर्घश्लाघावधानात् । तत्त्व यत्र लिङ्गं वचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृटित्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो बलाद्यार्धधातुके । कमरचि तु विशिष्योपादानम् । वसति । वस्ता । २३४२ सः स्यार्धधातुके ७४।४२॥ सस्य तः स्यात्सादाद्यार्धधातुके । वन्स्यति । वसतु । अघ त् । वसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । २३४३ पुषादिद्युताद्यलृटितः परस्मैपदेषु ३।१।५५॥ स्यन्विकरणपुषादेद्युतादेर्लृटितश्च परस्य च्लेरङ् स्यात्परस्मैपदेषु । अघसत् । ७१६ जर्ज ७१७ चर्च ७१८ झम्

रभ्य णञ गताविध्यतः प्राक् सकारान्ताः । वस्तुधातुरनिट्कः । अयमिति । वस्तु धातुः सर्वेषु न प्रयोज्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—लिटीति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । तत्रश्च 'अद् भवणे' इति धातोर्लिट्यन्यतरस्यामिति वस्तु-भावविधिव्यर्थः स्यादिति भावः । असार्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः कं नेत्यत आह—ततश्चेति । यत्र वस्तुधातोः प्रयोगे ज्ञापक प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः । तत्र तावद्विङ्गं दर्शयति—अत्रैवेति । भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । नञ धातुसङ्ज्ञार्थः पाठ इति शङ्क्यञ्च । यत् बीष्ठा-विध्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः । लृटित्करणमङीति । 'प्रयोगे लिङ्ग'मिति शेषः । अनिट्कारिकास्विति । अनुदात्तोपदेशेषु वस्तुधातोः पाठः बलाद्यार्धधातुके प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं दर्शयति—कमरचीति । 'सुवस्यद् कमरच्' इत्यत्र विशिष्य वसेरुपादानं कमरचि प्रयोगे प्रमाण-मित्यर्थः । वसतीति । लृटि तसाद्युपलक्षणमिदम् । लिटि अस्य प्रयोगाऽभावाल्लृट्यु-दाहरति—वस्तेति । सः सि । सः इति च्छेदः । सः इति पष्ठयन्तम् । सि इति सप्तम्य-न्तम् आर्धधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्तः' इत्यतः तः इत्यनुव-वर्तते । अकार उच्चारणार्थः । तदाह—सस्य तः स्यादिति । आदेशो अकारस्य उच्चार-णार्थवाक्कार स्यादित्यर्थः । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते—पुषादि । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तृव्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि लृटित् एषां समाहारद्वन्द्वरूपश्चामी । तत्र पुषधातुस्तु भ्वादी क्रयादौ घुरादौ दिवादौ चास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुषादिगणो गृह्येत, तर्हि द्युतादिप्रहणमनर्थकं स्यात्, पुषादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि क्रयाद्यन्तर्गणः । तत्र हि 'मुष स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हेठ च' 'प्रह उपादाने' इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुषादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि लाघवात् लृटित एव ते क्रियेरन् । नाप्यत्र चौरादिक पुषादिगृह्यते, णिच्वा च्लेर्ष्यवहितत्वात् अतः परिशेषात् दिवादस्य एव गृह्यन्ते ।

परिभाषणहिंसातर्जनेषु । ७१९ पिष्ट ७२० पेष्ट गतौ । पिपिस्तुः । पिपेस्तुः ।
 ७२१ हसे हसने । एदित्वाञ्च वृद्धिः । अहसीत् । ७२२ णिश समाधौ । तालव्योष्मा-
 न्तः । प्रणेशति । ७२३ मिश ७२४ मश शब्दे रोषकृते च । तालव्योष्मान्तौ ।
 ७२५ शव गतौ । दन्त्योष्ठयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्-अशामी-
 त् । ७२६ शश प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश । शेशुः । शेषुः ।
 शेशिय । ७२७ शशु हिंसायाम् । दन्त्योष्मान्तः । 'न शसद्द' (सू २२२२) इत्येत्त्वं
 न । शशस्तुः । शशसुः । शशसिथ । ७२८ शंसु स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति
 दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । अशिषि नलोपः । शस्यात् ।
 ७२९ चह परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । ७३० मह पूजायाम् ।
 अमहीत् । ७३१ रह त्यागे । ७३२ रहि गतौ । रंहति । रंहात् । ७३३ दह ७३४
 दहि ७३५ वृह ८३६ वृहि वृद्धौ । दर्हति । ददर्ह । ददहत्तुः । दंहति । बर्हति ।
 वृंहति । वृहि शब्दे च । 'वृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । वृहिर इत्येके । अवृ-
 हत् । अबर्हीत् । ७३७ तुहिर् ७३८ दुहिर् ७३९ उहिर् अर्दने । तोहति । तुतो-
 ह । अतुहत्-अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अतुहत्-अदोहीत् । अनिट्कारिका-
 स्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह । ऊहत्तुः । ओहिता । मा भवानुहत् ।
 आहीत् । ७४० अई पूजायाम् । आनर्ह ।

अथ कृपूप्यन्ता अनुदात्तेतः ७४१ द्युत दांसौ । द्योतते । २३४४ द्युति-
 स्वाव्योः सम्प्रसारणम् ७।४।६७। अनशोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् ।

तदाह-इयन्विकरणेति । जर्ज चर्च झर्जेति । एतेषां चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ उचितः । हसे
 हसन इति । एदित्वाञ्च । न वृद्धिरिति । 'ह्यन्ते'त्यनेनेति शेषः । 'णिश समाधाविति । णो-
 पदेशत्वादुपसर्गादसमासेऽपीति नस्य णस्वम् । तदाह-प्रणेशतीति । 'शसु हिंसायाम्'
 इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । अवतिस्तु वान्तः । शस्विती । नोपधः, कृतानुस्वारस्य
 निर्देशः । 'अह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपयन्ता हकारान्ताः । रह त्यागे इति ।
 नायमिद्वि । रहि गताविति । अयमिद्वि । दह दहीति । ऋदुपधा एते । द्वितीयचतु-
 र्थाविदितौ । अवृहत् । अबर्हीदिति । हरिश्वाङ्ङ्विकरण इति भावः । उवोहेति उहि-
 धातोर्लटि द्विस्वे हलादिशेषे पुगन्तलङ्घणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युक्त्वा । मा भवा-
 नुहदिति । हरिश्वाङ्ङ रूपम् । औहीदिति । अङ्गभावपक्षे ल्लेःसिचि तस्य इटि 'अस्ति-
 सिचिः' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आहजामीनाम्' इति आडि
 वृद्धिः । माव्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हेति । 'अत आदेः' इति दीर्घे जुट् ।

कृपूप्यन्ता अनुदात्तेत इति । छुत्तेत्यारभ्य कृपूप्यन्ता इत्यर्थः । द्युतिस्वाव्योः । अन्वा-

दिद्युते । दिद्युताते । योतिता । २३४५ बुद्भ्यो लुङि १।३।९१॥ युतादिभ्यो लुङः
परस्मैपदं वा स्यात् । पुषादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्-अद्योतिष्ट । ७४२
शिवता वर्णे । श्वेतते । शिषिते । अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । ७४३ जिमिदा स्नेहने ।
मेदते । २३४६ मिदेर्गुणः ७।३।८१॥ मिदेरिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ ।
पशः आदिशिस्वाभावाच्चानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत् । अमेदिष्ट । ७४४ जि
ष्विदा स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोः इत्येके । स्वेदते । सिष्विदे । अश्विदत् अश्वे-
दिष्ट । निक्षिदा च इत्येके । अक्षिदत्-अक्षेदिष्ट । ७४५ रुच दीप्तावभि-
प्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये रोचते भक्तिः । अरुचत् । अरोचिष्ट । ७४६ घुट
परिवर्तने । चोटते । जुघुटे । अघुटत्-अघोटिष्ट । ७४७ रुट ७४८ लुट ७४९ लुठ
प्रतिघाते । अरुटत्-अरोटिष्ट । ७५० शुभ दीप्तौ । ७५१ क्षुभ सञ्चने ।

सस्येति । 'अन्न लोपोऽन्धासन्न' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युते इति । द्विव
हलादिः शेषः इत्यनेन अकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्यतिस्वाप्योः' इति सम्प्र-
सारणे 'सम्प्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे रूपम् । बुद्भ्यो लुङि । बहुवचनात्
युतादिभ्य इति गम्यते । द्विभ्यो गो पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया
परस्येति लभ्यते । 'लोपाकर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते । तदाह—द्युतादिभ्य
इति । परस्मैपदे अङिति । आत्मनेपदपक्षे सिजेव नस्वङ्, पुषादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणा-
दिति भावः । तदाह—अद्योतिष्टेति । श्विता वर्णे इति । श्वेतवर्णकरणे श्वेतौ भवने व-
त्यर्थः । अश्वितदिति । युतादिस्वादङ् अश्वेतिष्टेति । आत्मनेपदपक्षे रूपम् । एव-
मग्रेऽपि युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । जिमिदा स्नेहने इति । जिरित् 'जीतः कः'
इत्येतदर्थः । 'मिमिदे' इत्यत्र लिटः 'असंयोगा'दिति क्त्वेऽपि गुणं शङ्कितुमाह—
मिदेर्गुणः । 'मिदे' रित्यवयवषष्ठी । गुणभ्रूत्या 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक
इत्युपतिष्ठते 'षिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते श् चासाविष्येति कर्म
धारयः । तेन च अधिकृताऽङ्गाचक्षः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविधिः । इत्संज्ञकश-
कारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । तदाह—मिदेरित्यादिना । दैवादिकमिदेः श्यनि मे-
ष्यते इत्याद्युदाहरणम् । श् इत् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिको
गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमित्संज्ञकश-
कारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह—पशः आदिशिस्वाभावादिति । जिष्विदेति । शो-
पदेशोऽयम् । अनिटसु स्विद्येति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ
चेति । अभिप्रीतिः प्रीतिविषयी भवनम् । दीप्तौ उदाहरति—रोचते सूर्य इति । प्रकाशत
इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति—हरये रोचते भक्तिरिति । भक्तिः हर्षाभितप्रीतिविषयो
अवतीत्यर्थः । 'रुच्यर्थानाम्' इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । क्षुभ सञ्चने इति । शोभते ।

७५२ णम ७५३ तुम हिंसायाम् । आद्योऽभावे च । 'नमन्तामन्यके समे' । 'मा भूवन्न-
न्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनमत्-अनमिष्ट । अतुमत्—अतोमिष्ट । इमौ दिवादी
क्रयादी च । ७५४ संसु ७५५ ध्वंसु ७५६ अंसु अवसंसने । ध्वंसु गतौ च । अङि
न कोपः । अससत्-अससिष्ट । 'नाससत्कारिणां प्रैवम्' इति रघुवंशे । अंसु इत्यपि
केचित्पेठुः । अत्र तृतीय एव तात्पर्यान्त इत्यन्ये । अंशु अंशु अधःपतने इति
दिवादी । ७५७ सस्यु विज्ञासे । असमत्—असमिष्ट । दन्त्यादिरयम् । ताल-
व्यादितु प्रमादे गतः । ७५८ वृत् वृत्ते । वर्तते । ववृते । २३४७ वृद्धयः स्य-
सनोः १ । ३ । ९२ ॥ वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । २३४८ न
वृद्धयश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥ एभ्यः सकारादेराधधातुकस्येण स्यात्तडानयो-
भावे । वत्स्यति-वर्तियते । अवृत्त-अवर्तिष्ट । अवत्स्यत्—अवर्तियत ।

धुष्यतीति दिवादी । धुम्नातीति क्रयादी । णमधातुः णोपदेशः । नमते । आद्योऽभावे-
चेति । चासंचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य प्रयोगं दर्शयति—नमन्तामन्यकेसमे इति ।
मन्तोऽयम् । मन्त्र मन्त्रे णमेहिंसार्थकश्चमेव कुतो न स्यादित्यत आह—मा भूवन्न-
न्यके सर्वे इति । 'नमन्ता'मित्यस्य विवरणं—मा, भूवन्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे
इत्यस्य विवरणं—सर्वे इति । निरुक्तमिति । वेदव्याख्यानात्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थ-
विशेषो निरुक्तम् । संसु ध्वंसु अंसु इति । त्रयो नोपधाः कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गतौ
चेति । चाववसंसनेऽपि । अससदिति । द्युतादिस्वापरस्मैपदे अङि नलोप इति भावः ।
नाससदिति । नासंसदित्यपपाठः । नचाऽसंसदिति लङो रूपमिति अभितष्यम् । तत्र
परस्मैपदासम्भवात् । सम्भुधातुरकारमध्यः । वृत् वर्तने इति । उदित् ऋदुपधः सेट्-
कः । वर्तते इति । अपि गुणे रपरस्वम् । ववृते इति । 'असंयोगा'दिति किंवाद् गुणा-
भावे द्विस्वे उरदस्वे रपरस्वे हलादिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । वृद्धयः । बहुवचना-
द्वृतादिभ्य इति गम्यते 'लोपाकर्तरीत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा क्यपः' इत्य-
तो वेति च । तदाह—वृतादिभ्य इति न । वृद्धयः । 'सेऽसिचौ'ति सूत्रात् से इति आर्द्ध-
धातुकस्येदिति चानुवर्तते । तदाह—एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोर्भावे इति । 'गमे-
रि'दित्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोर्भावो लक्ष्यते, व्याख्याना-
दिति भावः । तेन 'जिगमिषिता' इत्यत्र गमेः सञ्जन्तात् वृचि हट् सिध्यति, वृतेः
सञ्जन्तात् हेर्लुकि विवृत्स इत्यत्र इग्निषेधश्च सिध्यति । वत्स्यतीति । लुटि स्यः ।
'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदविकल्पः । 'न वृद्धयः' इति इग्निषेधः । गुणः । रप-
रस्वम् । परस्मैपदाऽभावे स्वाह—वर्तियते इति । 'तडानयोर्भावे' इत्युक्तेः 'न वृद्धयः'
इति इग्निषेधो न । अवर्तिष्टेति । परस्मैपदस्य अङ्गसाऽभावे रूपम् । अवत्स्यदिति ।
लुटि स्यः । 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदम् । 'न वृद्धयः' इति इग्निषेधः, गुणः,

७५२ वृधु वृद्धौ । ७६० शृधु शब्दकृतसायाम् । इमौ वृतुवत् । ७६१ इयन्दू प्रस्रवणे ।
 स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे-सस्यन्ते । सस्यान्दध्वे । स्यन्दिता—स्यन्ता ।
 'वृद्धयः स्यसनोः' (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिलक्षणमन्तरङ्गमपि
 विकल्पं बाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् 'न वृद्धयः—इति निषेधः । स्यन्त्यति-स्य
 न्दिध्यते-स्यन्त्यते । स्यन्दिषीष्ट-स्यन्तीष्ट । 'युद्धयो लुङि' (सू २३४५) इति
 परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः । अस्यदत्-अस्यन्दिष्ट-अस्यन्त । अस्यन्तसाताम् ।

रपरस्वमिति भावः । अवर्तिष्यते । परस्मैपदस्याऽभावे 'न वृद्धयः' इति इग्निषेधोऽपि
 नेति भावः । वृधु शृधु इति द्वौ शृदुपधौ । तत्रापि 'यद्धयो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे
 द्युतादिलक्षणः अङ् लुट् लुङाः 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धयः' इति इग्नि-
 षेधश्च । तदाह-इमौ वृतुवदिति । वक्ष्यति वर्धिष्यते । अवृधत्-अवाधिष्ट । अवक्ष्यत् ।
 अवर्धिष्यत । वक्ष्यति-वर्धिष्यते । अशृधत्-अशधिष्ट । अवक्ष्यत्-अवर्धिष्यत ।
 स्यन्दूधातुः ऊदित् नकारोपधः कृतानुस्वारपरस्ववर्णनिर्देशः । सत्यन्दिषे सस्यन्ते इति ।
 इडभावे दस्य चर्त्वेन तः । सत्यन्दिद्ध्वे सस्यन्द्ध्वे इति । इडभावे धकारात् प्राक् दका-
 रः । खर्परकत्वाभावाच्च चर्त्तम् । स्यन्दिता स्यन्तेति । इडभावे दस्य चर्त्तम् । ननु लुटि स्ये
 सति 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परस्वाद्विलक्षणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'न
 वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति इग्निषेधे 'स्यन्त्यतीत्येव रूपमिष्यते, न तु स्यन्दिष्यति इति । त-
 दयुक्तम् अन्तरङ्गतया ऊदिलक्षणस्यैव इड्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्ष-
 तया तडानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्धयः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य
 निराकरोति-वृद्धय इति । 'वृद्धयः स्यसनोः' इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्प
 बाधित्वा 'न वृद्धयः' इति निषेध इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह-चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति ।
 यदि ह्यत्र ऊदिलक्षण इड्विकल्प एव स्यात् न तु 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः,
 तर्हि 'चतुर्भ्यः' इति व्यर्थं स्यात् । न च कृपयावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, तासि च
 क्लृपः' इति चकारेण सकाराद्याद्धातुकेऽपि नित्यमिग्निषेधप्रवृत्तेर्वच्यमाणत्वात् ।
 तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इग्निषेधार्थमिति भावः । आप्ये तु 'निषेधाश्च
 बलीयांसः' इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिलक्षणेऽपि विकल्पस्य 'न वृद्धयः' इति
 निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लुटि परस्मैपदपक्षे ऊदिलक्षण-
 मिड्विकल्पं बाधित्वा 'न वृद्धयः' इति नित्यमिग्निषेधे स्यन्त्यतीत्येकमेष रूपमिति
 स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्वादिविकल्पं मत्वा आह-स्यन्दिष्यते स्यन्त्यत
 इति । इडभावे दस्य चर्त्तम् । आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्वादिविकल्पं मत्वा आह-
 स्यन्दिषीष्ट स्यन्तीष्टेति । 'न वृद्धयः' इति निषेधस्तु न, तडानयोरभाव एव तत्प्रवृत्त-
 रिति भावः । लुङि विशेषमाह-युद्धयो लुङीत्यादिना । अङिति । 'द्युतादिलक्षण' इति
 शेषः । नलोप इति । 'अनिदिता' मित्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अडभावाद्वि-

अस्यन्तसत् । अस्यन्तस्यत्—अस्यन्दिध्यत—अस्यन्तस्यत । २३४९ अनुविपर्यभि-
निभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ८ । ३ । ७२ ॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः
सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते—अनुस्यन्दते वा जलम् । अप्राणिषु किम् । अनु-
स्यन्दते हस्ती । अप्राणिषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि पक्षे
षत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । ७६२ कृप सामर्थ्ये । २३५०
कृपो रो लः ८।२।१८।। कृपः उः रः लः इति च्छेदः । कृप इति लुप्तषष्ठीकम् ।
तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्द्धकारस्यावयवो यो रेफप्रदेश-

ज्ञञ्जमिडविकल्पं मत्वा आह—अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति । तत्र इडभावापत्ते अस्यन्द स्
त इति स्थिते 'स्रलो स्रलि' इति स्रलोपे दस्य चरत्वं । नचाऽपिच्चेन हिरवात्
'अनिदिताश्च' इति नलोपः शङ्क्यः, सिञ्जोपस्थाऽसिद्धत्वेनाऽनुपधात्वादिति भावः ।
अस्यन्तसाताम् अस्यन्तसतेति । अस्यन्तथाः । अस्यन्तसायाम् । अस्यन्दत्वम् । अस्य-
न्तसि । अस्यन्तस्वहि । अस्यन्तस्महि । अस्यन्तस्यत्—अस्यन्तस्यत—अस्यन्दिध्यत ।
अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति । अनु वि परि अमि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सत्येति । 'सहेः
साहः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । षो वा स्यादिति । अपदा-
न्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । ननु 'मत्स्योदके अनुष्यन्दते' इत्यत्र कथं
षत्वं प्राणिकर्तृकस्यापि सत्त्वादित्यत आह—अप्राणिष्विति पर्युदासादिति । 'प्राणिक-
र्तृकस्य ने'ति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकस्यापि सत्त्वात् षत्वं न स्यात् ।
किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदासात् आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अ-
प्राणिकर्तृकत्वाऽनपायादिह षत्वं निर्वाधमिति भावः । कृप सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं
कार्यचर्मीभवनम् । ऊर्द्धिवाङ्मेढ्रकोऽयम् । ऋदुपधः । तद्धि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेस्वे
नापि लघूपधगुणे रपरस्वे कर्पते इति स्थिते—कृपो रो लः । 'कृप' इति लुप्तविभक्तिकम् ।
षष्ठ्येकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवषष्ठी । कृप उरिति स्थिते आद्गुणे कृ-
पोरिति भवति । र इति षष्ठ्यन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे
'कृपो रः' इति भवति । 'लः' इति प्रथमान्तम् । अकारः उच्चारणार्थः । तदाह—कृपः
उः रः लः इति च्छेद इति । एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र का विभक्ति-
लुप्तेत्यत आह—कृप इति लुप्तषष्ठीकमिति । पकारादकार उच्चारणार्थः । कृष्णातोरिति
लभ्यते । तच्चावर्तते इति । कृप रः लः इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथा च वाक्यद्वयं
संगम्यते—'कृप रः लः' इत्येकं वाक्यम् । तदाह—कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यादिति । तथा च
'कर्पते' इति भवति । 'कृप उः रः लः' इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र कृपेत्यवयवषष्ठ्य-
न्तम् उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवषष्ठ्यन्तं रेफे भवति । तथा च कृष्णातोरवयवः यः
ऋकारः तस्य यो रेफः तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य
न सम्भवतीति रेफशब्दो रेफसदृशे ऋकारांशे लाचणिकः । ल इत्यपि लकारसदृशो लृ-

स्तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकल्पे । चकल्पिषे-चकल्पसे । इत्यादि
 स्यन्दिबत् । २३५१ लुटि च कल्पः १।३।९३॥ लुटि स्यसनोष कल्पेः परस्मै-
 पदं वा स्यात् । २३५२ तासि च कल्पः ७।२।६०॥ कल्पेः परस्य तासिः सका-
 रादेरार्द्धधातुकस्य चेन्न स्यात्तानयोरभावे । कल्पासि । कल्पास्यः । कल्पितासे-
 कल्पासे । कल्पस्यति-कल्पिष्यते-कल्पस्यते । कल्पिषीष्ट-कल्पसीष्ट । अकल्पत्-
 अकल्पिष्ट-अकल्पम् । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत्-अकल्पस्यत् । वृत् । वृत्तः
 सम्पूर्णो घुतादिर्घृतादिरचेत्यर्थः ।

काराणो लाक्षणिकः । तदाह-कृषेर्लकारस्यावयव इत्यादिना । एवं च क्तिटि च कृप् ए इति
 स्थिते किंवाद्गुणाऽभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकारसदृशे सति 'चकल्पे,
 इति रूपम् । कृपः रः लः इति ष्वेकमभ्युपगम्य कृपधातोः रेफस्य लकार इति श्वा-
 वयाने तु 'चकल्पे' इति न सिध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेभ्यमिमेत्याह-कल्पते चकल्पे
 इति । ऊदिश्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह-चकल्पिषे चकल्पसे इति । स्यन्दिबदिति । चकल्-
 पाथे । चकल्पिष्वे-चकल्प्ये । चकल्पे । चकल्पिष्वहे । चकल्प्यवहे । चकल्पिमहे-चकल्प्यमहे
 लुटि च कल्पः । चकारात् वृद्भ्यः स्यसनोः इत्यतः स्यसनोरित्यनुकल्प्यते । 'लोषा-
 स्कर्तरि' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा कथयः' इत्यतो वेति च । तदाह-लुटि स्यसनो-
 रित्यादीना । तासि च । चकारात्सकाराद्यार्द्धधातुकं गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत' इत्यतः से
 इति 'आर्द्धधातुकस्य' इत्यतः आर्द्धधातुकस्येति चानुवर्तते । 'न वृद्भ्यश्चानुभ्य'
 इत्यतो नेति च । 'गमेरिङि'त्यतः परस्मैपदमिति च । तदाह-कल्पेः परस्येत्यादिना ।
 कल्पासीति । 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिञ्चणमिड्विकल्पं बाधित्वा
 'तासि च कल्पः' इति इग्निषधे गुणे रपरखे लखे रूपम् । परस्मैपदाऽभावपक्षे तु
 ऊदिञ्चणमिड्विकल्पं मत्वा आह-कल्पितासे कल्पासे इति । लुटि तु 'लुटि च कल्पः'
 इति परस्मैपदपक्षे ऊदिञ्चणमिड्विकल्पं बाधित्वा 'तासि च कल्पः' इति इग्नि-
 षेधं मत्वा आह-कल्पस्यतीति । परस्मैपदाऽभावे तु ऊदिश्वादिङ्विकल्पं मत्वा आह-
 कल्पिष्यते कल्पस्यत इति । कल्पताम् । अकल्पत् । कल्पेत । आशीर्लिङि ऊदिञ्चण-
 मिड्विकल्पं मत्वा आह-कल्पिषीष्टेति, कल्पसीष्टेति च । इडभावे 'लिङ्सिचावाप्त-
 नेपदेषु' इति किंवाञ्च गुणः । अकल्पदिति । 'घुद्भ्यो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे घुता-
 दिङ्चणे अङि सति डिर्वाञ्चगुणः । अङ्गभावे तु ऊदिञ्चणमिड्विकल्पं मत्वा आह-
 अकल्पिष्येति, अल्पतेति । अकल्पस्यदिति । लुङि स्ये 'लुटि च कल्पः' इति परस्मैपदपक्षे
 तु ऊदिञ्चणमिड्विकल्पं मत्वा आह-अकल्पिष्यत् अकल्पस्यतेति । वृद्धिः । वृत्तेः समा-
 प्यर्थकात् कर्तरि क्तिप् । तदाह-वृत्त इति । 'गम्यर्वाकर्मक' इति कर्तरि क्तः । वृत्त-
 शब्दस्य विवरणं सम्पूर्णं इति । घुतादयः कृपूपर्यन्ता अनुदासेतो गताः ।

अथ स्वरत्यन्ताक्षयोदशानुदात्तेतः पितृत्व । ७६३ घट चेष्टायाम् । घटते ।
अघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मितसंज्ञा । तत्फलं तु णौ 'मितां ह्रस्वः'
(सू २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू २७६२) इति च
वक्ष्यते । घटयति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' 'प्रविधा-
टयिता समुत्पतन् हरिदम्बः कमला रानिव' इत्यादि । शृणु । घट सङ्घाते इति
चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये

अथ स्वरत्यन्ता इति । 'जि त्वरा सञ्जमे' ह्रस्वन्ता इत्यर्थः । पितृत्वेति । पितृसंज्ञका
इत्यर्थः । पितृकार्यभाज इति वा । 'जि त्वरा सञ्जमे' इत्युक्त्या 'घटादयः पितः' इति
वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । पितृफलं तु स्त्रियामित्यधिकारे 'पितृदादिभ्यः' इत्यक् ।
घटा इयथा इत्यादि रूपम् । घटते इति । घटते इत्यर्थः । तत्फलं त्विति । मितृफलं तु
'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलोर्दीर्घः' इति दीर्घश्च वक्ष्यते । 'धातुपाठे अर्थ-
निर्देशः उपलक्षण'मित्युक्तम् । तत्तदर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव ।
तदाह-घटयति-विघटयतीति । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् ।
अघटि अघाटीति चिण्युदाहरणम् । घाटंघाटम्, घटंघटमिति ण्यन्ताण्यमुलि दीर्घवि-
कल्पस्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । ननु अद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधा-
तोर्मित्वं, तदा 'उद्धाटनं' 'प्रविघाटयिते'त्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्वा-
द्ध्रस्वः स्यादित्याक्षिपति-कथं तर्हि । शृण्वति । 'समाधान'मिति शेषः । चौरादिक-
स्येति । चुरादौ 'घट सङ्घाते' इति पठितम् । तद्विद् घटादिकात् घटधातोर्धात्वन्तरमेव ।
तस्य णौ मित्वाभावात् ह्रस्वाभावे 'उद्धाटनं' 'प्रविघाटयिते'ति निर्वाधमेव, अर्थनिर्दे-
शस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकासनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसम्भवादिति भावः ।
ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे पठितानां धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगणनि-
र्विष्ट एवार्थे मित्वार्थोऽनुवाद एव, नतु धातुभेदः । अन्यथा घटादिकत्वं गणान्तर-
स्थत्वं चादाय मित्वतदभावयोर्विकल्पापत्तेः । ये तु धातवो घटादिगण एव पठिताः
नतु गणान्तरे, तेषां स्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्वमिति धातुवृत्तादिग्रन्थेषु सिद्धान्तः ।
घटधातुस्तु 'घट सङ्घाते' इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवान्न गणे चेष्टायामर्थे मि-
त्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवं च 'विघटयति' इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तस्य कथं
मित्वमित्याकाङ्क्ष निराकरोति-नचेति । तस्यैव-चौरादिकस्यैव, घटधातोः चेष्टात्मके
अर्थविशेषे वृत्तौ मित्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह-
नान्ये मितोऽहेताविति । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च'यम च परिवेषणे'
'चह परिकल्कने' रह त्यागे' 'बल प्राणने' 'चिञ् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा
'नान्ये मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र 'चह परिकल्कने' इत्यस्य स्थाने 'चये'ति
केचित् पठन्ति । तथा च पञ्चस्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्वपि मिदित्यनुवर्तते । 'अ-

मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञादिपञ्चक्यतिरिक्ताः
 चुरादयो मितो नेत्यर्थः । ७६४ व्यथ मयसञ्जनयोः । व्यथते । २३५३ व्यथो
 ल्लिटि ७। ४। ६८। व्यथोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं श्याल्लिटि । हलादिशेषापवादः ।
 यस्य हलादिशेषेण निवृत्तिः । विष्ये । ७६५ प्रथ प्रकृपायौ । पत्रये । ७६६ प्रथ
 विस्तारे । पप्रसे । ७६७ म्रद मर्दने । ७६८ स्खद स्खदने । स्खदनं विद्रावणम् ।
 ७६९ क्षजि गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि 'चिण्णमुक्तोः' (सू २७६२)
 इति दीर्घविकल्पः । अक्षजि-अक्षजि । अक्षजम् । अक्षजम् । ७७० दक्ष
 गतिहिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशिष्ययोरनुदात्तेषु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्वार्थोऽ-
 नुवादः । ७७१ क्रर कृपायां गतौ । ७७२ कदि ७७३ कदि ७७४ कलदि वैकल्ये ।

हेता'विति षष्ठेदः । कस्मादन्ते इत्यपेक्षायां संहितस्वात् ज्ञादिपञ्चक्य इति लभ्य-
 ते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते । तन्निष्ठो णिच् स्वार्थिकः
 अहेतुः । तदाह अहेतौ स्वार्थे णिचीति । ज्ञपः आदिर्बन्धमिति अतद्गुणसंविज्ञानो बहु-
 व्रीहिः । ज्ञपघातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येवं बहुभ्योभ्ये ये चुरादयो ते मितो नेति
 फलितम् । एवं च चुरादौ ज्ञादिपञ्चक्यतिरिक्तानां मित्वाभावात् 'घट चेष्टायाम्'
 इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घट सङ्घाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्वार्थोऽनुवाद इति
 न युज्यते । किन्तु इदमेव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयं धातुः । तस्य चाऽर्था
 न्तरवृत्तावपि मिश्रप्रत्ययेवेति 'विघटयती'त्यादौ मित्वाद्विश्वो निर्वाच्य इति भावः ।
 प्रत्यधातुद्वितीयान्तः । व्यथो ल्लिटि । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति द्युतिस्वाप्त्यो-
 रित्यतः सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह-व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । हलादिशेषापवाद
 इति । व्यथ व्यथ एहति स्थिते हलादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा सम्प्रसारण-
 मित्यर्थः । तथा च यकारस्य हकारे पूर्वरूपे विष्ये इति रूपम् । यकारस्य तु न सम्प्रसा-
 रणम्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु सम्प्रसारणेन हलादिशेषबाधे
 थकारस्यापि निवृत्तिर्नस्यादित्यत आह-थस्येति यकारलोपस्य बाधेदिना सम्प्रसारणस्य
 प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तेन तद्वाधेऽपि थकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः । म्रद मर्दने
 इति । ऋदुपधोऽयम् । मर्दते । ममृदे । चञिधातुरिष्टि । चञते । चञजे । ननु घटा-
 दिगणे अस्य पाठो व्यर्थः, चञयतीत्यत्र गौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधा-
 दीर्घत्वाऽप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्याऽप्रवृत्तावपि विशेषाभावात् अनुपधात्वेन
 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च । अत एव अवञि अञ्जञ्जमित्यत्रापि
 चिण्णमुक्ताः इति दीर्घविकल्पस्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह-मित्वसामर्थ्यादिति । दक्ष
 गतीति । ननु 'दक्ष वृद्धौ शास्त्रार्थे च' इत्यनुदात्तेषु पाठादेव सिद्ध किमथमिह पाठः,
 अर्थनिर्दग्गस्योपलक्षणत्वादेव गतिहिंसार्थं कत्वस्यापि सम्भवादित्यत आह-वृद्धिशिष्य-
 योरिति । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुक्तादीर्घविकल्पः । अदचि अदाचि । दचं
 दचम्, दाचंदाचम् । कप कृपायां गताविति । अदुपधोऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः ।

वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिहितः इति नन्दी । इदितः इति स्वामी । 'कदिकदो इदितौ, कद कलद इति चानिदिता'मिति मैत्रेयः । कदिकदिकलदीनामाहानरोद-
नयोः परस्मैपदिषूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थं आत्मनेपदार्थश्च । ७७५ मित्त्वरा सम्भवे । 'घटादयः पितः' (ग० सू १८६) । पित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ७७६ ऊवर रोगे । ऊवरति । अज्वार । ७७७ गड सेचने । गडति । जगाड । ७७८ हेड वेष्टने । 'हेड आनादरे, इत्यात्मनेपदिषु गतः । स एवोऽष्टात्रुबन्धोऽनूयते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ऊवरादि-
भ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्योऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि-अहीडि । अनादरे तु हेडयति । ७७९ वट ७८० अट परिभा-
षणे । 'वट वेष्टने', 'अट ऋतौ' इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । ७८१ णट नृतौ । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्व पठितस्य

कदि कदि कलदि इति नन्दिमते चौरस्वामिमते च त्रय एव जातवः । मैत्रेयमते चारवार इति बोध्यम् । तत्र इदितौ त्रयाणां पौनःपुन्यं परिहरति—कदिकदिकलदीना-
मित्यादिना । मित्त्वरेति । जिरिच् । 'जीतः कः' इति कः प्रयोजनम् । आदिस्त्वं तु 'आदितश्च' इति निष्ठायाभिनिषेधार्थम् । बह्वचस्तु आदिस्त्वं व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्या-
त्मनेपदसिद्धेः 'कस्यमस्वरसंयुषाश्वनाम्' इति निष्ठायाभिनिषेधकपसिद्धेश्च । घटादयः पित इति । 'स्वरस्यन्ता' इति शेषः । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह—पित्त्वादिति । वक्ष्यते इति । 'बिम्बिदादिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः । घटादिषु त्रयोदशानुदासितो गताः । 'धुत दीप्तौ' इत्यतः प्राक् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता इति । 'फणगता'विशेषतःपर्यन्ता इत्यर्थः । ऊवररोगे इति । औ ऊवरयति । चिणि तु अऊवरि-अऊवारि । णमुलि तु ऊवारं ऊवरं, ऊवारं ऊवारम् । एवमनेऽपि ज्ञेयम् । हेड वेष्टने इति । डकाराडकार उच्चारणार्थः । ततश्च 'नाश्लोपिशास्त्रुदिताम्' इति निषेधो न भवति । स एवेति । हेडधातुरेव ऋकारानुबन्धमुख्य-वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मिश्रार्थमनूयते इत्यर्थः । आत्मन्तरस्वे तु मिश्रतद्भाववोर्विकल्पः स्यादिति भावः । नन्वारमनेपदिन एवाऽत्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह—परस्मैपदिभ्य इति । यद्विचारमनेपदमिष्टं तर्हि घटादिषु स्वरस्यन्तस्वेवानुदासितेषु पठ्येतेति भावः । हेडतीति । वेष्टते इत्यर्थः । हिडयतीति । वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति' इति जिचि 'मितां ह्रस्वः' इति इस्व इति भावः । अहिडि-अहीडोति । 'चिण्णमुक्तोः' इति दीर्घविकल्पः । अनादरे तु हेड-
यतीति । वेष्टनरूपार्थ एव मिश्रवाच इस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वो धातुरित्याह—वट वेष्टने इत्यादि । अनुवाद इति । आत्मन्तरस्वे तु मिश्रतद्भाववोर्वि-
कल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृतौ' इत्यस्य पौनःपुन्याच्चिपति-इत्यमेव पूर्वमपि पठि-

नाटयमर्थः । यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाटयम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नतौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । गोपदेशपर्युदास-
वाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठादटादिर्णोपदेश एव । ७८२ एक प्रतीघाते ।
स्तकति । ७८३ चक तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठितस्य तृप्तिमात्रे भित्त्वार्थोऽ-
नुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मैपदम् । ७८४ कळे
हसने । एदित्वाच्च वृद्धिः । अकखीत् । ७८५ रगे शङ्कायाम् । ७८६ लगे
सङ्गे । ७८७ हगे ७८८ हगे ७८९ षगे ७९० एगे संवरणे । ७९१ कगे नोच्यते ।
'अस्यायमर्थः' इति विशिष्य नोच्यते । क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्थत्वादि-
त्यन्ये । ७९२ अक ७९३ अग कुटिलायां गतौ । ७९४ कण ७९५ एण गतौ ।
चकाण । रराण । ७९६ चण ७९७ शण ७९८ षण दाने च । शण गतौ इत्यन्ये ।

तमिति । टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च टभयोरप्यर्थेभ्येन अर्थविशेषे भिन्नार्थमिहा
नृष्यते इति परिहारस्याऽसंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः । परिहर्तुं सुपचिपति—तत्रायं
विवेक इति । तत्र तयोः आत्वोः अर्थं वचनमात्राणः विवेकः अर्थभेदः प्रत्येतस्य इत्यर्थः ।
पूर्वं पठितस्येति । टवर्गान्तेषु पठितस्येति अर्थः । यत्कारिष्विति । यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः
तस्मादयं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः । किं तस्मादयमिति आह—वाक्यार्थेति । घटादौ
त्विति । यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तत् नृत्यं, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटेरर्थ इत्यर्थः ।
नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह—पदार्थेति । एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य
चार्थभेदसत्त्वाद्यर्थविशेषे भिन्नार्थोऽनुवाद इति युज्यते । आत्मेन्तरस्य तु भिन्नत्वभा-
वबोधविकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटधातोरस्य गोपदेशपर्युदासभ्रमं वारयति—
गोपदेशेति । 'अनर्दनाटी'त्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिष्ठलृणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अव-
स्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणाद्यं गोपदेश एवेत्यर्थः । एकधातुः गोपदेशः कृत-
ष्टुरवस्य निर्देशः । स्तकतीति । 'धावादेः' इति षस्य सखे ष्टुस्त्वनिवृत्तिः । चक तृप्तौ ।
तृप्तीति । 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे भिन्नार्थोऽत्राऽनु-
वाद इत्यर्थः । एवं च आत्मेन्तरस्याऽभावाच्च भिन्नत्वभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु
पठितस्याप्राप्तुवादादात्मनेपदं स्यादित्यत आह—आत्मनेपदिष्विति । षगे एगे इति । गोप-
देशौ । एगे इति कृतष्टुस्त्वनिर्देशः । कगे नोच्यते इति । ननु 'कगे' इत्यनेन यदि किमपि
नोच्येत, तर्हि कथमस्य धातुरवस्येत आह—अस्यायमिति । क्रियाविशेषो नास्यार्थ
इति भावः । ननु यदि न कोऽपि क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमयं धातुरित्यत
आह—क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति । धातुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकरत्वाभावे सति
क्रियासामान्यवाचित्वं परिकल्प्यमिति भावः । अनेकेति । 'कङ्किः कामधेनु' इति

७९९ अथ ८०० इत्य (क्रथ) ८०१ क्रथ ८०२ कथ हिंसार्थाः । 'जासिनिप्रहण'-
(सू६१७) इति सूत्रे काथेति मित्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते । काथयति । मित्वं तु निपा-
तनात्परत्वात् 'चिण्णमुक्तोः' (सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्रा-
यि । क्रथंक्रथम् । काथंक्राथम् । ८०३ वन च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नो-
च्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं घातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् ।
तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्वविकल्पो वक्ष्यते ।
८०४ उचल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्वार्थमनूयते । प्रउचलयति ।

न्यायेन कलघातुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः । अथ इत्यथ क्रथ कथ इति । अस्वारो-
ऽपि द्वितीयान्ताः । आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ । द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारम-
ध्यः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे ककारादयः । ननु क्रथघातोर्घटादित्वेन मिश्रात् णौ
उपधावृद्धिसम्पन्नस्य आकारस्य 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वे क्रथयतीति स्यात्, न तु
क्राथयतीति तत्राह — जासिनीति । 'जासिनिप्रहणनाटकाद्यपिषां हिंसायाम्' इति षष्ठी,
विधौ णौ मिश्वेऽपि काथेति वृद्धिर्निपात्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथघातोः
पाठो व्यर्थ इत्यत आह — मित्वं त्विति । चिण्णमुक्तोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमिष्यन्वयः । ननु
तत्रापि काथेति निपातनाद्वृद्धिरित्यत आह — निपातनात्परत्वादिति । 'काथे'ति निपात-
नापेक्षया 'चिण्णमुक्तो'रित्यस्य परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम्,
तथापि पुरस्तादुपवादन्यायेन काथेति वृद्धिर्निपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाऽव्यव-
हितस्य बाधकं, ननु 'चिण्णमुक्तो'रित्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् ।
अक्रथि, अक्राथीति । क्रथेर्ण्यन्ताच्चिणि दीर्घविकल्पः । क्रथंक्रथं । काथंक्राथमिति । णमुलि
दीर्घविकल्पः । वन चेति । अकारो हिंसानुकर्षकः । तदाह — हिंसायामिति । शेष
इति । 'वन शब्दे, वन संभक्ता'विति पठितस्य हिंसायां मिश्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति ।
णौ तु वनयति । णमुलि तु वनंवनं, वानंवानम् ।

वनु च नोच्यते इति । 'करो' नोच्यते इति वङ्गवाक्येष्टम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ
मिश्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तात्तानादौ 'वनु वाचने' इति पठितस्य अनुवात्तेतोऽत्रानु-
वादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदस्य उपस्ययश्च स्यादित्यत आह — अपूर्वं एवा,
यमिति । उदित्करणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे 'वनु
इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्कर-
णमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः, किं स्वपूर्वं एवायं वनुधातुः । तथा च
'वनती'ति परस्मैपदं षाविकरणं चेत्याह — तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना
वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । प्रवनयतीति । घटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि
मिश्रवाद्भाष्यः । वक्ष्यत इति । 'ग्लानानुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकास्तु
वनु वाचने ह्रस्वस्माणिषि उपधादीर्घे 'वानयती'त्येव भवति । उचल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थ-

८०५ हल ८०६ हल चलने । प्रहलयति । प्रहलयति । ८०७ स्मृ आध्याने । चि-
न्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यानमुत्कृष्टापूर्वकं स्मरणम् ।
८०८ दृ भये 'द्विदारणे' इति क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति ।
भयादन्यत्र दारयति । 'धात्वन्तरमेवेदमि'ति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्धटादौ 'अ-
स्मृदृस्वर-' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वः पठन्ति । तन्नेति
माधवः । ८०९ नृ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति ।
८१० आ पाके । 'श्रै' इति कृतास्त्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् ।

मिति । 'उल्लितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं उल्लादिगणे पठिष्यमाणस्य इह
मिश्रार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । उल्लतीत्यादि सिद्धवत्कृष्ण मिश्रस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजन-
माह-प्रज्वलयतीति । धात्वन्तरस्त्वे तु मिश्रतद्भावव्योर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ-
आध्याने । चिन्तायामिति । 'स्मृ चिन्ताया'मिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मिश्रार्थोऽनु-
वाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह-आध्यानमुत्कण्ठेति । दृ भये
इति । अस्य दृणातीति रूपं ननु शप् । तदाह-क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति । 'भ्येऽर्थ
मिश्रार्थ'मिति शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् भ्ये वृत्तिः । तथा च क्रयादिस्वात्
श्नाविकरण एवायमिति भावः । मिश्रप्रयोजनं दर्शयन्ति-दृणन्तं प्रेरयति दरयतीति ।
भीषयतीत्यर्थः । भयादन्यत्र दारयतीति । भेदयतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति । ननु क्रयादेर-
नुवाद इत्यर्थः । अस्मिन्मते औवादिक्स्वात् शबेवेश्याह-दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति ।
'अस्मृदृस्वरप्रथमदृस्वरपशाम्' इति अश्वविधाविशेषः । ह्रस्वं पठन्तीति । तन्मते
क्रयादेरनुवादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । तत्रेतीति । यदि अयं घटादौ ह्रस्वान्तःक्रयादौ
तुदीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृदृमां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घा-
न्तधातुभ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः । नृ नये इति । नयः नयनम् । क्रयादिष्विति ।
नृ नये इत्येव क्रयादिषु पठ्यते । तन्नार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्य
नृधातोर्नयादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थं मिश्रार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथा च श्नाविकरण
एवायम् । नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावाच्च मिश्रतद्भावौ । अपि तु निश्चयेव मिश्रम् ।
आ पाके इति । नन्वत्र भ्वादौ पठ्यमानाच्छास्यते, उत्तरत्र भ्वादौ पठिष्यमानाश्च
आतेरन्य एव यदि कश्चन स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि आतीति
रूपसंप्रत्या लुग्विकरणस्येव 'आ पाके' इत्यनेन पौनरुक्त्यमिष्यत आह-श्रै इतीति ।
अग्रे भ्वादिगणे 'श्रै पाके' इति पठिष्यते । तस्य कृतास्त्वस्यानुकरणमित्यन्वयः । तथा च
तस्यैव श्रैधातोरेकार्थकतया पाके वृत्तस्य मिश्रार्थमत्रानुवादात् शपि आयतीत्यादि
रूपम् । एतच्च 'श्रतं पाके' इति सूत्रे साध्यकैयटयोः स्थितम् । एवं च 'सति संभवे
अन्यत्र पठितानामिह मिश्रार्थोऽनुवाद' इति सिद्धान्तादग्रे भ्वादौ 'श्रै पाके' इत्यस्य
पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम् । नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवात्र कुतो न पठितमिष्यत आह-

‘लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य’ (प ९१), कक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदो-
क्तस्यैव ग्रहणम्’ (प ११४) इति परिभाषाभ्याम् । अपयति । विकलेदयतीत्यर्थः ।
पाकादन्यत्र आपयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशामनेषु ८११ ज्ञा निशा-
मनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये । निशानेषु इति पाठान्तरम् ।
निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवार्थेषु जानातिमिति । ज्ञप मिच्च इति चुरादौ । ज्ञा-
पनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं ‘विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति’ इति ‘तज्ज्ञापय-
स्याचार्यः’ इति च । शृणु, माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्वाऽभावात्, ‘ज्ञापनमात्रे

आ इत्यादादिकस्य चेति । ननु लाङ्घनिकत्वात् ‘श्रै पाके’ इति भौवादिकस्य कृतास्वस्या-
प्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह—लुग्विकरणेत्यादि परिभाषाभ्यामित्यन्तम् । परि-
भाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । ‘स्वरतिसूतिसूयति’ इति सूत्रे ‘सू’ इति पठितेऽपि
हृषोग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं ‘लुग्विकरण’ इति परिभाषां ज्ञापयतीत्याहुः ।
प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेयुक्तमेव । अपयतीति । श्रैषातोर्णिचि ‘आदेच उप-
देशे’ इत्याश्वे ‘अतिही’ इति पुकि ‘मितां ह्रस्वः’ । आघातोस्तु स्वत एवाऽऽदन्तस्वा-
णिचि पुकि ह्रस्वः । पाकादन्यत्रेति । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति भावः । मारणेति ।
मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाधातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे संपूर्वकस्यैव
ज्ञाधातोः प्रयोगः । चाक्षुषज्ञानमिति । निपूर्वकात् शम आलोचने इत्यस्मात् चौरादि-
कण्यन्तात् ह्युटि निशामनश्चब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । ज्ञापनमात्रमिति । उपसर्गवशा-
दिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । निशानेऽपितीति ।
‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति पाठान्तरमित्यर्थः । ननु ज्ञाधातोरेस्माच्चडादौ शपि
‘ज्ञाज्जोर्जा’ इति जादेशे जाति जातः इत्यादि स्यादित्यत आह—एष्वेवेति । ‘ज्ञा अव-
बोधने’ इति रनाविकरणस्यैव मारणादिष्वर्थेषु गौ मिश्वार्थमिहानुवादात् रनाविकरण
एवायमिति भावः । जानातेः मिश्वफलं तु गौ ह्रस्वः—‘पशुं संज्ञपयति’ अक्षतं मारय-
तीत्यर्थः । ‘हरिं ज्ञापयति’ । संतोषयतीत्यर्थः । ‘रूपं ज्ञपयति’ माधवमते दर्शयती-
त्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । ‘शरं ज्ञपयति’ तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । ननु माधव-
मते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्वम्, तन्मते चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दा-
र्थत्वादित्यत आह—ज्ञप मिच्चति चुरादाविति । एवं च चौरादिकज्ञाधातुमादाय बोधनेऽ-
प्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः सङ्गच्छते इति भावः । ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषण-
निशामनेष्वेवार्थेषु मित्वमस्तु, तत्रार्थान्तरनिर्देशाभावात् । तथा च माधवमते कथं
बोधनेऽर्थे मित्वमित्यत आह—ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थ इति । ज्ञापनं मारणं तो-
षणं निशामनं च, तस्य चौरादिकस्य ज्ञपधातोर्थो माधवमते इत्यर्थः । कथमिति ।
ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च गौ मिश्वार्थमिहानुवादादि भावः । शृण्विति । उत्तरमिति शेषः ।
मित्वाभावादिति । ‘ह्रस्वो नेति’ शेषः । ‘विज्ञापने’त्यत्र ‘तज्ज्ञापयती’त्यत्र च अचाक्षु-

मिस्त्व'मिति मते तु 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वात् । 'नि-
 शानेष्वि'ति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने ८१२ चलिः ।
 'बल कम्पने' इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादन्यत्र तु शीलं चाल-
 यति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः, इति स्वामी । सूत्रं चालयति । शिपती-
 त्यर्थः । ८१३ छदिः ऊर्जने । 'छद अपवारणे' इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे
 मिस्वार्थोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वादूर्जेत्यर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । बलवन्तं
 प्राणवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छदयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे
 णिचि तु छदयति । बलीभवति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने ८१४

पमेवाऽऽश्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु 'ज्ञापनमात्रे मिस्व'मिति मते 'विज्ञा-
 पयै'त्यत्र 'तज्ज्ञापयती'त्यत्र च मिस्वं दुर्वारमिष्यत आह—ज्ञापनमात्रे इति । चौरादि-
 कस्येति । 'विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति' शेषः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति
 निषेधाच्च तस्य मिस्वमिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरिष्यत
 आह—धातूनामिति । न कापीति । विज्ञापनेत्यत्र 'ज्ञापयती'त्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्तिस्त्वात्
 ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यस्वाच्च तस्मिन्नर्थे ज्ञाचातोमिस्वप्रसक्तिरिति
 भावः । एवञ्च माधवमते बोधने ज्ञाचातोः ज्ञापयतीत्युपचादीर्घः । ज्ञपचातोस्तु ज्ञपय-
 तीत्युपचाहस्य इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । कम्पने चठिरिति । इका निर्दे-
 शोऽयम् । चलधातुः कम्पने मिदिश्यर्थः । ज्वलादिरिति । तस्य चलेः कम्पने मिस्वा-
 र्थोऽत्रानुवाद इति भावः । शीलं चालयतीति । अत्र कम्पनार्थकत्वाऽभावान्न मिस्व-
 मिति भावः । तदाह—अन्यथा करोतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः ।
 छदिरूर्जने इति । इका निर्देशोऽयम् । छदधातुर्ऊर्जने मिदिश्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं,
 प्राणनं वा, ऊर्जं बलप्राणनयो'रित्युक्तेः । अन्यत्र पठितस्याग्राथविशेषे णौ मिस्वा-
 र्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छदधातुस्त्वयं चुराद्यन्तर्गणे युजादौ पठितः । तस्याऽग्रा-
 युजादौ ध्वर्थः, 'नान्ये मितोऽहेता'विति ज्ञपादिपञ्चकम्यतिरिक्तस्य चुरादौ मिस्व-
 निषेधादित्यत आह—छद अपवारणे इति । चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृवाद्वा'
 इति स्वार्थिकणिजभाववचे ऊर्जनेऽर्थे मिस्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । हेतुमण्णिचि इत्य-
 थः । स्वार्थिकणिचि सखेव 'नान्ये मित' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवार-
 णार्थकस्य छदेः कथमूर्जने वृत्तिरिष्यत आह—अनेकार्थत्वादिति । ननु स्वार्थिकणिजभावे
 सति मिस्वं किमर्थमिष्यत आह—छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयतीति । अत्र हेतुमण्णिचि ह्रस्वः ।
 'नान्ये मित' इति निषेधस्तु हेतुमण्णिचि नेति भावः । अन्यत्रेति । ऊर्जनादन्यत्र अप-
 वारणे इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि ति विति । 'नान्ये मितः' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति
 भावः । जिह्वोन्मथने चठिरिति । इका निर्देशोऽयम् । लडधातुर्जिह्वोन्मथने मिदिश्यर्थः ।

कडिः 'लड विलासे' इति पठितस्य मित्त्वार्थोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वा-
शब्देन षष्ठीतत्पुरुषः । लडयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लडयति जिह्वया ।
अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लडयते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लडयति शत्रुम् ।
लडयति दधि । अन्यत्र लडयति पुत्रम् । ८१५ मदी हर्षग्लेपनयोः । ग्लेपनं
दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्त्वार्थोऽयमनुवादः । मडयति हर्षयति ग्लेपयति वेत्यर्थः ।
अन्यत्र माडयति । चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ८१६ ध्वन शब्दे । भाव्ययं मित्त्वा-
र्थमनूयते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।

अत्र भोजः 'दलिवलिवलिरणिध्वनित्रपिक्षपयश्च' इति पपाठ । तत्र ध्वनि-
रणी उदाहृतौ । 'दल विशरणे' 'वल संवरणे' 'स्खल संचलने' 'त्रपूष लज्जायाम्'
इति गताः । तेषां णौ, दलयति । वलयति । स्खलयति । त्रपयति । 'क्षै क्षये' इति वक्ष्य-

लडेति । 'लड विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वाद्धौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मिश्रवार्थोऽ-
नुवाद इत्यर्थः । एवञ्च धातुभेदाऽभावात् सर्वथैव मिश्रकार्यं भवति । गणभेदाद्वातु-
भेदे मिश्रतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । लडयति जिह्वामिति । रसानां रसान्
ज्ञापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि' इति द्विकर्मकोऽयम् । लडयति जिह्वेति । देवदत्तो रसान्
जानाति, तज्जिह्वया ज्ञापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार-
इत्यर्थः । समाहारेति । जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे उदा-
हरति-लडयति शत्रुमिति । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गर्हत इत्यर्थः । 'उन्मथनं
लोडनम्' इत्यभिप्रेत्योदाहरति-लडयति दधीति । विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति ।
जिह्वोन्मथनादन्यत्रेत्यर्थः । लडयति पुत्रमिति । क्रीडयतीत्यर्थः । ग्लेपनं दैन्यमिति ।
क्षीनीभवन्मित्यर्थः । ननु लडाद्धौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह-दैवादिक-
स्येति । तथा च श्यन्विकरण एवाऽयमिति भावः । ध्वन शब्दे इति । पूर्वमनुनासि-
कान्तेषु 'अणरणे'ष्वत्र ध्वनधातुमूर्धन्यान्तः पठितः । अयं तु ध्वन्यान्त इति भेदः ।
भावीति । उवलाद्धौ 'ध्वन शब्दे' इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारण-
जन्ये शब्दने मिश्रार्थमनूयते इत्यर्थः । धातुभेदे तु मिश्रतदभावौ स्यातामिति
भावः । ध्वनयति घण्टामिति । शब्दायमानां करोतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अस्पष्टोच्चार-
णात्मके शब्दने इत्यर्थः ।

अत्रेति । 'घटादा'वित्यर्थः । तत्रेति । दलिवलयादिष्वित्यर्थः । उदाहृतान्विति । 'घटा-
दा'विति शेषः । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः । रणिकस्तु 'कण रण गता'वित्यत्रेति बोध्य-
म् । भोजमते प्रागनयोः पाठो नेति न पठितव्यस्यम् । गता इति । भ्वाद्धौ पठिता इत्य-
र्थः । 'इह मिश्रार्थमनूयन्ते' इति शेषः । चाश्वन्तश्चैव तु मिश्रतदभावौ स्याता-
मिति भावः । ननु अपरेत्र पाठान्मिश्रवे णौ ह्रस्वे 'अपयती'ति वक्ष्यति । अस्वेवम् ।

माणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः । क्षपयति । ८१७ स्वन अवतंसने । 'शब्दे' इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र स्वनयति । 'घटादयो मितः' (ग० सू १८७) । मिस्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृक्नसुरजोऽमन्ताश्च' (ग० सू १८८) । मितः इत्यनुवर्तते । जृष् इति पितृनिर्देशाज्जीर्यतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनीजृष्णसु—' इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । 'ज्वलह्लहलनमाममनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८९) एषां मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलति । कथं तर्हि प्रज्वालयति उज्जामयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति—' (ग० सू० २०४) इति णौ । कथं संक्रामयतीति ।

तथापि 'क्षै क्षये' इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आस्वे पुकि चापक्षतीत्यपि स्यात्, क्षैधातोः क्षपीयनुवादाऽभवात् । तत्राह—क्षै इत्यादि । णौ आस्वे पुकि मिस्वाद्-ध्रस्वे सति क्षपीतिक्षै इत्यस्यानुवादसम्भव इति भावः । स्वन अवतंसने इति । अवतंसनम्—अलङ्कृतिः । पठिष्यमाणस्येति । घटादिगणादूर्ध्वस्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ मिस्वार्थोऽप्रानुवाद इत्यर्थः । धास्वन्तरस्वे तु मिस्वतदभावौ स्यातामिति भावः । स्वनयति । भूषवतीत्यर्थः । अन्येति । अवतंसनादन्यत्र शब्दे-ऽर्थे णौ मिस्वाभावाच्च ह्रस्व इति भावः । घटादयो मित इति । गणसूत्रम् ननु घटा-दिषु मकारानुबन्धाऽदृशं नाकथं मितस्ते द्युरिष्यत आह—मिस्संज्ञका इति । मिस्का-र्वाभाज इत्यर्थः । जनीजृषिति । गणसूत्रम् । जनी जृष् क्नसु रज्ज् एषां हुन्द्वाप्रथमा-बहुवचनम् । अम् अन्ते येषां ते अमन्ताः क्रमिगम्यावयः । एते अघटादिव्येऽपि मित इत्यर्थः । जीर्यतेरिति । 'जृष् वयोहानौ' इति शबन्विकरणस्येत्यर्थः । जृणातेस्त्विति । 'जृवयोहानौ' इति श्नाविकरणस्य शिवाभावेनात्र ग्रहणाऽभावान्न मिस्वमिति भावः । उदाहरन्तीति । तन्मते जणातेरपि मिस्वमिति भावः । ज्वलह्ल । इत्यपि गण-सूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । ज्वलह्लह्लह्लां घटादिस्वाजमेर्भास्तस्वाच्च मिस्वस्य प्राप्ते-रिति भावः । उपसृष्टे त्विति । सोपसर्गे त्वित्यर्थः । कथं तर्हीति । अनुपसर्गादिति विशेष-णे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मिस्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मिस्वादध्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते—घञन्तादिति । तत्करोतीति णाविरयनन्तरं समाधेयमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उज्जमनम् उज्जामः । भावे घञ् । उपधावृद्धिः प्रज्वालं करोतीति, उज्जामं करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्टवत्' इष्टवत्वात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वात् मिस्वप्रयुक्तह्रस्वाऽभावे प्रज्वालि उज्जामि इत्याभ्यां लटिर्तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उज्जामयतीति रूपं इति भावः । ननु सप्तर्वात् क्रमेणौ संक्रामयतीति रूपमिष्यते । तत्र अमन्तावेन मिस्वा-दध्रस्वप्रसङ्गः । न च क्रमणं क्राम इति घञन्तात्तत्करोतीति णावुत्करीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं सम्भवति, क्रमेर्वाणि हि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधे सति

‘मितां ह्रस्वः (सू २५६८) इति सूत्रे ‘वा चित्तिविरागे’ (सू २६०५) इत्यनो वा इत्यनुवर्त्य ब्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृतम् । एतेन ‘रजो विश्रामदन् राज्ञां’ ‘धुर्यान्विश्रामयेति छः’ इत्यादि व्याख्यातम् । ‘ग्लान्नावनुवमां च’ (ग० सू १९०) । अनुपसर्गादेषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । ‘न कस्यमिचमाम्’ (ग० सू १९१) । अमन्तरवाप्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते । आमयति । चामयति । ८१८ शमो दर्शने (ग० सू १९२) । शाम्यतिर्दर्शने भिन्नं स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु ‘प्रणयिनो निशमय्य बधूः कथाः’ । कथं तद्दि ‘निशामय तद्वृत्तिं विस्तराद्गदतो मम’ इति । शम आलोचने इति चौरादिकस्य । धातुनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः । शाम्यतिवत् । ८१९ यमो अपरिवेषणे (ग० सू १९३) । यच्छ्रुतिर्भोजनतोऽन्यत्र भिन्नं स्यात् । आगामयति । द्राघ-

‘शम’ इत्येव अवति, न तु काम इति कृत्वा उक्तसमाधानाऽऽसम्भवादित्यभिप्रेत्याक्षिप-
ति-कथमिति । समाधत्ते-मितामिति । ‘मितां ह्रस्वः’ इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्वाऽभावे
सङ्क्रामयतीति रूपमित्यन्वयः । ननु कदाचिदध्रस्वो दुर्वार इत्यत आह-व्यवस्थि-
तेति । तथा चात्र ह्रस्वाऽभाव एवाश्रीयत इति भावः । वृत्तिकृदिति । भाष्ये तु नैतत्
इति भावः । एतेनेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः । ‘ग्लान्नावनुवमां च’ इत्यपि
गणसूत्रम् । प्रथमार्थे षष्ठी । अनुपसर्गादिति, मित् इति, वेति चानुवर्तते । फलितमा-
ह—अनुपसर्गादिति । आद्ययोरिति । ग्लान्ना इत्यनयोरघटादित्वादप्राप्ते मित्वे, इतर-
योर्वनुवमोः प्राप्ते मित्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र वनेः ‘वनु च नोच्यते’ इति वटादौ पाठा-
दुमेरवमन्तरवान्मिचमामिति बोध्यम् । ‘न कस्यमिचमाम्’ इति ‘शमो दर्शने’
इति च गणसूत्रम् । दर्शनं चाक्षुषज्ञानम् । ‘शम उपशमे’ इति दैवादिकः श्यन्विकरण
एवात्र गृह्यते । ननु ‘शम आलोचने’ इति चौरादिकः, ‘नान्ये मितोऽहेतो’ इति तस्य
मिश्रनिषेधात् । तदाह—शाम्यतिरिति । निशामयति रूपमिति । पश्यतीत्यर्थः । उपश-
मार्थकस्यापि अनेकार्थकत्वादृशने वृत्तिः । अन्यत्रेति । दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः । निशम-
येति । भावयित्वेत्यर्थः । शमेर्ण्यन्तात् कवो ह्यपि कृते ‘ह्यपि लघुपूर्वात्’ इति णेर-
यादेशः । कथमिति । तद्दि । दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मिश्रनिषेधे सति ‘शृणु’ इत्यर्थं मिश्रवा-
दध्रस्वप्रसङ्गाच्चिशामयेति कथमिति याचेपः । समाधत्ते—शम आलोचने इति चौरादिक-
स्येति । ‘निशामयेति रूप’मिति शेषः । ‘नान्ये मितोऽहेता’ निति तस्य मिश्रनिषेधात्
न ह्रस्व इति भावः । ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरि-
त्यत आह—धातुनामिति । शाम्यतिवदिति । श्यन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा
दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः । ‘यमोऽपरिवेषणे’ इत्यपि गणसूत्रम् । भोजनपात्रे ओद-
नाऽपूपादिभोग्यद्रव्याणां स्थापनं परिवेषणम् । तदाह—भोजनतोऽन्यत्रेति । भुक्षय-

यति । व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः ।
 'पर्यवसितं नियमन्' इत्यादि तु नियमवच्छेदात्तत्करोतीति नौ बोध्यम् । ८२०
 'स्वदिःअवपरिभ्यां च' (ग० सू१९४) भिन्नेत्येव अवस्थादयति । परिस्वादयति । अ-
 पावपरिभ्यः इति न्यासकारः । स्वामी तु 'न कम्पि-' इति नञमुत्तरत्रिमूल्यामननुवत्यं 'श-
 मः अदर्शने' इति चिच्छेद । यमस्तु अपरिवेषणे मित्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं

नुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उपरमे' इत्यस्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽ-
 न्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः सम्भवति । तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ मित्वं नेत्यर्थः । आयाम-
 यतीति । अत्राऽपरिवेषणे वृत्तेन मित्वमिति भावः । तदाह—द्राघयतीति । दीर्घाकरो-
 तीत्यर्थः । व्यापारयति । प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति । परिवेषणार्थक-
 स्वान्मिश्रमिति भावः । तदाह—भोजयतीति । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन प्रव-
 र्तयतीत्यर्थः । ननु 'पर्यवसितं नियमन्' इत्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्वाऽमा-
 वाक्यं ह्रस्व इत्यत आह—पर्यवसितमित्यादि । नियमनं नियमः । 'यमः समुपनि-
 विषु च' इति भावे अप्रत्ययः । तस्मान्मनुप् नियमवच्छेदात्तत्करोतीति । निषि-
 'विन्मतोर्लुक्' इति मनुपो लुकि ण्यन्ताच्चाटशततरि गुणायादेशबोर्नियमयच्छेद इति
 भावः । वस्तुतस्तु मनुपो लुकि टिकोपस्थाऽप्राप्त्या 'अचो ङिति' इति वृद्धौ
 पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्शाभाजन्तात् नियमशब्दात्
 'तत्करोति' इति निषि इष्टवशाद्विद्योपे तस्य स्थानिवशादुपधावृद्धभावे 'नियम-
 यति'ति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्वदिवपरिभ्यां च' इत्यपि गणसू-
 त्रम् । स्वदिरिति इकः निर्देशः । अव परि आभ्यां पर स्वदधातुर्भिन्नेत्यर्थः । 'स्वद-
 स्वदने' इति घटादौ पाठान्मित्रप्राप्तिः । परिस्वादयतीति । अचोपदेशत्वेन आदेशसकार-
 स्वाऽभावाच्च च इति भावः । अपावेति । 'स्वदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः पपाठे-
 त्यर्थः । तन्मते अपस्वादयतीत्यत्रापि मिस्वाभावाच्च ह्रस्वः । स्वामी रिविति । 'न कम्प-
 मित्वमाम्' इत्यत्र श्रुतः नञ् 'शमो दर्शने' 'अमोऽपरिवेषणे' स्वदिरवपरिभ्यां च' इति
 त्रिषु सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मिस्वादिस्त्य-
 र्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुर्मिस्वात् ननु
 दर्शने' इति स्वामिमतम् । इदं च पर्यवसानगत्वा पूर्वमर्ताच्चाऽतिरिच्यते । यमस्त्व-
 ति । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव भिस्वमाहेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धरपरिवेषण
 एव यमधातुर्मित ननु परिवेषण इति फलति । एवं च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे
 मिस्वाद्ध्रस्वे 'आयमयती'त्येव रूपम् । परिवेषणे तु मिस्वाऽभावाद्ध्रस्वाऽभावे 'याम-
 यति ब्राह्मणा'निति भवतीति पूर्वमर्ताद्विपरीतं फलति । एवं च 'पर्यवसितं नियमय-
 न्निस्त्रयमेरपरिवेषणार्थस्वान्मिश्रत्वे ह्रस्वो निर्वाचः । तदाह—तन्मते इति । स्वदे-
 वंटादिस्वादेव मिस्वसिद्धेः 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । 'सोपस-

नयमयन्' इत्यादि सम्यगेव । उपसृष्टस्य स्वदेशेदवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्ता-
दयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये सदाहरणप्रत्युदाहरणोर्व्यासः फलितः । इदं च
मतं वृत्तिन्यासादिबिरोधादुपेक्ष्यम् । ८२१ फण गतौ । न इति निवृत्तम् असम्भवात् ।
निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानुरोधात् । २३५४ फणां च सप्तानाम्
द्वाष्टा १२५॥ एषां वा एत्वाभ्यासलोपी इतः किति किति सेटि यलि च । फेणतुः ।
फेणुः । पफणतुः । पफणुः । फेणिय-पफणिय । फणयति । वृत् । घटादिः समाप्तः ।
फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते फणयतीत्येव । ८२२ राजृ दीप्तौ । स्वरितेत् ।
राजति-राजते । रेणतुः-रराजतुः । रेजे-रराजे । अतः इत्यनुवृत्तावपि विधान-

गंस्य चेत् स्वदेशेति तर्हि अवपरिभ्यां परस्वैव मिश्रं न तूपसर्गान्तरादिति । एवं च
प्रस्तादयतीत्यत्र मिश्राभावाच्च ह्रस्वः । अवस्थादयति परिस्त्रयति इत्यत्र तु मि-
श्राद्ध्रस्व इति फलति । तदाह—उपसृष्टस्येति । सोपसर्गस्येत्यर्थः । पूर्वमते तु अवप-
रिभ्यां परस्य मिश्रनिषेधाद्वरणादयति परिस्त्रयति इति न ह्रस्वः । प्रस्त्रयती-
त्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मिश्रनिषेधाऽभावाद्ध्रस्व इति विपरीतम् । तस्मादि-
ति । 'यमोऽपरिवेषणे' रस्त्रादिवपरिभ्यां चे'ति सूत्रद्वये उत्करीत्या मिश्रनियमविषया
अयणादुदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्द्वयोर्व्यासः फलित इत्यर्थः । उपेक्ष्यमिति । 'न
पादभ्याम्' इति सूत्रस्याव्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मिश्रं प्रतिविध्यत' इति
वृत्तिन्यासयोर्द्वयोर्वादिता भावः । केचित्तु स्वामिमते 'पर्यवसितं नियमय' इत्यादि-
सामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्याविराहाः । फण गताविति । ननु घटादिव्येऽपि नायं मित् , इतः
प्राक् 'स्वन अवतंसने, इत्युत्तरमेव 'घटादयो मित्' इत्युक्तेः । अतः कथमत्र निषेधः
तत्राह—न इति निवृत्तमसम्भवादिति । प्राप्तं विना मिश्रस्य निषेधाऽसम्भवादिहनेति
नानुवर्तते, किन्तु मिश्रित्वेवानुवर्तते इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र भिन्नेति यदि
नानुवर्तते तर्हि 'न कथमिच्छामास' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवाऽयं कुतो न पठितः ।
तत्राह—निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति । कुतश्च तदाह—फणादिकार्यानुरोधादिति । नि-
षेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे कथमिच्छामादीनामपि फणादिवन्तर्भावः स्यादिति
भावः । फणां च । 'अत एव ह्रस्वस्य' इत्यतो छिटीति 'यलि च सेटि' इति चानुवर्तते ।
'ध्वसोः' इत्यतः वृद्धिः, 'गमहन-' इत्यतः किति, वा जृञ्मुञ्जसास' इत्यतो वेति
च । तदाह—एवमिति । फणादीनामिच्छार्थः । फणामिति बहुवचनात् तदादिलाभः ।
'फण गतौ' इत्यत्र मिश्रित्वेवानुवर्तते चेति नानुवर्तते इत्यस्य प्रयोजनमाह—फण-
यतीति । वृद्धिः । कर्तरि क्तिबन्तम् । वृत्तुचातुरिह समाप्पर्थकः । तदाह—घटादिः समाप्त
इति । फणेः प्रागेवेति । एवं सति फणेश्चटादिव्यास मिश्रमिति भावः । तदाह—तन्मते
फणयतीत्येवेति । इति घटादयः । राजृदीप्ताविति । इत आरभ्य षण्णामेत्वाभ्यासलोपी
फणादिव्यासश्चैव अवतः । तदाह—रेणतुरित्यादि । ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत

सामर्थ्यादात् एत्वम् । ८२३ टु भ्राज ८२४ टु भ्राष्ट ८२५ टु भ्लाष्ट दीप्तौ ।
 अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः पूर्व पाठस्तु व्रथादिपत्राभावार्थः ।
 तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रजे । बभ्राजे । 'वा भ्राश-' (सू
 २३२१) इति श्यन् वा । भ्राश्यते—भ्राशते । भ्रयो-बभ्राशे । भ्लाश्यते-भ्ला-
 शते । भ्लेशे-बभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । ८२६ ह्यमु ८२७ ह्वन ८२८
 ध्वन शब्दे । ह्यमाद्यः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ह्येमतुः-सस्यमतुः । अस्व-
 मीत् । ह्वेनतु-सस्वनतुः । अस्वनीत्-अस्वानीत् । विष्णति । अवध्वनति ।
 सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः । 'वैश्व ह्वनः-' (सू २२७४) इति षत्वम् । फणाद्यो
 गताः । दध्वनतुः । ८२९ षम ८३० ह्रम अवैकल्ये । सप्राम । तस्ताम् । ८३१
 ज्वल दीप्तौ । 'अतो व्रान्तस्य' (सू २३३०) अज्वाकीत् । ८३२ चल कम्पने ।
 ८३३ जल घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । ८३४ टल ८३५ ट्वल वैकल्ये । ८३६
 छल स्थाने । ८३७ हल बिलेखने ८३८ णल गन्धे । बन्धने इत्येके । ८३९ पल
 गतौ । पलति । ८४० बल प्राणने धान्यावरोधने च । बलति । बेलतुः ।
 बेलुः । ८४१ पुल महत्त्वे । पोलति । ८४२ कुल संस्थाने, बन्धुषु च ।

इत्यनुवृत्तेः कथमिह एवाभ्यासलोपाविशत आह—अत इत्यनुवृत्तावपीति । अत इति ना-
 नुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्यात् राज्ञातोराकारस्याप्ये-
 स्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः । अत इति राजादिवातो न सम्भव्यते, अ-
 सम्भवादिति यावत् । टु भ्राज टु भ्राष्ट टु भ्लाष्ट दीप्ताविति । टु रिक् 'ट्वितोऽथुच्' इत्ये-
 तदर्थः । अनुदात्तेत इति । 'एते प्रथ' इति शेषः । ननु पूर्व चवर्गान्तेष्वनुवातेषु भ्राज-
 तेः पाठात् पुनरपि तस्येह पाठः किमर्थं इत्यत आह—भ्राजतेरिति । तर्हि 'एज् भ्रजे
 भ्राज दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्व पाठो षर्थ इत्यत आह—पूर्वपाठस्त्विति । पत्राभावार्थ
 इति । 'व्रथभ्रजे'ति षत्वविधौ भ्रजेर्ग्रहणाऽभावाच्च इत्यर्थः । ननु पूर्व पठितस्यापि
 षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमिष्यत आह—तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । एवाभ्या-
 सलोपयोः पाञ्चिकत्वाद्वाह—भ्रजे वभ्राजे इति । द्वावपीमाविति । द्वितीयतृतीयावित्यर्थः
 ननु 'विष्णती' एषत्र कथं षत्वम्? केवलद्वन्वाऽअन्तसादित्वाऽभावेन अचोपदेशतया
 आदेशसकारवाभावात्, अवध्वनतीत्यत्र ह्रस्वकार्त्तव्या परस्वाभावान्न षत्वस्य
 प्रसक्तिः । 'सापदाद्यो'रिति निषेधाच्चेत्यत आह—वैश्व स्वन इतीति । तत्र चकारेण
 अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भावः । फणाद्यो गता इति । ध्वनतेः प्रागिति शेषः तत-
 स्त्वनेन फणादिकार्यमिति भावः । तद्वाह—दध्वनतुरिति । षम ह्रमेति । चोपदेशौ ।
 तस्तामेति । सत्वे सति टुल्लभनिवृत्तिरिति । तैक्ष्ण्यमिति । तीक्ष्णोभवनमित्यर्थः । टल
 ट्वल वैकल्ये इति । वैकल्यं भवादिजमितो व्यग्रीभावः । पल गन्धे इति । जोषदेशोऽ

संस्त्यानं संचातः । बन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते । कौलति । चुकोक । ८४३ शक
 ८४४ हुक ८४५ पल्लु गतौ । शशाल । जुहो । पपात । पेततुः । पतिता ।
 २३५५ पतः पुम् ७ । ४ । १९ ॥ अङि परे । अपसत् । 'नेर्गद्-' (सू २२८५)
 इति णस्वम् । प्रपयपसत् । ८४६ क्वथे निष्पाके । कथति । चक्राय । अक्वयोत् ।
 ८४७ पथे गतौ । अपथीत् । ८४८ मये बिकोढने । मेयतुः । अमथीत् । ८४९
 दुवम् उद्गिरणे । इहैव निपातनात् ऋन् इत्यमिति सुधाकरः । ववाम । ववमतुः ।
 वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ तु वेमतुरित्याद्यप्पुदाहतम् । तद्भाष्यादौ
 न दृष्टम् । ८५० अमु चकने । 'वा आश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा । अम्यति-
 अमति । आम्यति' इति दिवादौ वक्ष्यते । २३५६ वा जुध्रमुत्रसाम् ६।४।
 १२४। एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति छिटि सेटि थलि च । अमनुः बभ्र-
 मतुः । अभ्रमीत् । ८५१ ऋर सञ्चकने । अक्षारोत् ।

अथ द्वाबनुदात्तौ । ८५१ षह मर्षणे । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति
 षस्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तोषसह-' (सू २३४०) इति वा इट् ।
 इडभावे ङःषधस्वष्टुःवडलोपाः । २३५७ सहिवहोरोदवर्णस्य ६।३।११२ ॥

यम् । गन्धः—गन्धक्रिया । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः ।
 पल्लुधातुस्तत्त्वर्गप्रथमान्तः सेट्कः । लुङि लृट्स्वात् षरेरङि कृते अपत् अत् इति
 स्थिते—पतः पुम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—अङि परे इति । 'ऋडशोऽङि' इत्यतः
 तबनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादङि परे इति कलितम् । पुमि मकार इत् उच्चा-
 रणार्थः । मिस्वादन्यादृचः परः । तदाह—अपसदिति । कथे निष्पाके इति । जळञोरष्टु-
 तादीनां पादभागादिशोषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः । अकथीदिति । एदित्वाच्चवृद्धिः ।
 एवं अमथीत् । दु वम् उद्गिरणे इति । दुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति
 क्त्वायामिड्विकल्पो न । 'गृ निगरणे' इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्मान्नातोदयुटि
 'ऋन् इडातोः' इति इत्वं बाधित्वा परस्वात् 'सार्वधातुक' इति गुणे सति 'उद्गिरण'
 इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह—इहैवेति । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनाथ इति
 सुधाकरो मन्यते । अमु चलने इति । वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः । अथयार्थज्ञानेऽप्ययम् ।
 'उदितो वे'ति क्त्वायामिड्विकल्पार्थमुदिश्वम् । वा जुध्रमु । 'अत एकहल्प्रत्यये'
 इत्यतो छिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेद्धौ' इत्यतः एदिति
 'गमहन' इत्यतः कि नीति च । तदाह—एषामिति । अभ्रमीदिति । 'ह्यपन्ते'ति न
 वृद्धिः । अक्षारीदिति । 'अतो वरान्तस्य इति वृद्धिः ।

षह मर्षणे इति । अपराधे सःषपि कोपाऽनाविष्करणं मर्षणम् । इडभावे इति । सह-
 ता इति स्थिते 'हो ङः' इति ङस्वं 'क्षयस्तयोः' इति तकारस्य चःश्चम् । षश्च ष्टुत्वेन

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याद्धलोपे सति । २३५८ सोढः ८। ३। ११५ ॥ सोढूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात् । परिसोढा । २३५९ सिवादीनां वाङ्मयवायेऽपि ८। ३। ७१ ॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादङ्मयवायेऽपि । पर्द्वषहत । पर्द्वसहत । ८५३ रमु क्रीडायाम् । रेमे । रेमिषे । रन्ता—रंस्यते । रंसोष्ट । अरंसत ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । ८५४ षट् लु विशरणगत्यवसादनेषु । २३६० पात्राभ्मास्थाग्नादाणदृश्यति सति शब्दसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छ-
पश्यच्छब्धौशीयसीदाः ७। ३। ७८ ॥ पादीनां पिबादयः स्युरित्संकशकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद । सेदतुः । सेदिथ—सस्येति । सत्ता । सत्स्यति । लु-
दिस्वादङ् । अद्यदत् । 'सदिप्रतेः' (सू २२७१) । निषीदति । न्यषीदत् । २३६१

ढः । 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः । सडा इति स्थितम् । सद्भिर्बोः । ढलोपे इति । 'ढलोप' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'रलोप' इति तु नानुव-
र्तते, असम्भवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्त्वे सोढेतिरूपम् । 'परिसोढे'त्यत्र
'परिनिविभ्य' इति षत्वे प्राप्ते । सोढः । 'सोढ' इति सहेरोवसम्पन्नस्य षष्ठ्यन्तम् ।
'सहेः साढः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'न रपर' इत्यतो नेति ।
'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । तदाह—सोढरूपस्येत्यादिना । सिवादीनाम् । 'परिनिविभ्यः'
इति सूत्रादुत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह—परिनिविभ्यः परेषामिति । 'सिबुसहसुट्स्तुश्वजा'
मिति शेषः । रमु क्रीडायामिति । नायमुदितिति भावः । केचित्तु उदितं मत्वा 'उदितो
वा' इति वत्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम् । कटि क्रादिनियमादित् ।
तदाह—रेमिषे इति ।

अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । षट् लुघातुः षोपदेशः अ-
निट्कम् । कटि शपि सद् अ ति इति स्थिते — पात्राभ्मा । पा घ्रा भ्मा स्थाग्ना दाण्
इति अति सति शब्द सद् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीबहुवचनम् । पिब जिघ्र धम तिष्ठ मन
यच्छ पश्य ऋच्छब्धौशीय सीद एषां द्वन्द्वात् प्रथमाबहुवचनम् । यथासङ्ग्यमादेशाः ।
'सिबुबलमु' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श्चासौ इत्येति कर्मधारयः । अङ्गाक्षिसप्रश-
यविशेषणत्वात् तदादिविधिः । तदाह—इत्संज्ञकेति । ससादेति । इत्संज्ञकशकारादिप्र-
त्ययाऽभावात् न सीदादेशः । श् इत् यस्य सः शित् । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु
पाधातोः कर्मणि कटि एषि आहोपे 'पपे' इत्यत्रापि पिबादेशः स्यादिति बोध्यम् ।
अलि क्रादिनियमप्राप्तस्य इट्ः 'उपदेशोऽश्वतः' इति निषेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेत् ।
तत्र इट्पक्षे 'अलि च सेटी'त्येवाभ्यासलोपौ । तदाह—सेदिथ । सस्येति । सेदिव,
सेदिम । क्रादिनियमादित् । न्यषीददिति । 'प्राक्सितादङ्मयवायेऽपि' इति परबम् ।

सदेः परस्य लिटि ८ । ३ । ११८ ॥ सदेरभ्यासात्परस्य षत्वं न स्याल्लिटि । निषसाद । निषेदतुः । ८५५ शद्लृ शातने । विशीर्णतायामयम् । शातनं तु विषयतया निर्दिश्यते । २३६२ शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥ शिङ्गाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद । शोदतुः । शोदिथ-शशत्ये । शत्ता । अशदत् । ८५६ कुश आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः कसः । अकुक्षत् । ८५७ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु । कोचति । चुकोच । ८५८ बुध अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । ८५९ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । रोहति ।

‘निषसादे’त्यत्र अभ्यासात् । परस्य ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति षत्वे प्राप्ते—सदेः परस्य । ‘न र पर’ इत्यतः नेत्यनुवर्तते । ‘मूर्धन्य’ इत्यधिकृतम् । सदेरित्यवयवषष्ठी । परषाब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य षत्वं नेति लभ्यते । फलितमाह—सदेरभ्यासात्परस्येति । शद्लृ शातने इति । ननु शङ्कातोरस्मात् हेतुमण्यन्तात् स्युटि ‘शदेरगतौ लः’ इति वकारस्य तकारे शातनशब्दः । तथा च शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति फलति । एवं च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वच्यमाणमुदाहरणं कथमित्यत आह—विशीर्णतायामिति । विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमणिजिह्वत आह—शातनं तु विषयतयेति । विपूर्वात् ‘षिञ् चन्धने’ इत्यस्मात् विषयशब्दः । अविनाभावेनेत्यर्थः । प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्याऽसम्भवात् शातननिर्देशः । प्यर्थस्याऽविच्छित्त्वात् विशरणमेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत् । शदेः शितः । ‘अनुदात्तङितः’ इत्यस्मादात्मनेपदमित्यनुवर्तते । श इत् यस्य सः शित् । शप् विवक्षितः । शिति विवक्षिते सतीत्यर्थः, तिङ्पुत्तेः पूर्वं सार्धधातुकाश्रयस्य शपोऽसम्भवात् । तदाह—शिङ्गाविन इति । शित् भावी भविष्यन् यस्य स्मात्स शिङ्गावी तस्मादित्यर्थः । शीयते इति । शपि शदेः शीयादेशः । विशीर्यतीत्यर्थः । शीयेते शीयन्ते इत्यादिः । शिङ्घ्रिषयादित्युक्तेल्लिटि नात्मनेपदम् । ‘इत्संज्ञकशकाराद्’वित्युक्तेर्न शीयादेशः । तदाह—शशादेति । अनिट्कोऽयम् । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः ‘उपदेशोऽभवत्’ इति निषमात्थलि भारद्वाजनियमात् । वेट् । तदाह—शोदिथ शशत्येति च । इट्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येवाभ्यासलोपाविति भावः । शोदिव । शोदिम । क्रादिनियमादिट् । अशददिति । लुदिश्वाङ्किति भावः । कुशधातुरनिट्कः । चुक्रोशिव । क्रादिनियमात्थलि निष्यमिट् । अजन्ताऽकारवशाभावाच्च भारद्वाजनियमः । चुक्रुशिव । चुक्रुशिम । क्रोष्टेति । ब्रह्मादिना शस्य षत्वे ण्डत्वेन तकारस्य टः । च्लेः कसः शते । इगुपञ्चलन्तत्वादिति भावः । अकुक्षदिति । ब्रह्मादिना शस्य षः । ‘षढोः’ इति षस्य कः, सस्य षत्वम् । किरवाच्च गुणः । कुच सम्पर्चनेति । ‘कुच शब्द’ इति पठितस्य पुनरिह पाठः सम्पर्चनादावेव उबलादिकार्यणप्रत्ययार्थः । अर्थनिर्देशः क्वचित्पाणिनीय इति भूषातौ प्रपञ्चितम् । बुध अवगमने इति । सेट्कोऽयम्, अनिट्सु इयन्विकरणस्यैव बुधेर्ग्रहणात् । तदाह—बोधितेति ।

बरोह । बरोहिय । रोडा । रोहयति । अरुक्षत् । ८६० कश्च गतौ । अकासीत्-
अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः समाप्तः ।

अथ गूढत्यन्ताः स्वरितेतः । ८६१ हिक्क अण्यक्ते शब्दे । हिक्कति-हिक्कते ।
८६२ अञ्चु गतौ याचने च । अञ्चति-अञ्चते । अञ्चु इत्येके । अञ्चि इत्यपरे ।
८६६ टु याच याचमायाम् । याचति-याचते ८६४ रेह परिभाषणे । रेटति ।
रेटते । ८६५ चते ८६६ चदे याचने । चचात्—चेते । अचतीत् । चचाद—
चेदे । अचदीत् । ८६७ प्रोथ पर्याप्तौ । पुप्रोथ । पुप्रोथे । ८६८ मिह ८६९
मेह मेधाहिंसनयोः । मिमेह—मिमिदे । यान्ताविमौ इति स्वामी । मिमेथ । धा-
न्तौ इति न्यासः । ८७० मेध सङ्गमे च । मेधति । मिमेधे । ८७१ णिह ८७२
णेह कृत्सासञ्जिकर्षयोः । निनेह । निनिदतुः । निनिदे । निनेदे । ८७३ श्रुधु ८७४
श्रुधु उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति-शर्धते । शर्दिता । मर्धति-मर्धते । ८७५
बुधिर् अवबोधने । बोधति—बोधते । इरित्वादङ्वा । अबुधत्—अबोधीत्—अ-
बोधिष्ट । ‘दीपजन—’ (सू २३२८) इति चिण्टु न भवति । पूर्वोत्तरसाहचर्येण
दैवादिकस्यैव तत्र प्रहणात् । ८७६ उबुन्दिर् निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
उबुन्दि । अबुदत्—अबुन्दोत् । ८७७ वेणु गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रप्रहणेषु ।

अबोधीत् । बहुधातुरनिट्कः । क्वादिनियमास्यस्यपि नित्यमिट् । अजन्तोऽकारवशा-
भावात् न भारद्वाजनिषमः । रोडेति । लुटि तासि गुणे ढस्वधस्वण्डस्वढलोपाः । रोक्ष्य-
तीति । लुटि स्ये ढकषाः । अरुक्षदिति । इगुपञ्चशक्तन्तत्वात् बसे ढकषाः किश्वाञ्च
गुणः । वृदिति । ‘उवलितिकसन्तेभ्यः’ इति उत्तरावधेरपि कसेग्रहणादेव सिद्धेः
वृत्करणं स्पष्टार्थमिषाहुः । इति उवलाङ्घवः ।

गूढत्यन्ता इति । ‘गूढ संवरणे’ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । चते चदे याचने । अचती-
दिति । एविक्षाञ्च वृद्धिः । एवमचदीत् । बुधिर् अवबोधने इति । ‘बुध अवगमने’ इति
केवलपरस्मैपदी गतः स तु उवलाङ्कारार्थः । अयं तु इरिस् स्वरितेत् । अनिटसु
रयन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट् । अबुधदिति । इर इर्येऽपि तद्वयवस्य इकारस्य प्रत्ये-
कमिश्वाभावाच्च जुम् । स्वरितेश्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव, स्वरितेषु पाठसा-
मर्थ्यात् , वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमिच्चेऽपि न जुम् । ‘इदितो जु’मित्यत्र कर्मधार-
यमाभिरय इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नृनिश्चयेः । पूर्वोत्तरेति । जनपूरिषाहचर्येणेत्यर्थः ।
उबुन्दिरिति । आद्य ढकार इत् ‘उदितो वे’ति क्वाद्यामिड्विकल्पार्थः । अबुददिति ।
इरिष्वान्ङि ‘अनिदिता’मिति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमिस्संज्ञाविरहात् ,
‘अनिदिता’मित्यस्य इत्संज्ञकेकारान्तमिष्टानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुबोद्धरे
स्थितम् । वेणु गतीति । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं प्रहणं वादित्रप्रहणम् । खजुधातुरुदित् ।

वेणति-वेणते । नान्तोऽप्ययम् । ८७८ खनु अवदारणे । खनति-खनते । २३६३
 गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कर्यनङि ६ । ४ । ९८॥ एवामुपधाया लोपः
 स्यादजादौ क्विति न त्वङि । चखनुः । 'ये विभाषा' (सू २३१९) । खयात्-
 खन्यात् । ८७९ चीवृ आदानसंवरणयोः । चिचीव-चिचीवे । ८८० चाय पूजानि
 शामनयोः । ८८१ व्यय गतौ । अव्ययीत् । ८८२ दाष्ट दाने । ददाश-ददाशे ।
 ८८३ भेषृ भये । गतौ इत्येके । भेषति-भेषते । ८८४ भ्रेषृ ८८५ भ्लेषृ गतौ ।
 ८८६ अस गतिदीप्त्यादानेषु । अषति-अषते । आस-आसे । अयं पान्तोऽपि ।
 ८८७ एषश बाधनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं प्रथमम् । एषति-एषते । ८८८ ऋष
 कान्तौ । 'वा आश-' (सू २३२१) इति यन्वा । ऋषति-ऋषति । लेषे ।
 ८८९ चष भक्षणे । ८९० छष हिंसायाम् । चच्छषतुः । चच्छषे । ८९१ झष
 आदानसंवरणयोः । ८९२ झक्ष ८९३ झलक्ष अदाने । भक्ष इति मंत्रेयः । ८९४
 दासु दाने । ८९५ माह माने । ८९६ गुह संवरणे । २३६४ ऊदुपधाया गोहः
 दाहा ८९॥ गुह उपधाया ऊस्याद्गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूदति-गूदते ।
 ऊदित्वादङि । गूहिता-गोडा । गूह्यति-गोदयति । गूहेत् । गुह्यात् ।

कथायामिड्विकल्पः । गमहन । उपधाया इति । ऊदुपधायाः' इत्यतः तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । अजादाविति । 'अचि शनुधारिव' इत्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य अङ्गा-
 चिसप्रत्ययविशेषणतया तदादिविधिलाभ इति भावः । किङ्करीत्युक्तेः चखानेत्यत्र
 नोपधालोपः । अनङोति किम् । अगमत् । चयने । चयनाते इत्यादि । व्यय गताविति ।
 अयं वित्तस्यागोऽपि, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । अव्ययीदिति । ह्ययन्तेति न वृद्धिः ।
 चष भक्षणे इति । चचाष, चेषतुः । छष हिंसायामिति । वैरूप्यसम्पादकादेशादित्वादेश्वा-
 भ्यासलोपो न । तदाह-चच्छषतुः इति । गुह संवरणे इति । ऊदुपधोऽयम् । ऊदित् ।
 ऊदुपधायाः 'गोह' इति कृतलघूपधगुणस्य गुहेर्निर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति ।
 अचि शनुधारिव इत्यतः अनुवृत्तस्य अचीत्यस्य अङ्गाचिसप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिवि-
 धिः । तदाह-गुह उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्य-
 र्थः । गुणापवादः । जुगूह । गुणहेताविति किम् । जुगुहतुः । जुगुहुः । जुगुहे । जुगुहाते ।
 जुगुहिरे । जुगुहिथ-जुगोह । ढत्वभ्रवट्त्वढलोपाः । जुगुहथुः । जुगुह । जुगुहिषे-
 जुगुषे । ढत्वभ्रवट्त्वढलोपाः । जुगुहाथे । जुगुहिष्वे-जुगुद्वे । जुगुह । जुगु-
 हिव-जुगुह । जुगुहिम-जुगुह । जुगुहे । जुगुहिवहे-जुगुह्वे । जुगुहिमहे-जुगुह्वहे ।
 इति लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि ङट्पठे ऊवे रूपमाह-गूहितेति । इडभावे अजा-
 दिप्रत्ययाऽभावात् ऊवाऽभावे गुणे ढत्वभ्रवट्त्वढलोपेषु रूपमाह-गोदिति । लुटि
 ह्ये ङट्पठे ऊवे रूपमाह-गूह्यतीति । इडभावे तु गुणढत्वभ्रवट्त्वढलोपेषु रूप-

अगूहीत । इडभावे कसः । अघुक्षत । २३६५ लुग्वा दुहदिदल्लिहगुह्यामात्म-
नेपदे दन्त्ये ७।३।७३॥ एषां कसस्य लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वधत्वढत्वढलो-
पदीर्घाः । अगूढ-अघुक्षत । 'कसस्याचि' (सू २३३७) इत्यन्त्यलोपः । अघुक्षा-
ताम् । अघुक्षन्त । अगुहहि-अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।

अयाजन्ता उभयपदिनः । ८९७ भ्रिज सेवायाम् । भ्रयति—भ्रयते । शिश्रि-
यतुः । भ्रयिता । 'णिश्रि—' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् । ८९८
भृज् भरणे । भरति । बभार । वभ्रतुः । बभर्भ्य । बभृव । बभृषे । भर्ता । २३६६

माह-वोक्ष्यतीति । गूहिष्यते, घोच्यते इत्यप्युदाहार्यम् । गूहतु । गूहताम् । अगूहत् ।
अगूहत । गूहेदिति । 'गूहेते'त्यपि ज्ञेयम् । गुह्यादिति । आर्शार्लिङि अजादिप्रत्ययाः
भावादूर्ध्वं न । किञ्चान्न गुणः । लुङि इटपक्षे सिङलोपे उत्त्वे रूपमाह—अगूहीदिति ।
अगूहिष्टाम् । अगूहिषुरित्यादि । इडभावे कसः इति । इगुपक्षालन्तस्वादिति भावः ।
अघुक्षदिति । ढत्वभभावकत्ववश्वानि । अघुक्षाताम् । अघुक्षन्निःस्यादि । लुङस्तङि
विशेषमाह—लुग्वा दुह । दन्त्ये तड्डीति । दन्त्यादौ तङ्गीत्यर्थः । प्रत्ययाऽदूर्ध्वान्तरास-
वादेशोऽयं लुक् । अगूढेति । अगूह् स त इति स्थिते कसस्य कित्त्वेन गुणहेतुस्वाभा-
वाद्वाजादिस्वाभावाच्च ऊर्वाभावे कसलुकि अगूह् त इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—
ढत्वधत्वढत्वढलोपदीर्घा इति । अघुक्षतेति । कसलुगभावे ढत्वभभावकत्ववश्वानीति
भावः । अघुक्षातामिति । ष्लेः कसादेशे कसस्य किञ्चेन गुणहेतुस्वाभावादूर्वाभावे
ढत्वभभावकत्ववश्वेषु कृतेषु 'कसस्याचि'त्यन्त्यलोपे अतः परस्वाभावादातो ङित
इति न भवतीति भावः । अघुक्षन्तेति । ऋस्य अजादिस्वाभावात्तस्मिन्परे कसस्य
अन्त्यलोपाभावादतः परस्वाऽभावात् 'आत्मनेपदेष्वनत' इत्युदादेशो न भवति
कृते तु ष्लोऽन्नादेशे कसस्याऽन्तलोप इति भावः । अघुक्षथाः । अघुक्षायाम् । अघुक्ष-
ध्वम् । अघुक्षि । इति रूपाणि सिद्धवत् कृत्याह—अगूहदीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरस्वात्
कसस्य लुकि अजादिप्रत्ययाभावात् ऊर्वाभावे रूपम् । अघुक्षावदीति । कसलुगभावे
ढत्वभभावकत्ववश्वानि । अतो दीर्घश्च । अघुक्षामदीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरस्वाऽभा-
वाच्च कसलुक् । इति गूह्यन्ताः स्वरितेतः ।

उभयपदिन इति । अस्वादिति भावः भ्रिज्धातुः सेट् । शिश्रियतुरिति । किञ्चान्न
गुणः । इयङ् । शिश्रियुः । शिश्रियथ । शिश्रियथुः । शिश्रिय । शिश्राय-शिश्रय । शि-
श्रियिव । शिश्रियिम । शिश्रिये । शिश्रियाते । शिश्रियिरे । शिश्रियिषे । शिश्रियाथे ।
शिश्रियिद्वे-शिश्रियिष्वे । शिश्रिये । शिश्रियिवहे । शिश्रियिमहे । श्रियेति । अश्रि-
ष्यति । श्रियिष्यते । श्रयतु । अश्रयताम् । अश्रयत् । अश्रयत । श्रयेत् । श्रयेत ।
श्रीयात् । श्रियिषीष्ट । लुङि विशेषमाह—णिश्रीति । अशिश्रियदिति चङ्गीति द्वित्वम् । अ-
शिश्रियत । अश्रियिष्यत्-अश्रियिष्यत । भृज् चातुरनिट् । भरतीति । भरते इत्यपि

ऋद्धनोः स्ये ७।२।७०॥ ऋतो हन्तेष्व स्यस्य इट् स्यात् । भरिष्यति । २३६७
 रिङ् शयगिलङ्धु ७।४।२८॥ शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिनादेशः
 स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्याद्दीर्घो न । भ्रियात् । २३६८ उश्च १।२।१२॥
 ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् ।
 अभाषीत् । अभाषीम् । अभाषुः । २३६९ ह्रस्वादङ्गात् ८।२।२७॥ सिचो लोपः
 स्याज्झलि । अभृत । अभृषाताम् । अभरिष्यत् । ८९९ ह्रज् हरणे । हरणं

ज्ञेयम् । बभ्रुरिति । किरवाज्ज गुणः । यण् । बभ्रुः । थलादौ 'एकाच' इति नेट्, कृषभृ-
 वृस्तुदुस्तुभुषु लिट्यपि तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः । थलि 'अष्टस्तास्व'दिति निषेधाच्च, ऋवृन्ते-
 पु भारद्वाजमतेऽपि थलि निषेधाच्च । तद्वाह—वमर्थेति । बभ्रथुः । बभ्र । बभार—बभर ।
 इति सिद्धवत्कृष्याह—बभ्रुवेति । बभ्रुम । बभ्रे । बभ्राते । बभ्रिरे । इति सिद्धवत्कृ-
 ष्याह—बभ्रुवे इति । बभ्राथे । बभ्रुव् । बभ्रे । बभ्रुवहे । बभ्रुमहे । लुटि स्ये ह्णिन-
 वेधे प्राप्ते—ऋद्धनोः । ऋत् हन् अनयोर्द्धन्द्वात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'स्ये' इति षष्ठ्यर्थे
 सप्तमी । 'आर्द्धधातुकस्ये'दित्यतः इङिःपनुवर्तते । तद्वाह—ऋत इत्यादिना । 'एका-
 च' इति ह्णिनवेधस्यापवादः । भरिष्यतीति । भरिष्यते । भरतु । भरताम् । अभरत् ।
 अभरत । भरेत् । भरेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते—रिङ् शय । श
 यक् लिङ् एषां ह्रन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयड थि विङती'त्यतो यीति सप्तम्यन्त-
 मनुवृत्तं लिङो विशेषणम् । तदादिविधिः । शे तु यीति नान्वेति, असम्भवात् । नापि
 यकि, अथ्यभिचारात् । अतएव 'अकृषावर्धधातुकयो'रिष्यनुवृत्तमपि लिङ् एव विशे-
 षणम् । तद्वाह—शे यकीत्यादिना । ऋत इति । 'रीकृत' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'ऋत' इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति
 लभ्यते । आदेशो ङकार इत् । डिस्वात् अन्तादेशः । निदिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धे
 ङकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रियादिति वचय-
 माणमुवाहरणमयुक्तम्, कृते रिङि 'अकृषावर्धधातुकयो'रिति दीर्घप्रसङ्गादित्यत
 आह—रीङि प्रकृते इति । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिर्यर्थः स्यात्,
 'रीकृत' इत्येव सिद्धेः । अतो रिङि कृते सति न दीर्घइत्यर्थः । भ्रियादिति । भ्रियास्ता-
 मित्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते—उश्च । 'लिङ्सिच्चाचारमने-
 पदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते । 'इको झल्' इत्यतो झलिति च । तद्वाह—ऋवर्णादिति ।
 भृषीष्टेति । किरवाज्ज गुणः । अभाषीदिति । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरस्वम् । तङि तु
 अभृ स् त इति स्थिते—ह्रस्वादङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । 'झलो
 झलि' इत्यतो झलीति, 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभि-
 प्रेक्ष्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—सिचो लोपः स्याज्झलीति । ह्रस्वादिम् । अथोष्ट
 अङ्गादिम् । अलाविष्टम् । सिचः किम् । द्विष्टम् । द्विष्टम् । सुजन्तात्तरसप्तमौ ।

प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थ । जहिव । जहिषे । हर्ता । हरिष्यति ।
९०० घृञ् धारणे । धरति । अधार्षत् । अधृत् । ९०१ णीञ् प्रापणे । निनयिथ-
निनेथ । निन्यिषे ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । ९०२ घेट् पाने । धयति । २३७० आदेच
उपदेशोऽशिति ६।१।४५॥ उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्वं श्याज् तु शिति ।

अभृतेति । 'वक्ष इति सिचः किराच्च गुणः । 'झली'र्युक्तेः अभृषाताम् , अभृषतेत्यत्र
न सिञ्छोपः । अनतः परस्वात् सस्य अदादेशः । अभृथाः । अभृषाथाम् । अभृढवम्
अभृषि । अभृष्वहि । अभृष्महि । इधानुरनिट् । हरणं चतुर्विधमिथाह-प्रापणमित्या-
दि । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः । परस्वं
हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा । नाशयतीत्यर्थः । जहार । जहतुः ।
जहः । 'एकाचः' इति इणिवेषधस्य क्वादिष्वेव लिटि नियमितरवादिह थलि इटि प्राप्ते
'अचस्ताएवत्' इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण्-निषेध एव ।
तदाह—जहर्थेति । जहथुः । जह । जहार-जहर । इति सिद्धवरकुर्याह-जहिषेति । क्वादि-
नियमादिट् । जहिसि । जहिषे । क्वाडिनियमादिट् । जहाथे । जहिढवे—जहिष्वे । जहं ।
जहिष्वहे । जहिमहे । लुडादिषु भृञ् इव रूपाणि । घृञ् धातुरनिट् । हज् इव रूपाणि
णीञ् धातुरनिट् णोपदेशः । नयति-नयते । निनाथ । निन्यतुः । निन्युः । क्वादि-
नियमादिलिटि इट् । थलि तु 'अचस्ताएवत्' इति इणिवेषधस्य भारद्वाजनियमादिङ्-
विकल्प इत्यभिप्रेत्याह—निनयिथ निनेथेति । निन्यिषे । निन्याथे । निन्यिढ्वे—
निन्यिष्वे । निन्ये । निन्यिवहे । निन्यिमहे । नेता । नेष्यति । नेष्यते । नयतु ।
नयताम् । अनयत् । अनयत । नयेत् । नयेत । नीयात् । नेषीष्ट । अनेषीत् । अनेष्ट ।
अनेष्यत् । अनेष्यत । इत्यजन्ता षष्ठ्यपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अभिभवे इत्येतत्पर्यन्ता' इति शेषः । घेट् पाने इति ।
स्तनंधयी'र्यादौ लीबर्थं दिश्वम् अवयवे दिश्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति
हरदत्तः । आदेचः । एजन्तस्य धातोरिति । 'लिटि धातोः' इत्यतः धातोरित्यनुवृत्तं एवा
विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । न तु शितीति । श् चासौ इष्वेति कर्मधारयास-
प्तमी, प्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविधिः, इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते ।
'व्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या प्रत्यये इति
विशेष्यलाभः । 'अशिते'ति न पयुंदासः । तथा सति शिञ्जिन्ने 'प्रत्यये' परे इत्यर्थः
स्यात् । ततश्च 'सुगलः' इत्यत्र ग्लैधातोः 'आतश्चोपसर्गो' इति कप्रत्ययो न श्यात्,
कप्रत्ययनिमित्तमाश्रयम्, आदन्ताप्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । 'शिति नेति' प्रसूज्य-
प्रतिषेधे तु आश्रयस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् प्रथममाश्रये कृते
कप्रत्ययः सूपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रये ग्लैधातोर्भावे लिटि 'भावकर्मणोः' इति

२३७१ आत औ जलः ७। १। ३४ ॥ आदन्तादातोर्णक औकारादेशः स्यात् ।
 दधौ । २३७२ आतो लोप इटि च ६।४।६४ ॥ अजाद्योर्धधातुकयोः क्विदिटोः
 परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परवाल्लोपे प्राप्ते 'द्विर्वचनेऽचि' (सू २२४३) इति
 निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः । दधतुः । दधुः । दधिथ-दधाय । दधिव ।
 दधिम । धाता । २३७३ दाधा ध्वदाप् १। १। २० ॥ दाहपा धाहपाश्च धातवौ

तद्धि एशि आश्वे आतो लोपे 'जाले' इति न सिध्येत्, एशः शिश्वेन तस्मिन्परे आ-
 श्वस्य विषेधात् । अतः कर्मधारयमाश्रित्य ह्रस्वञ्जकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थ आ-
 श्रितः । एवं च पर्युदासेऽपि न चतिः । ह्रस्वञ्जकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते ह्रस्वा-
 श्रयणेन सुगल इत्यत्र कप्रत्ययाप्रागेव आश्वोपपत्तेः । उपदेशे किम् ? चेता, स्तोता ।
 धातोः किम् ? गोभ्याम् । 'गमेढोः' इति ङोप्रत्ययोपदेशात् उपदेशे यः एच् तदन्त-
 र्धात् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेढादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमाश्वमिति
 न शङ्क्यम्, 'उदीर्चा माह' इति निदर्शने 'नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापना-
 दित्यास्तां तावत् । तथा च प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा भ इति स्थिते—आत औ ।
 औ इति लुप्तप्रथमाकम् । अङ्गस्येष्ट्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'आत' इति त-
 द्विशेषणम् । तदन्तविधिः । तदाह—आदन्तादातोरेति । जल् प्रकृतिश्च धातुरेवेति
 धातुग्रहणम् । तथा च जल और्वे वृद्धौ रूपमाह—दधाविति । दधा अनुसिति स्थिते
 अतो लोपः । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीङो युङि'त्यतः अचि विक्षतीति
 चानुवर्तते । अचीत्यार्धधातुकविशेषत्वात्तदादिविधिः । विक्षति अजाद्यार्धधातुके
 इति च आतो लोप इति लभ्यते । फलितमाह—अजाद्योरिति । इटः आर्धधातुकरवं तु
 तद्वचयवत्त्वाद्गोभ्यम् । विक्षतीति च इटो न विशेषणम्, इट्ग्रहणसामर्थ्यात् । इडित्य-
 नेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । अजायोः किम् ? ग्लैधातोः कर्मणि लटि
 चकि ग्लायते । आर्धधातुकयोः किम् ? यान्ति वान्ति । दधौ इत्यत्र तु कित्त्वाभा-
 वाच्चाखलोपः । सति तस्मिन् औत्वं न स्यात् । ननु धा अनुस् इति स्थिते द्वित्वात्प-
 रत्वादाह्लोपे सति एकाच्चाभावात् द्वित्वं न स्यादित्याहङ्क्य परिहरति—द्वित्वादित्यादिना । धेट्धातुरनिट् । आरह्वाजनियमात् थकि वेदित्याह—दधिथ दधाथेति । इट्
 पठे आह्लोपः । दधथुः । दध । दधौ । इति सिद्धत्वाद्दृश्याह—दधिवेति । वसि आश्वे क्रा-
 दिनियमादिटि आखलोप इति भावः । दधिमेष्यपि एवं ज्ञेयम् । धातेति । लुटि आश्वे
 तासादि इति भावः । धास्यति । धयतु । भययत् । भयेत् । आशीलिङि घुसंज्ञाकार्यं
 वचयन् घुसंज्ञां दर्शयति—दाधा ध्वदाप् । 'दे'त्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तयोः 'हुदाञ्
 दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयोः कृतास्त्वयोः 'दो अवखण्डने' 'देक् रण्णे' इत्यनयोः लाङ्-
 णिकयोश्च, 'धे'त्यनेन स्वाभाविकाऽऽकारान्तस्य 'हु धाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य,
 लाङ्णिकस्य 'धेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणे'ष्वविशेषः' इति परिभा-

बुसंज्ञाः स्युर्दादैपौ विना । २३७४ एलिङि ६। ४। ६७ ॥ बुसंज्ञानां मास्थादीनां
चैत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । घेयात् । घेयास्ताम् । घेयासुः । २३७५
विभाषा घेट्प्रत्ययोः ३। १। १५॥ आभ्यां च्लेशब्दवा स्यात्स्वर्तुवाचिनि लुङि परे ।
'चङि' (सू २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् । अदधताम् । २३७६ विभाषा ब्रा-
घेट्शाच्छासः २ । ४ । ७८ ॥ एभ्यः सिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अधात् ।
अधाताम् । अधुः । २३७७ यमरमनमातां सकञ्च ७। २। ७२॥ एषां सकृ स्या-
देभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । ९०३

षाबलात् तत्र दाम्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च । अत एव 'दो दद् घोः' इत्यत्र घेणि-
वृत्त्यर्थं दाम्रहणमर्थवत्, दधातेर्हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः । तदाह-दारूपा धा-
रूपाश्चेति । एलिङि । एरिति प्रथमान्तम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'धुमास्थागा-
पाजहातिसाम्' इत्यनुवर्तते । धुमास्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वात् । षष्ठीबहुवच-
नम् । तदाह-बुसंज्ञानां मास्थादीनामिति । किति लिङीति । 'दीङो युङि' इत्यतः । कितीत्य-
नुवृत्तेरिति भावः । ङितीति नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य ङित्वासंभवात् । लुङि
च्लेः सिचि प्राप्ते-विभाषा घेट् । 'च्लि लुङी' इत्यनुवर्तते । 'गिश्रिद्रुचुभ्यः' इत्यतः
कर्तरि चङिति च । तदाह-आभ्यामिति । घेट् श्वि आभ्यामित्यर्थः । अदधदिति ।
चङि द्वित्वे आखलोप इति भावः । अदधताम् । अदधन् । अदधः । अदध-
तम् । अदधत । अदधन् । अदधाव । अदधाम । चङभावपक्षे विशेषमाह-
विभाषा ब्रा । 'ण्यच्चत्रियार्ष' इत्यतः लुगित्यनुवर्तते । 'गातिस्था' इत्यतः 'सिचः
परस्मैपदेष्विति' । तदाह-एभ्य-इति । 'ब्रा गन्धोपादाने' 'घेट् पाने' 'शो तनू-
करणे' 'छो छेदने' 'घो अन्तकर्मणि' एषां समाहारद्वन्द्वारपञ्चम्येकवचनम् ।
शोप्रभृतीनां कृतात्त्वानां निर्देशः । घेट् 'गातिस्थाधुपा' इति निरयं प्राप्ते
अन्येषामप्राप्ते वचनम् । अधुरिति । 'उत्थपदान्तात्' इति पररूपम् । अधाः ।
अधातम् । अधात । अधाम् । अधाव । अधाम । सिचो लुग्भावपक्षे आह-
यमरम । यम, रम, नम, आत् एषां द्वन्द्वाषष्ठीबहुवचनम् । 'आ' इत्यनेन
आदन्तं गृह्यते । तदाह-एषां सकृ स्यादिति । सकि ककार इत्, अकार उच्चार-
णार्थः । किस्यादन्तावयवः । चकारेण 'इडश्यति' इत्यतः इङिति 'स्तुसुधूभ्य' इत्यतः
परस्मैपदेष्विति चानुकृत्यते । 'अञ्जेः सिची' इत्यतः सिचीति च । तच्च षष्ठ्या विष-
रिणम्यते । तदाह-एभ्यः सिच इट् चेति । अधासीदिति । धातोः सगागमः । सिच
इट्, ईट् । 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपः । अधासिष्टामिति । अपृक्तत्वाऽभावादीडभावाच्च
सिञ्जलोपः । सस्य षस्ये तकारस्य षट्स्वेन टः । अधासिषुरिति । अधासीः । अधासिष्टम् ।
अधासिष्ट । अधासिषम् । अधासिष्व । अधासिष्म । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगि-
दोर्विचित्र्यं एव, तथापि अधासिष्टमित्याद्यर्थम् आतः सगिद्विधानम् । समादीनां

ग्लै ९०४ ग्लै हर्षक्षये । हर्षक्षयो धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ—ज-
ग्लाय । २३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ङाङाङ् । घुमास्थादेरन्यस्य संयोगा-
देर्धातोरात् एत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत् । ग्लेयात् । अग्ला-
सीत् । म्लायति । ९०५ ध्यै न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । ९०६ द्वै स्वप्ने ।
९०७ ध्रौ तुप्तौ । ९०८ ध्यै चिन्तायाम् । ९०९ रै शब्दे । ९१० स्यै ९११ ह्यै
शब्दसङ्घातयोः । स्यायति । षोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं
तु तिष्ठयावति, अतिष्ठयदित्यत्र षत्वम् । ९१२ खै खदने । ९१३ क्षै ९१४ जै

तु अयंसीदित्यादौ हलन्तलङ्गवृद्धरभावार्थम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थश्च तदेतत् तत्तद्धा-
तुषु स्पष्टीभविष्यति । अघास्यत् । ग्लै ग्लै हर्षक्षये । धातुक्षय इति । बलक्षय इत्यर्थः ।
अनिटाविमौ । ग्लायतीति । अपि आयादेशः । शिक्षिषवस्वादाखं न । जग्लाविति ।
गलि आखे 'आत औ गलः' इति औभावे वृद्धिरिति भावः । अतुसादौ द्विस्वे कृते
आतो लोपः । जग्लतुः । जग्लुः । भारद्वाजनियमाथलि वेदित्याह—जग्लिथ जग्ला-
येति । इट्पक्षे आहोपः । जग्लथुः । जग्ल । जग्लौ । जग्लिव । जग्लिम । ग्लाता ।
ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लयेत् । आशीर्लिङि आखे कृते ग्ला यात्
इति स्थिते—वाऽन्यस्य । आर्द्धधातुक इत्यधिकृतम् । 'एर्लिङि' इत्यनुवर्तते । 'ए'रि-
ति प्रथमान्तम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यतः 'आत' इत्यनुवर्तते । कस्मादन्यस्ये-
त्यपेक्षायां घुमास्थागापाजहातिसां हलीति प्रकृतस्वात्तेभ्योऽन्यस्येति लभ्यते । तद्वा-
ह-घुमास्थादेरित्यादिना । कितीति । 'दीङो युङचि ङिङिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । ङितीति तु नानुवर्तते, लिङार्द्धधातुकस्य ङित्वाऽसम्भवात् । अग्लासोदिति ।
'यमरमे'स्याहन्तस्वात् सगिटौ । अग्लासिष्टाम् । अग्लासिषुरित्यादि । अग्लास्यत् ।
ग्लायतीति । ग्लैधातोर्निव रूपानीति भावः । ध्यै न्यक्करणे इति । यकारभ्योऽयम् ।
इत आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रथ्येतव्यानि । रै 'शब्दे'
इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आशीर्लिङि 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इत्येवं न भव-
ति, तेन रायादित्यादि रूपमिति विशेषः । स्यै ह्यै इति । षोपदेशेषु स्याधातोः पर्यु-
दासादाद्यो ऋषोपदेशः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । तकारस्य टुञ्जसम्पन्नटकारनिर्देशः ।
सत्वे कृते इति । 'घात्वादे'रिति पश्य सकारे सति निमित्ताऽपायात् टुञ्जनिवृत्तिरिति
भावः । तिष्ठयासतीति । ह्येधातोः कृतसत्वात् सनि आखे स्या स इति सञ्जन्ता-
च्छटि तिपि अपि 'सन्त्यङाः' इति द्विस्वे 'शपूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ
'तास्य'सति' इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वे सकारस्य हणः परस्वा-
दादेशसकारस्वाच्च षत्वे 'तिष्ठयासती'ति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्येवादेशस-
कारादित्वाऽभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । अतिष्ठयदिति । ह्येधातोः कृतसत्वात्
णौ आखे 'अर्तिङी' इति पुकि स्यापि इति ण्यन्तात् लुङि अङागमे तिपि 'इतश्च'

९१५ पै भये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । 'धुमास्था—' (सू २४६२) इत्यत्र 'विभाषा प्राधेत्—' (सू २३७६) इत्यत्र च स्यतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्वसिज्लुकौ न । सायात् । असासीत् । ९१६ कै ९१७ गौ शब्दे । गयात् । अगासीत् । ९१८ शौ ९१९ औपाके । ९२० पै ९२१ औवै शोषणे । पायात् । अपासीत् । 'धुमास्था—' (सू २४६२) इतीत्वं, तदपवाद 'एलिङि' (सू २३७४) इत्येत्वं 'गातिस्था' (सू २२२३) इति सिज्लुकू च न । पाहपश्य लाक्षणिकत्वात् । ९२२ छैवेष्टने । स्तायति । ९२३ छैवेष्टने । शोभायां च इत्येके । स्नायति । ९२४ दैप् शोषने । दायति । अघुत्वादेत्वसिज्लुकौ न । दायात् । अदासीत् । ९२५ पा पाने । 'पाप्राप्ता—' (सू २३६०) इति पिबादेशः । तस्यादन्तत्वाकोपधागुणः । पिबति ।

इति इकारलोपे 'णिश्चिदसुभ्यः' इति च्लेश्चिङि 'णेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वे 'चङि' इति श्यप् इत्यस्य द्वित्वे 'क्षपूर्वा' इति सकारयकारपकाराणां निवृत्तौ सस्यां 'सन्त्यतः' इति इणः परस्वादादेशसकारस्वाच्च सस्य षत्वे तस्य ष्टुत्वे अतिष्टपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारस्य स्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । जजौ ससाविति । जैधातोः पैधातोश्च णलि आस्ये द्वित्वाद्दौ बृद्धिरिति भावः । ननु 'एलिङि' इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीलिङि 'सायादि'त्यत्र एत्वं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीत् असासिष्टामित्येव इत्येते । तत्र 'विभाषा प्राधेत्काच्छासः' इति सिचः पाङ्गिके लुकि असात् असातामित्यपि प्रसज्येतेत्यत आह—धुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति । 'षो अन्त कर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभाषा प्राधेत्' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । पै औवै शोषणे । पायति । बायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्यर्थमोदितम् । ननु पैधातोः कर्मणि लिट् यकि आस्ये पायते इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीलिङि पायात् इत्यत्र 'एलिङि' इति एत्वं स्यात्, तथापि 'धुमास्थागापाजहातिसाम्' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि 'अपासी' इत्यत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुकि 'यमश्म' इति इटः अभावात्सन्धियोगक्षिप्तः सगपि न स्यादित्यत आह—धुमास्थेतीत्वमित्यादिना । पारूपस्येति । उदाहृतसूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया आदन्तत्वेन उपदिष्टस्येव पैधातोर्ग्रहणम्, नतु पैधातोः कृतत्वस्येति भावः । एवञ्च प्रकृते पैधातोराशीलिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । छैवेष्टने इति । षोपदेशोऽयम् । कृतष्ट्वनिर्देशः सस्ये कृते ष्ट्वनिवृत्तिः । तदाह—स्तायतीति । षोधातुरपि षोपदेशः । कृतष्ट्वनिर्देशः सस्ये कृते ष्ट्वनिवृत्तिः । तदाह—स्नायतीति । दैप् शोषने । अघुत्वादिति । घुसञ्ज्ञाविधौ दाब्दैषौ विनेत्युक्तेरिति भावः । पा पाने । पिबादेश इति । 'शिद्विषय' इति शेषः । तस्येति । पिबादेशस्य अदन्तत्वात् न लघूपधगुण इति

पेयात् । अपात् । ९२६ घ्रा गन्धोपादाने । जिघ्रति । घ्रायात्—घ्रेयात् । अघ्रात्—
अघ्रासीत् । ९२७ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः धमति । ९२८ घ्रा गतिनिवृत्तौ ।
तिष्ठति । 'स्थादिष्वभ्यासेन'—(सू २२७७) इति षत्वम् । अधिष्टातौ 'उपसर्गात्'—
(सू २२७०) इति षत्वम् । अधिष्टाता । स्थेयात् । ९२९ म्ना अभ्यासे । मनति ।
९३० दाण् दाने । प्रणियच्छति । देयात् । अदात् । ९३१ हृद् कौटिल्ये । हरति ।

भाष्ये स्पष्टम् । अनिडवम् । पपौ । पपतुः । पपुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्—पपि
थ—पपाथ । पपथुः । पप । पपौ । पपिव । पपिम । क्रादिनियमादिट् । पाता । पा-
स्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । आशीलिङि 'एलिङि' 'इत्येवमभिप्रेत्याह—पेया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह—अपादिति । अपाताम् । अपुः । अपाः ।
अपातम् । अपात । अपाम् । अपाव । अपाम् । अपास्यत् । घ्रा गन्धोपादाने । 'पाघ्रा-
ध्मा' इति शिद्धिषये जिघ्रादेशः । तदाह—जिघ्रतीति । अनिडवम् । जघ्नौ । जघ्नतुः ।
जघ्नः । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्—जघ्रिथ । जघ्राथ । जघ्रथुः । जघ्न । जघ्नौ । ज-
घ्रिव । जघ्रिम । क्रादिनियमादिट् । घ्राता । घ्रास्यति । जिघ्रतु । अजिघ्रत् । जिघ्रेत् ।
आशीलिङि 'वास्यस्य संयोगादेः' इत्येवविकल्पं मत्वा आह—घ्रायात्—घ्रेयादिति ।
'विभाषा घ्राधेट्' इति सिचो बालुक । लुगभावपक्षे आबन्तत्वात् सगितौ । तदाह—
अघ्रात् । अघ्रासीदिति । ध्माधातुरनिट् । 'पाघ्राध्मा' इति शिद्धिषये धमादेशः । तदाह—
धमतीति । दध्मौ । दध्मतुः । दध्मुः । दध्मथ—दध्माथ । दध्मथुः । दध्म ।
दध्मौ । दध्मिव । दध्मिम । ध्माता । ध्मास्यति । धमतु । अधमत । धमेत् ।
ध्मायात्—ध्मेयात् । अध्मासीत् । अध्मास्यत् । ध्माधातुः षोपदेशः कृतपटुस्वनि-
र्देशः । शिद्धिषये 'पाघ्रा' इति तिघ्रादेशः । तदाह—तिष्ठतीति । तस्थौ । अधिष्टावि-
स्यत्र इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेऽपि परवमाह—स्थादिष्विति । तस्थतुः । तस्थुः । त-
स्थिथ—तस्थाय । तस्थथुः । तस्थ । तस्थौ । तस्थिव । तस्थिम । स्थाता । अधि-
ष्टातेत्यत्र 'सापदायोः' इति परवनिषेधमाशङ्क्याह—उपसर्गादिति । षत्वमिति । स्था-
स्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीलिङि संयोगादिष्वेऽपि घुमास्थादेरन्य-
त्वाऽभावादेवविकल्पो न, किन्तु 'एलिङि' इति निरयमेव । तदाह—स्थेया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । अस्थात् । अस्थास्यत् । म्ना अभ्यासे इति ।
अथमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्धिषये मनादेशः । तदाह—मनतीति । मग्नौ । म-
ग्नतुः । मग्नुः । मग्निथ—मग्नाथ । मग्नथुः । मग्न । मग्नौ । मग्निव । मग्नि-
म । म्नाता । म्नास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । म्नायात्—मनेयात् ।
अग्नासीत् । अग्नास्यत् । दाण् दाने इति । अथमप्यनिट् । 'पाघ्रा' इति शिद्धि-
षये यञ्छादेशः । प्रणियच्छतीति । 'नेर्गद' इति णस्त्वम् । ददौ । ददतुः । ददुः ।
ददिव—उदाथ । ददथुः । दद । ददौ । ददिव । ददिम । दाता । दास्यति ।

२३७९ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १०॥ ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः
स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति । रपरस्वम् । उपधावृद्धिः । ज-
ह्वार । जह्वरतुः । जह्वरः । जह्वर्य । ह्वर्ता । 'ऋदन्तोः स्वे' (सू २३६६) हरिष्यति ।
२३८० गुणोऽतिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९॥ अतः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः
स्याद्यकिं यादावार्धधातुके लिङि च । हर्यात् । अहर्षात् । अहर्षाम् । ९३२ स्त्रु
शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिसूति—' (सू २२७९) इति वेट् । सस्वरिथ—सस्वर्य ।
वमयोस्तु—२३८१ अथुकः किति ७ । २ । ११॥ भिन्न एकाच उगन्ताच्च पर-

यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशीर्लिङि 'एर्लिङि' इत्येवं मत्वा आह—देया-
दिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् मत्वा आह—अदादिति । ह्वृ कौटिल्ये इति ।
अयमप्यनिट् । हरतीति । शपि गुणे रपरस्वम् । ऋतश्च । लिटीति । 'दथतेर्दिङि
लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । अनु तिप्सिप्सिः सु सार्वधातुकार्धधातुक-
योरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिदमिष्यत आह—किदर्थमपीदमिति । अनुसादिकि-
दर्थं गलादिकिदर्थं चेत्यर्थः । ननु अस्य गुणस्य अनुसादिषु चरितार्थत्वात् गलि 'अ-
चो ङिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं गलि अयं गुण इत्यत आह—परत्वाण्यपि भव-
तीति । 'अचो ङिति' इति वृद्धयेष्वपि अस्य गुणस्य परत्वादित्यर्थः । तर्हि 'जह्वार'
इति कथमिष्यत आह—उपधावृद्धिरिति । 'अत उपधाया' इत्यनेनेति शेषः । जह्वर्येति ।
क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्' इति ऋतो भारद्वाजस्य इति च निषेधादि-
ति भावः । जह्वरथुः । जह्वर । जह्वर-जह्वर । जह्वरिव । जह्वरिम । क्रादिनियमादि-
ट् । ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् । आशीर्लिङ् ह्वृ यात् इति स्थिते किंवाद् गुणनिषेधे
प्राप्ते—गुणोऽति । भौवादिकः जौहोस्यादिकश्च ऋधातुः अतीत्यनेन गृह्यते । लुका नि-
र्देशस्तु न विवक्षितः । अङ्गस्थेयधिकृतम् । 'रीडृतः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । तच्च
अङ्गविशेषणं तदन्तविधिः ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । संयोगाद्योरित्यपि तद्विशेष-
णम् 'अङ्गसार्वधातुकयोः' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । आर्द्धधातुक इति
लभ्यते । 'रिड्शप्रलिङ्गु' इत्यतः यकि लिङोति च लभ्यते । 'अयङ् यि षिकृति' इ-
त्यतः यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्द्धधातुके विशेषगत्वाच्चदादिविधिः । तदाह—
अतैरित्यादिना । तथा च ह्वृ यात् इति स्थिते गुणे रपरस्वे रूपमाह—हर्यादिति । अहर्-
षादिति । सिचि वृद्धिः । रपरस्वम् । परस्वम् । अह्वरिष्यत् । स्त्रु शब्दोपतापयोरिति । अ-
यमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु किञ्चपि गुणः । गलि तु कृते गुणे रपरस्वे उपधावृ-
द्धिः । सस्वार । सस्वरतुः । सस्वरः । थलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्'
इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नियमनिषेधे प्राप्ते आह—स्वरतिसूतीति वेडिति । सस्व-
रिथ—सस्वर्येति । सस्वरथुः । सस्वर । सस्वार-सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयोस्त्विति ।
क्रादिनियमादित्यमिदमित्यन्वयः । अत्र इतिनियमं शङ्कितुमाह—अथुकः किति । भिन्न

योगित्कतोरिण स्यात् । परमापि स्वरत्यादिविकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधका-
ण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिदं । सस्वरिव । सस्वरिम ।
परत्वात् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू २२६६) इति नित्यमिदं । स्वरिष्यति । स्वर्यात् ।
अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । ९३३ स्मृ चिन्तायाम् ।
९३४ ह्यु संवरणे । ९३५ श्च गतौ । क्वादित्वान्नेट् । ससर्थ । ससुव । रिङ् ।

उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । उक् प्रत्याहारः । अङ्गस्येत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरि-
णतम् उक्ता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे' इत्यतः एकाच इत्यनुवृत्तं
इगन्तेऽन्वेति । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति । क्कितौति सप्तमी षष्ठ्यर्थ । गच्च कच्च
क्कौ तौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चत्वेन निर्देशः तदाह-अत्र एकाच इत्यादि-
ना । गकारप्रस्लेषः किञ्च ? भूष्णुः । 'ग्लानिस्थश्च गन्तुः' इति चकाराद् भूधातोः गन्तुः ।
तस्य गिरत्वादित् न । किञ्चे तु स्यादग्निरित्यत्र 'द्युमास्था' इति ईत् स्यात् । इणन
स्यादित्यनन्तरं अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नन्विद्यं शङ्का न युज्यते । 'अयुक्तः
किति' इति निषेधं बाधित्वा परत्वात् 'स्वरतिसूती'ति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह-
परमपीत्यादि सामर्थ्यादित्यन्तम् । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वर-
स्यादिविकल्पं बाधित्वा अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । 'आर्द्धधातुकस्येडि'त्यादि-
विधिकाण्डाप्रारगेव 'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति'
इति विकल्पोऽप्यनेन बाध्यते इत्यर्थः । परमपीत्यादिः प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः ।
परिहरति-क्वादिनियमान्नित्यमिदिति । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावान् इति निषेधः
स लिटि चेत् तर्हि क्वादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः । लुटि-स्वरिता-स्वर्ता । लुटि
स्ये 'स्वरति' इति विकल्पं निरस्यति-परत्वादिति । स्वरतु । अस्वरत् । स्व-
र्यादिति । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः । अस्वारीदिति । 'स्वरति' इति
इट्पक्षे वृद्धिरिति भावः । अस्वार्षीदिति । इडभावे 'सिचि वृद्धिः' इति 'वृद्धिरिति
भावः । स्मृ चिन्तायामिति । अयमप्यनिट् । स्मरति । लिटि 'ऋतश्च' इति किञ्चपि
गुणः । गलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार । सस्मरतुः । सस्मरुः ऋद्धन्तत्वाद्ग्राह्या-
जमतेऽपि क्वादिनियमप्राप्तस्य इट् थलि नित्यनिषेधः । सस्मर्थ । सस्मरथुः । सस्मर ।
सस्मार-सस्मर । सस्मरिव । सस्मरिम । स्मर्ता । लुटि स्ये 'ऋद्धनोः' इति इट्-
स्मरिष्यति । स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति' इति गुणः-स्म-
र्यात् । लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्-अस्मार्षीत् । अस्मरिष्यत् । ह्यु संवरणे इति ।
अयमपि स्मृधातुवत् । स गताविति । ऋद्धन्तोऽयमनिट् । स्मरति । लिटि संयोगादि-
त्वाऽभावात् 'ऋतश्चे'ति गुणो न । ससार । सस्रतुः । सस्रः । क्वादित्वान्नेडिति । सधातोः
क्वादिस्थत्वादिति भावः । ससर्थेति । क्वादिस्थत्वाद्यपि नित्यं निषेध इति भावः ।
सस्रथुः । सस्र । ससार । ससर । ससुव । संस्रम । इत्यपि ज्ञेयम् । सर्ता । लुटि

स्रियात् । असार्धत् । असार्धम् । २३८२ सतिशास्त्यतिभ्यश्च ३ । १ । ५६ ॥
एभ्यश्चत्वेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि । इह लुप्तशपा शाविना साहचर्यात् सत्यर्ती जौहो-
स्यादिकवेव गृह्यते । तेन भ्वाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु 'पाघ्राध्मा' (सू २३६०)
इति शिति धौरादेशः । धावति । २३६ ऋ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । २३८३
ऋच्छत्युताम् ७।४।११ ॥ तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋधातोः ऋतां च गुणः स्या-
त्लिटि । गलि प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर । आरतुः । आरः । २३८४ इडस्यति-

'ऋद्धनोः' इति इट्—सरिष्यति । सरतु । असरत् । सरत् । आशीर्लिङि संयोगाद्विवा-
ऽभावात् 'गुणोऽति' इति न गुणः । किन्तु 'रिङ्गयगिङ्कु' इति रिङ्गित्याह—रिङि-
ति । स्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्गविधिसामर्थ्यात् दीर्घ इति भावः । असार्धदिति ।
सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र एलेरङ्मात्राङ्कितुमाह—सति । च्लि लुङोऽप्यनुवर्तते ।
'णिभिद्रुस्रभ्यः' इत्यतः कर्तरि चङिति । तदाह—एभ्य इति । ततश्च प्रकृते 'असार्धो-
द्भि'त्यत्र अङ् स्यादिति ऋङ्का सूचिता । तां परिहरति—इह लुप्तेत्यादिना । इह अङ्-
विधौ शास्तीत्यनेन लुप्तविकरणः शासिगृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकर-
णान्तराभावात् । एवं च तस्याहचर्यात् सृधातुः ऋधातुश्च जौहोस्यादिकौ श्लु-
विकरणादेव गृह्यते इत्यर्थः, लुप्तविकरणत्वसाभ्यादिति भावः । तेनेति । लुप्त-
विकरणयोरेव ग्रहणेन भ्वादिगणस्थयोः सृधातुः ऋधातोरेङ् नेत्यर्थः । तदेवं सृ-
धातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यद्वा शीघ्रगतौ सृधातुः, तदा तस्य
विशेषमाह—शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति । धौशब्दस्य 'धौरि'ति प्रथमान्तम् ।
'धौ' इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । 'पाघ्रा' इति सूत्रे सतीति शितपा निर्देशः ।
लुप्तविकरणनिर्देशस्तु अविवक्षित इति भावः । 'सर्तव्यगितायां गतौ धावादेशः' इतिवा-
त्तिकमभिप्रेत्येदम् । धावतीति । शपि सृधातोर्धौभावे आवादेशः । धावतु । अधावत् । धा-
वेत् । ऋगतिप्रापणयोः । अनिट् । 'पाघ्राध्मा' इति शिक्षिष्ये ऋङ्कादेशः । तदाह—ऋच्छ-
तीति । ननु ऋभृतस् इति स्थिते द्विषे उरदश्वे रपरवे हलादिष्वे 'अत आदेः' इति
दीर्घे आ ऋ अनुस् इति स्थिते 'असंयोगात्' इति किंवादुत्तरस्त्रण्डस्य गुणाऽभावे
यणं बाधित्वा परत्वादाद्गुणे आरतुसिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह—ऋच्छत्यु-
ताम् । 'दयतेदिगि लिटि' इत्यतो लिटीति, 'ऋतश्च संयोगादेर्गुण' इत्यतो गुण इति
चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋत् एषां द्वन्द्वाद्वहुवचनम् । बहुवचनादेव ऋकारप्ररलेषो
गम्यते । प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋधातुरेव गृह्यते । ऋवर्णान्तधातुग्रहणे 'ऋतश्च
संयोगादेर्गुणः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋङ्क गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदा-
दिकस्य 'ऋच्छती'ति शितपा निर्देशः । भौवादिकस्य धातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धेः ।
तदाह—तौदादिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वादिकस्यपि भवति ।
गलि प्राग्वदिति । 'हृवृ कौटिक्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्ययं गुणः

व्ययतीनाम् ७।३।६६। अद् ऋ व्येञ् एभ्यश्चलो नित्यमिट् स्यात् । आरिष्य । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्यात् । आर्याम् । ९३७ गु ९३८ घृ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्मिष्व । रिङ् । म्रियात् । अगार्षीत् । ९३९ ध्व हृच्छने । ९४० सु गतौ । सुतोय । सुसुव । सुयात् । 'णिञि—' (सू २३१२) इति चङ् ।

'अथो ङिति' इति वृद्धयेचया परत्वात् णश्चपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धि-
रित्यर्थः । आरेति । ऋषातोर्लिङि तिपो णलि द्विष्ये उरश्चत्वे ह्रस्वादिशेषे 'अत आदेः'
इति दीर्घे उत्तरस्वण्डस्य वृद्धौ रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरतुरिति । पूर्ववत्
द्विष्यादौ आ ऋ अनुसिति स्थिते किरवाद्गुणनिषेधे प्राप्ते 'ऋञ्च्युताम्' इति गुणे
रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरित्यप्येवम् । यत्किं तु क्वादिनियमप्राप्तस्य इट्
'अचस्तास्वत्' इति ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽपि निषेधे प्राप्ते आह—इदप्यति ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अचस्तास्वत्' इत्यतः यत्कील्यनुवर्तते । 'विभाषा सृजिहोः' इति
पूर्वसूत्रादिभाषाग्रहणमस्वरितत्वाच्चानुवर्तते । तदाह—अद् ऋ इत्यादिना । आर्द्धधातु-
कथ्येडित्यनुवृत्तौ पुनरिङ्ग्रहणं तु 'न वृद्धयश्चतुर्थ्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तिनिवृत्तये
इत्याहुः । आरिष्येति । आरथुः । आहः । आर । आरिष्व । आरिम । क्वादिनियमादिट् ।
अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः' इति इट् । ऋद्धतु । आर्द्धत् । अर्यादिति । 'गुणोऽस्ति' इति
गुणे रपरत्वमिति भावः । आर्षीदिति । सिचि वृद्धिः । 'सर्तिशास्वयतिभ्यश्च' इति अक्
तु न, तत्र भौवाधिकस्य ऋषातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् ।
'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । अनिटौ । गरतीति । जगार । असंयोगादिस्वात्
'ऋतश्च' इति गुणो न । जग्रतुः । जग्रः । क्वादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्व' इति
नेट् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट् तदाह—जगर्थेति । जग्रथुः । जग्र । जगार-
जगर । जग्मिष्वेति । क्वादिनियमादिट् । जग्मिष्व । गर्ता । गरिष्यति । 'ऋद्धनोः' इति
इट् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति । आर्षीर्लिङि असंयोगादिस्वात् 'गुणोऽस्ति'
इति गुणाभावे 'रिङ् शयगिङ्ङु' इति रिङित्यर्थः । म्रियादिति । रंङि प्रकृते रिङ्वि-
धेर्न दीर्घः । आर्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगार्षीम् । अगरिष्यत् । 'ऋद्धनोः'
इति इट् । घृतातोस्तु भौवाधिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्यत्रेति
'तुज्जक्रोष्टुः' इति सूत्रे आप्ये स्पष्टम् । ध्व हृच्छने इति । हृच्छनं कुटिलीभवनम् ।
ध्वरति । दध्वार । 'ऋतश्च' इति गुणः । दध्वरतुः । दध्वरुः । यत्किं 'अचस्तास्वत्' इति
क्वादिनियमप्राप्त इट् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थः । दध्वरथुः । द-
ध्वर । दध्वार-दध्वर । दध्वरिष्व । दध्वरिम । क्वादिनियमादिट् । ध्वर्ता । 'ऋद्धनोः' इति
इट्-ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आर्षीर्लिङि 'गुणोऽस्ति' इति गुणः ।
ध्वर्यात् । अध्वर्यात् । अध्वरिष्यत् । सु गतौ । अनिट् । स्रवति । सुस्राव । अनुसादौ
किस्वात् गुणाभावे उवङ् । सुस्रवतुः । सुस्रवुः । क्वादिस्वान्नेट् । तदाह—सुतोथेति ।

लघूपधगुणान्तरङ्गत्वादुवङ् असुसुवत् । ४४१ धु प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनु-
 ज्ञानम् । सुषोथ-सुषविथ । सुषुविथ । सोता । २३८५ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु
 ७ । २ । ७२ ॥ एभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां
 जिह्वयां साहचर्यात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौषीत् । ९४२ शु श्रवणे ।
 २३८६ श्रुवः श्रु च ३ । १ । ७४ ॥ श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्च
 शब्दिवषये । शपोऽपवादः । शनेङित्वाद्धातोर्गुणो न । शृणोति । शृणुतः । ३३८७
 हुश्रुवोः सार्वधातुके दाङ् ८७ ॥ जुहोतेः श्रुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चा-
 सुसुवथुः सुसुव । सुसुवाव-सुसुव । सुसुवेति । क्वादिदान्तेट् । सुसुमेत्यपि ज्ञेयम् ।
 स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । सवेत् । सूयादिति । 'अङ्कसार्वधातुकयोः' इति
 दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह-णिश्रीति । चङिति । 'चङि' इति द्विष्वमित्यपि
 द्रष्टव्यम् । ननु असुसु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य 'सार्वधातुकार्द्धधातु-
 कयो'रिति गुणस्य चङनिमित्तकस्य ङित्वाङ्निषेधेऽपि उवङपेक्षया परत्वात् तिपं नि-
 मित्ता कृष्य रेफादुकारस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह-लघूपधगुणान्तरङ्गत्वादुवङि
 ति । बहिर्भूततिबपेक्षत्वात्लघूपधगुणः बहिरङ्गः । अन्तर्गतचङपेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः ।
 अतः उवङेव भवति । परादन्तरङ्गस्य बलवशादिति भावः । असुसुवदिति । अस्रो-
 ष्यत् । धु प्रसवेति । अत्र प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरस्वभ्रमं वारयति-प्रसवोऽभ्यनु-
 ज्ञानमिति । 'ओं प्रणयेति ब्रह्मा प्रसौति' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । षोपदेशो-
 ऽयम् । अपि उवङं चाधित्वा परत्वात् सार्वधातुकयोरिति गुणः । स्रवति । सुषावः ।
 अनुसादौ किष्वाद्गुणाऽभावे उवङ् । सुषुवतुः । सुषुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि ।
 वेट् । तदाह-सुषविथ-सुषोथेति । अकिष्वाद् गुण इति भावः । सुषुवथुः । सुषुव ।
 सुषाव-सुषव । वमयोस्तु क्वादिनिष्मान्नित्यमिट् तदाह-सुषुविवेति । किष्वाद्-
 गुणाभावे । उवङ् । सोतेति । सोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि
 असौषीदिति प्राप्ते-स्तुसुधूञ्भ्यः । 'इडस्यति' इत्यतः इडित्यनुवर्तते । 'अस्तेः सिचि'
 इत्यतः सिचोऽप्यनुवृत्तं षष्ठा विपरिणम्यते । तदाह-एभ्यः सिच इति । असावीदिति ।
 सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपः । पूर्वोत्तराभ्यामिति । स्तुसुधूञ्भ्यामित्यर्थः ।
 सुनोतेरिति । पुञ् अभिषवे इति श्रुविकरणस्येत्यर्थः । असौषीदिति । इडभावे सिचि
 वृद्धिः । इति भावः । असोष्यत् । शु श्रवणे इति । उदन्तोऽयमनिट् । श्रुवः श्रु च । 'ज्ञ'
 इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण 'त्वादभ्यः श्रुः' इति सूत्रस्यः श्रुः समुच्चीयते ।
 तदाह-श्रुवः श्रु इत्यादेशः स्यात् श्रुप्रत्ययश्चेति । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्दिवषये
 कर्त्रर्थसार्वधातुक एकास्य प्रवृत्तिः सूचिता । शनोङित्वादिति । 'सार्वधातुकमपि'
 दिश्यनेनेति भावः । शृणोतीति । तिपमाश्रित्य शनोर्गुणः । तसादीनां ङित्वात्
 शनोर्न गुणः । तदाह-शृणुत इति । शृणु अन्तीति स्थिते अन्तेः जिष्वात्

संयोगपूर्वोवर्णस्य यस्यादजादौ सार्वधातुके । उवङोऽपवादः । शृण्वन्ति । शृणो-
मि । शृण्वः-शृणुवः । शृणुमः-शृणुमः । शुश्रोय । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि ।
शृणुयात् । श्रूयात् । अश्रौषीत् । ९४३ ध्रु स्यैर्ये । ध्रुवति । अयं कुटादौ गत्यर्थो-
ऽपि । ९४४ दु ९४५ द्रु गतौ । दुदोय-दुदविव । दुदुविव । दुदोय । दुद्रुव ।

शनोर्गुणनिषेधे सति उवङि प्राप्ते—दुश्नुवोः । शनोः प्रत्ययस्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो
यण्' इत्यतः यण् इत्यनुवर्तते, 'आच्च श्रु' इत्यतः अच्चाति । तस्य सार्वधातुकविशो-
षणस्वात्तदादिविधिः । 'एरनेकाचः' इति सूत्रम् परतिवर्जमनुवर्तते । 'ओः सुपि' इत्य-
तः ओरिति च षष्ठ्यन्तम् । तदाह—जुहोतेरित्यादिना । असंयोगपूर्वस्येति तु उकार-
स्य विशेषणं न तु श्रुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । दुश्नुवोः किम् ?
यoyुवति । अत्र युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्ता'दिति श्लेषादेशे यoyु अति इति स्थिते
अनेकाजङ्गावयवस्य असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'बहुलं
छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङोऽचि च' इति विहितस्य यङ्लुकः छान्दसस्वात् 'छन्दस्यु-
भयथा' इत्याद्धातुकावाश्रयणादेव यoyुवतीत्यत्र यणभावसिद्धेः दुश्नुग्रहणं भाषा-
यामपि क्वचित् यङ्लुकं ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथा च भाषायामपि अनेकाचः असंयोग-
पूर्वकोकारान्ताद्यoyुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धेः तत्र यणभावार्थं दुश्नुग्रहणमिति फल-
ति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति ।
एतदेवाभिप्रेत्य भाष्ये—'दुश्नुग्रहणं ज्ञापयति-भाषायामपि यङ्लुकं भवति' इत्यु-
क्त्वा, 'किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनं, वेभिदीति चेच्छ्रुदीति इत्येतस्मिन् भवति' इत्यु-
क्तम् । अत्र मिदिच्छिद्योरव ग्रहणादुदाहतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुक आभ्या-
मेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहुः । मिदिच्छिद्योर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमिष्यन्त्ये । शृण्वन्तीति ।
शृणुयः । शृणुय । इत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां ङोः' इत्यभिप्रेत्याह—शृण्व
इत्यादि । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । यलि वमयोश्च क्वादिस्वान्तिस्वमिणिवेधः ।
तदाह—शुश्रोय । शुश्रुवेति । शुश्रुम । इत्यपि ज्ञेयम् । ओता । ओष्यति । शृणोतु-शृणु-
तात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेतुकं मत्वा आह—
शृण्वति । शृणुतात् । शृणुतम् । शृणुत । शृण्वानीति । आटः पितृवेन क्तिन्वाऽभावादगुण
इति भावः । ध्रु स्यैर्ये इति । अनिट् । ध्रुवति । दुधाव । दुध्रुवतुः । दुध्रुवुः । भारद्वाज-
नियमात्थलि वेट् । दुध्रुविय-दुध्रोय । दुध्रुवथुः । दुध्रुव । दुधाव-दुध्रव । दुध्रुविव ।
दुध्रुविम । क्वादिनियमादिट् । ओता । ओष्यति । ध्रुवतु । अध्रवत् । ध्रुवेत् । ध्रूयात् ।
अश्रौषीत् । अध्रोष्यत् । दु द्रु गतावीति । अनिटौ । द्रवति । द्रवति । दुदाव । दुदुवतुः ।
दुदुवुः । दुद्राव । दुद्रुवतुः । दुद्रुवुः । अथ भारद्वाजनियमात्थलिवेदित्याह—दुदोयदुद-
वियेति । दुदुवथुः । दुदुव । दुदाव-दुद्व । वमयोः क्वादिनियमादिङित्याह—दुदुविवेति ।
द्वितीयस्य क्वादिस्वात्थलि नित्यं नेट् । तदाह—दुदोयेति । दुद्रुवथुः । दुद्रुव । दुद्राव-

णिञि—' (सू २३१२) इति चङ् । अदुदुवत् । ९४६ जि ९४७ जि अभिमभवे । अभिमभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आये चकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये स्वकर्मकः । अभ्ययनापराजयते । अभ्येतुं उक्तायतीत्यर्थः । 'विपराभ्यां जेः' (सू २६८५) तच् । 'पराजेरसोडः' (सू ५८९) इत्यपादानत्वम् ।

अथ ङीङन्ता क्तितः । ९४८ भिङ् ईषद्वसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मि-विद्वे—सिष्मियिष्वे । ९४९ गुङ् अव्यक्ते शब्दे गवते । जुगुवे । ९५० गाङ् गतौ । गाते । गाते । गाते । इट एत्वे कृते वृद्धिः । नै । कङ् इटि—अगे ।

दुद्रव । वमबोः क्रादिस्वान्नेट् । तदाह—दुदुवेति । द्रोता । द्रोता । द्रोष्यति । द्रो-ष्यति । द्रवतु । द्रवतु । अद्रवत् । अद्रवत् । द्रवेत् । द्रवेत् । द्रूयात् । द्रूयात् । अदौ-षीत् । चङिति । द्रुधातोरिति भावः । अदुदुवदिति । चङीति द्विवम् । ङिश्वाद्गुण-निषेधे ङवङिति आद्यः । अद्रोष्यत् । अद्रोष्यत् । जि जि अभिमभवे इति । अनिट् । न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनीभवनमिति । णीणवलीभवनमित्यर्थः । शत्रून् जयतीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु जिधातोः परस्मैपदित्वात् पराजय इति कथमात्मनेपदमित्यत आह—विपराभ्यामिति । ननु पराजयस्य अव्ययनेन संश्लेष-विश्लेषयोर्भावात् कथं पराजयं प्रत्यक्षयनस्याऽपादानत्वमित्यत आह—पराजेरिति । जयति । लिटि 'सन्निटोर्जेः' इति कुस्वम् । जिगाय । जिग्यतुः । जिग्युः । भारद्वाज-नियमात्थलि वेट् । जिगयिथ—जिगेथ । जिग्यथुः । जिग्य । जिगाय—जिगय । वमबोः क्रादिनियमादित् । जिगियव । जिगियम । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जीयात् । अजैषीत् । अजैष्टाम् । अजैषुः । अजैषीः । अजैष्टम् । अजैष्ट अजैषम् । अजैष्व । अजैष्म । अजैष्यत् । इति षेढाद्योऽजन्ताः परस्मैपदिनः ।

अथ ङीङन्ता क्तित इति । 'ङीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ताः ङिश्वादात्मने-पदिन इत्यर्थः । 'भिङ् ईषद्वसने' । षोपदेशोऽयम् । स्मयते इति । 'धात्वादे'रिति चस्य सः । सिष्मिये इति । किश्वाद्गुणाभावे इयङ् । आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डे सस्व वः । सिष्मियाते । सिष्मियिरे । क्रादिनियमादित् । सिष्मियिषे । सिष्मियाथे । 'वि-आपेटः' इति मत्वा आह—सिष्मियिद्वे । सिष्मियिष्वे इति । स्मेता । स्मेष्यते । स्मय-ताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेषीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेष्यत । गुङ्धातुरनिट् । गुणः ओकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्धातुरनिट् । गाते इति । ऊटस्तादेशो वापि सवर्ण-दीर्घे टेरेस्वमिति भावः । आतामि तथैव रूपमाह—गाते इति । गा अ आतामिति स्थिते परस्वात् सवर्णदीर्घे अतः परस्व दीर्घाकारस्याभावात् 'आतो क्तितः' इति इङ् न भवति । क्वापि तथैव रूपमाह—गाते इति । शपा सह आकारस्य सवर्णदीर्घे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति क्वाप्य अवादेशो टेरेस्वमिति भावः । गासे । गाथे । गाष्वे । ऊट

गेत । गेयाताम् । गेरन् । गाघीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू २४६१) इति सूत्रे
 इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणं, न त्वस्य । तेनाङित्वा 'घुमास्था—' (सू २४६०) इतीत्वं
 न । अगास्त । आदादि कोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । ९५१ कुङ् ९५२
 घुङ् ९५३ उङ् ९५४ ङङ् शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घुङ् ङुङ् इत्याहुः ।
 कवते । चुकुवे घवते । अवते । ऊवे । 'वाणांदाङ्गं बलीयः' (प ५६)

उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह—इट इति । गा अ इ इति स्थितं सवर्णदीर्घे सति इट
 एत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ 'गै' इति रूपमित्यर्थः । गावहे । गामहे । लिटि अजा-
 दौ आङोपः । जगे । जगाते । जगिरे । क्रादिनिघमादिट् । जगिषे । जगाथे । ज-
 गिध्वे । जगे । जगिवहे । जगिमहे । गाता । गास्यते । गाताम् । गाताम् । गाताम् ।
 गास्व । गाथाम् । गाध्वम् । गै । गावहे । गामहे । अगात । अगाताम् । अगात ।
 अगाथाः । अगाथाम् । अगाध्वम् । लङ् इतीति । अगा अ इ इति स्थिते टिदादे-
 शत्वाऽभावे सवर्णदीर्घे आद्गुणे 'अगे' इति रूपमित्यर्थः । अगावहि । अगामहि ।
 गेतेति । लिङ्स्तादेशे णपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे
 आद्गुण इति भावः । गेयातामिति । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि स-
 लोपे आद्गुण इति भावः । गेरन्ति । ऋस्य रन्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे
 सीयुटि सलोपे यलोपे आद्गुण इति भावः । गेथाः । गेयाथाम् । गेध्वम् । गेय । गे-
 वहि । गेमहि । आशीर्लिङि आह—गासीष्टेति । गासीयास्ताम् । गासीरन् । गासी-
 ष्टाः । गासीयाथाम् । गासीध्वम् । गासीय । गासीवहि । गासीमहि । ननु गासी-
 ष्टयादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिङ्गित्' इति ङिङ्गिङ्गप्रत्ययस्य ङित्त्वविधानेन सीयु-
 टागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्वात् 'घुमास्थागापाजहातिसां इति' इति हलादौ ङिति
 विहितमीश्वं स्यादित्यत आह—गाङ्कुटादिभ्यः इति सूत्रे इति । 'इङ्' इत्यनुवृत्तौ 'गाङ्-
 क्किटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणं, न त्वस्य गाधातो-
 रित्यर्थः । एतच्च 'गाङ्क्किटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । गाङ्कुटादिसूत्रे
 प्रकृतस्य गाधातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ् आह—अगास्तेति । अगासाताम् । अगासत ।
 अगास्थाः । अगासाथाम् । अगाध्वम् । अगासि । अगास्वहि । अगाश्महि । अगा-
 स्यत । आदादिकोऽयमिति । ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः णपः' इति णपो लुगिति भावः ।
 फले तु न भेद इति । णपो लुकि सति, गाते, इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्स्यस्यपि गा-
 अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । कुङ् घुङ् उङ्
 ङङ् शब्दे वति । चत्वारोऽपि कितः । आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्याः ।
 तृतीयस्तु केवळ उवर्णः । अन्ये त्रिवति । आद्यः केवळोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण
 कवर्गाद्याः । तत्र कुङ्धातोर्दाहरति—कवते इति । क्किटि आजादौ किंवाद्गुणभावे
 उवङ् । तदाह—चुकुवे इति । चुकुवते । चुकुवरे । क्रादिनिघमादिट् । चुकुविषे ।

इत्युक्त्वा । ततः सर्वर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओषीष्ट । औष्ट । ङ्वते । जुङुवे ।
 कोता । ९५५ ऋङ् ९५६ उट् ९५७ प्रुङ् ९५८ लुङ् गतौ । वलुङ् इत्येके ।
 ९५९ रुङ् गतिरेषणयोः । रेपणं हिंसा । रुवे । रवितासे । ९६० धृङ् आवष्वंसने ।
 धरते । दध्रे । ९६१ मेङ् प्रणिदाने । प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते ।
 'नेर्गद-' (स. २२८५) इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वं कितौ माप्र-
 कृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् । ९६२ देङ् रक्षणे । दयते । २३८८ दयतेर्दिङि लिटि
 ७।४।९॥ दिश्यादेशेन द्विवचनमिष्यते इति वृत्तिः । दिशे । २३८९ स्थाव्यो-

लुक्वाथे । लुक्विध्वे । लुक्वे । लुक्विवहे । लुक्विमहे । कोता । कोष्यते । कवताम् ।
 अकवत् । कवेत् । कोषीष्ट । अकोष्ट । अकोष्यत । एवं खवते इत्यादि । उङ्घातोराह-
 अवते इति । ऊवे इति । उ उ ए इति स्थिते द्वितीयस्य उवङि कृते सर्वर्ण-
 दीर्घे इति भावः । ननु उवङः बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षया बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्गे सर्वर्णदीर्घे कृते
 ऊ ए इति स्थिते उवङि ऊवे इत्येवोचितमित्य आह—वाणादिति । ऊवाते । ऊविरे ।
 क्रादिनियमादिट् । ऊविषे । ऊवाथे । ऊविध्वे । ऊवे । ऊविवहे । ऊविमहे । ओता । ओ-
 ष्यते इति । आवत् । अवेत् । ओषीष्ट । औष्ट । औष्यत इत्यपि ज्ञेयम् । कुङ्घातो-
 र्छटि ङ्वते इति रूपमुक्तम् । सम्प्रति लिटि रूपमाह—जुङुवे इति । 'कुहोश्चः' इति
 ककारस्य स्थानिनः सुभ्रवन् स्थानसारस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रत्ययसारस्य
 पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादप्यप्रमाणानुनासिक्यसारस्यात् अकारः । प्रथमं तृतीयौ न तु भवतः,
 आनुनासिक्याभावात् । ऋङ्कादयोऽप्युवर्णान्ता अनिटः कुङ्घातुवत् ज्ञेयाः । रुङ्
 गतीति । सेट्कोशम् । 'ऊद्वन्तैर्यैतिदणु' इत्यनित्सु पर्युदासात् । तदाह—रवितासे
 इति । घृङ्घातुरनिट् । दध्रे इति । किस्वाद्गुणनिधेये ऋकारस्य यण । दध्राते । दध्रिरे ।
 क्रादिनियमादिट् । दध्रिषे । दध्राथे । दध्रिध्वे । दध्रे । दध्रिवहे । दध्रिमहे । धर्ता ।
 कृटि श्ये 'ऋद्वनोः' इति इटि चरिष्यते । धरताम् । अधरत । धरेत । आशीलिङि
 सीयुटि 'उश्च' इति किस्वाच्च गुणः । घृषीष्ट । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । अधत् ।
 अघृषाताम् । अघृषत । अघ्रिष्यत । मेङ् प्रणिदाने । णत्वमिति । प्रणिदानशब्दे, 'प्रणि-
 मयते' इत्यत्र च 'नेर्गद' इति णत्वमित्यर्थः । ननु 'प्रणिमयते' इत्यत्र णत्वमिदं न
 सम्भवति, सिद्धिपये आत्वाऽभावेन, मारूपाऽभावात् । तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं
 न सम्भवति, तत्र मेङ् कृतास्वस्य लाङ्गणिकमारूपत्वात् । 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः'
 इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतास्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोर्योरास्वे, प्रनि-
 माता । प्रनिमास्यति । इत्यत्रापि नेर्गत्वापत्तिरित्यत आह—तत्रेति । तत्र 'नेर्गद'
 इति णत्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा तत्र प्रकृति शब्दस्य
 घुमाङ्प्रकृतिपरस्वमाश्रित्य चौ, माङ्घातौ, घुमाङ्प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमा-

रिष १।२।१७। अनयोरिहादेशः स्यात् सिच कित्वात् तङि । अदित । अदियाः । अदिषि । ९६३ श्यैङ् गतौ । श्यायते । शश्ये । ९६४ प्यैङ् वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । ९६५ त्रैङ् पालने । प्रायते । तत्रे । ९६६ पूङ् पवने । पवते । पुपुवे । पविता । ९६७ मूङ् बन्धने । मवते । ९६८ ङीङ् विहायसा गतौ । ड्यते ।

अथ माप्रकृतेर्हितो मेङ्धातोः कृतावस्थापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगमत्वादि-
त्यर्थः । एवञ्च 'प्रणिमयते' इत्यत्र नाऽऽद्यासिः, मेङ्ः कृतावस्थाप्रकृतित्वे सति कि-
त्वात् । नापि मीनातिमिनोऽथोराव् प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यत्र अतिष्यासिः,
मारुपस्य डिवाऽभावादिति भावः । एतच्च घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् । ममे ।
ममाते । ममिरे । क्रादिनियमादिट् ममिवे । ममाथे । ममिष्वे । ममे । ममिवहे ।
ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अ-
मास्यत । देङ्धातुर्मेङ्भवत् । दयतेदिगि । 'दिगी'ति लुप्तप्रथमाकम् । देङ्धातोः दिगि
इत्यादेशः स्याद्वितीत्यर्थः । ननु लिट् एसादौ दिग्यादेशे कृते द्विवे सति द्विदिग्ये
इत्यादि स्यादित्यत आह—दिग्यादेशेनेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति । भाष्य-
स्याप्युपलक्षणम् । क्रादिनियमादिट् दिग्यिवे । दिग्याथे । दिग्ये । दिग्यि-
वहे । दिग्यिमहे । दाता । दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । लुङि
मिचि अदास् त इति स्थिते—स्थाधोऽरिच । 'असंयोगाल्लिट्' इत्यतः किदिति 'हन-
स्सिच्' इत्यतः सिजिति चानुवर्तते । तदाह—अनयोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेङ् प्रव-
र्तते, तत्र 'गातिस्था' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'किङ्सिचौ' इति सूत्रा-
द्वारमनेपदेष्विति नानुवर्तितम्, व्यावस्थाऽभावात् । अदितेति । इत्वे कृते 'ह्रस्वाद्-
ज्ञात' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य डिवादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्वे
कृतेऽपि सिचो न लुक्, अलि परत एव लुग्विधेः । सिचः कित्वादिकारस्य न गुणः ।
अदिषाताम् । अदिषत । अदियाः । अदिषाथाम् । अदिद्वम् । अदिषीति । अदि-
ष्वहि । अदिष्वमहि । अदास्यत, इत्यपि ज्ञेयम् । श्यैङ् गतौ । श्यायते इति । अपि आ-
यादेशः । शिद्विषयत्वादात्वं नेति भावः । शश्ये इति । एषि आत्वे आतो लोपः ।
शश्याते । शशियरे । क्रादिनियमादिट् । शशियवे । शश्याथे । शशियष्वे । शश्ये ।
शशियवहे । शशियमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । अश्यायत । श्यायेत ।
श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्यङ्धातुरपि श्यैङ्भवत् । त्रैङ्प्येवम् । पूङ् पवने
इति । नेङ् ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । पवते इति । अपि गुणः अवादेशः । पुपुवे
इति । कित्वाद्गुणाऽभावे ङवङ् । पुपुवाते । पुपुविरे । पुपुविषे । पुपुवथे । पुपुविष्वे ।
पुपुवे । पुपुविवहे । पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पवि-
षीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ्धातुरप्येवम् । ङीङ् विहायसा गताविति । आकाशेन
गमने इत्यर्थः । सेङ्यम्, अनिट्सु ङीङ् पर्युदासात् । ड्यते इति । अपि ईकारस्य गुणे

डिडये । डयिता । १६९ तु प्लवनतरणयोः । २३९० ऋत इद्धातोः ७।
 १।१००। ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । 'इत्त्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन'
 (वा ४३७३) तरति । 'ऋच्छत्युताम्' (सू २३८३) इति गुणः । 'तृफल—'(सू
 ४३०१) इत्येत्वम् । तेरतुः । तेरुः । २३९१ वृतो वा ७।२।३८। वृङ् वृञ्भ्यामृद-
 न्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता-तरीता । अलिटि इति किम् ? तेरिथ ।
 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । तीर्यात् । २३९२ सिचि च परस्मैपदेषु ७।
 २।४०। अत्र वृत इटो दीर्घो न । अतारिष्टाम् ।

अथादेश इति भावः । डिडये इति । किञ्चाद्गुणाऽभावे ईकारस्य यणिति भावः ।
 डिडयाते । डिडियरे । डिडियथे । डिडयाथे । डिडियध्वे । डिडये । डिडियवहे । डिडिय
 महे । डयिता । डयिष्यते । डयिताम् । अडयत । डयेत । डयिषीष्ट । डयिषीयास्ताम् ।
 डयिषीरन् । डयिषीष्ठाः । डयिषीयास्थाम् । डयिषीह्वम्—डयिषीध्वम् । डयिषीथ ।
 डयिषीवहि । डयिषीमहि । अडयिष्ट । अडयिष्यत । इति स्मिन्नादयो ङीङन्ता डि-
 तः । तृधातुः सेट् परस्मैपदो । अनिटसु ऋदन्तपर्युदासासेट् । ऋत इद्धातोः । 'ऋत्'
 इति धातोर्विकोषणम् । तदन्तविधिः । अङ्गस्येत्याधिकृतम् । तदाह—ऋदन्तस्येति ।
 धातोः किम् । मातृणाम् । तथा च तरति, पिपति । ततार, पपार । इत्यादौ ऋका-
 रस्य णपि तिपि णलि च परे गुणवृद्धी बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् इत्त्वम् उत्त्रं च स्या-
 दिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह—इत्त्वोत्वाभ्यामिति । स्यञ्छोपे पञ्चमीद्विवचनम् ।
 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वं 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति उत्त्वमन्तरङ्गमपि बाधित्वा गुण-
 वृद्धी विप्रतिषेधसूत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः । तरतीति । णलि ततार । अनु-
 सादौ किञ्चाद्गुणनिषेधमाशङ्क्याह—ऋच्छत्युतामिति । ततर् अनुस् इति स्थिते अ-
 कारस्य गुणशब्देन आवितत्वात् 'न शसद्द्वद्वादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह-
 तृफलेति । तेरतुः । तेरुः इति । तेरिथ । तेरथुः । तेर । ततार-ततर । तेरिच । तेरिम ।
 वृतो वा । वृ ऋत् इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वारूपश्रमेकवचनम् । वृ इति वृङ् वृञ्भ्यामृह-
 णम् । 'आर्धधातुकस्ये' इत्यत इडित्यनुवृत्त्य पष्ठया विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि
 दीर्घः' इत्यतः अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह—वृङ् वृञ्भ्यामित्यादि । तरिता
 तरीतेति । इटो दीर्घविकल्पः । गुणे रपरस्वम् । तरिष्यति । तरतु । अतरत् । तरेत् ।
 हलि चेति । आशीर्लिङि किञ्चाद्कारस्त गुणनिषेधे, इत्वे, रपरस्वे 'हलि च' इति
 दीर्घं, तीर्यात् इति रूपमिथ्यर्थः । अतारीत् । अतारिष्टाम् । इत्यादौ 'वृतो वा' इति
 दीर्घं प्राप्ते—सिचि च । अत्रेति । अपरस्मैपदपरके सिचि वृङ् वृञ्भ्याम् ऋदन्ताच्च
 परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः । 'न लिङि' इत्यतो नेश्चनुवर्तते । अतारिष्टामिति ।
 अतारिषुः । अतारिषम् । अतारिष्व । अतारिष्म । अतारिष्यत् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । ९७० गुप गोपने । ९७१ तिज निशाने । ९७२ मान पूजयाम् । ९७३ वध बन्धने । २३९३ गुप्तिजिकृद्भ्यः सन् ३।१।५॥ २३९४ मान्वधदानशान्दयो दीर्घश्चाभ्यासस्य ३।१।६॥ सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्त्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' (वा १६८७) 'तिजेः क्षमायाम्' (वा १६८८) 'कितेर्वाधिप्रतीकारे' (१६८९) निग्रहे अपनयने नाशने संशये च । 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा १६९२) 'वधेखितविकारे' (वा १६९३) 'दानेर्जवे' (वा १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा १६९५) 'सनायन्ताः' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । २३९५ सन्यङोः ६।१।९॥ सन्नतस्य यन्नतस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्कजा निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः । दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सजन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः पुरादयः ।

गुप गोपने इति । गोपनं रक्षणम् । तिज निशाने इति । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । मान पूजयाम् । वध बन्धने इति । एते चत्वारोऽनुदात्तेत इति स्थितिः । गुप्तिजिकृद्भ्यः । मान्वध । गुप्तिजो इह पठितौ । 'कित निवासे' इत्यनुपदमेव परस्मैपदेषु पठिष्यते । एभ्यस्त्रिभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानधातुर्बधधातुश्च इह पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेऽसु पठिष्येते । एभ्यश्चतुर्भ्यः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः । 'अभ्यासस्ये'ति वृद्धेदः । अभ्यासस्य विकारः अभ्यासः । स च 'सन्यतः' इति इवमेव, ननु ह्रस्वः, इति 'गुणो यत्तुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्वधदानशानामभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्-सन्नियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्र-द्वयस्य फलितमर्थमाह—सूत्रद्वयेति । अथ उक्तसन्तोः वृत्तिकृदाद्युपनिषद्भ्याम् अर्थविशेषानाह—गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेत । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्यम् । जिज्ञासासन्देह जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानेर्विचारे इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नतस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह—सनायन्ता इति । सन्यङोः । अवयवषष्ठ्येषा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति बाधिकृतम् । तदाह—सजन्तस्येत्यादिना । 'सन्नि थङि च परे' इति तु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सन्नि अटधातोर्बङि च प्रती-विषति, अटाट्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्विवाऽनपत्तेः । अभ्यासकार्यमिति । हला-दिशेषादिकमित्यर्थः । गुपिप्रभृतय इति । कितधातुभिन्नाः गुप्तिजमानवधाश्चत्वारः 'गुपेर्निन्दायाम्'मित्यादिनिषज्जनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कित-धातुस्तु परस्मैपदेषु पठिष्यमाणत्वादुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवा-र्थेषु सम्भागिति भावः । दानशानौ स्थितिः । 'दान खण्डने' 'शान तेजने' इति धातु स्व-

अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नतात्तद् । धातोरित्यविहितत्वात्सन्नोऽत्र नार्ध-
धातुकत्वम् । तेनेद्वगुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचके । तितिक्षते । मीमांसते ।
अभ्यासः । चर्त्तवम् । बीभत्सते । ९७४ रभ राभस्ये । आरभते । आरभे । रब्धा ।

रितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चाऽर्थे सम्भाजावित्यर्थः, तयोरनुपपदेव स्वरितेष्टु
पाठादिति भावः । एते नित्यं सन्नता इति । एते गुप्तिजादयः सप्त धातवः 'गुपेर्निन्दा-
या'मित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नताः । निन्दाद्यर्थकत्वे सन् विना एषां प्रयोगो
नास्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेषु त्विति । निन्दादिभ्योऽन्येषु धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्वेषु चा-
र्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति, न तु भौवादिका इत्यर्थः ।
चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य केवलेव चरितार्थतया ण्यन्ताद्-
कर्तृगोऽपि फले तद्ध स्थादिति भावः । नन्वेवं सति भ्रादिगणे गुपादेरनुदात्तानुबन्ध-
करणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहितचौरादिकत्वनिश्चयेन,
निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत आह-अनुबन्धस्येति ।
गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्धनिर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं वि-
ज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तद्वित्यर्थः । नचैवमपि भ्रादिगणे एषां गोपनाद्यर्थनि-
र्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्रादौ तदर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादिति भावः । तदु-
क्तं भाष्ये—'गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्मनेपदम्' इति । अत्र सन्न-
न्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्विकरणानां नास्ति प्रयोग इति सूचि-
तम् । तथा चुरादिष्वेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा अनुब-
न्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव ण्यन्तादपि अकर्तृगे फले आत्मने-
पदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसङ्गता इत्यादित्यन्यत्र विस्तरः । धातोरि-
तीति । आर्द्धधातुकं शेषः' इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात्
सनध्यास्य धात्वधिकारविहितत्वाऽभावाच्चार्द्धधातुकत्वमित्यर्थः । तेनेति । सन आर्ध-
धातुकत्वाभावेनेत्यर्थः । जुगुप्सते इति । निन्दातीत्यर्थः । गुपेः सति अनार्द्धधतुकत्वा-
दिद्वगुणयोरभावे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भावः । जुगु-
प्सांचके इति । 'काश्प्रत्यया'दित्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् ।
अजुगुप्सत । जुगुप्सेत । जुगुप्सिषीष्ट । अजुगुप्सिष्ट । अजुगुप्सिष्यत । तितिक्षते इति ।
तोचगीकरोतीत्यर्थः । तिजेः सनि द्वित्वादि । जस्य कृत्वेन गः, तस्य चर्त्वेन कः,
सस्य चत्वमिति विशेषः । मीमांसते इति । विचारयतीत्यर्थः । मान्धातोः सनि द्वित्वे
हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्त्यतः' इति ह्रस्वे मान्बधेयभ्यासदीर्घे, 'नश्चे'त्यनुस्वारे,
मीमांसधातोर्लङादीति भावः । वधधातोः सनि विशेषमाह—अभाव इति । वकार
स्य भकार इत्यर्थः । चर्त्तमिति । धस्य तकार इत्यर्थः । तथा च 'भस्से'ति सन्नन्तं
सम्पद्यम् । बीभत्सते इति । भस्वचर्त्तयोरसिद्धत्वात् वध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे

रप्यते । १७५ डुळमष् प्राप्तौ । ङभते । १७६ ष्वज परिष्वजे । २३९६ दंशस-
 जस्वजां शपि दाडा२५॥ २३९७ रजेश्व दाडा२६॥ एषां शपि नलोपः ।
 स्वजते । परिष्वजने । 'अन्थिग्रन्थिदम्भस्वजानां क्तिटः कित्वं वा' इति व्याकरणा-
 न्तरम् । देभतुः । सस्वजे । इति भाष्योदाहरणादेकदेशानुमत्या इहाप्याश्रीयते ।
 'सदेः परस्य क्तिटि' (सू २३६१) इति सूत्रे 'स्वजेषपसंख्यानम्' (वा ४९६८) अतो-
 ऽभ्यासात्परस्य षत्वं न । परिषस्वजे । परिषस्वज्जे । सस्वजिषे—सस्वजिषे । स्व-
 ङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षोष्ट । अस्वङ्क् ! प्रत्यङ्ङक् । 'प्राक्सितात्'

'सन्धतः' इति ह्रस्वे 'मान्वध' इति दीर्घे बीभत्सघातोर्लडादीति भावः । तदेवं गुपा-
 दिषु सप्तसु सन्धन्तेषु अत्र क्रमे घातुपाठे निबद्धाश्चवार उदाहृताः । कितमानशान-
 घातवस्तु अनुपदमेव घातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाहरिष्यते । रभ रामस्ये
 इति । अनिडयम् । रामस्यं क्षीप्रोभावः । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भार्थकः । तदाह—आर-
 मते इति । रब्धेति । 'क्षयहतयो'रिति ध्रस्वम्, भस्व जश्स्वम् । रप्यत इति । रभताम् ।
 अरभत । रभेत । रप्सीष्ट । अरब्ध । अरप्यत । दुलमषिति । डुरित् षकारश्च । द्वि-
 तः किन्नः 'षिन्द्रिदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् । अनिट् रभघातुबद्धपाणि । ष्वज प-
 रिष्वङ्गे इति । षोषदेशोऽयमनिट् । दंशसज । रजेश्व । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपा-
 तम् । नलोप इति । नकारस्य लोप इत्यर्थः, रनाङ्गलोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
 भावः । परिष्वजते इति । 'परिनिविभ्यः' इति षत्वमिति भावः । 'योगात्परस्वाधिकृतः
 किस्वे अप्राप्ते आह—अन्थीति । व्याकरणान्तरमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह—देभतु-
 रिति । 'अत एकहस्तभाष्ये' इति सूत्रभाष्ये 'देभतुः' इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य क्तिटि'
 इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानुमत्या अन्थिग्रन्थीत्यादिवा-
 ज्य कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्थं भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः । सदेरिति । 'सदः
 परस्य क्तिटि' इति षत्वनिधम्ने स्वज्जरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदिस्वज्जोरुत्तर-
 खण्डस्य सम्य षत्वं न स्यादिति लब्धम् । तदाह—अतोऽभ्यासात् परस्येति । परिषस्वजे
 परिषस्वज्जे इति । 'परस्ये'त्युक्तेत्तरखण्डस्यैव षत्वनिषेधः, न स्वभ्यासस्य । किस्वपक्षे
 नलोपः । सस्वजाते—सस्वजाते । सस्वजिरे—सस्वजिरे । क्तादिनिधमादिङि-
 त्याह—सस्वजिषे सत्वजिषे इति । सस्वजाथे—सस्वजाथे । सस्वजिध्वे—सस्वजिध्वे ।
 सस्वजे—सस्वजे । सस्वजिवहे—सस्वजिवहे । सस्वजिमहे—सस्वजिमहे । स्वङ्क्तेति ।
 स्वङ्क्ता इति स्थिते जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्चुत्वसम्बन्धकारस्य निवृत्तौ
 नकारस्याऽनुस्वारे तस्य परसवर्णनं ङकारे गकारस्य चत्वं रूपम् । एवमग्रेऽपि ।
 स्वजेतेति । दंशसज्ज' इति शपि नलोप इति भावः । स्वङ्क्षोष्ट । अस्वङ्क्तेति । लुङि
 अस्वज्ज' स त इति स्थिते 'सलो सलि' इति सिञ्जलोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः ।

(सू २२७६) इति षत्वम् । परिनिविभ्यस्तु 'सिवादीनां वा-' वा (सू २३५९) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गास्तुनोति—' (सू २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्जयोः 'परिनिवि-' (सू २२७५) इत्यत्र पुनरुपादानम् । पर्यन्वङ्क्त-पर्यन्वङ्क्त । ९७७ हृद् पुरीषोत्सर्गं । हृदते । जहृदे । हृत् । हृत्स्यते । हृदेत् । हृत्सीष्ट । अहत् ।

अथ परस्मैपदिनः । ९७८ जिष्विदा अव्यक्ते शब्दे । ९७९ स्कन्दिद् गति-शोषणयोः । चस्कन्दिथ-चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्स्यति । नलोपः—स्कयात् । इरित्वाङ्त्वा-अस्कदत्-अस्कान्तसीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः । २३९८ वेः

ननु 'प्रत्ययचङ्क' इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्थादिणः परत्वाऽभावात् कथञ्च उपसर्गास्तुनोति' इति पक्षमिष्यत आह—प्राक् सितादिति । परिनिविभ्यस्त्विति । 'परस्य स्वञ्जेः इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः सेवसितस्यसिधुसहसुट्स्त्वञ्जम्' इति नियमेव पक्षमुचितम्, 'प्राक्सिताङ्-ङ्त्वञ्जवायेऽपि' इत्यटा व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गास्तुनोति' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सितात्' इति सूत्रविषयत्वादिस्यत आह—एतदर्थ-मेवेत्यादि । परिनिवि-इति । नियमपक्षविधौ स्वञ्जिरप्युपात्तः । ततः 'उपसर्गास्तुनोति' इत्येव तस्य पक्षे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवादीनां वाऽङ्त्वञ्जवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे पक्षविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव सम्पद्यते । परिनिविभ्यः परस्य स्वञ्जेः । 'सिवादीनां वा' इति पक्षविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव' इत्यत्र स्वञ्जिग्रहणमिति पर्यन्वङ्क्यतीत्यर्थः । हृद् पुरीषोत्सर्गं । अनिडयम् । क्रादिनिष्पत्तिः । जहृदिष्वे । जहृदिष्वे । जहृदिमहे । इत्तेति । लुटि तासि दृश्य चार्त्तम् । अहत्तेति । 'झलो झलि' इति सिङ्गोपः । गुपादयोऽष्टावनुदात्तेतो गताः ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः । जिष्विदेति । जिः आकारश्च इत् । सेट् । स्वेदति । सिष्वेद् । सिष्विदतुः । सिष्विदुः । सिष्वेद्विथ । सिष्विदथुः । सिष्विद् । सिष्वेद् । सिष्विद्वि । सिष्विदिम । स्वेदिता । स्वेद्विष्यति । स्वेदतु । अस्वेदत् । स्वेदेत् । श्विद्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेद्विष्यत् । स्कन्दिदिति । अनिट् । आरङ्गाजनियमात्थलि वेडित्वाह चस्कन्दिथ चस्कन्त्येति । अनिट्पक्षे चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च इति दकारस्य तकारः । चस्कन्दिथ । चस्कन्दिम् । स्कन्तेति । लुटि तासि चार्त्तं दृश्य तः । स्कन्स्यतीति । स्ये दृश्य चार्त्तम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीलिङि विशेषमाह-नलोप इति । हरः समुदायस्य इत्वेन धातोरनि-विषवादाशीलिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । अस्कददिति । लुङि अङि सति किरवाञ्जलोप इति भावः । अङभावे आह—अस्कान्तसीदिति । अनेकहृद्व्यवधानेऽपि हृत्कन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमनुधातौ । अतोऽत्र वृद्धौ दृश्य चार्त्तं तः । अस्कान्ता-

स्कन्देरनिष्ठायाम् ८।३।७३॥ पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम् , अनिष्ठायाम् इति
पर्युदासात् । विष्कन्ता-विस्कन्ता । निष्ठायाम् तु विस्कन्ताः । २३९९ परेश्च ८।३।७४॥
अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो वा । योगविभागात् अनिष्ठायाम् इति सम्बध्यते ।
परिष्कन्दति-पारिष्कन्दति । परिष्कजः-परिष्कणः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्व-
याश्रयतया बहिरङ्गत्वात्पत्वस्यासिद्धत्वम् । धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम् इत्यभ्यु-
पगमात् । 'पूर्व धातुपसर्गेण युज्यते ततः साधनेन' इति भाष्यम् । 'पूर्व साधनेन'
इति मतान्तरे तु न णत्वम् । ९८० यभ मैथुने । येमिथ यभब्ध । यब्धा ।

मिति । हलन्तलृणवृद्धौ 'झलो झलि' इति सिञ्जलोपे दस्य चत्वंम् । अस्कान्तुरिति ।
उमि सिचि वृद्धौ दस्य चत्वंम् । अस्कान्तसीः । अस्कान्तम् । अस्कान्त । अस्का-
न्तम् । अस्कान्तश्च । अस्कान्तस्म । अस्कन्तस्यत् । वेः स्कन्देः । शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे-पत्वं वा स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा'
हृत्पतो वेश्यनुवृत्तेति भावः । वे परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्यात् अनिष्ठायाम्
परत इति फलितम् । ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न पत्वविकल्प, इत्थत आह—
कृत्येवेदमिति । पर्युदासस्य 'अब्राह्मणमानये'त्यादाविव सजातीयोपेक्षत्वादिति भवः ।
विष्कन्ता-विस्कन्तेति । तृचि रूपे । अषोपदेशत्वाद्वाप्राप्ते विभाषेयम् । परेश्च । ननु
'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठया'मित्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह—योगेति ।
पत्वपक्ष इति । परिष्कन्द त इति स्थिते 'अनिदितामि'ति नलोपे 'रद्वभ्याम्' इति
निष्ठातकारस्य, तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे सस्याऽनेन पत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया
भिन्नपदस्यत्वेऽपि धात् परत्वात् णत्वे द्वितीयनकारस्य ष्टुत्वेन णत्वे 'परिष्कणः'
इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम् ,
निमित्तनिमित्तनोरेकपदस्यत्वात् । पत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्यमिणं
निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य पत्वस्याऽसिद्ध-
त्वात् धात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति—न चेति । पदद्वयाश्रय-
तया बहिरङ्गस्य पत्वस्याऽसिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह-
धातूपसर्गयोरिति । पूर्व धातुरिति । पूर्व धातुपसर्गेण सह युज्यते । सन्ध्यादिकार्यं
लभते । पश्चात् धातुपसर्गाकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । साधनशब्दः कारक-
वाची इह तु तद्वाचकः प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेतियावत् । इदं च 'सम्प्रसारणाच्च'
इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तदाह-भाष्यमिति । मतान्तरे त्विति । 'पूर्व धातुः साधनेन
युज्यते, पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षे तु पत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वाज्जणत्वमित्यर्थः ।
यभधातुगनिट् । यभति । ययाभ । येभतुः । यलि तु भारद्वाजनियमादिट् पित्रे-
नाऽकिश्वेऽपि यलि च सेटि' इत्येवाभ्यासलोपं मत्वा आह—येमिथेति । ययब्धेति ।
यलि इहभावपक्षे पित्रेनाऽकिश्वेवाभ्यासलोपाभावे ययभ्थ इति स्थिते 'झव-

यप्स्यति । अयाप्सीत् । ९८१ णम् प्रहृत्वे शब्दे च । नेमिथ-ननम् । नन्ना । अनंसीत् । अनंसिष्टाम् । ९८२ गम् ९८३ सृल गतौ । २४०० इषुगमियमां लुः ७।३।७७। एषां लुः स्याच्छ्रित्ति परे । गच्छति । जगाम । जगमतुः । जग्मुः । जगमिथ-जगन्मथ । गन्ता । २४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु ७।२।५८। गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति । लुडित्वादङ् । 'अनङि' इति पयुदासाजोष-धालोपः । अगमतु । सर्पति । ससर्प । २४०२ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्य-

स्तथोः' इति यस्य धत्वे भस्य जश्वेन वकार इति भावः । येमथुः । येम । ययाम-ययम । क्रादिनिधमादिट् । येमिव । येमिम । यम्पेति । लुटि तासि तकारस्य 'सच-स्तथोः' इति धत्वम् । भकारस्य जश्वेन वकार इति भावः । यप्स्यतीति । स्ये भस्य चत्वेन पः । यमतु । अयमतु । यमेत् । यस्यात् । अयाप्सादिति । हलन्तलक्षणा वृद्धि-रिति भावः । अयप्स्यत् । णम् प्रहृत्वे इति । अनिडयं णोपदेशश्च । केचिदिमं धातुमु-द्धितं पठन्ति । तत्तु प्रामादिकम् । तथा सति 'उद्धितो वा' इति क्वायामिड्विक-रूपस्य 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्विकरूपस्य चापत्तेः । नमति । ननाम । नेमतु । नेमुः । थलि तु भारद्वाजिन्यमादिट्पक्षे पित्वेनाऽकिश्चेपि 'थलि च सेटि' इत्येवाभ्यासलोपं मत्वा आह-नेमिथ ननन्थेति । इडभावपक्षे पित्वेन अकिश्वादे-वाभ्यासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः । नेम । ननाम-ननम । नेमिव । नेमिम । क्रादिनिधमादिट् । नन्तेति । मस्यानुस्वारपरसवर्णौ । नंस्यति । नमतु । अनमतु । नमेत् । नस्यात् । अनंसीदिति । 'यमरम' इति सगिति भावः । अनंस्यत् । गल् सृल गताविति । अनिटौ । सृपिरषोपदेशः । इषुगमि । शिताति । 'षिवुल्लम्चमाम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । उद्धिर्देक्षात्तौदादिकस्य इषेर्ग्रहणम् । अत्राऽचीत्यनुवर्त्य आजादौ शितीत्याश्रित्य इष्यति, इष्णाति इष्यत्र छ्वं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चान्न सूत्रे तुदादौ च उदिस्पाठः । अनार्प इति षब्देन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति । शपि मकारस्य छकारः । जगमतुरिति । 'गमहन' इत्युपधालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वा-जिन्यमाथलि वेट् । तदाह-जगमिथ जगन्थेति । जगमथुः । जगम । जगाम-जगम । जगिमव । जगिमम । क्रादिनिधमादिट् । गमेरिट् । गमेरिति पञ्चमी । 'सिऽसिचि' इत्यतः से इष्यनुवृत्तेन आर्द्धधातुकस्येत्यनुवृत्तं विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह-गमेः परस्येत्यादिना । 'परस्मैपदेष्वस्यस्य आत्मनेपदोऽभावे इत्यर्थः । एवं च 'सस्त्रिगमि-षिते'ति तृचि इट् सिध्यति । गमिष्यतीति । गच्छतु । अगच्छतु । गच्छेत् । गग्यात् । अङि विशेषमाह-लुडित्वादङिति । 'गमहन' इति उपधालोपो मत्वाह-अनङि इति पयुदासादिति । अगमदिति । लृङि अगमिष्यत् । सर्पतीति । शपि ष्टकारस्य । लघूपजगुणः रपरत्वम् । ससर्पेति । ससृपतुः । ससृपुः । थलि क्रादिनिधमान्नि-धमिट् । अजन्तत्वाऽभावाङ्कारवत्त्वाभावाच्च नेड्विकरूपः । ससर्पिथ ।

तरस्याम् ६।१।५९॥ उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याऽम्बा स्याज्झलादावकिति परे । सप्ता—सर्पा । सप्स्यति—सप्स्यति । असृपत् । ९८४ यम उपरमे । यच्छ—ति । येमिथ—ययन्थ । यन्ता । अयंसीत् । अयंसिष्टाम् । ९८५ तप सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ निसस्तपतावनासेवने ८।३१।१०२॥ षः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यं, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्ठपति । ९८६ त्यज हानौ । तस्य-जिय—तस्यक्य । त्यक्ता । अत्यासीत् । ९८७ वज सजे । 'दंशसज्जस्वजां शपि

ससृपथुः । ससृप । ससर्प । ससृपिव । ससृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपर प्राप्ते—अनुदात्तस्य च । 'सजिहवोः' इत्यतः सत्यमकित्तीति, 'आदेच' इत्यत उपदेशे इति चानुवर्तते । तदाह—उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना । मित्रादन्त्यादचः परः । उपदेशे किम् । सप्तुम् । तुमुनि परे 'क्विन्त्याविर्निश्चयम्' इत्युदात्तोऽयम् । अथापि उपदेशे अनुदात्तत्वादम् अवश्यम् । अकित्तीति किम् ? कप्रत्यये सृसः । लप्तेति । सृप् षातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । सप्तेति । अमभावे लघूपधगुणे रपरस्वमिति भावः । एवं सप्स्यति—सप्स्यतीति । सर्पत् । असर्पत् । सर्पेत् । सृप्यात् असृपदिति । लृट्स्वात् च्लेरङि सति ङित्वाच्च गुण इति भावः । अन्नप्स्यत्—असप्स्यत् । यम उपरमे इति । उपरमो विरमणम् । अनिदयम् । यच्छतीति । 'इषुगमिष-माच' इति शपि छः । ययाम् । येमनुः । येमुः । थलि भारद्वाजनियमाद्विट्पठे 'थलि च सेटि' इत्येवाभ्यासलोपौ । तदाह—येमिथ—ययन्थेति । इडभावे रूपम् । येमथुः । येम । ययाम्—ययम । येमिव । येमिम । क्रादिनियमाद्विट् । यन्तेति । यंस्यति । यच्छत् । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । अयंसीदिति । 'यमेरमे'ति इट्सकौ । 'इट ईटी'ति सिउलोपः । 'नेटी'ति निषेधाच्च हलन्तलङ्घणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्यत् । तप सन्तापे इति । अनिदयम् । तपति । तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ—ततप्य । तेपथुः । तेप । तताप—ततप । तेपिव । तेपिम । तप्तेति । तप्स्यति । तपत् । अत-पत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्तीदिति । हलन्तलङ्घणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् । निसस्तपतौ । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—षः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यचि-कारादिति भावः । निसः सकारस्य षः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । 'अना-सेवने' इत्येतद्व्याख्यास्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे—पौनः पुन्यमिति । आसेवनशब्देन सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह—ततोऽन्यस्मिन्विषये इति । आदेशत्वाऽभावात् पदान्त-त्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । निष्ठपतीति । निष्कृत्य तपतीत्यर्थः । निसः सस्य षत्वे त-कारस्य षट्त्वेन टः । आसेवने तु न षत्वम् । त्यज हानाविति । हानिद्वसर्गः । अय-मनिट् । त्यजति । तस्याज । तस्यजतुः । तस्यजुः । संयुक्तह्रस्वस्यस्यादेश्वाभ्यास-लोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमाद्विट् । तदाह—तस्यजिय—तस्यक्येति । इडभावे चोः 'कु'रिति भावः । त्यक्तेति । त्यजयति । त्यजतु । अत्यजत् । त्यजेत् । त्यज्यात् ।

(सू २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । ९८८ दृशिर् प्रेक्षणे । पश्यति । २४०४ विभाषा सृजिदृशोः ७।२।६५॥ आभ्यां यत् इङ् वा । २४०५ सृजि-
दृशोर्भक्त्यमकिति ६।१।५८॥ अनयोरमागमः स्याज्झकादावकिति । दद्रष्ट-
ददर्शिय । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा । २४०६ ऋदृशोऽङि
गुणः ७।४।१६॥ ऋवर्णान्तानां दृशेष्वाङ् गुणः स्यादङि । अदर्शात् । अङ्भावे-
२४०७ न दृशः ३।१।४७॥ दृशश्चलेः कस्य न । अद्राक्षीत् । ९८९ दंश दशने ।

अत्याक्षीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्यक्षयत् । वज सङ्गे इति । योपदेशो
ऽयमनिट् , नोपचक्ष । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य निर्देशः । ज्ञपः पिश्वेन किस्वाभावा-
त्तस्मिन्परे 'अनिङ्गिताम्' इति नलोपाऽप्रवृत्तेराह—दंशसञ्जेति नलोप इति । अनुस्वार-
परसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः । सजतीति । छिटि तु ससञ्ज । अतुसाक्षौ तु अकि-
त्वाच्च नलोपः । ससञ्जतुः । ससञ्जुः । यकि भारद्वाजनियमाद्वेट् । ससञ्जिथ-सस-
ङ्क्थ । इङ्भावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे सति अनुस्वारपरसवर्णसञ्जस्य
चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेऽनुस्वारस्य परसवर्णो ककारः । ससञ्जथुः । ससञ्ज ।
ससञ्ज । ससञ्जिव । ससञ्जिम । क्रादिनियमाद्वेट् । सङ्क्तेति । तालि जस्य कुत्वेन
गकारे तस्य चत्वे सति जस्य निवृत्तौ नस्य ककार इति भावः । सङ्क्थयति । सजतु ।
असजत् । सजेत् । सज्यात् । असाङ्क्षीत् । हलन्तत्वाद्वृद्धिः । असङ्क्थयत् । दृशिर् ।
प्रेक्षणे इति । इरित् , अनिट् च । पश्यतीति । शिति 'प्राप्ताभ्याम्' इति पर्यादेश इति
भावः । ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः । यलि तु क्रादिनियमान्निरयमिट् प्राप्तः । अज-
न्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् 'अचस्तास्वत्' इति उपदेशोऽस्वतः' इति निषेधस्य चाप्रा-
प्तेः ऋवृन्तत्वाऽभावेन भारद्वाजनियमस्याऽप्रसक्तेः । तत्राह—विभाषा सृजि । पञ्च-
मर्थे षष्ठी । 'गमरिट्' इत्यतः इडिति 'अचस्तास्वत्' इत्यतः यलीति चानुवर्तते । त-
दाह—आभ्यामिति । इङ्भावपक्षे 'अनुदात्तस्य' इति अमागमे विकल्पे प्राप्त-सृजिदृशोः ।
अम् अकिति इति ऋद्धेः । निर्यार्थमिदम् । दद्रष्टेति । ददृश्व इति स्थिते इङ्भाव-
पक्षे अमागमे ऋकारस्य णि ब्रह्मादिना शस्य षत्वे यस्य दुत्वेन ठ इति भावः । इट्-
पक्षे स्वाह—ददर्शियेति । अक्षकादिस्वादम् नेति भावः । द्रष्टेति । तासि अमागमे शस्य
षत्वे तकारस्य ण्डुत्वेन टकार इति भावः । द्रक्ष्यतीति । अमागमे शस्य षत्वे 'षडो'रि-
रिति कश्चे सस्य च इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् । पश्येत् । आशीर्लिङि आह—दृश्या-
दिति । अक्षकादिस्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह—इरित्वादङ्वेति । अत्र अङ्पूर्वेषु
गुणनिषेधे प्राप्ते—ऋदृशोऽङि ! 'ऋ' इत्यङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिः । तदाह—ऋव-
र्णान्तानामिति । अङ्भावे इति । अङ्भावपक्षे 'शल इगुपचात्' इति कसादेशे प्राप्ते ।
सतीत्यर्थः । न दृशः । 'चलेः सिच्' इत्यतः चलेरिति 'शल इगुपचात्' इत्यतः कस इति
चानुवर्तते । तदाह—दृशश्चलेः कसो नेति । कसादेशे तु अट्छदिति स्वादिति भावः ।

दशनं दंष्ट्रयापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निपातनादि-
त्वौके । तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशमञ्ज' (सू
२३९६) इति नलोपः । दशति । ददंशिय—इदंष्ट्र । दंष्ट्रा । दक्ष्णति । दश्यात् ।
अदाक्षीत् । ९९० कृष विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कष्टा—कष्टा । कक्ष्यति—
कक्ष्यति । 'स्पृशमृशकृषतृषट्पा चलेः सिज्वा वाच्यः' (वा १८२६) अक्राक्षीत् ।

अद्राक्षीदिति । सिचि अमागमे ऋकारस्य षणि अकारस्य हलन्तलक्षणावृद्धौ शस्य षवे
तस्य कवे सस्य षत्वमिति भावः । अद्रक्षयत् । दंश दशने इति । अथमनिट्, जोष-
षञ्च । कृतानुस्वारनिर्देशः । दंष्ट्राव्यापार इति । हनुमूलगताः स्थूलदन्ताः दंष्ट्राः,
तद्व्यापारः चतक्रियपदिरूप इत्यर्थः । ननु दंशघातोऽर्थुटि दशनशब्दः । तत्र 'अनिदि-
ताम्' इति नकारस्य लोपो न सम्भवति, द्युटः विकल्पाऽभावात् । 'दंशसञ्जे'त्यपि
नस्य लोपो न सम्भवति, तस्य क्षप्तेव प्रवृत्तेः । तथाच दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमि-
त्यत आह—पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति । दशनशब्दनिर्देशादेव नकारस्य लोप-
इत्यन्ये मन्थन्त इत्यर्थः । तेषामपीति । 'निपातनाञ्कारलोप' इति वक्ष्यामपि पुषो-
दरादिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु घातुपाठे 'दंश दशने' इत्यर्थनिर्देशे इति
भावः । विनिगमनाविरहमात्राङ्गमाह—अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वं घातुवर्थनिर्दे-
शस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः । कचिदेव घातुवर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूषातौ
निरूपितम् । अथ दशतीत्यादौ षपः पिश्वेन अकिस्वात् 'अनिदिताम्' इति नलोपा-
प्रवृत्तेराह—दंशसञ्जेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्यासिद्धत्वादिति भावः ।
'दंशसञ्जे'त्यत्र षपीत्युक्तेराध्वातुके नलोपो न । संयोगापरत्वेन लिटः क्त्वाऽभा-
वादनदितामित्यपि न । ददंश । ददंशतुः । ददंशुः । आरङ्गाजनियमास्थलि
वेट् । तद्वाह—ददंशिय—ददंष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रश्चादिना शस्य षः । शस्य षत्वेन
ठ इति भावः । दंष्टेति । तासि ब्रश्चादिना शस्य षवे तकारस्य षत्वमिति भावः ।
दक्ष्यतीति । ब्रश्चादिना शस्य षवे तस्य कवे अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे
सस्य षत्वमिति भावः । दशतु । अदशत् । दशेत् । दश्यादिति । आशीर्किङ्कि
'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः । अदाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा
वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः, सस्य षत्वमिति भावः ।
अदक्षयत् । कृष विलेखने इति । अनिदक्षम् । कर्षति । चकषं । चकृषतुः । चकृषुः ।
यकि अजन्ताऽकारवशाऽभावात् क्राद्गिनियमाच्चित्यमिट्—चकषिथ । चकृषथुः । चकृष ।
चकषं । चकृषिव । चकृषिम । इति सिद्धवत्कृत्याह—कष्टा कष्टेति । 'अनुदात्तस्य च'
इति अग्निवक्ष्यः । तकारस्य षत्वम् । कक्ष्यति—कक्ष्यतीति । षस्य कवे सस्य षः ।
कर्षतु । अकर्षत् । कर्षत् । कृष्यात् । 'शङ्क इगुपधात्' इति ष्लेः कसादेशे प्राप्ते आह—
स्त्रशमृशेति । अक्राक्षीदिति । ष्लेः कसादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चदुपधस्य'

अकाष्टाम् । अकाक्षीत् । अकाष्टाम् । अकाक्षुः । पक्षे वसः । अकृक्षत् । अकृक्षताम् ।
अकृक्षन् । ९९१ दह भस्मीकरणे । देहिय-ददग्ध । दग्धा । धक्षयति । अधाक्षीत् ।
अदाग्धाम् । अधाक्षुः । ९९२ मिह सेचने । मिमेह । मिमेहिय । मेढा । मेक्षयति ।
अमिक्षत् । ९९३ कित निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण विपूर्वः,
‘विचिकित्सा तु संशयः’ इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते इत्यादि

हृष्यमि ऋकारस्य यणि हलन्तलक्षणवृद्धौ ‘षढोः कः सि’ इत्यनेन षस्य कत्वे सस्य
षत्वमिति भावः । अकाक्षीदिति । अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम् । पक्षे वस इति । च्लेः
सिजभावपक्षे ‘शल इगुपधात्’ इति वस इत्यर्थः । अकृक्षदिति । वसे सति कित्वाद्गु-
णाभावे षस्य कः, सस्य ष इति भावः । अकृक्षयत्-अकृक्षयत् । दह भस्मीकरणे इति ।
अनिट् । दहति । ददाह । देहतुः । देहुः । थलि तु भारद्वाजनियमाद्वेदित्याह—देहिय-
ददग्धेति । इट्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येवाभ्यासलोपो । अनिट्पक्षे तु ‘दादेः’ इति
हस्य घः, ‘अषस्तथोः’ इति थस्य घः घस्य जश्चेन ग इति भावः । देहथुः । देह ।
ददाह—ददह । देहिव । देहिम । दग्धेति । तासि हस्य घः, तकारस्य घः, घस्य ग
इति भावः । धक्षयतीति । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य चत्वेन कः, सस्य ष
इति भावः । देहतु । अदहत् । दहेत् । दद्यात् । अधाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । हस्य घः, दस्य भष्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । अदाग्धा-
मिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, ‘अलो अलि’ इति सलोपः, अषस्तथोः’ इति तकार-
स्य घः, घस्य ग इति भावः । अधाक्षुरिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य
गः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । अधाक्षीः । अदाग्धम् । अदाग्ध । अधाक्षम् ।
अधाक्षव । अधाक्षम । अधाक्षयत् । मिह सेचने इति । अनिट् । मेहति । मिमेह ।
मिमिहतुः । मिमिहुः । अजन्तोऽकारवत्त्वाऽभावात् क्रादिनियमाच्चित् तदाह—
मिमेहिथेति । मिमिहथुः । मिमिह । मिमेह । मिमिहिव । मिमिहिम । मेहेति ।
तासि ठवधत्त्वष्टुवढलोपाः । मेक्षयतीति । हस्य ठः, तस्य कः, सस्य षः । मेहतु ।
अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । लुङि ‘शल इगुपधात्’ इति वसः । कित्वाच्च गुणः ।
हस्य ठः, तस्य कः, सस्य षः । तदाह—अमिक्षदिति । अमेक्षयत् । कित निवासे रोगा-
पनयने चेति । परस्मैपदिषु पाठात् अयं परस्मैपदी । अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् ।
अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वात् अर्थान्तरेषु वृत्तिः । अत्र ‘कितेर्व्याधिप्रतीकारे नि-
ग्रहेऽपनयने नाशने संशये च’ इति निबद्धेष्वर्थेषु ‘गुप्तिकिञ्चयः सन्’ इति सन्वि-
हितः । तदाह—चिकित्सतीति । ‘सन्त्यतः’ इति ह्रस्वे हलादिशेषे अभ्याससुखे
चिकित्सेति सन्नन्तं, तस्माद्विटि ऋपि ‘चिकित्सती’ति रूपम् । अस्य सनः
‘जातोः’ इति विहितत्वाऽभावाद्नादंघातुक्त्वाच्च लघूपधगुणः, नापि इडागम इति
प्रागुक्तम् । चिकित्साञ्चकारेणादि सुगमं जुगुप्सतिवत् । संशये इत्यादि । ष्वक्तम् ।

कश्चिदुदाजहार । निवासे तु केतयति ।

९९४ दान खण्डने । ९९५ शान तेजने । इतो बहृत्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति—दीदांसते । शीशांसति—शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानमिति । शानयति । ९९६ डुपचप् पाके । पचति—पचते । पेचिथ—पपकथ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । ९९७ पच समवाये । सचति—सचते । ९९८ भज सेवायाम् । बभाज । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ—बभकथ । भक्ता । भक्षयति—भक्षयते । अभा-

निवासे त्विति । व्याधिप्रतीकारार्थपञ्चकादर्थान्तरे चुरादित्वस्योक्तत्वादिति भावः ।

दान खण्डने । शान तेजने इति । तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । इत इति । ‘दान खण्डने’ इत्यारभ्य ‘वह प्रापणे’ इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः । तत्र धातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा ‘मान्बधदान् शान्’ इति सनि, ‘सन्त्यडोः’ इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य ‘सन्त्यतः’ इति इत्वे, तस्य ‘मान् बध’ इति दीर्घे सति, नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाम्भ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात्, कर्तृगे फले तडि शपि दीदांसते, शीशांसते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति, शीशांसति इति रूपम् । तदाह—दीदांसते इत्यादि । शीशांसतांति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अर्थविशेषे इति । आर्जवे निशाने चार्थे सनित्यर्थः । अन्यत्रेति । आर्जवनिशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ‘अर्थान्तरे अननुबन्धकाश्चुरादयः’ इत्युक्तेरिति भावः । डुपचप् पाके इति । डु पकारः चकारादकारश्च इत् । स्वरितेत्वादुभयपदी तदाह—पचति-पचते इति । पपाच । पेचतुः । पेचुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—पेचिथ-पपकथेति इट्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । अनिट्पक्षे तु ‘चोः कुः’ इति भावः । पेचथुः । पेच । पपाच—पपच । पेचिव । पेचिम । क्रादिनियमादिट् । पेचे इति । पेचाते । पेचिरे । पेचिपे । पेचाथे । पचिध्वे । पेचे । पेचिवहे । पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । पक्तेति । तासि ‘चोः कुः’ पचयति—पचयते । पचतु । पचताम् । अपचत्—अपचत । पचेत् । पक्षीष्टेति । आशीलिङि तडि सीयुटि ‘चोः कुः’ । पत्वम् । अपाचीत् । अपक्त । अपचाताम् । अपचयत्—अपचयत । पचधातुः पोपदेशः । तदाह—सचति-सचते इति । सेडयम् । ससाच । सेचतुः । सेचुः । सेचिथ । सेचथुः । सेच । ससाच-ससच । सेचिव । सेचिम । सेचे । सेचिपे । सेचिवहे । सेचिमहे । सच्यात् । सचिपीष्ट । असाचीत्—असचीत् । असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति । किति लिटि वैरुप्यापादकादेशादित्वात् ‘अत एकहल्मध्ये’ इत्यप्राप्तौ ‘तफल’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदाह—भेजतुरिति । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—भेजिथ-बभकथेति । इट्पक्षे ‘थलि च सेटि’ इत्येत्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव । भेजिम ।

क्षीत्—अभक्त । ९९९ रज रागे । नलोपः । रजति—रजते । रज्यात् । रङ्क्षीष्ट ।
अराङ्क्षीत् । अराङ्क्ताम् । अरङ्क्तु । १००० शप आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानु-
ष्यानम् । शशाप । शेषे । आशाप्सीत्—अशप्त । १००१ त्विष दीप्तौ । त्वेषति—
त्वेषते । तित्विषे । त्वेषा । त्वेक्ष्यति—त्वेक्ष्यते । त्विष्यात्—त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत्—अत्विक्षत ।
अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । १००२ यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति—यजते ।

क्रादिनियमादिट् । भेजे । भेजिषे । भेजिवहे । भक्तेत्यादि । सुगमम् । रज रागे ।
इति नलोपश्चोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः । अनिडयम् । शपः पित्वेन डित्वाऽ-
भावात्, 'अनिदिताम्' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्च' इति शपि नलोपस्तदाह—रजति—रजते
इति । संयोगात्परत्वाङ्गितो न क्त्वम् । ररञ्ज । ररञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्थलि
वेट् । ररञ्जिथ—ररङ्थ । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णजका-
रनिवृत्तौ गस्य चत्वेन कः । मस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । रर-
ञ्जिव । ररञ्जिम । क्रादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति—रङ्क्ष्यते । रजतु । रज-
ताम् । अरजत्—अरजत । रजेत्—रजेत । आशीर्लिङि यासुटः क्त्वात् 'अनिदि-
ताम्' इति नलोपः । तदाह—रज्यादिति । रङ्क्षीष्टेति । आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य
कुत्वेन गः, ततः परसवर्णसम्पन्नजकारनिवृत्तिः, गस्य कः, नस्य परसवर्णेन ङः पत्वमि-
ति भावः । अराङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणावृद्धौ क्त्वादि पूर्ववत् । अनेकहलन्त्यव-
धानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तते इति भाष्ये स्पष्टम् । अराङ्क्तामिति । 'झलो झलि'
इति सलोपः । क्त्वादि पूर्ववत् । अरङ्क्तेति । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि'
इति सलोपे क्त्वादि । शप आक्रोशे इति । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दमा-
दौ तु क्रादिनियमादिट् । अशाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अशप्तेति 'झलो झलि'
इति सलोपः । अशाप्साताम् । त्विषधातुरनिट् । शपिलभूपधगुणः । तदाह—त्वेषति—त्वेषते
इति । तित्वेष । तित्विषतुः । तित्विषुः । तित्वेषिथ । तित्विषथुः । तित्विष । तित्वेष ।
तित्विषिव । तित्विषिम । क्रादिनियमादिट् । तित्विषे इति । तित्विषाते । तित्वि-
षिरे । तित्विषिषे । तित्विषाथे । तित्विषिध्वे । तित्विषे । तित्विषिवहे । तित्विषि-
महे । त्वेष्टेते । तासि तकारस्य ण्डुत्वम् । त्वेक्ष्यति—त्वेक्ष्यते इति । स्ये कत्वपत्वे । त्वे-
षतु । त्वेषताम् । अत्वेषत्—अत्वेषत । त्वेषेत्—त्वेषेत । श्विष्यादिति । यासुटः आ-
शीर्लिङि क्त्वाच्च लघूपधगुणः । त्विक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति क्त्वाच्च
गुणः । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्' इति च्लेः कसः क्त्वाच्च गुणः । तदाह—
अत्विक्षदित्यादि । लुङि आत्मनेपदे च्लेः कसादेशं मत्वा आह—अत्विक्षतेति । अत्विक्ष-
न्तेति । 'अत्विष झ इति स्थिते कसस्याचि' इत्यन्यलोपासम्भवाद्दतः परत्वात् 'आ-
त्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशाऽऽसम्भवाद्दन्तादेशे कसस्यान्तलोपे पररूपे वा रूपमिति भा-
वः । यज देवपूजेति । अनिडयम् । यजति—यजते इति । देवान् पूजयति, सङ्गमयति, ददाति

२४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६ । १ । १७ ॥ वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । २४०९ वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥ वचिस्वप्योर्यजादीनां च सम्प्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ—इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति-यक्ष्यते । इज्यात् । यक्षीष्ट । अयाक्षीत्—अयष्ट । १००३ डु वप् बीजसन्ताने ।

वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ तु ययाज् अ इति स्थिते—लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । प्यङ्कः सम्प्रसारणम्' इत्यतः सम्प्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिज्यावयि' इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते । तदाह—वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चेति । अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः । 'यज देवपूजा' इत्यारभ्य 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः । तदुक्तम्—'यजिर्वपिर्वहिरश्चैव वसिर्वेङ्गयेज इत्यपि । ह्वेज् वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥' इति । तेष्वनन्तर्भावाद् वचिस्वप्योः पृथग्रहणम् । ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिन्वचितिवृश्चतिपृच्छतिभृजतयो विवक्षिताः । इयाजेति । अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे इकारे 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्रासे-वचिस्वपि । 'वचिस्वपी'ति इका निर्देशः । सौत्रः सम्प्रसारणाभावः । आदिशब्दो यजिनैव सम्बध्यते, न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, आदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'डि ष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धः । तदाह—वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति । ननु यज् अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्सम्प्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह—पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति । यज् अतुस् इति स्थिते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु 'लिट्यभ्यासस्य' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । कृते द्वित्वे अकित्वाद्वचिस्वपीत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासयकारस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—इयजिथ—इयष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रश्चादिना जस्य षत्वे णुत्वेन थस्य ठः । ईजथुः । ईज । इयाज—इयज । ईजिव । ईजिम । ईजे इति । 'असंयोगात्' इति कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते । ईजिरे । क्रादिनियमादिट् । ईजिषे । ईजाथे । ईजिध्वे । ईजे । ईजिवहे । ईजिमहे । यष्टेति । तासि ब्रश्चादिना जस्य षत्वे णुत्वेन तकारस्य ठः । यक्ष्यति—यक्ष्यते इति । ब्रश्चादिना जस्य षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । यजतु—यजताम् । अयजत्—अयजत् । यजेत्—यजेत । आशीर्लिङि आह—इत्यादिति । यासुटः कित्वात्

बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं छेदनेऽपि । केशान् वपति । उवाप । ऊपे । वप्ता । उप्यात् । वप्सीष्ट । प्रण्यवाप्सीत् । अवप्त् । १००४ वह प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (मृ २३.७) । उवोढ । ऊहे । वोढा । वच्चात—वच्यते । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः । अवोढ । अवक्षाताम् ।

'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । वक्षीष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि जस्य षत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । अयाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः, तस्य कः, सस्य ष इति भावः । अयष्टेति । अयजस् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य षः, घृत्वेन तकारस्य ट इति भावः । अयच्चाताम् । अयच्छत । अयच्यत्—अयच्यत । डु वप् बीजसन्ताने इति । प्ररोहार्थं बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपणे इत्यर्थः । तदाह—क्षेत्रे विकिरणमिति । 'वपिः प्रकिरणार्थ' इति 'सन्त्यङोः' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधानं चेति । 'अग्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । अयं छेदनेऽपीति । वर्तते इति शङ्कः । केशान् वपतीति । छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् । उवापेति । 'लिट्यभ्यासस्य' इत्य- कित्यभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि' इति द्वित्वात्प्राक्स- म्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊपतुः । ऊपुः । उवपिथ—उवप्यथ । ऊपथुः । ऊप । उवाप- उवप । ऊपिव । ऊपिम । ऊपे इति । ऊपाते । ऊपिरे । ऊपिषे । ऊपाथे । ऊपिध्वे । ऊपे । ऊपिवहे । ऊपिमहे । वप्तेति । वप्स्यति—वप्स्यते । वपतु—वपताम् । अवपत्- अवपत् । वपेत्—वपेत् । उप्यादिति । आशिषि यासुटः कित्वात् 'वचिस्वपि' इति स- म्प्रसारणम् । वप्सीष्टेति । सीयुटि रूपम् । प्रण्यवाप्सीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचि हल- न्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेर्गद' इति णत्वम् । अवाप्ताम् । अवाप्सुः । अवप्तेति । आत्मने- पदे लुङि 'झलो झलि' इति सलोपः । अवप्साताम् । वह प्रापणे इति । अयमनिट् । वहति—वहते । उवाहेति । 'लिट्यभ्यासस्य' इति अकिति अभ्यासस्य सम्प्रसारणमि- ति भावः । किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊहतुः । ऊहुः । भार- द्वाजिनियमात्थलि वेट । तदाह—उवहिथेति । 'न शसदद' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अथ थलि अनिट्पक्षे आह—सहिवहोरोदवर्णस्येति । सहिवहोरोदवर्णस्य ओत्स्याड्डलोपे परत इत्यर्थः । 'ढूलोप' इति दीर्घं बाधित्वा ओत्त्वमिति भावः । उवोढेति । उवह्थ इति स्थिते ढत्वधत्वण्डुत्वढलोपाः ओत्त्वं चेति भावः । ऊहथुः । ऊह उवाह—उवह । ऊहिव । ऊहिम । क्रादिनियमादिट् । ऊहे इति । ऊहाते । ऊहिरे । ऊहिषे । ऊहाथे । ऊहिध्वे—ऊहिध्वे । उहे । ऊहिवहे । ऊहिमहे । वोढेति । तां षे ढत्वधत्वण्डुत्वढलोपाः ओत्त्वं च । लुटिस्थे, हस्य ढः, तस्य कः, षत्वम् । तदा- ह—वक्ष्यति—वक्ष्यते इति । वहतु—वहताम् । अवहत्—अवहत । वहत्—वहत । उवाहत् । अवाप्तीदिति । हलन्तलक्षणवृद्धौ टकषाः प्राग्वत् । अवोढामिति । 'झलो झलि' इति

अवक्षत । अवोढाः । अवोढ्वम् । १००५ वस निवासे । परस्मैपदी । वसति ।
 उवास । २४१० शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥ इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य
 षः स्यात् । ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ—उवस्थ । वस्ता । ‘सः स्याद्धातुके’
 (सू २३४२) । वत्स्यति । उष्यात् । अवात्सीत् । अवात्ताम् । वेज् १००६ तन्तु-
 सन्ताने । वयति—वयते । २४११ वेजो वयिः २ । ४ । ४१ ॥ वा स्याल्लिटि ।
 इकार उच्चारणार्थः । उवाय । २४१२ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चति-

सलोपे ढत्वधत्वण्डुत्वढलोपाः ओत्वं चेति भावः । अवाक्षुरिति । उसि सिचि वृद्धौ
 ढकषाः । अवाक्षीः । अवोढम् । अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढेति ।
 लुङि आत्मनेपदे प्रथमपुरुषैकवचने अवह स् इति स्थिते सलोपः ढत्वधत्वण्डुत्वढ-
 लोपाः ओत्वं च । अवक्षातामिति । आतामि सिचि ढकषा इति भावः । अवक्षतेति ।
 ‘आत्मनेपदेऽवनतः’ इत्यदादेशः । अवोढ्वमिति । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि । अव-
 क्ष्यत्—अवक्ष्यत । इति वहत्यन्ताः स्वरितेतो गताः । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि
 परे ‘लिव्यभ्यासस्य’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । तदाह—उवासेति । किति तु ‘वचि-
 स्वपि’ इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अतुस् इति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्य-
 यावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे—शासिवसि । ‘सहेः साडः सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्य-
 न्तमनुवर्तते । ‘इण्कोः’ इति ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इति चाधिकृतम् । तदाह—एक-
 वर्गाभ्यामिति । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वा आह—उवसिथ—उवस्थेति । न
 शसदद् इति निषेधात् ‘थलि च सेटि’ इति न भवति । ऊषथुः । ऊष । उवास—उ-
 वस । ऊषिव । ऊषिम । क्रादिनियमादिट् । वस् स्यति इति स्थिते आह—सः त्याम-
 धातुके इति । अनेन सकारस्य तकार इति भावः । वसतु । अवसत् । वसेत् । उष्या-
 दिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वात् वस्य सम्प्रसारणे ‘शासिवसि’ इति षत्वमिति
 भावः । अवात्सीदिति । सिचि हन्तलृङ्णवृद्धौ सस्य तकारः । अवात्तामिति । अवस्
 स् तामिति स्थिते वृद्धौ ‘झलो झलि’ इति सलोपे प्रत्ययलृङ्णमाश्रित्य सकाराद्या-
 र्द्धधातुकपरत्वात् धातुसकारस्य ‘सः सि’ इति तकारः । वस्तुतस्तु सिजलोपस्याऽसि-
 ङ्ङत्वात् ‘सः सि’ इति तकारे सिजलोप इति बोध्यम् । अवात्सुः । अवात्सीः । अवा-
 त्तम् । अवात्त । अवात्सम् । अवात्स्व । अवात्स्म । अवत्स्यत् । वेङ्धातुरनिट् । जित्वा-
 नुभयपदी । तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां त्रियंकरसारणविशेषः । वयति—वयते
 इति । शपि अयादेशः । वेजो वयिः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—वा स्याल्लिटि ।
 ‘लिव्यन्यतरस्याम्’ इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । उच्चारणार्थं इति । इ-
 कारस्य इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति । णलि वयादेशे यञाश्रित्वाद्-
 किति लिटि परे ‘लिव्यभ्यासस्य’ इति वकारस्य सम्प्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः ।
 अत्र यकारस्य तु न सम्प्रसारणम् ‘लिटि वयो यः’ इति तन्निषेधस्यानुपदमेव

पृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६ । १ । १६ ॥ एषां किति ङिति च सम्प्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य प्राप्ते—२४१३ लिटि वयो यः ६ । १ । ३८ ॥ वयो यस्य सम्प्रसारणं न स्याल्लिटि । ऊयतुः । ऊयुः । २४१४ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ६ । १ । ३९ ॥ वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः । ऊवुः । उव-यिथ । वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । स्थानिवद्भावेन जिस्त्वात्तङ् । ऊये । ऊवे । वयादेशाभावे—२४१५ वेजः ६ । १ । ४० ॥ वेजो न संप्रसारणं स्याल्लिटि । वबौ ।

वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणे 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आयादेशो उवायेति सिध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वादुपन्यस्तः । वे अतुस् इति स्थिते वयादेशो कृते—ग्रहिज्या । चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यतः कितीति समुच्चीयते । 'प्यङ्गः सम्प्रसारण' मित्यनुवर्तते । तदाह—एषामित्यादि । अत्र परस्मैपदिग्रहादिसाहचर्यात् 'अय-वय-पय' गतौ इति पठितस्यात्मनेपदिनो वयेर्न ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः सम्प्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्ते इति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति लिङ्गादन्यस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । लिटि वयो । सम्प्रसारणं नेति । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधे वकारस्य सम्प्रसारणमिति भावः, तदाह—ऊयतुरिति । वश्चास्य । 'लिटि वयो यः' इत्यनुवर्तते । तदाह—वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति । अकि-स्वान्न वः । अजन्तत्वादकारवत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह—वयस्तासावभावात्थलि नित्यमिटिति । वयेर्लिट्येव विहितत्वेन तासावभावात् 'अचस्तास्वत्' इति 'उपदेशेऽन्वतः' इति च इणनिषेधाऽप्रसक्त्या क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्याऽनिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः-ऊवथुः । ऊय-ऊव । उवाय-उवय । ऊयिव-ऊविव । ऊयिम-ऊविम । ननु वयेरजित्वात् कथमुभयपदित्वमित्यत आह—स्थानिवद्भावेनेति । ऊये—ऊवे इति । 'वश्चास्यान्यतरस्याम्' इति वत्वविकल्पः । वत्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः । वकारस्य 'ग्रहिज्या' इति 'वचिस्वपि' इति वा सम्प्रसारणम् । ऊयाते । ऊयिरे । ऊयिषे । ऊयाथे । ऊयिध्वे । ऊये । ऊयिवहे । ऊयिमहे । क्रादिनियमादिट् । एवं, ऊवाते । ऊविरे । इत्यादि । वयादेशाभावे इति । यजादित्वात् 'लिट्यभ्यासस्य' इति 'वचिस्वपि' इति च सम्प्रसारणे प्राप्ते सतीति शेषः । वेजः । 'लिटि वयो यः' इत्यतो लिटीति 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इत्यतो न सम्प्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह—वेजो नेति । अत्र कितीति नानुवर्तते । तदाह—ववाविति । णलि सम्प्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे

ववतुः । ववुः । वविष—ववाष । ववे । वाता । ऊयात् । वासीष्ट । अवासीत् ।
 १००७ व्येन् संवरणे । व्ययति—व्ययते । २४१६ न व्यो ङिति ६।१।४६॥
 व्येज आत्वं न स्यादिति । वृद्धिः । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसार-
 णम् । उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां प्रह्लादीनां चानुवृत्त्यैव सिद्धे
 किं तेन । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । 'इडत्तयति'—(सू २३८४) इति

'आत् औ णलः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ रूपम् । वक्तुरिति । 'आदेचः'
 इत्वात्वे 'आतो लोपः' । एवं ववुः । भारद्वाजनियमात्पक्षि वेट्, वेजस्तासावनिट्क-
 त्वात् । तत्राह—वविष ववाथेति । इट्पक्षे अकित्वेऽपि इट्परत्वादाहोप इति भावः ।
 ववथुः । वव । ववौ । वविव । वविम । क्रादिनियमादिट् । ववे इति । ववाते । वविरे ।
 वविषे । ववाथे । वविष्वे । ववे । वविवहे । वविमहे । वातेति । छुटि तासि आत्त्वम् ।
 वास्यति—वास्यते । ववतु—वयताम् । अवयत्—अवयत । वयेत्—वयेत । ऊयादिति ।
 आशीर्लिङि यासुटि कित्वात् 'वचिरवपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सावधानुक्-
 योः' इति दीर्घ इति भावः । वासीष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे, सीयुटि, आत्वे
 रूपम् । वासीयास्ताम् । अवासीदिति । आत्वे कृते इट्सकौ । अवास् इ स् ईदिति
 स्थिते 'इट ईटि' इति सिचलोपः । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे—अवास्त, अवा-
 साताम् इत्यादि । अवास्यत्—अवास्यत । व्येज संवरणे इति । जित्वादुभयपदी । अनिट् ।
 व्ययधि—व्ययते इति । शपि अयादेशः । णलादौ तु आत्वे तु विव्यै, विव्यतुरित्यादि
 प्राप्तम् । तत्राह—न व्यो ङिति । 'व्ये' इत्यस्य कृतात्त्वस्य षष्ठ्यन्तस्य 'व्य' इति निर्वे-
 शः । आत्वमिति । 'आदेच उपदेशे' इत्यतः आदित्यनुवृत्तेरिति भावः । वृद्धिरिति ।
 णलि व्ये अ इति स्थिते 'अचो ङिति' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथा च व्यै अ इति स्थि-
 तम् । ननु तत्र द्वित्वे 'लिट्वभ्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तर-
 खण्डस्य आयादेशे विव्याय इति रूपं वक्ष्यति । तद्युक्तम्, सम्प्रसारणात्प्राक् पर-
 त्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति ऊव्यायेत्याप-
 त्तेरित्यत आह—परमपीति । उभयेषामिति । 'लिट्वभ्यासस्य' इति सूत्रे 'उभयेषां'मिति
 ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अन्यथेति । 'वचिस्वपियजादीनाम्' इत्यस्य
 'ग्रहिज्यावयिन्यधिवष्टिवचितिवृश्तिपृच्छतिभृजतीनाम्' इत्यस्य च स्वरितत्वादेवा-
 त्रानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्लिट्वभ्यासस्य' इत्यत्र 'उभयेषां'ग्रहणं पुनर्विधानार्थम् । तथा च
 वच्यादीनां प्रह्लादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यादिति द्विविधानं लब्धम् । तत्र
 द्वितीयं विधानं नियमार्थम्—उभयेषामभ्यासस्य सम्प्रसारणमेव स्याच्चेतरदिति । तेना-
 भ्यासे एतत्सम्प्रसारणविषये कार्यान्तरनिवृत्तिः सिद्धेत्यर्थः । तथाच प्रकृते अभ्यास-
 षकारस्य सम्प्रसारणे सिद्धे रूपमाह— विव्यायेति । विव्यतुः । विव्युरिति । 'वचिस्वपि' इति
 सम्प्रसारणे द्वित्वे यणिति भावः । थलि भारद्वाजनियमादिङ् विकल्पमाशङ्क्याह—इड-

नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय—विव्यय । विव्ये । व्याता । वीयात् । व्या-
लीष्ट । अव्यासीत्—अव्यास्त । १००८ हेञ् स्पर्धायां शब्दे च । हयति—हयते ।
२४१७ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३॥ अभ्यस्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं स्यात् ।
ततो द्वित्वम् । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहोय—जुहविथ । जुहुवे । हाता ।

त्यतीति । विव्ययिथेति । अकित्वाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । विव्यथुः । विव्य ।
विव्याय—विव्ययेति । अकित्वाद्भ्यासस्य सम्प्रसारणे णित्वविकल्पाद्वृद्धिविकल्प
इति भावः । विव्यिव । विव्यिम । विव्ये इति । कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे
पूर्वरूपे वि इत्यत्र द्वित्वे यणिति भावः । विव्याते । विव्यिरे । विव्यिपे । विव्याथे ।
विव्यिद्वे—विव्यिध्वे । विव्ये । विव्यिवहे । विव्यिमहे । व्यातेति । तासि एकारस्य
आत्वम् । व्यास्यति—व्यास्यते । व्ययतु—व्ययताम् । अव्ययत्—अव्ययत । व्ययेत्—
व्ययेत । वीयादिति । कित्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः'
इति दीर्घः । वीयास्ताम् । व्यासीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि आत्वम् । अव्यासीदिति ।
लुङि सिचि आत्वे इट्सक्रोः सिज्जलोपः । अव्यासिष्टामित्यादि । अव्यास्तेति । लुङि आत्म-
नेपदे अव्ये स् त इति स्थिते आत्वमिति भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यन्-
अव्यास्यत । हेञ्धातुरनिट् । जित्वाद्भ्यपदी । शब्दे चेति । आकारणार्थः 'आगच्छे'-
त्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । हयति—हयते इति । शपि अयादेशः । णलादौ अकिति 'लिव्य-
भ्यासस्य' इति अभ्यासस्यैव सम्प्रसारणे प्राप्ते—अभ्यस्तस्य च । 'ह्रः सम्प्रसारणम्' इत्य-
नुवर्तते 'ह्र' इति कृतात्वस्य 'ह्रै' इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथा च अभ्यस्तीभूतस्य हेजः
सम्प्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्रै अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्त-
म्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य सम्प्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न सम्प्रसा-
रणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधः स्यादित्यत आह—अभ्यस्तीभविष्यत इति । ननु यद्यभ्य-
स्तीभविष्यतो हेजः सम्प्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात्सम्प्रसारणे सति 'विप्र-
तिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति न्यायात् द्वित्वं न स्यादित्यत आह—ततो द्वित्वमिति ।
सम्प्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथा च णलि आत्वे
कृते सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'हु' इत्यस्य द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे तस्य जश्त्वे 'अचो
ष्णिगिति' इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह—जुहावेति । जुहुवतुरिति । अतुसि
आत्वे आलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन सम्प्रसारणे 'वार्णा-
दाङ्गं वलीयः' इत्यस्याऽनित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवङिति भावः ।
यद्यपि किति 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यक-
कमभ्यस्तस्य चेत्येतत् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुहुवुः । भारद्वाज-
नियमात्थलि वेट् । तदाह—जुहोय, जुहविथेति । जुहुवथुः । जुहुव । जुहाव—जुहुव ।
जुहुविह । जुहुविम । क्रादिनियमादिट् । जुहुवे । जुहुवाते । जुहुविरे । जुहुविषे । जुहु-

हृयात् । हासीष्ट । २४१८ लिपिसिचिद्वश्च ३ । १ । ५३ ॥ एभ्यश्च्लेरत् स्यात् ।
२४१९ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥ 'आतो लोपः-' (सू २३-
७९) । अहत् । अहताम् । अहन् । अहत-अह्नास्त ।

अथ द्वौ परस्मैपदौ । १००९ वद व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद ।
उदतुः । उवदिथ । वदिता । उद्यात् । 'वदमज—' (२२६७) इति वृद्धिः ।
अवादीत् । १०१० दुओ श्वि गतिवृद्धयोः । श्वयति । २४२० विभाषा श्वेः
६।१।३०॥ श्वयतेः सम्प्रसारणं वा स्यादिति यङि च । शुशाव । शुशुवतुः ।

वाथे । जुहुविध्वे । जुहुवे । जुहुविवहे । जुहुविमहे । ज्ञातेति । तासि आत्त्वम् । ह्यास्य-
ति-ह्यास्यते । ह्यतु-ह्यताम् । अह्यत्-अह्यत । ह्येत्-ह्येत । ह्यादिति ।
आशीर्लिङि आत्वे यासुटि क्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्स्वार्-
धातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । हासीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि
विशेषमाह-लिपिसिचि । लिपि सिचि ह्या एषां समाहारद्वन्द्वान्तात्पञ्चम्येकवचनम् ।
'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यतः अङिति चानुवर्तते ।
तदाह-एभ्य इति । इदं परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात् । तदाह-
आत्मनेपदेषु । आतो लोपः इति । अ ह्या अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इति च'
इत्यालोप इत्यर्थः । अहदिति । अहताम् । अहन्तित्यादि । अहतेति । लुङि आत्मनेपदे
अङि रूपम् । अहताम् । अहन्तेत्यादि । अङभावपक्षे त्वाह-अह्नास्तेति । अह्नासा-
ताम् । अह्नासत । इत्यादि । अह्नास्यत्-अह्नास्यत ।

वद व्यक्तायां वाचोति । अज्झल्लिभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । ऐडयम् । अच्छ वद-
तीति । 'अच्छे' त्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः । 'अच्छ' गत्यर्थवदेषु' इति
गतित्वादच्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे 'लित्य-
भ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति मत्वा आह—उवादिति । किति रिटि तु 'वचिस्वपि-
यजादीनाम्' इति द्वित्वात्प्राक् सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे सर्वर्णदीर्घ इति मत्वाह—उद-
तुरिति । उवदिथति । द्वित्वे अभ्यासस्य सम्प्रसारणमिति भावः । उदथुः । उद ।
उवाद—उवद । उदिव । उदिस । वदितेति । तासि इट् । वदित्यति । वदतु । अवदत् ।
वदेत् । उद्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः क्त्वात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । 'अवादीत्' इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः'
इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः प्रथक् ग्रहणादवृद्धिरित्यभिप्रेत्याह—वदमजेति
वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदमजहलन्तस्य' इत्यत्र वदधातोः पृथक् ग्रहणमिति भावः ।
दु ओ श्वि इति । दुरोकारश्चेत् श्वयतीति । श्वपि गुणाऽयादेशौ । लिटि तु अकिति
णलादौ 'लित्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासस्य नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते, किति तु अनुसादौ
द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपि' इति नित्यं सम्प्रसारणे प्राप्ते आह—विभाषा श्वेः । सम्प्रसा-

‘श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः’ (वा ३४६२) । तेन ‘लिट्यभ्यासस्य-’ (सू २४०८) इति सम्प्रसारणं न । शिन्वाय । शिन्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । श्रूयात् । ‘जृस्तम्भु—’ (सू २२९९) इत्यङ्वा । २४२१ श्वयतेरः ७।४।१८। श्वयते-
रिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् । ‘विभाषा
घेट्श्वयोः’ (सू २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिन्वियत् । ‘अबन्त—’ (सू

रणमिति । ‘व्यङ्गः सम्प्रसारणम्’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि षङि वेति । ‘लिट्य-
ङोः’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । शुशावेति । णलि अभ्याससम्प्रसारणं बाधित्वा द्वित्वात्प्रा-
गेव परत्वाद्दानेन सम्प्रसारणे कृते ततो द्वित्वे वृद्ध्यावादेशाविति भावः । अकिस्वाद्वा-
चिस्वपीत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथा च लिट्यकिस्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य
सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । ‘शुशुवतु’ रित्यादि द्विवचनबहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राक्
वचिस्वपीति प्राप्तस्य सम्प्रसारणस्य विकल्पविधिः । तथा च उभयत्र विभाषेयम् ।
यङ्गो त्वप्राप्तविभाषैवेयम्—शोश्रूयते । शोश्रीयते । तत्र णलि एतत्सम्प्रसारणाऽभाव-
पक्षे श्वि इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससम्प्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह—श्वयते-
र्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति । लिट्यभ्याससम्प्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ।
तथा च ‘अशि’ इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणाऽभावादभ्यासे इकार एव श्रूयते इत्याह—
तेनेति । श्रूयादिति । आशीर्लिङि यासुटः किस्वाच्चिस्वपीति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे
‘अकृत्सावर्धातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह—जृस्तम्बिति । तथा च
अश्वि अ त् इति स्थिते इयङि प्राप्ते—श्वयतेरः । श्वयतेः अः इति चङ् । श्वयते-
रिति रितपा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । ‘अलोऽन्त्यस्य’ इत्यन्त्यस्य इकारस्येति
लभ्यते । ‘ऋट्शोऽङि’ इत्यतः अङीत्यनुवर्तते । तदाह—श्वयतेरिकारस्येति । अश्व अ
त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह—पररूपमिति । आर्धधातुकोपदेशे अदन्तत्वाभा-
वात् न अङ्गोपः । अश्वन्निति । अश्वः । अश्वतम् । अश्वत । अश्वम् । अश्वान् । अश्वान् ।
अङ्भावपक्षे त्वाह—विभाषेति । इयङिति । ‘चङि’ इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम् ।
तदाह—अशिन्वियदिति । अङ्श्वङ्श्चाऽभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि
वृद्धौ सत्याम् आयादेशो अश्वयीदिति प्राप्ते आह—श्वयन्तेति न वृद्धिरिति । श्विग्रहणा-
दिति भावः । न च ‘नेटि’ इत्येव सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमिति
वाच्यम्, ‘नेटि’ इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात् । न च ‘अश्वि
ई त् इति स्थिते सिचि वृद्धयपेक्षया परत्वादनन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते
इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्धयप्राप्त्या अयादेशो कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्नि-
षेधसिद्धेः ‘ह्यन्त’ इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादा-
त्वेन गुणं बाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् । वृद्धित्यस्य व्याख्या-

२२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः । भ्वादिस्त्वाकृति-
गणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः । इति भ्वादयः ।

२४२२ ऋतेरीयङ् ३ । १ । २९ ॥ ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे ।
जुगुप्सायामयं धातुः इति बहवः । कृपायां च इत्येके । ‘सनायन्ताः—’ (सू २३०४)
इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयां चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु ‘आयादय आर्ध-
धातुके वा’ (सू २३०५) इतीयङ्भावे ‘शेषात्कर्तरि—’ (सू २१५९) इति
परस्मैपदम् । आनर्त । अतिष्यति । आर्तीयत् । इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ २ ॥

१०११ अद भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः
२ । ४ । ७२ ॥ लृक् स्यात् । अति । अतः । अदन्ति । २४२४ लिट्यन्यतर-

नम्—यजादयो वृत्ता इति । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह—
भ्वादिस्त्वाकृतिगण इति । चुलुम्पतीति । चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः, तस्यापि भ्वादिगणे पा-
ठात् शब्विकरणत्वमिति भावः । इति भ्वादय इति । नचैवं सति ‘अद भक्षणे’ इत्यादीनां
वच्यमाणानां धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्विकरणाः भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात् ।

ऋतेरीयङ् । ऋतेर्धातुपाठे अदर्शनादाह—ऋतिः सौत्र इति । स्वार्थे इति । अर्थविशेष-
स्यानिर्देशादिति भावः । तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः । इद-
न्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । न च इदन्तत्वे सति
‘एरनेकाचः’ इति यण स्यादिति वाच्यम्, एवमपि ऋतेर्द्वयः इति द्वयप्रत्यये कृते
‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घेणैव सिद्धे ईयङ्विधिवैयर्थ्यात् । एके इति । अन्ये
इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पररूपम् । ऋतीयाञ्चके इति । ‘कास्प्र-
त्ययात्’ इत्याम् । ऋतीयिता । ऋतीयिष्यते । ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतीयेत ।
ऋतीयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तीयिष्यत । आनर्तति । ऋत् इति तकारान्तात् लिटि
णलि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे ‘तस्मान्नुङ्-
द्विहलः’ इति नुट्, ‘नुङ्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हलत्वेन गृह्यत’ इत्युक्तेरिति भावः ।
आनृततुः । आनृतुः । अनिट्सु अस्याऽपाठात् थलि नित्यमिड् । आनर्तिथ । आनृ-
तश्रुः । आनृत । आनर्त । आनृतिव । आनृतिम । अर्तिता । अतिष्यति । ऋत्यात् ।
आर्तीदिति । ‘इट ईटि’ इति सिज्लोपः अडागमः । आर्तिष्यत् । इति श्रोवासुदेवदक्षितवि-
दुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शब्विकरणनिरूपणं समाप्तम्

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते—अद भक्षणे इति । अनिड्यम् । अदि-
प्रभृतिभ्यः । ‘ण्यन्त्रियार्थजितः’ इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे—रक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम् । अत्तोति !

स्याम् २।४।४०॥ अदो घस्त्व वा स्यात्क्षिति । जघास । 'गमहन-' (सू २६६३)
 इत्युपधालोपः । तस्य चर्विधिं प्रति स्थानिवद्भावनिषेधादस्य चर्वम् । 'शासिबसि-'
 (सू २४१०) इति घत्वम् । जक्षतुः । जक्षुः । बसेस्तासां वभावात्थलि नित्यमिट् ।
 जघसिथ । आद । आदतुः । इडस्यत्ति—' (सू २३८४) इति नित्यमिट् ।
 आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । २४२५ हुझल्भ्यो हेर्धिः ६ । २ । १०१ ॥ होझ-
 लन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि—अत्तात् । अदानि । २४२६ अदः सर्वेषाम्

शपो लुकि दस्य चर्वेन तकारः । एवमत्त इत्यपि । अदन्तीति । एतदर्थमेव 'क्षोऽन्तः'
 इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः । अस्ति । अत्थः । अत्थ । अक्षि । अद्धः । अझः ।
 लिट्यन्यतरस्याम् । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्त्व' इत्यतो घस्त्व इति
 चानुवर्तते । तदाह—अद इति । आदेशे लृकार इत् । घसादेशः अनिट् । जघासेति ।
 अक्त्वात् 'गमहन' इत्युपधालोपो नेति भावः । जघस् अनुसिति स्थित आह—गम-
 हनेत्युपधा णेप इति । 'असंयोगात्' इति क्त्वादिति भावः । जघस् अनुसिति स्थिते
 घकारस्य चर्वं वच्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह—तस्येति । उपधालोप-
 स्येत्यर्थः । जघस् अनुसिति स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाऽभावादाह—
 शास्तीति । थलि तु क्वादिनियमाद्विषयमिट् 'उपदेशेऽजत्वतः' इति निषेधस्य तासौ
 नित्याऽनिङ्विषयत्वात् । घस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् ।
 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम् । तदाह—बसेस्तासाविति । जघसिथेति ।
 जक्षथुः । जक्ष । जघास—जघस । जक्षिव । जक्षिम । घस्त्वादेशाभावपक्षे त्वाह—आ-
 देति । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे प्राप्ते आह—इडस्यतीति । आदिथेति । आदथुः ।
 आद । आद् । आदिव । आदिम । अत्ता अत्स्यतीति । अनिट् । दस्य तः । अत्तु—अत्तात् ।
 अत्ताम् । अदन्तु । अद् हि इति स्थिते 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति हकारस्य पूर्व-
 सवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते—हुझल्भ्यो हेर्धः । झलन्तेभ्य इति । अङ्गविशेषण-
 त्वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनेकास्त्वात् सर्वादेशः । 'रुदिही'त्यत्र तु न, निर्दि-
 श्यमानहेरिटा व्यवहितत्वात्, इट्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 अत्तादिति । धित्वात् परत्वात्तात्तङ् । तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वेऽपि न पुनर्धित्वम्
 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायात् । अत्तम् । अत्त । अदानोति ।
 'आहुत्तमस्य' इत्याडागमः । एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति भावः । अदाव ।
 अदाम । लङि आद् त् इति स्थिते—अदः सर्वेषाम् । अद इति पञ्चमी । 'तस्मादित्यु-
 त्तरस्य' इति परिभाषया परस्येति लभ्यते । 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'तुरु-
 स्तुशभ्यमः' इत्यतः 'सार्वधातुके' इति चानुवर्तते । सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणम्यते
 'अङ् गार्ग्यगालवयोः' इत्यतः अङित्यनुवर्तते । 'गार्ग्यगालवयो' रित्यस्यानुवृत्तिनिवृ-

७।३।१०॥ अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्याऽडागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् । आ-
ताम् । आदन् । आदः । आताम् । आन । आदम् । आद् । आग्र । अद्यात् ।
अद्याताम् । अद्युः । अद्यास्ताम् । अद्यायुः । २४२७ लुङ् सनोर्धस्त्व २।४।३७॥
अदो घस्त्व स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वादङ् । अघमत् । १०१२ हनर्हिंसागत्योः ।
प्रणिहन्ति । २४२८ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
झलि किञ्चि ६। ४। ३७॥ अनुनासिक इति लुप्तपट्टीकं पदं वनतीतरेषां विशेष-
णम् । अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किञ्चि परे । यमिरमि-
पमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु [पणु] क्षणुक्षणिकणुतृणुवृणुवनुमुनु-

त्त्ये । सर्वेषामिति तदाह—अदः परस्येत्यादिना । टित्वादाद्यवयवः । तदाह—आददिति ।
आत्तामिति । अपृक्तग्रहणाज्जाडागम इति भावः । विधिलिङि रूपमाह—अद्यादिति ।
शपो लुकि अतः परत्वाऽभावात् ‘अतो येयः’ इति नेति भावः । मिपः अमि यासुटि
सलोपे सवर्णदीर्घे अद्याम् । अद्याव । अद्याम । आशीर्लिङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह—
अद्यास्तामिति । लुङि अद् स् त्व इति स्थिते—लुङ्सनोर्धस्त्व । ‘अदो जमिधः’ इत्यतः अद्
इत्यनुवर्तते । तदाह—अद् इति । लृदित्त्वस्य प्रयोजनमाह—लृदित्वादिति । हनधातु-
रनिट् । प्रणिहन्तीति । शपो लुक् । नस्याऽनुस्वारपरसवर्णौ । ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । अनु-
दात्तोपदेश । ‘ऊर्द्धदन्तै’ रित्यादिभिः संगृहीता अनुदात्तोपदेशाः, वनतिभौवादिकः,
तनोत्यादयस्तु ‘तनु विस्तारे’ इत्यादिना पठिष्यन्ते । एतेषामनुनासिकस्य लोपः
स्यात् झलादौ किञ्चि इति प्रतीयमानार्थः । एवं सति मुक्तमित्यादौ मुचादीनामपि
मकारादिलोपः स्यात् । तन्नाह—अनुनासिक इति । लुप्तपट्टीकं पदमिति । एवमप्युक्ता-
तिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह—वनतोतरेषां विशेषणमिति । अनुदात्तोपदेशानां तनोत्यादीनां
चेत्यर्थः । तथा च विशेषणत्वात्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशानां तनो-
त्यादीनां वनतेश्चैतेषामन्तस्य लोपः स्यादित्यर्थलाभान्मुक्तमित्यादौ नातिप्रसङ्गः ।
तदाह—अनुनासिकान्तानामित्यादिना । वनधातोस्तु अनुनासिकान्तत्वाच्च विशेषणम्,
अव्यभिचारादिति भावः । अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति—यमिर-
मिति । अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव षण्णामनुनासिकान्तत्वादिति भावः । अथ तनो-
तीत्यादीननुनासिकान्तान् दर्शयति—तनुक्षणिविति । ‘मनु’ इत्यन्तसमाहारद्वन्द्वत्वात्
प्रथमैकवचनान्तम् । एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः । ‘तनु विस्तारे’
इत्यारभ्य ‘ङु कृञ् करणे’ इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः । तत्र करोतिरनुनासि-
कान्तत्वाभावादिह न गृह्यते । ‘जनसनखनां सन्झलोः’ इति सनोतेरात्वस्य वच्यमा
णत्वात् सोऽप्यत्र न गृहीतः । ‘वनु याचने’ इति तनादौ पठितम् । तस्य उविकरण-
तया, उदित्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात्तनादौ पठितस्यापि पृथग्रहणम् । तत्र तत्र
तानादिकस्य वनेकदित्वात् ‘उदितो वा’ इति क्त्वायामिड्विकल्पात् ‘यस्य विभाषा’

तनोत्यादयः । हतः । घ्नन्ति । २४२९ वमोर्वा ८।४।२३॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्प-
रस्य हन्तेर्नस्य णो वा स्याद्वमयोः परयोः । प्रहण्मि—प्रहन्मि । प्रहण्वः—प्रहन्वः ।
'हो हन्तेः—' (सू ३५८) इति कुत्वम् । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः । २४३०
अभ्यासाच्च ७ । ३ । ५५ ॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ-
जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोः—' (सू १३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु-हतात् ।
घ्नन्तु । २४३१ हन्तेर्जः ६।४।३६॥ हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धर्न
लुक् । जहि । हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहनम् ।
२४३२ आर्धधातुके २ । ४ । ३५ ॥ इत्यधिकृत्य । २४३३ हनो वध

इति निष्ठायामिडभावे वतः, वतवान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्वा-
भावान्निष्ठायां सेट्कुत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुन्नतथसिसुरकसेषु
'च' इति इणियेधादित्यलम् । इत इति । तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वाच्चका-
रलोपः, 'सार्वधातुकमपित्' इति तसो डित्वात् । घ्नन्तीति । अजादिङित्परकत्वात्
'गमहन्' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति कुत्वेन हस्य घः । हंसि । हथः । हथ । वमो-
र्वा । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यतः उपसर्गादित्यनुवर्तते । 'रषाभ्यां नो णः' इति
सूत्रमनुवर्तते । 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यतो हन्तेरिति । तदाह—उपसर्गस्थान्निमित्तादिति ।
णलि जहानेति स्थिते आह—हो हन्तेरिति । 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्ग-
त्वेन न्याय्यत्वादिति भावः । जघ्नतुरिति । 'गमहन्' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः' इति
कुत्वम् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे जहनिथ जहन् थ, इति स्थिते णिप्रत्य-
यपरत्वाभावाच्चकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः' इति कुत्वाऽप्राप्तौ—अभ्यासाच्च ।
'हो हन्तेः' इत्यनुवर्तते । 'चजोः कुधिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणं च । तदाह—अभ्यासात् ।
परस्येत्यादिना । जघनिथ, जघन्थेति । इडभावे नस्याऽनुस्वारपरसवर्णौ । जघ्नतुः । जघ्न ।
जघान जघन । जघ्निव । जघ्निम । लुटि स्ये इणियेधमाशङ्क्याह—ऋद्धनोरिति ।
हन् हि इति स्थिते 'दुङ्ग्लभ्यः' इति धित्वे प्राप्ते—हन्तेर्जः । 'शा हौ' इत्यतः हौ इत्य-
नुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—हौ परे इति । कृते जादेशे 'अतो हेः' इति
हेर्लुक्माशङ्क्य आह—आभीयतयेति । जहीति । हतात् । हतम् । हत । हनानीति । आटः
पित्वेन डित्वाऽभावान्नोपधालोप इति भावः । अहन्निति । लङ्स्तिपि, "इतश्च" इति
ङ्कारलोपे 'संयोगान्तस्य' इति तकारलोपः । न्याय्यत्वाद्धल्ङ्यादिलोपो वा । अहन-
मिति । अहन्व । अहन्म । झलादिपरकत्वाऽभावान्नोपधादीर्घः । विधिलिङि हन्यात्
हन्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङि वधादेशं वच्यज्ञाह—आर्धधातुके । इत्यधिकृत्येति ।
'अदो जग्धिः' इत्यादिविधयो वच्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह—हनो
वध । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादाधधातुके लिङीत्यर्थः ।

लिङि २।४।४२॥ २४३४ लुङि च २।४।४३॥ वधादेशोऽदन्तः । 'आर्धधातुके' (सू २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वात् 'अतो लोपः-' (सू २३०८) वध्यात् । वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । 'हन्तेः-' (सू ३५९) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'अतो हलादेः-' (सू २२८४) इति न वृद्धिः । अवधीत ।

अथ चत्वारः स्वरितेतः । १०१३ द्विष अप्रीतौ । द्वेष्टि । द्वेष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्य-
ति । द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु-द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषाणि । द्वेषै । द्वेषावहै । अद्वेष्ट ।
२४३५ द्विषश्च ३ । ४ । ११२ ॥ लङो ज्ञेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः । अद्विषन् ।
अद्वैषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विषत् । १०१४ दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं

लुङि च । हनौ वधादेशः स्यात् लुङीत्यर्थः स्पष्टः । वधादेशोऽदन्त इति । धकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव अवधीत् इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीर्लिङि हन् यादिति स्थिते आर्द्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्द्धधातुकोप-
देशे अकारान्तत्वाऽभावात् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह—विषयसप्तमीति ।
तथा च आर्द्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव वधादेशे कृते आर्द्धधातुकप्रवृत्तिरिति
फलितम् । ततश्च आर्द्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्वाधः ।
तदाह—तेनेति भवषोदिति । सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्चे-
ऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्चेन 'एकाच उपदेशे' इति निषेधाऽभावात् सिच इट् । 'अतो
हलादेः' इति वृद्धिस्तु न भवति, 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।
एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् ।

स्वरितेत इति । उभयपदिन इति फलितम् । द्विष अप्रीताविति । अनिट् । द्वेष्टीति ।
पित्वेन डित्त्वाभावान्नघूपधगुण इति भावः । द्विष्टः । द्विषन्ति । द्वेक्षि । द्विष्टः ।
द्विष्ट । द्वेष्मि । द्विष्वः । द्विष्मः । तडि उदाहरति—द्विष्टे इति । डित्वान्न गुणः ।
द्विषाते । द्विषते । द्विषे । द्विषाथे । द्विड्ढ्वे । द्विषे । द्विष्वहे । द्विष्महे । षडोरिति
षस्य कत्वं मत्वा आह—द्वेक्ष्यतीति । द्विड्ढीति । हेर्धिः, षस्य जश्त्वेन डः, ष्टुत्वेन
टः । द्विष्टात् । द्विष्टम् । द्विष्ट । द्वेषाणीति । आटः पित्वेन डित्त्वाभावात् । गुणः,
यात्परत्वाणत्वम् । द्वेषाव । द्वेषाम । द्विष्टाम् । द्विषाताम् । द्विषताम् द्विचव । द्विषा-
थाम् । द्विड्ढ्वम् । द्विषे इति । आटः पित्वेन डित्त्वाऽभावात् गुण इति भावः ।
अद्वेडिति । लङस्तिप् । गुणः । इकारलोपः । हल्ङयादिलोपः । 'वाऽवसाने' इति 'झलां
जश्' इति च चर्त्तजश्त्वे इति भावः । अद्विष्टाम् । द्विषश्च । 'ज्ञेर्जुस्' इति लङः शक-
टायनस्य इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—लङो ज्ञेरिति । अद्वि-
षन्ति । अद्वेष्ट । अद्विष्टम् । अद्विष्ट । अद्वैषम् । अद्विष्व । अद्विष्म । विधिलिङि
परस्मैपदे आह—द्विष्यादिति । द्विष्याताम् । द्विष्युः इत्यादि । तडि आह—द्विषीतेति ।

पूरणाभावः । धात्वर्थं बाधते कश्चित् । दोषि । दुग्धः । धोक्षि । दुग्धे । धुक्ते ।
 धुग्ध्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्व । धुग्ध्वम् । दोहै । आधोक् । अदोहम् ।
 अदुग्ध । अयुग्ध्वम् । अयुक्षत् । अयुक्षत । 'लुग्वादुह—' (सू २३६४) इति
 द्विपीयाताम् । द्विपीरन् इत्यादि । आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि । तड्याह—
 द्विषीष्टेति 'लुङिसिचावात्मनेपदेषु' इति कित्वाच्च गुणः । द्विषीयास्तामित्यादि ।
 लुङि परस्मैपदे आह—अद्विषदिति । 'शल इगुपधात्' इति क्सः । अद्विचताम् ।
 अद्विचन् इत्यादि । तडि । अद्विचत । अद्विचताताम् । अद्विचन्त । इत्यादि । अद्वेच्यत् ।
 अद्वेच्यत । दुह प्रपूरण इति । अयमनिट् । 'पयो दोग्धि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्या-
 नवगमादाह—प्रपूरणं प्रपूरणाभाव इति । ऊधः पूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थः । ऊधसः सका-
 शात् चारणे इति यावत् । ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह—धात्वर्थं बा-
 धते कश्चिदिति । प्रसिद्धं धात्वर्थं कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः । दोग्धो-
 ति । 'दादेः' इति हस्य घः, 'झषस्तथोः' इति तकारस्य धकारः, घस्य जश्त्वेन गः ।
 एवं दुग्धः इत्यपि । दुहन्ति । धोक्षीति । हस्य घः, चत्वेन कः, पत्वमिति भावः ।
 दुग्धः । दुग्ध । दोहि । दुहः । दुह्यः । लटि आत्मनेपदे आह—दुग्धे इति । घधगाः ।
 दुहाते । दुहते । धुक्षे इति । हस्य घः, दस्य भष् धकारः, घस्य कः, पत्वम् । दुहाथे ।
 धुग्ध्वे इति । हस्य घः, भष्, घस्य गः । दुह्यहे । दुह्यहे । दुदोह । दुदुहतुः । दुदुहुः ।
 अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्नित्यमिद्-दुदोहित्थ । दुदुहथुः । दुदुह ।
 दुदोह । दुदुहिव । दुदुहिम । दुदुहे । दुदुहाते । दुदुहिरे । दुदुहिपे । दुदुहाथे ।
 दुदुहित्वे-दुदुहिध्वे । दुदुहे । दुदुहिवहे । दुदुहिमहे । दोग्धा । धोच्यति । धोच्यते ।
 दोग्ध्वति । दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धीति । हेर्धिः घत्वजश्त्वे । दुग्धात् । दुग्ध-
 म् । दुग्ध । दोहानीति । आटः पित्वादङित्वाद्गुणः । दोहाव । दोहाम । दुग्धाम् ।
 दुहाताम् । दुहताम् । धुक्वेति । धत्वं भष् जश्त्वचत्वे पत्वम् । दुहाथाम् । धुग्ध्वमिति ।
 हस्य घः, भष् घस्य जश्त्वम् । दोहै इति । आटः पित्वादङित्वाद्गुण इति भावः ।
 दोहावहै । दोहामहै । लुङि परस्मैपदे आह—अधोगिति । तिप् इकारलोपः, हल्ङ्या-
 दिलोपः, हस्य घः, दस्य भष्, घस्य चत्वंविकल्पः । अदुग्धाम् । अदुहन् । अधोक् ।
 अदुग्धम् । अदुग्ध । अदोहमिति । अदुह्य । अदुह्य । लुङस्तड्याह—अदुग्धेति । हस्य
 घः, तकारस्य भः, घस्य गः । अदुहाताम् । अदुहत । अदुग्धाः । अदुहाथाम् । अधुग्ध्व-
 मिति । हस्य घः, दस्य भष् घस्य गः । अदुहि । अदुह्यहि । अदुह्यहि । लुङि परस्मै-
 पदे आह—अयुक्षदिति । 'शल इगुपधात्' इति क्सः । हस्य घः, दस्य भष् घस्य चत्वं,
 पत्वम् । अयुक्षताम् । अयुक्षन् इत्यादि । लुङस्तड्याह—अयुक्षतेति । 'क्सस्याञि'
 अयुक्षाताम् । अयुक्षन्त । अयुक्षथाः । अयुक्षथाम् । अयुक्षध्वम् । अयुक्षि । अयुक्षा-
 वहि । अयुक्षामहि । लुक्वेति । त धास् ध्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु 'लुग्वा

लुक्पक्षे तथाश्चम्बहिषु लङ्वदपि । १४१५ दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रणि-
देग्धि । १०१६ लिह आस्वादाने । लैढि । लीडः । लिहन्ति । लेक्षि । लीडे ।
लिचे । लीड्वे । लेडु । लीडाम् । लीडि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत् । अलिक्षत ।
अलिक्षताम् । अलीड । अलिश्चावहि-अलिह्वह । अलेक्ष्यत् । अलेक्ष्यतः । १०१७
चक्षिष् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो युजर्थः । 'विचक्षणः

दुह' इति क्सस्य लुक्पक्षे लीडीव रूपाणीत्यर्थः । तथा च अदुग्धः । अदुग्धाः । अधु-
ग्धम् । अदुह्वहि । इत्यपि रूपाणीति फलितम् । अधोक्ष्यत् । अधोक्ष्यत । दिह
उपचये इति । उपचयो वृद्धिः । अनिट् । प्रणिदेग्धीति । 'नेर्गद' इति णत्वम् ।
दुहधातुवद्रूपाणि । लिह आस्वादाने इति । अनिट् । लीडाति । शपो लुकि ढत्वध-
त्वष्टुत्वदलोपाः । लेक्षीति । सिपि हस्य ढः 'षढोः' इति ढस्य क इति भावः ।
लीडः । लीड । लेह्यि । लटि तड्याह—लीडे इति । लिहाते । लिहते । लिक्षे इति ।
ढकपाः । लिहाथे इति सुगमम् । लीड्व इति । ढत्वधत्वष्टुत्वदलोपदीर्घाः । लिहे । लि-
ह्वहे । लिह्यहे । लेडा । लेक्ष्यति । लेक्ष्यते । लेड्विति । लीडात् । लीडाम् । लिहन्तु ।
लेडाति । हेर्धिः ढत्वधत्वष्टुत्वदलोपदीर्घाः । लीडात् । लीडम् । लीड । लेहानीति ।
आटः पिच्चेन डिच्चाऽभावाद् गुण इति भावः । लेहाव । लेहाम् । लीडाम् । 'लिहा-
ताम् । लिहताम् । लिचव । लिहाथाम् । लीड्वम् । लेहै । लेहावहै । लेहामहै ।
अलेडिति । लडि तिपि शपो लुपि इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे हस्य ढः, चर्त्तविकल्प
इति भावः अलीडाम् । अलिहन् । अलेट् । अलीडम् । अलीड । अलेहम् ।
अलिह्व । अलिह्व । अलीड । अलिहाताम् । अलिहत । अलीडाः । अलिहाथाम् ।
अलीड्वम् । अलिहि । अलिह्वहि । अलिह्वहि । अलिक्षदिति । लुडि क्सः । अलिच्छताम् ।
अलिच्छन् । अलिच्छः इत्यादि । तडि आह—अलिक्षतेति । अलीडेति । 'लुग्वा दुह'
इति क्सलोपपक्षे रूपम् । अलिच्छताम् । अलिच्छन्त । अलिच्छथाः—अलीडाः ।
अलिच्छाथाम् । अलिच्छध्वम्—अलीड्वम् । अलिच्छि । 'लुग्वा दुह' इति लुग्विकल्पं
मत्वा आह—अलिश्चावहि, अलिह्वीति । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यतेति । लुडि रूपे । दिवाद्य-
श्चत्वारः, स्वरितेतो गताः । चाक्षिष् व्यक्तायां वाचोति । गूढार्थस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं
विवरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपि । श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ । शिशू क्रीडन्तौ
परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनानि चचे । ऋतूनन्यो विदधज्जायते पुनः'
इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिडित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च
सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तस्मिन्नेः । नाप्यनुदात्तेष्वप्रयु-
क्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, डिच्चादेव तस्मिन्नेरित्यत आह—इकारोऽनु-
दात्तो यजर्ब इति । 'अनुदात्तेभ्यः हलादे' इति ह्युड्यवाद्युत्पत्त्यर्थः । अकारमु-
च्चारण इकारोच्चारण तु उच्चारणार्थस्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । विचक्षण

प्रथयन्' । लुम् तु न । 'अन्ते इदितः' इति व्याख्यानात् । डकारस्तु 'अनुदात्तेष्वप्र-
युक्तमात्मनेपदमन्त्यम्' (प १७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायजिमोक्तसन्धि—'
इत्यादि सिध्यति । चष्टे । चक्षाते । 'आर्धधातुके' (स २४३२) । २४३६ चक्षि-
ङ्गः ख्याज् २।४।५४॥ २४३७ वा लिटि २।४।५५॥ अत्र भाष्ये रुशादिरय-
मादेशः । असिद्धकाण्डे, 'शस्य यो वा' (वा १५८६) इति स्थितम् । भित्वात्पदद्व-
यम् । चख्यौ—चख्ये । चक्षौ—चक्षे । चखे द्वितीयाः—' (वा ५०२३) इति
तु न, चर्वस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे । रुशाता—कशाता । ख्यास्यति—ख्यास्यते ।

प्रथयन् इति । मन्त्रः । अत्र लिट्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः । ननु युच्प्रत्ययार्थ-
मिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे नुमागमः स्यादित्यत आह— म् तु नेति । कुत इत्यत आ-
ह—अन्ते इदित इति । 'इदितो लुम् धातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्य-
नुवृत्तेरिति भावः । नन्विकारं युज्यर्थम् अनुदात्तेष्वस्य इत्संज्ञकत्वस्य च आवश्यकत्वे
तत एवात्मनेपदसम्भवात् डकारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह—डकारस्त्विति । डका-
रः नित्यात्मनेपदार्थः । अनुदात्तेष्वप्रयुक्तत्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात् । अतो
डकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेष्वप्रयुक्तमात्मनेपदमन्त्यम्' इति विज्ञायत
इत्यर्थः । स्फायजिति । 'स्फायी वृद्धा' वित्यनुदात्तेतोऽपि लटः शत्रादेशः, न त्वात्मनेपदं
शानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्योक्त्यव्याघातेन चरितार्थत्वात् डकारोच्चारणमु-
क्तार्थं कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथा अनुक्तत्वाच्च । अतः पृषोदरादित्वकल्पनया रुश-
यजिति कथंचित्साध्यमित्याहुः । चष्टे शते । 'स्कोः' इति कलोपः, प्लुत्वं चेति भा-
वः । चक्षाते इति । चक्षते । थारः सेभावे 'स्कोः' इति कलोपे 'षढोः' इति षस्य कवे
षत्वे च कृते, चक्षे । चक्षाये । ध्वमि 'स्कोः' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन डकारे चङ्ङवे ।
चक्षे । चक्षवहे । चक्षमहे । आर्धधातुके इत्यनन्तरम् । 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः ।
चक्षिङः ख्याज् । चक्षिङः ख्याज् स्यादाद्धातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि । चक्षिङः ख्याज्
वा स्याल्लिट्यर्थः । अत्रेति । 'चक्षिङः ख्याज्' इति सूत्रभाष्ये 'रुशादिरयमादेशः'
इति, पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारे 'ख्याजः शस्य यो वा वक्तव्यः' इति च स्थितमित्य-
र्थः । तेन 'पुंख्यान्' मित्यत्र यत्त्वस्यासिद्धत्वात् 'पुमः ख्य्यम्परं' इति ख्यंवेनेति हल्स-
न्धिनिरूपणे प्रपञ्चितम् । भित्वात्पदद्वयमिति । परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । चख्यौ
इति । रुशादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे 'आन औ णलः' इति भावः । चख्यतुः । चख्युः ।
भारद्वाजनियमात्थलि वेट्—चख्यथ—चख्याथ । चख्यथुः । चख्य । चख्यौ । चख्य-
व । चख्यम । कादिनियमादिट् । लिटि तडि ख्यात्रादेशस्य शस्य यत्त्वपक्षे आह—
चख्ये इति । चख्याते । चख्यरे । चख्ये । चख्यथे । चख्यध्वे—चख्यध्वे । चख्ये ।
चख्यवहे । चख्यमहे । शस्य यत्त्वाभावपक्षे त्वाह—चक्षौ चक्षौ इति । खस्य चर्वेन
क इति भावः । कृते चर्वे तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि' इति खकारमाशङ्क्य निराक-

कशास्यति—कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्—ख्येयात् । कशायात्—
कशेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३।१।५२॥ एभ्यश्च्लेरङ् ।
अख्यत्—अख्यत । अकशासीत्—अकशास्त । 'वर्जने कशाञ् नेष्टः' (वा १।५९२)
समचक्षिष्ट, इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । १०१८ ईर गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईराञ्चक्रे ।
ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ध्व ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । १०१९ ईड स्तुतौ । ईडे ।
२४३९ ईशः से ७।२।७७॥ २४४० ईडजनोर्ध्वे च ७।२।७८॥ ईशीडजनां

रोति—चयः इति । अथ ख्याजादेशाऽभावपक्षे आह—चक्षे इति । चचक्षिषे । चचक्षिध्वे ।
चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति चष्टाम् । चक्षाताम् । चक्षताम् । चक्ष्व । चक्षाथाम् ।
चड्डवम् । चक्षै । चक्षावहै । चक्षामहै । लङ्ग्राह—अचष्टेति । अचक्षाताम् ।
अचक्षत । अचष्टाः । अचक्षाथाम् । अचड्डवम् । अचक्षि । अचक्ष्वहि । अचक्षमहि ।
विधिलिङ्ग्राह—चक्षीतेति । आशीर्लिङि कशादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह—ख्यायात्—
ख्येयादिति । 'वाऽन्यस्य' इत्येत्वविकल्पः । शस्य यत्वाऽभावपक्षे आह—कशायात्—
कशेयादिति । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते—अस्यतिवक्ति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्य-
नुवर्तते । तदाह—एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत्—अख्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आलोपः । जि-
त्वाद्भुभ्यपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । कशादेशपक्षे परस्मैपदपक्षे तु आह—अकशासी-
दिति । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशात् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किन्तु आ-
दन्तत्वलक्षणौ सगिटौ । अकशासिष्टाम् इत्यादि । अकशास्तेति । आत्मनेपदे लुङि
रूपम् । अकशासाताम्, इत्यादि । अख्यास्यत् । अख्यास्यत । अकशास्यत् । अकशा-
स्यत । वर्जने कशाञ् नेष्ट इति । वार्तिकमिदम् । समचक्षिष्टेति । अवर्जयदित्यर्थः ।
लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । 'पृची सम्पर्चने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ईरगताविति । सेट् ।
ईर्ते इति । ईराते । ईरते । ईर्षे । ईराथे । ईर्ध्वे । ईरे । ईर्वहे । ईर्महे । ईराञ्चके इति । 'इजा-
देश्च' इत्याम् । ईरितेति । ईरिष्यते, इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति । ईराताम् । ईरताम् ।
ईर्षेति । ईराथाम्, इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ष्वमिति । ईरे । ईरावहै । ईरामहै । ऐर्त । ऐरा-
ताम् । ऐरत । ऐर्थाः । ऐराथाम् । ऐर्ध्वम् । ऐरि । ऐर्वहि । ऐर्महि । ईरीत । ईरिषीष्ट ।
ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड स्तुतौ । इट् इति । तकारस्य ष्ट्वेन टः, ङस्य चर्त्वेन ट इति
भावः । ईडाते । ईडते । ईड से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिङागमे अप्राप्ते—ईशः से । ईड-
जनोर्ध्वे च । 'ईडत्यर्ति' इत्यतः इडिति । 'रुदादिभ्यः' इत्यतः सार्वधातुक इति चानु-
वर्तते । से ध्वे इति लुप्तषष्ठोके इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे—ईशीडजनामिति । ध्वे
इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो
ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईडजनोः सेशब्दे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि 'ईशीडजनां

मे-ध्वे-शब्दयोः सार्वधातुकयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिषे । ईडिध्वे । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् (प ३८) ईडिष्व । ईडिध्वम् । 'विकृति-ग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढ्वम् । १०२० ईश ऐश्वर्ये । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे १०२१ आस उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू २३२४) । आनासके । आस्व । आध्वम् । आसिष्ट । १०२२ आङशसु इच्छायाम् । आशास्ते । आशा-साते । आङ्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति सिद्धम् । १०२३ वस आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । १०२४ कस्मि गतिः ।

सध्वयोः 'इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह-योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति । 'से' इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः, 'ध्वे' इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रे-च्छस्य महर्पेर्नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः । ईडिषे इति । ईडे । ईडवहे । ईडमहे । लिटि तु ईडाञ्छके इत्यादि । ईडिता । ईडिष्यते । ईडाम् । ननु ईडिष्वेत्यत्र कथमिट् संशब्दाऽभावात् । तत्राह-एकदेशेति । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिष्व इति रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि ईड्ढ्वम् इत्यत्र कथं नेट्, ध्वेस्वरूपापेक्षया 'ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह-विकृतीति । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । 'पुरुषमानये'त्युक्ते हि अन्धो-ऽनन्धो वा पुरुष आनीयते । 'अन्धमानय' इत्यत्र तु अन्ध एवानीयते न त्वनन्धः । तथा च ध्वम् एत्वे कृते ध्वेशब्दः, तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रकृतिभूतस्य न ग्रह-णमिति नेडिति भावः । ईडै । ईडावहे । ईडामहे । ऐट् । ऐडाताम् । ऐडत । ऐट्टाः । ऐडाथाम् । ऐड्ढ्वम् । ऐडि । ऐड्वहि । ऐड्महि । ईडीत । ईडिषीष्ट । ऐडिष्ट । ऐ-डिष्यत । ईशधातुरीडिवत् । ईष्टे इत्यादि । शस्य व्रश्चादिना षत्वे षुत्वमिति विशेषः । आस उपवेशने । आस्ते इति । आसाते । आसते । आस्से । आसाते । 'धि च' इति सलोपः । आध्वे । आसे । आस्वहे । आस्महे । ईजादित्वाद्यभावादाह—दयायास-श्चेति । आसिता । असिष्यते । आस्ताम् । आसाताम् । आस्वेति । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । आध्वमिति । 'धि च' इति सलोपः । आसै । आसावहे । आ-सामहे । आस्त । आसाताम् । आसत । आस्थः । आसाथाम् । आध्वम् । आसि । आस्वहि । आस्महि । आसीत् । आसीयाताम् । आसिषीष्ट । आसिषीयास्ताम् । आसिष्टेति । आसिषातामित्यादि । आसिष्यत । आङः शासु इच्छायामिति । आङः परः शासुधातुरिच्छायामित्यर्थः । नमोवाकमिति । वचेर्घञि वाकः । नमश्शब्दस्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः । धातूनामनेकार्थत्वात् आसिवद्रूपाणि । वस आच्छादने इति । परिधाने इत्यर्थः । वध्वे इति । 'धि च' इति सलोपः । ववसे इति । वादित्वादेवाभ्यास-लोपो नेति भावः । वसितेति । अनिट्सु शब्विकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वसिष्यते । वस्ताम् । अवस्त । वसीत । वसिषीष्ट । अवसिष्ट । अवसिष्यत । कसि

शासनयोः । कंस्ते । कंसाते । कंसते । अयमनिदित् इत्येके-कस्ते । तालव्यान्तोऽप्य-
निदित् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्डवे । १०२५ णिसि चुम्बने । निस्ते ।
दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु तालव्यान्त इति बध्नाम् । निस्ते । १०२६ णिजि
शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्ते । निजिता । १०२७ शिजि अव्यक्ते शब्दे । शिङ्क्ते ।
१०२८ पिजि वर्णे । सम्पर्वने इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अव्यवे इत्यपरे । अव्यक्ते
याच्चे इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । १०२९ वृजी वर्जने । दन्त्योष्ठया-
दिः । ईदित् । वृक्ते । वृजाते । वृक्षे । 'ईदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । १०३० पृची
सम्पर्वने । पृक्ते । १०३१ पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविषे ।
सोता—सविता । 'भूसुयोः—' (सू २३२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सवि-
पोष्ट । असविष्ट । असोष्ट । १०३२ शीङ् स्वप्ने । २४४१ शीङ् सार्वधातुके

गतीति । वसधातुवत् इदिव्यान्नुमिति विशेषः । तालव्यान्त इति । तालव्योष्मान्त
इत्यर्थः । कष्टे इति । 'व्रश्चे'ति शस्य षः, ष्टुत्वम् । कक्षे इति । शस्य षः, षस्य 'षढोः'
इति कः, षत्वम्, कड्डवे इति । शस्य षः, तस्य जश्त्वेन डः, षस्य ष्टुत्वेन डः ।
णसि चुम्बने इति । णोपदेशोऽयम् । नुमि 'नश्च' इत्यनुस्वारः । निस्ते इत्यादि ।
निस्ते इति । नुमोऽनुस्वारः थासः से भावः । दन्त्यान्तोऽयमिति । दन्त्योष्मान्तोऽय-
मित्यर्थः । बध्नामेति । 'नुम्विसर्जनीयश्चर्वायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योष्मान्त-
त्वोक्तेरिति भावः । णिजि शुद्धाविति । णोपदेशोऽयम् । अनित्सु इरित एव ग्रहणादयं
सेट् । निङ्क्ते इति । नुमि निन्ज् ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः,
नस्य अनुस्वारे परसदणो ङकारः । निज्जाते । निङ्क्ते । निज्जाथे । निङ्गध्वे । निज्जे ।
निज्ज्वहे । निज्जम्हे । लिटि संयोगात्परत्वात् क्त्वाऽभावान्नलोपो न । निनिज्जे ।
निनिज्जाते इत्यादि । निजिता । निजिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त् । निज्जीत ।
निजिषीष्ट । अनिजिष्ट । अनिजिष्यत । शिजिपिजी अप्येवम् । पृजि इत्येके इति ।
ऋदुपधोऽयम् । वृजीधातुः ऋदुपधः ईदित्, अतो नुम् जेति भावः । पृचीसम्पर्वने इति ।
ऋदुपधोऽयम् । पृष्टे इत्यादि । ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्तेतो गताः । पृङ्धातुः
षोपदेशः, वेट्, ङित्वात्तङ् । सूते इति । सुवाते । सुवते । सूषे । सुवाथे । सूध्वे । सुवे ।
सूवहे । सूमहे । सुषुविषे इति 'स्वरतीति' इङ्विकल्पं वाधिरत्वात् । 'अथुकः किति' इति
निषेधे प्राप्ते, क्रादिनियमान्नित्यमिह । 'स्वरतिसूति' इति इङ्विकल्पं मत्वा आह—
सोता सवितेति । तिङ्स्तासा व्यवधानात् 'भू सुयोः' इति न गुणनिषेध इति भावः ।
सोप्यते । सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सुवताम् । सूष्व । सूध्वम् । आटः पित्वा-
दगुणे प्राप्ते आह—भूसुयोरिति । सुवै इति । सुवावहे । सुवामहे । असूत । सुवीत ।
सविषीष्ट । सोपीष्टम् इत्यादि स्पष्टम् । शीङ् स्वप्ने । सेट् । ङित्वात्तङ् । शीङ् सार्वधा-

गुणः ७।४।२१॥ 'क्वडति च' (सू २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ।
२४४२ शीङो रुट् ७।१।६॥ शीङः परस्य आदेशस्यातो ङागमः स्यात् ।
शेरते । शेध्वे । शये । शेवहे । शिरये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः ऊर्णुस्तुभयपदी । १०३३ यु मिश्रणे अमिश्रणे
च । २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७।३।८९॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्या-
त्पिति हलादौ सार्वधातुके न त्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । युयाव ।
यविता । युयात् । इह 'उतो वृद्धिः—'न भाष्ये 'पिच्च ङिच्च ङिच्च पिच्च,
इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन ङित्वेन पित्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् ।

तुके । स्पष्टम् । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—
क्वडति चेत्यस्यापवाद इति । अस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते—शीङो रुट् ।
'झोऽन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या
विपरिणम्यते । तदाह—शीङः परस्य आदेशस्येति । रुटि उकार उच्चारणार्थः । ङित्वा-
द्वाच्यवयवः । शेध्वे इति । 'षीध्वंलुङ्लिटाम्' इत्युक्तेर्न ङः । शिष्ये इति । शिरियषे ।
शिरियद्वे—शिरियध्वे । शयितेति । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेध्व ।
शयाथाम् । शेध्यम् । शयै । शयावहै । शयामहै । अशेत । अशयाताम् । अशेरत ।
अशेथाः । अशयाथाम् । अशेध्वम् । अशयि । अशेवहि । अशेमहि । शयीत् । शयि-
षीष्ट । अशयिष्टेति । अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्त इति । 'ऋजुस्तुता'वित्यतः प्राक्तना इत्यर्थः । ऊर्णुस्तुभयपदीति । णिस्त्वा-
दिति भावः । यु मिश्रणे अमिश्रणे चेति । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् । उतो वृद्धि-
र्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुक्क्रीति
विषयसप्तमी, दर्शनाऽभावस्य लुक्ः परत्वासम्भवात् । तदाह लुग्विषय इत्यादिना ।
यौतीति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युत इति । अपित्त्वान्न वृद्धिः । युवन्तीति । अपित्त्वाद्-
वृद्धयभावे ङित्वाद्गुणाऽभावे उवङिति भावः । यौषि । युथः । युथ । यौमि । युवः ।
युमः । युयावेति । युयुवतः । युयुवुः । युयविथ । युयुवथुः । युयुव । युयाव । युयव ।
युयुविव । युयुविम । यवितेति । उवङं बाधित्वा परत्वादगुणः । यविष्यति । यौतु-
युतात् । युताम् । युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः । युहि—युतात् । युतम् । युत ।
आदि पित्वेऽपि हलादित्वाऽभावान्न वृद्धिः । पित्वेन ङित्वाऽभावाद् गुणः । यवानि ।
यवाव । यवाम । अयौत् । अयुताम् । अयुवन् । अयौः । अयुतम् । अयवम् ।
अयुव । अयुम् । विधिलिङ्गवाह—युयादिति । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वा-
दुतो वृद्धिमाशङ्क्याह—इह उतो वृद्धिर्नैति । कुत इत्यत आह—भाष्ये इति । व्याख्याना-
दिति । 'हलः झः शानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागम-
सहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च ङिच्च' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति ङि-

१०३४ रुशब्दे । २४४४ तुक्स्तुशम्यम् सार्वधातुके ७।२।९५॥ एभ्यः पर-
स्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य—' (सू २५०३)
इत्यतोऽनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपि दर्शयाम् । रवीति-रौति । रवीतः-
रुतः । हलादेः । किम् । रुवन्ति । तिङः किम् । शाम्यति । सार्वधातुके किम् ।
आशिषि रुयात् । विध्यादौ तु रुयात्-रुवीयात् । आरावीत् । अरविष्यत् । 'तु'
इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिसामु । अयं च लुग्विकरण इति स्मरन्ति । तवीति-
तौति । तुवीतः—तुतः । तौता । तोष्यति । १०३५ णु स्तुतौ । नौति ।
नविता । १०३६ टुक्षु शब्दे । क्षौति । क्षविता । १०३७ ञ्णु तेजने । ञ्णौति ।

स्वस्याऽप्यभावात् 'क्विडिति च' इति गुणनिषेधाभावात् गुणः स्यादित्यत आह—
विशेषविहितेनेत्यादि, बाधादित्यन्तम् । 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति विशेषविहितेन यासुटो
ङित्वेन तत्सहितस्य तिपो 'ङिञ्च पिञ्च' इति पितृप्रयुक्तङित्वनिषेधस्य बाधात्
ङित्वाद् गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्ग्याह—यूयादिति । आर्धधातुकत्वाच्च
वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह—अयावी-
दिति । सिचि वृद्धिः । 'इट् ईटि' इति सिज्जलोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् ।
तुक्स्तु । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् । पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः'
इत्यतो हलीति 'भू सुवोः' इत्यतस्तिङीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतः ईडिति 'यङो वा' इत्यतः
वा इति भानुवर्तते । तदाह—एभ्य इत्यादिना । नाभ्यस्तस्येति । 'नाभ्यस्तस्याच्च पिति
सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्भवे पुनः सार्वधातुकग्रहणं पिति इत्य-
स्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति । ईट्पञ्चे हलादित्वाऽभावात् उतो वृद्धि-
र्नेति भावः । रौतीति । ईडभावे 'उतो वृद्धिः' इति भावः । रवीतः रुतः इति । अपिर्येऽपि
ईड्विकल्प इति भावः । रुवन्तीति । अन्तादेशे कृते हलादित्वाऽभावादीडभावे
उवङिति भावः । शाम्यतीति । श्यनस्तिङ्त्वाऽभावादीट् नेति भावः । आशिषि रुया-
दिति । आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । विध्यादौ त्विति ।
आदिना निमन्त्रणादिसङ्ग्रहः । रुयात् रुवीयादिति । हलादिसार्वधातुकत्वात् ईड्विक-
ल्प इति भावः । ईडभावपञ्चे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः' इति बोध्यम् ।
ननु धातुपाठे तु धातोर्दर्शनात् धातुत्वाऽभावात्कथं ततः सार्वधातुकस्य ईड्विधिरित्य
आह—तु इति सौत्रो धातुरिति । गतिवृद्धिर्हिसार्विति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
ननु शपो व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह—अयं च लुग्विकरण इति
स्मरन्तीति । अव्यवहिततिङः ईड्विधानमेवात्र बीजम् । शम्यमोस्तु, 'शमीध्वम्,
अभ्यमीति' इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् । हलादौ सार्वधातुके
रुधातुवत् । आर्धधातुके तु नेट् । तदाह—तौतेति । णु स्तुताविति । णोपदेशोऽयं सेट् ।
युधातुवद्रूपाणि । लुङ्णुस्तुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । चुत्ताव । चुत्ताव ।

क्षणाविता । १०३८ णु प्रस्रवणे । स्नौति । मुष्णाव । क्षविता । स्नूयात् ।
 १०३९ ऊर्णुञ् आच्छादने । २४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ३० ॥ वा वृद्धिः
 स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । 'ऊर्णोति-ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णवन्ति । ऊर्णुते ।
 ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । ऊर्णोतिराम्नेति । वाच्यम् (वा १८०२) २४४६ न-
 न्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३ ॥ अचः पराः संयोगादयो नदराः द्वित्वं भवन्ति ।
 नुशब्दस्य द्वित्वम् , णत्वस्यासिद्धत्वात् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' (प १२७)
 इति त्वनित्यम् 'उभौ साभ्यासस्य' (स २६०६) इति लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ।
 ऊर्णुनुवतुः । ऊर्णुनुवुः । २४४७ विभाषोर्णोः । १ । २ । ३ ॥ इडादिप्रत्ययो वा
 डित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ । ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता । वर्णविता । ऊर्णोतु । ऊर्णवानि ।

मुष्णाव इति । पोषदेशोऽयमिति भावः । ऊर्णुञ्धातुरुभयपदी । सेट् । उतो वृद्धेर्नित्यं
 प्राप्तौ—ऊर्णोतिविभाषा 'उतो वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते । नाभ्यस्त-
 स्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति च, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—
 वृद्धिः स्यादित्वादिना । लिटि 'इजादेः' इति 'कास्यनेकाच्' इति च आमि प्राप्ते आह-
 ऊर्णोतिराम्नेति । ऊर्णोतेर्नुवद्भावस्य वच्यमाणतया इजादित्वस्य अनेकाच्त्वस्य चाभा-
 वादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति नु इति रेफस-
 हितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते—नन्द्राः संयोगादयः ।
 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । अजादेर्द्वितीयस्य' इत्यतः अजादे-
 रिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात्पञ्चमी । नृ, दृ, र् एषां द्वन्द्वः । तदाह—
 अचः परा इति । ननु 'णु' इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रयेतेत्यत आह—नुश-
 ब्दस्य द्वित्वमिति । णत्वस्येति । धातुपाठे 'ऊर्णु' इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः, द्वित्वे
 कर्तव्ये तस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति । 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्या-
 यमर्थः—साभ्यासस्याऽनितेरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्रा-
 प्नुत इति । प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीय-
 मद्विर्वचने' इति णत्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये
 णकारश्रवणसिद्धेः 'उभौ साभ्यासस्य' इति वचनं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्या-
 नित्यतां गमयतीत्यर्थः । ऊर्णुनावेति । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वनकारस्य 'रषाभ्याम्' इति
 णत्वम् । द्वितीयस्य तु 'अट्कुप्वाड्' इति न णत्वम् । उभौ साभ्यासस्य' इति लिङ्गा-
 देव । विभाषोर्णोः । 'गाङ्गुटादिभ्यः' इत्यतो डित्त्वानुवर्तते, 'विज इट्' इत्यतः
 इडिति, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—इडादीति । ऊर्णुनुवियेति । डित्वपचने ।
 गुणाऽभावानुवड् । ऊर्णुनवियेति । डित्त्वाऽभावपचने गुणः । ऊर्णुनुवथुः । ऊर्णुनुव । ऊर्णु-
 नाव ऊर्णनव । लिटि तासि इटि डित्वविकल्पं मत्वा आह—ऊर्णविता । ऊर्णुवितेति । ऊर्ण-

ऊर्णवै २४४८ गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥ ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ
पिति सार्वधातुके । वृद्धयपवादः । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णयात् । ऊर्ण्याः । इह
वृद्धिर्न । डिच्च पिन्न' इति भाष्यात् । ऊर्ण्यात् । ऊर्णविषीष्ट-ऊर्णविषीष्ट । और्ण-
वीत् । और्णविष्टाम् । २४४९ ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । २ । ६ ॥ इडादौ सिचि पर-
स्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । पक्षे गुणः । और्णोवीत् । और्णाविष्टाम् । और्णाविष्टुः ।
और्णवीत् । १०४० यु अमिगमने । यौति । योता । १०४१ पु प्रसवैश्वर्ययोः ।
प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौषीत् । १०४२ कु शब्दे । कोता । १०४३
स्तुन् स्तुतौ । स्तौति-स्तवीति । स्तुतः-स्तुवीतः । स्तुते-स्तुवीते । 'स्तुसुधूञ्भ्यः-'

विष्यति । ऊर्णविष्यति । ऊर्णविष्यते । ऊर्णविष्यते । लुङि और्णुत् इति स्थिते
'ऊर्णोतेर्विभाषा' इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते—गुणोऽपृक्तं 'ऊर्णोतेर्विभाषा' इत्यतः
ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यनो
हलीति चानुवर्तते तदाह—ऊर्णोतेरित्यदि । वृद्धयपवाद इति । 'सकनेविभाषा' इति ।
वृद्धिविकल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्ण्यात् इत्यत्र 'विभाषोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमा-
शङ्क्याह—इह वृद्धिर्नैति । भाष्यादिति । तथा च यासुटो डिच्चेन पिष्वाऽभ बाञ्च वृद्धि-
विकल्प इति भावः । न चैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विरुषविहि-
तेन यासुटो डिच्चेन 'डिच्च पिन्ने'ति पित्वप्रयुक्तडित्वनिषेधस्य बाध इति 'य मि-
श्रणे' इति धातावेवोक्तत्वादिति भावः । परस्मैपदे आशीलिङ्याह—ऊर्ण्यादिति
'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घः । ऊर्ण्यास्तामित्यादि । आत्मनेपदे लिङ्याह—ऊर्ण-
विषीष्ट ऊर्णविषीष्टेति । 'विभाषोर्णोः' इति डिचविकल्प इति भावः । लुङि परस्मैपदे
और्णु ई त् इति स्थिते 'विभाषोर्णोः' इति डिचपक्षे गुणाऽभावे उवङि रूपमाह—
और्णुवीदिति । डिच्वाऽभावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते—ऊर्णोतेर्विभाषा । 'सिचि वृद्धिः पर-
स्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते, 'नेटि' इत्यतः इटीति च । तदाह—इडादाविति । आत्मनेपदे तु
लुङि-और्णविष्ट । और्णविष्ट । और्णविष्यत् । और्णविष्यत् । और्णविष्यत्-और्णविष्यत् ।
यु अमिगमने इति । अनिट् । योतीति । उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लटि च युधातुवत् । योती-
ति । योप्यति । अद्यौषीत् । पु प्रसवेति । षोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि युधा-
तुवत् । एवं कु शब्दे इत्यपि । पुञ् स्तुताविति । उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशयम्'
इति ईङ्विकल्पम्, ईङभावपक्षे तु उतो वृद्धिं च मत्वा आह—स्तौति स्तवीतीति ।
स्तुवन्ति । स्तौषि-स्तवीषि । स्तुथः-स्तुवीथः । स्तुथः-स्तुवीथ । स्तौमि-स्तवीमि ।
स्तुवः-स्तुवीवः । स्तुमः-स्तुवीमः । आत्मनेपदे लटि ईङ्विकल्पं मत्वा आह—स्तुते
स्तुवीते इति । स्तुवाते । स्तुवते । स्तुपे-स्तुवीपे । स्तुवाथे । स्तुध्वे-स्तुवीध्वे । स्तुवे ।
स्तुवहे-स्तुवीवहे । स्तुमहे-स्तुवीमहे । लटि-तुष्टाव । तुष्टवतुः । तुष्टवुः । वादि-
त्वात्थल्यपि नेट् भवति । तुष्टोथ । तुष्टवथुः । तुष्टव । तुष्टाव-तुष्टव । तुष्टुव ।

(सू २३८५) इतीट् । अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्-' (सू २२७६) इति षत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीनां वा—' (सू २३५९) । पर्यष्टौत्—पर्यस्तौत् । १०४४ ब्रून् व्यक्तायां वाचि । २४५० ब्रूवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । ३। ४। ८४॥ ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादितः पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्ब्रुवश्चाहदेशः । अकार उच्चारणार्थः । आह । आहयुः । आहुः २४५१ आहस्थः ८। २। ३५ ॥ झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहयुः । २४५२ ब्रुव ईट् ७ । ३। ९३ ॥ ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । आत्थ इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि'

तुष्टुम् । तुष्टुवं इत्यादि । स्तोता । स्तोष्यति । स्तोष्यते । स्तौतु-स्तुवीतु । स्तुतात्-स्तुवीतात् । स्तुताम्-स्तुवीताम्, स्तुवन्तु । स्तुहि-स्तुवीहि । स्तुतात्-स्तुवीतात् । स्तुतम्-स्तुवीतम् । स्तुत-स्तुवीत । स्तवानि । स्तवाव । स्तवाम् । स्तुताम्-स्तुवीताम् । स्तुवाताम् । स्तुवताम् । स्तुष्व-स्तुवीष्व । स्तुवाथाम् । स्तुध्वम्-स्तुवीध्वम् । स्तवै । स्तवावहे । स्तवामहे । लङि अस्तौत्-अस्तवीत् । अस्तुताम्-अस्तुवीताम् । अस्तुवन् । अस्तौः-अस्तवीः । अस्तुतम्-अस्तुवीतम् । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तवम् । अस्तुव-अस्तुवीव । अस्तुम्-अस्तुवीम् । अस्तुत-अस्तुवीत । अस्तवाताम्, इत्यादि । विधिलिङि स्तुयात्-स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेत्यादि । लङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह-स्तुसुधून्म्य इति । तथा च 'ईट् ईटि' इति सिञ्जलोप सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसुधून्म्यः' इत्यत्र परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट । अस्तोषाताम् इत्यादि । ब्रून् व्यक्तायां वाचि । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यतः उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतः लटो वेत्यनुवर्तते । तदाह—ब्रुवो लट इति । आदितः पञ्चानामिति । तिप् तस् सि सिप् थस् इत्येषामित्यर्थः । णलादयः पञ्चेति । णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणार्थ इति । तत्प्रयोजनमात्थेत्यत्रानुपदमेव न्यक्तं भविष्यति । आहेति । ब्रूधातोर्लटस्तिपो णलि प्रकृतेराहदेशः । सिपस्थलि प्रकृतेराहदेशे आह थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते—आहस्थः । 'आह' इति षष्ठ्यन्तम् । 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे—झलि परे इति । आह् इत्यस्य थकारः स्यात् झलीति फलितम् । 'अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भवति । चर्त्वमिति । आत्थ थ इति स्थिते प्रथमथकारस्य 'खरि चे'ति चर्त्वं आत्थ इति रूपमित्यर्थः । आहदेशस्य अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चर्त्वं आत्थ इति स्यादिति बोध्यम् । पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह-ब्रुव ईट् । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पितीति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । तदाह—ब्रुवः परस्वेत्यादिना । ननु आत्थेत्यत्र आहदेशस्य स्थानिवच्चेन ब्रूवात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत आह—आत्थेत्यत्रेति । स्थानिवद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमः

इति थत्वविधानाच्च भवति । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्धधातुकाधिकारे २४५३ ब्रुवो वचिः २। ४। ५३॥ उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ-उवकथ । ऊचे । वक्ता । ब्रवोतु-ब्रूतात् । 'डिच्च पिञ्ज' इत्यपिस्वादीण । ब्रवाणि । ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् । 'अस्यतिवक्ति—' (सू २४३८) इत्यङ् । २४५४ वच्च उम् ७। ४। २० ॥ अङि परे । अबोचत् । अबोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । १०४५ इण् गतौ । एति ।

न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह — अलि इति । थत्वविधानादिति । 'आहस्थः' इति अलि परतः आहदेशस्य थत्वं विधीयते । ईटि तु सति अलादित्वाऽभावात्तन्निर्विषयः स्यात् । अतः आस्थेत्थत्र ईट् नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ब्रुवन्ताति । ब्रवीषि । ब्रूथः । ब्रूथ । ब्रवीमि । ब्रूवः । ब्रूमः । लट् आत्मनेपदे आह—ब्रूते इति । 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यत्र परस्मैपदानामित्यनुवृत्तेराहदेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूषे । ब्रुवाथे । ब्रूध्वे । ब्रूवे । ब्रूवहे । ब्रूमहे ।

ब्रुवो वचिः । ब्रुवो वचिरादेशः स्यादाद्धधातुके इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाचेति । अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्थभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊचतु-रिति । किति द्वित्वात्प्राक् 'वचिस्वपियजादीनाम्' इति सम्प्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वात् 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङभावे सवर्णदीर्घ इति भावः । वचिरनिट्सु परिगणितः । तस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । तदाह—उवचिथ उवकथेति । ईडभावे 'चोः कुः' । 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः । ऊच । उवाच—उवच । ऊचिव । ऊचिम । क्रादिनियमादिट् ऊचे इति । ऊचाते । ऊचिरे । ऊचिपे । ऊचाथे । ऊचिध्वे । ऊचे । ऊचिवहे । ऊचिमहे । वक्तेति । वच्यादेशे इग्निपेधः । वच्यति—वच्यते । ब्रवीतु ब्रूतादिति । ननु तिवादेशस्य तातडः पिस्वात् 'ब्रूव ईट्' इति ईडागमः । रयादित्यत आह—डिच्चेति । ब्रूताम् । ब्रूवन्तु । ब्रूहि-ब्रूतात् । ब्रूतम् । ब्रूत । ब्रवाणीति । आटः पिस्वेन डित्वाऽभावात् न गुणनिपेध इति भावः । ब्रवाव । ब्रवाम । ब्रूताम् । ब्रूवाताम् । ब्रूवताम् । ब्रूध्व । ब्रूवाथाम् । ब्रूध्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह—ब्रूवै इति । आटा पिस्वेन डित्वाऽभावाद् गुणः । ब्रवावहे । ब्रवामहे । लङि-अब्रवीत् । अब्रूताम् । अब्रुवन् । अब्रूवीः । अब्रूतम् । अब्रूत । अब्रवम् । अब्रूव । अब्रूम । विधिलिङ्याह—ब्रूयादिति । ब्रूयाता-मित्यादि । आशीलिङ्याह—उच्यादिति । वच्यादेशे 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणमिति भावः । उच्यास्ताम् इत्यादि । आत्मनेपदे आशीलिङि-ब्रूवीष्ट । ब्रूवीयास्ताम् इत्यादि । अकित्वाच्च सम्प्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अवच स् त इति स्थिते आह—अस्यन्ताति । अवच अ त् इति स्थिते—वच उम् । शेषपूरणेने सूत्रं व्याचष्टे—अङि परे इति । 'ऋडशोऽङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मिस्वादन्त्यादचः

इतः । २४५५ इणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥ अजादा प्रत्यये परे । इयङोपवादः ।
यन्ति ! इयाय । २४५६ दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः
स्यात्किति लिटि । ईयतुः । ईयुः । इययिथ-इयेथ । ऐत् । ऐताम् । आयन् । इयात् ।
ईयात् । २४५७ एतेर्लिङि ७ । ४ । २४ ॥ उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्वः स्यात्
किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' । आभीयात् । अणः

परः । आदगुणः । तदाह—अवोचदिति । अवचयत् । अवचयत् । इङ् रिविति । 'इङ् अ-
ध्ययने' इति धातुस्तु डिच्वादात्मनेपदीत्यर्थः । इण् गताभिति । 'इणो यण्' इत्वादौ
विशेषणार्थो णकारः । एतीति । शपो लुकि तिपः पित्वेन डिच्वाभावाद् गुणः । इत
इति । अपित्वेन डिच्वाङ् गुणः । इ अन्तीत्यत्र डिच्वाद् गुणाऽभावे इयङि प्राप्ते—
इणो यण् । अचि श्नुधातु' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गाक्षिप्तप्रत्यय-
विशेषणत्वात्तदादिविधिरित्यभिप्रेत्य शेषपूर्णेन सूत्रं व्याचष्टे—अजादौ प्रत्यये परे
इति । इयङोपवाद इति । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धी तु परत्वा-
दस्य बाधिके । यथा—अयनम्, आयकः । यन्तीनि । एषि । इथः । इथ । एमि । इवः ।
इमः । इयायेति । द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्ण' इति
इयङ् । अतुसि तु द्वित्वे किच्वाद् गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्यु-
त्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति स्थिते—दीर्घ इणः । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येति,
'व्यथो लिटि' इत्यतो लिटोति चानुवर्तते । तदाह—इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।
भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह—इययिथ इयेथेति । ईयधुः । ईय । इयाय-
इयय । ईयिव । ईयिम । एता । एण्यति । एतु—इतात् । इताम् । यन्तु । इहि—
इतात् । इतम् । इत । अथानि । अयाव । अयाम । ऐदिति । लङि तिप इकारलोपे
इकारस्य गुणे आटो वृद्धिः । आयन्निति । क्षेरन्तादेशे इकारलोपे इ-अन् इति स्थिते
'इणो 'यण्' इति यणि कृते तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः । ऐतम् ।
ऐत । आयम् । ऐव । ऐम । विधिलिङ्याह—इयादिति । इयाताम् । इयुरित्यादि ।
आशीर्लिङ्याह—ईयादिनि । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घ इति भावः । ईयास्ता-
मित्यादि । एतेर्लिङि । 'उपसर्गाद्ध्रस्व अहते' इत्यतः उपसर्गाद्ध्रस्व' इति 'केऽणः'
इत्यतः अण इति, 'अयङ् यि विङति' इत्यतः कितीति चानुवर्तते । तदाह—उपसर्गा-
त्परस्येत्यादि । इह आर्द्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादननुवृत्तेरसम्भ-
वात्, किति लिङीत्येव सिद्धेश्च डितीति तु नानुवर्तते । इण आर्द्धधातुकलिङो डि-
च्वाऽभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह—उभयत रति । अत्र
एकादेशस्य इकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिणधातुत्वं न संभवति । परादित्वेन
इणधातुत्वाश्रयणे तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना स-
त्वेन 'अभ्' इत्यस्य उपसर्गत्वाऽभावात् । एकादेशस्य आदित्वमाश्रित्य इणधातु-

किम् । समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । २४५८ इणो गा लुङि २।४।४५॥ 'गातिस्था—' (२२२३) इति सिचो लुक् । अगात् । अगाताम् । अगुः । १०४६ इङ् अध्ययने । नित्यमधिपूर्वः । अधीते । अधीयाते । अधीयते । २३५२ गाङ् लोटि २।४।४९॥ इङो गाङ् स्याल्लिटि । लावस्थायां विवक्षिते वा । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येध्यते । अध्ययै । गुणयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण—' इति दर्शने

त्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न सम्भवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसम्भवादित्यर्थः । इदं च अन्तादिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । न च 'अभ्' इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वात् ईकारस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण कचित् एकदेशविकृतन्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । समेयादिति । आ-इयात् एयात् । समेयादित्यत्र एकारस्य अनन्तत्वात् ह्रस्वः । ग्रहणकमूत्रादन्यत्र पूर्वैणैव णकारेण प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि कचित् 'समीया'दिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह—समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति । 'इट् किट् कटी गतौ' इति प्रश्लिष्टस्य इधातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह इणो गा लुङि । इणधातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति स्थिते आह—गानिस्थन्ताति । लुङि ऐप्यत् ! इङ् अध्ययने इति । अधिरुपरिभावे । 'उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्व'मिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्वं इति । धातुपाठे वचनमिदम् । अधीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये । अधीते इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वात् गुणनिषेधे सवर्णदीर्घः । अजादौ तु ईयङ् तदाह—अधीयाते, अधीयते, इति । अधीपे । अधीयाथे । अधीध्वे । अधीये । अधीवहे । अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति । 'इङ्श्च इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्थानिवत्त्वादेव डित्वे सिद्धे डित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः' इत्यत्र 'इणो गा लुङि' इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशो द्वित्वे अभ्यासजत्वे आहोपे अधिजगे इति रूपं वच्यति । तदयुक्तम् । 'द्विवर्चनेऽचि' इति गाङादेशनिषेधात् गाङादेशात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह—लावस्थायां विवक्षिते वेति । तत्र 'लावस्थाया'मिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विवर्चनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताऽचोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विवर्चनेऽचि' इति न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अधिजगिषे । अधिजगाथे । अधिजगिध्वे । अधिजगे । अधिजगिवहे । अधिजगिमहे । लोटि, अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीध्वम् । इति सिद्धव-

नाऽन्तरङ्गत्वादगुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'गेरध्ययने वृत्तम्' (सू ३०६६) इति निर्देशाच्च भवति । अध्यैत । परत्वादियङ् । तत् आट् वृद्धिः । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीध्वम् । अधीयीय । अध्येषीष्ट । २४६० विभाषा लुङ्लुङोः २।४।५०॥

कृत्य आह—अध्यैयै इति । तत्र प्रक्रियां दर्शयति—गुणाऽयादेशयोरिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथा च इट् एत्वे आटि वृद्धौ अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम् । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथा च अधि इ ऐ इति स्थिते पूर्वसवर्णदीर्घं सति गुणयादेशयोः कृतयोः अध्यै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—पूर्वं धातुरिति । साधनेनेत्यस्य कारकबोधेनेत्यर्थः । प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शन इत्येतस्य सते इत्यर्थः । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्गत्वात् 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणं नाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—गेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति । अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि इ अन इति स्थिते पूर्व सवर्णदीर्घं ततो गुणाऽयादेशयोः कृतयोः अध्ययनमिति प्रसङ्गादिति भावः । वस्तुतस्तु पूर्व धातुः साधनेन युज्यते इत्येव भाष्यसंमतम्, पूर्व धातुरुपसर्गेण, 'नैतत्सारमिति' भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अध्ययावहै अध्ययामहै । लङ्बाह—अध्यैतेति । अधि आ इ त इति स्थिते 'अटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अधि इ आतामिति स्थिते आटि वृद्धौ यणि अध्यैतामिति प्राप्ते आह—परत्वादियङिति । आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य इयङि तत् आटि वृद्धौ यणि 'अध्यैयाता'मिति रूपमित्यर्थः । अध्यैयतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यादादेशः । अध्यैथाः । अध्यैयाधाम् । अध्यैध्वम् । इति । सिद्धवत्कृत्याह—अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । विधिलिङ्याह—अधीयीतेति । अधि इ त इति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे यलोपे अधि इ ईत् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयातामिति । अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ ईयातामिति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अस्य रन्भावे सीयुटि सकारयकारलोपे अधि ईरन् इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घं अधीयीरन्, अधीयीथाः, अधीयीयाथाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह—अधीयीध्वमिति । ध्वमि सीयुटि सलोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयेति । 'इटोऽन्' सीयुट् । सलोपः । अधि इ ईय इति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीवहि अधीयीमहि । आशीर्लिङ्बाह—अध्येषीष्टेति । सीयुटि गुणः । यण् षत्वम् । अध्येषीयास्ताम्—अध्येषीरन् । अध्येषीष्टाः । अध्येषीयास्थाम् । अध्येषीध्वम् । अध्येषीय । अध्येषीवहि ।

इडो गाड् वा स्यात् । २४६१ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् १।२।१॥ गाङादे-
शाङ्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया ङितः स्युः । २४६२ घुमास्थागापाजहा-
तिसां हलि ६।४।६६॥ एषामांत ईत्स्यात् हलादौ ङित्याधधातुके । अभ्यगीष्ट-
अभ्यैष्ट । अभ्यगीष्यत-अभ्यैष्यत । १०४७ इक् स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः ।
'अधीगर्थदयेशाम्—' (सू ६१२) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ—' इत्येव
ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वा १५७७) । अधियन्ति । अभ्यगात् ।

अध्येषीमहि । लुङि आटि अधि आ इ त इति स्थिते विभाषालुङ्लुङोः । शेषं पूरयति-इडो
गाड् वा स्यादिति । 'इडश्च' इत्यतौ 'गाड् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । सिचि
अधि अ गा स् त इति स्थिते-गाङ्कुटादिभ्यो । अ पचञ्णौ, तौ इतौ यस्य सः ङित्,
सः न भवतीत्यङ्गित् । गाड् च कृतादयश्चेति द्वन्द्वत्पञ्चमी । गाङिति ङकारालुव-
न्धात् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ्गतौ' इति इत्यस्यात्र
ग्रहणम्, तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इडादेशस्य गाडो ङकारो
नात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थः, स्थानिवत्वेनैव तत्सिद्धेः । तदाह-गाङादेशादिति । एवं
च सिचः ङित्वे आह-घुमास्था । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतावस्य निर्देशः । घु
मा स्था गा पा जहाति सा एषां द्वन्द्वत्पञ्ची । 'आङ्धातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो
लोप इटि च' इत्यतः आत इति 'ईद्यति' इत्यतः ईदिति 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः
ङिति इति चानुवर्तते । तदाह-एषामित्यादिना । अभ्यगोष्टेति । अधि अ गा स् त
इत्यत्र आकारस्य ईकारे यणि सिचःषत्वे तकारस्य ण्त्वेन ट इति भावः । 'गातिस्था'
इति न सिजलोपः, परस्मैपदाभावात् । अभ्यगीपाताम् । अभ्यगीपत । अभ्यगीष्टाः ।
अध्यगीषाथाम् । अध्यगीड्वम् । अध्यगीषि । अध्यगीष्वहि । अध्यगीष्महि ।
गाडभावपक्षे आह-अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते इकारस्य गुणे आटो
वृद्धौ यणि षत्वद्भुत्वे इति भावः । अध्यैषाताम् । अध्यैषत अध्यैष्टाः । अध्यैषा-
थाम् । अध्यैदनम् । 'धि च' इति सलोपः । अध्यैषि । अध्यैष्वहि । अध्यैष्महि ।
लृङ्याह-अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा लुङ्लुङो' इति गाङादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटा-
दिभ्यः' इति ङित्वे 'घुमास्था' इति ईत्वे अटि यणि षत्वमिति भावः । अध्यगीष्ये-
तामित्यादि । गाडभावपक्षे आह--अध्यैष्यतेति । अध्यैष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे ।
अयमपीति । इङ्धातुवदयमपि धातुनित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः । ननु धातुपाठे इङमधिकृत्य
'नित्यमधिपूर्व' इति वचनात्, भूवादिसूत्रभाष्याच्च इडोनित्यमधिपूर्वकत्वं युक्तम् ।
अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह--अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थेत्यनेन स्मर-
णार्थकधातुर्विवक्षितः । इङ्धातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इगर्थेत्येतावतैव
स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति ध्यर्थं स्यात् । अत इङ्धातुरयं नित्यमधिपूर्वक-
एव स्मरणार्थक इति विज्ञायत इत्यर्थः । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्वृत्तिः । इणः यत्

केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः । तन्मते । यण् । तथा च भट्टिः—
 ‘ससीतयो राधवयोरधीयन्’ इति । १०४८ वी गतिव्याभिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु ।
 प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि ।
 वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चाद्यणिति केचित् ।
 अव्यन् । अत्र इकारोऽपि धात्वन्तरं प्रश्लिष्यते । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् ।

कार्यम् ‘इणो यण्’ इत्यादि, तत् इको भवतीत्यर्थः । अध्येति, अधीतः इति सिद्धवत्कृत्य
 आह—अधियन्तीति । अन्तादेशे इयङ्पवादाः । ‘इणो यण्’ इति यणिति भावः । अ-
 ध्येधि । अधीथः । अधीथ । अध्येमि । अधीवः । अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु
 द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुसिति स्थिते ‘इणो यण्’ इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि
 प्रथमस्य इकारस्य ‘दीर्घ इणः किति’ इति दीर्घेऽसवर्णदीर्घे, अधीयतुः । अधीयुः । अ-
 धीयथि-अधीयेथ, अधीयथुः । अधीय । अधीयाथ-अधीयथ । अधीयिव । अधीयिम ।
 अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु, अधीतात् । अधीताम् । अधियन्तु । अधीहि-अधीतात् ।
 अधीतम् । अधीत । अध्ययानि । अध्ययाव । अध्ययाम । अध्यैत् । अध्यैताम् । अध्य-
 यन् । अध्यैः । अध्यैतम् । अध्यैत । अध्यायम् । अध्यैव । अध्यैस । इति सिद्धवत्कृत्य
 लुङ्याह—अध्यगादिति । इणवत्त्वात् ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशे ‘गातिस्था’ इति
 सिचो लुका लुप्तत्वात् ‘युमास्था’ इति ईत्वं न । अध्यगाताम् । अध्यगाम् । अध्यगाव ।
 अध्येष्यत् । केचित्त्विति । आर्धधातुके इत्यधिकारे ‘इणो गा लुङि’ इति सूत्रे एतद्वाति-
 कपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वादिति भावः । तन्मते
 वण् नेति । ‘इणो यण्’ इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्थत्वाभावाच्चातिदेश इत्यर्थः । तेन
 झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्याद्यूल्यम् । राधवयोरधीयन्निति : ‘अधीगर्थ’ इति
 षष्ठी । राधवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वात् इग्धातोर्लटः शतरि शपो लुकि इकारस्य
 इयङि सवर्णदीर्घे अधीयदिति शन्नन्तात् सुबुत्पत्तौ सौ रूपम् । वी गतोति । ‘अजेर्व्य-
 घञपोः’ इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्या ‘आर्धधातुके नास्ति प्रयोगः’ इति शब्देन्दुशेखरे
 स्थितम् । वियन्तीति । एकाच्चाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु-वीतात् ।
 वीताम् । वियन्तु । इति सिद्धवत्कृत्याह—वीहीति । हेरषिस्वेन डित्वान्न गुण इति
 भावः । वीतात् । वीतम् । वीत । वयानि । वयात् । वयाम । लङ्याह—अवेदिति ।
 अवियन्निति । वी-अङिति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति
 भावः । मतान्तरमाह—अडागमे सतोति । ‘लावस्थायाम’ इति पक्षे इयङं बाधित्वा
 अनेकाच्चात् यणि अव्यञ्जिति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसं सूचयति । तद्वीजं
 तु कृतेऽप्यटि यणि कर्तव्ये आभीयनया अटः असिद्धत्वाद्नेकाच्चाभावाद्यणभावादि-
 यङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अवेति । वी ई इति सवर्णदीर्घे ‘वी गती’ति
 निर्दह इति भावः । ईयादिति । विर्घाकिङि आशीकिङि च रूपमिदं समानम् । ‘रको’

ऐषीत् । १०४९ या प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः । यान्ति ।
 २४६३ लङ्ः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११॥ आदन्तात्परस्य लङो ज्ञेयस्वा
 स्यात् । अयुः-अयान् । यायात् । यायाताम् । यायास्ताम् । अयासीत् । १०५०
 वा गतिगन्धनयोः । गन्धनं सूचनम् । १०५१ भा दीप्तौ । १०५२ णा शौचे ।
 १०५३ आ पाके । १०५४ द्रा कुत्सायाम् गतौ । १०५५ प्सा भक्षणे । १०५६
 पा रक्षणे । पायास्ताम् । अपासीत् । १०५७ रा दाने । १०५८ ला आदाने ।
 'द्रावपि दाने' इति चन्द्रः । १०५९ दाप् लवने । प्रणिदाति-प्रनिदाति । दाया
 स्ताम् । अदासीत् । १०६० ख्या प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । सस्था-
 त्वं नमः ख्यात्रे' (वा १५९१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । सस्थानो
 जिह्वामूलीयः । स नेति ख्याज्जादेशस्य ख्यादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । सम्पूर्वस्य

इति सलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशिषि तु ईयास्तामित्यादि, इति
 विशेषः । ऐषीदिति । सिचि वृद्धिः । या प्रापणे इति । ननु गच्छतीत्यर्थं यातीति कथमि-
 त्यत आह—प्रापणमिह गतिरिति । णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः । प्रणियातीति ।
 'नेर्गद' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अथात् । अयाताम् । लङ्ः
 शाकटायनस्यैव । 'ज्ञेयस्' इति 'आत' इति चानुवर्तते । तदाह—आदन्तादिति । जुस्
 वेति । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः । एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिङाशिषि'
 इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । न च 'लोढो लङ्वत्' इत्यतिदेशात् यान्तु इत्यत्रापि
 जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं डितः' इत्यतो डित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य लङ्-
 वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । अयानिति । जुसभावे
 रूपम् । अयासीत् । णाधातुः षोपदेशः । नस्य छुत्वेन णत्वनिर्देशः । स्नाति । स्ना-
 थात्—स्नेयात् । पा रक्षणे । 'एलिङि' इति सूत्रे 'गातिस्था' इत्यत्र च पिबतेरेव ग्रह-
 णादेस्वसिज्जुक्तौ न । तदाह—पायास्ताम्, अपासीत् इति । दाप् लवने । छुत्वाभावात्
 'शेषे विभाषा' इति णत्वविकल्पं मत्वा आह—प्रणिदाति-प्रनिदातीति । छुत्वाऽभावा-
 दाशीलिङि एत्वं, लुङि लुक् च नेति मत्वा आह—दायास्तामिति अदासीदिति च ।
 ख्याप्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । मात्रशब्दोऽवधारणे । सार्वधातुक एवास्य
 ख्याधातोः प्रयोगः, न त्वाद्विधातुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—सस्थानत्वमिति ।
 'चञिङिः ख्याजि'ति सूत्रे ख्यास्थाने 'ख्याज्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य 'पूर्व-
 त्रासिद्धमि'त्यधिकारे यकारे वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रख्ये बुन्विधि'रित्युप-
 क्रम्य 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं वार्तिके । तत्र नजमध्याहृत्य 'नमः ख्यात्रे'
 इति सस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये । तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातो-
 रस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः । तत्र सस्थानपदं व्याचष्टे-सस्थानो
 जिह्वामूलीय इति । प्राचीनाचार्यसमथादिति भावः । स नेति । सः जिह्वामूलीयः नमः

ख्यातेः प्रयोगो न' इति म्वासकारः । १०६१ प्रा पूरणे । १०६२ मा माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इति माघः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इत्यत्र नास्य प्रहणम् । प्रणिमाति प्रणिमाति । १०६३ वच परिभाषणे । वक्ति । वक्तुः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपरः इत्यन्ये । क्षिपरः इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् । अबोचत् । १०६४ विद ज्ञाने । २४६४ विदो लटो वा ३ । ४ । ८३॥

ख्यात्रे इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्यात्रादेशस्य ख्यादित्वविधौ, शस्य यत्त्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः । ख्यादित्वे इति । यत्त्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्त्वस्यासिद्धत्वाद् । 'शर्परे विसर्जनीय' इति विसर्जनीयः इष्टः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्द्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु नृजन्ते ख्यातृशब्दे यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याऽप्रवृत्तौ 'कुप्बोः' जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्द्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः । तत्पूर्वस्येति । सार्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एवञ्च 'संख्याति' इत्यादि नास्तीति फलितम् । सङ्ख्यादिशब्दास्तु ख्यात्रादेशस्येति बोध्यम् । मा माने इति । मानं परिमितिरिति भावः । तदाह—अकर्मक इति । 'माति घृतप्रात्रेऽस्मिन्नि'ति उदाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति—तनौ ममुस्तत्रेति 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः' इति माघकाव्ये (स० १) तपोधनस्य नारदस्य अभ्यागमेन आगमनेन सम्भवाः मुदः सन्तोषाः कैटभद्विषः श्रीकृष्णस्य तनौ शरीरे न ममुः परिमिता न बभूवुः । आधिक्याच्च संगृहीता बभूवुरिति यावत् । अर्थान्तरे खिति । परिच्छेदे त्वित्यर्थः । उदरमिति । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैषधकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः उदरं मुष्टिना परिमाति किमु ? परिगृह्णातीत्यर्थः । नास्य ग्रहणमिति । 'वुप्रकृतिमाडि'ति भाष्यादिति भावः । एवञ्च 'शेषे विभाषाऽकखादौ' इति णत्वविकल्प इति मत्वा आह—प्रणिमाति—प्रणिमातीति । ममौ । ममिथ—ममाथ । ममिव । माता । मास्यति । मातु । अमात् । अमासीत् । अमास्यत् । वच परिभाषणे । अनिट् । अयमन्तीति । लटि प्रथमपुरुषत्रयबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । बहुवचनपर इति । 'न प्रयुज्यते' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्ति । क्षिपर इति । 'न प्रयुज्यत' इति शेषः । अस्मिन् पक्षे लिङ्गादिष्वपि प्र० पु० बहुवचनं नास्तीति भावः । तत्र लटि अकिति 'लिङ्गभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणम् । उवाच किति तु 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणम् । ऊचतुः । उवचिथ—उवक्थ । ऊचिव । वक्ता । वचवति । वक्तु । अवक्त् । वच्यादिति । विधिलिङि रूपम् । आशीर्लिङि 'वचिस्वपि'

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व । विद्य । पक्षे वेत्ति । वित्तः इत्यादि । विवेद । विविदतुः । 'उषविद' (सू २२४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातनाञ्च लघूपधगुणः । विदाश्चकार । वेदिता । २४६५ विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥ वेतेर्लोढ्याम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुष-वचने न विवक्षिते, इति शब्दात् । २४६६ तनादिङ्कञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥ तनादेः कृञश्च उपत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव, सिद्धे कञ्ग्रहणं गण-कार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि सिद्धम् । विदाङ्करोतु ।

इति सम्प्रसारणं मत्वा आह—उच्यಾದिति । अत्रोचदिति । लुङि 'अस्यतिवक्ति' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः । विद ज्ञाने इति । अनिट्सु लुग्विकरणस्याऽग्रहणात् अर्थ-सेट् । विदो लटो वा । 'परस्मैपदानां णलतुस्' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । 'विद' इति पञ्च-मी । तदाह—वेत्तेर्लट इति । विन्दतिविद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानात् नैते आ-देशाः । इत्यादीति । विदन्ति । वेत्सि । वित्थः । वित्थ । वेक्षि । विद्वः । विद्यः । विविदतुरिति । विविदुः । विवेदिथ । विविदथुः । विविद । विवेद । विविदिष । विवि-दिष । आम् पक्षे इति । न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—अकारान्तनिपातना-दिति । 'उषविद' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्सन्निधौगेन 'निपात्यत' इत्यर्थः । आम् अतो लोपः । तस्य 'स्थानिवत्त्वात्' न लघूपधगुण इति भावः । वेदितेति । वेदिष्यतीत्यपि ज्ञेयम् । विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिव सूत्रम् । इतिशब्दः प्रकारे । एवंजातीयकं वैकल्प्येन प्रत्येतन्मि-त्यर्थः । वेतेरिति । लुग्विकरणात् विदधातोः लोटि परे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । लोडन्तेति । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृञ्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु 'विदाङ्कुर्वन्तु' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह—पुरुषेति । कुर्वन्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । इति शब्दादिति । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः । तनादि-कृञ्भ्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्दिवच्य एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् 'सार्व-धातुके यक' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चा-नुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । गणकार्यस्याऽनित्यतया 'श्वसेत्' इत्यत्र अदादिगणकार्यं शपो लुङ् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृञ्ग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् उक्तज्ञा-पनाभावान्न विश्वसेदित्यसम्बद्धमेवेत्याह । 'विश्वस्त'मित्यत्र तु आगमशास्त्रस्याऽनि-त्यत्वात् नेडित्याहुः । विदाङ्करोत्विति । अत्र विदेर्लोडि आम् अतो लुकि आमन्ता-द्विदेः कृञो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटिस्तपि 'पृक्' इत्युत्वे शप् बाधित्वा उ-

२४६७ अत उत्सार्वधातुके ६।४।११० ॥ उपत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य
 उत्स्यात्सार्वधातुके विङिति । उदिति तपरत्वसामर्थ्याज्ज गुणः । विदाङ्कृतात् ।
 विदाङ्कृताम् । 'उतश्च-' (सू २२३४) इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽपि द-
 त्वादुत्त्वम् । विदाङ्कृत् । विदाङ्कृवाणि । अवेत् । अविताम् । 'सिजभ्यस्त-'
 (सू २२२६) इति ज्ञेजुम् । अविदुः । २४६८ दृश्च ८।२।७५ ॥ धातोर्दान्तस्य
 पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः-अवेत् । १०६५ अस भुवि । अस्ति । २४६९
 असोरलोपः ६।४।१११ ॥ अस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके विङिति ।
 स्तः । सन्ति । 'तासस्योः-' (सू २१९१) इति सलोपः । असि । स्यः ।
 स्य । अस्मि । स्वः । स्मः । 'आर्द्धधातुके' (सू २४३२) इत्यधिकृत्य । २४७०
 अस्तेर्भूः २।४।५२ ॥ भभूव । भविता । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु । २४७१

प्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिङ्निमित्तो गुणः । तातडि तु ऋकारस्य गुणे
 रपरे तातडो ङित्वात् उकारस्य गुणाऽभावे विदाङ्कृतात् इति स्थिते-अत उक् ।
 उपत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । कृञोऽकारस्य उदिति ।
 'नित्यं करोतेः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । विङन्तीति । 'गमहन' इत्यतः तदनुवृत्ते-
 रिति भावः । अकारस्य उच्चे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह-तपरेति । इदं
 स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदाङ्कृतामिति । विदाङ्कृन्तिवत्यपि ज्ञेयम् । 'न भकु-
 र्छुराम्' इति निषेधात् 'हलि च' इति दीर्घो न । हेर्लुगिति । विदाङ्कृरु हिति स्थिते
 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वं परमपि बाधित्वा नित्यत्वात् 'उतश्च प्रत्ययात्' इति
 हेर्लुगित्यर्थः । तर्हि सार्वधातुकाऽभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह-आभीयत्वेनेति ।
 विदाङ्कृविति । विदाङ्कृतात् । विदाङ्कृताम् । विदाङ्कृतात् । विदाङ्कृताम् । आठः पि-
 त्वेन ङित्वाभावाद् उकारस्य गुण इति भावः । विदाङ्कृवाव । विदाङ्कृवाम् । लङ्याह-
 अवेदिति । हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह-दृश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनु-
 वृत्तम् । 'दृ' इति पष्ठयन्तेन धातुविशेष्यते । तदन्तविधिः । पदस्येत्यधिकृतम् । तदा-
 ह-धातोर्दान्तस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति । सिपो हल्ङ्या-
 दिलोपे ङकारस्य स्वरविकल्पः । अविताम् । अविताम् । अवेदम् । अविद्व । अविष् ।
 विद्यात् । विद्याताम् । विद्यात् । विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस भुविति ।
 भवनं भूः । सत्तायामित्यर्थः । अस्तीति । सस्य चत्वेऽपि सकार एव भवति, न तु त-
 कारः, अल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् । असोरलोपः । अत इति लुप्तपट्टीकं पदम् । अ-
 असू अनयोर्द्वन्द्वत्पट्टीद्विवचनम् । शकन्धादित्वात् पररूपम् । शनेति शनम्प्रत्यय-
 कदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, गमहन' इत्यतः
 विङतीति । तदाह-अस्येत्यादिना । अस्तेर्भूः । अस्तेर्भूऽभावः स्यात् आर्द्धधातुके

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥ घोरस्तेष्वैवं स्यादौ परेऽभ्यास-
लोपश्च । आभीयत्वेनैवस्यासिद्धत्वाद्धेधिः । ‘श्रसोः—’ (सू २४६९) इत्य-
ह्लोपः । एधि । तातङ्पक्षे ऐस्वं न । परेण तातङा बाधात् । ‘सकृद्गनौ—’
(प ४१) इति न्यायात् । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम ।
अस्तिसिचः—’ (सू २२२५) इतीट् । आसीत् । श्रसोरह्लोपस्याभीयत्वेना-
सिद्धत्वादाट् । आस्ताम् । आसन् । स्यात् । भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेष्व
विद्यमानत्वेन विशेषणादीण । २४७२ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यन्परः ८ । ३ ।
८७ ॥ उपसर्गेणः प्रादुसश्च परस्यास्तेः सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्वात् ।

परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते—ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । तु अस् अनयोर्द्वन्द्वः ।
एतु हौ इति च्छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते ‘हुसलभ्यो ह्येधिः’ इति धित्वं परत्वात्
वाधित्वा ‘ध्वसोः’ इति सकारस्य एवे कृते हुसलभ्यः परत्वाऽभावात् कथं धिभाव
इत्यत आह—आभीयत्वेनेति । तथा च अ ए धीति स्थिते आह—नसोरिति । नन्वाशिषि
अस् हि इति स्थिते तातङं वाधित्वा परत्वादेत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—तातङ्पक्षे । एवं
नेति । कुत इत्यत आह—परेणेति । ननु कृते तातङि तस्य स्थानिवत्त्वेन हिंत्वात्तस्मि-
न्परे ‘ध्वसोः’ इत्येस्वं कुतो नेत्यत आह—सकृदताविति । सकृत् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ,
विप्रतिपेधे विरोधे सति, यद्वाधिनं तद्वाधितमेव भवति, ननु पुनः प्रवर्तत इति तदर्थः ।
लङ्स्तिपि विशेषमाह—अस्तिसिचः इति । इकारलोपे आटि वृद्धौ ‘अस्तिसिचः’ इति
ईडागम इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् ‘श्रसोः’ इत्यह्लोपे सति
अजादित्वाभावात् कथमाङित्यत आह—श्रसोरह्लोपस्याभीयत्वेनेति आस्तामिति ।
अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं ‘श्रसोरह्लोपः’ इति तपरकरणम् । वस्तु-
तस्तु आट् आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति ‘श्रसोरह्लोपः’ इत्यत्र तपर-
करणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । आसविति । आसीः । आस्तम् । आस्त । आसम् ।
आस्व । आस्म । विधिलिङ्याह—स्यादिति । स्याताम् । स्युरित्यादि । आशीलिङि
आर्धधातुकत्वात् भूभावं मत्वा आह—भूयादिति । लुङि तु सिचि भूभावे ‘गातित्या’
इति सिचो लुक् मत्वा आह—अभूदिति । तत्र ‘अस्तिसिचोऽपृक्त’ इति ईडागम-
माशङ्क्य आह—सिचोऽस्तरेणेति । इह भूभावे सति अस्तेरभ्युपगमात्वात् ईर्णनेति
भावः । उपसर्गप्रादुर्भ्यान् । उपसर्गः प्रादुस् अनयोर्द्वन्द्वः । इष्कोरित्यधिकृतम् । तत्र
ईर्ण इत्युपसर्गेण सम्बध्यते, न तु प्रादुसि, ततः परस्य अस्तेः सस्य ईर्णः परत्वाऽ-
सम्भवात् । कोरित्यपि असम्भवाच्च सम्बध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थं प्रथमा । ‘सिहः
साङः सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । य अच् अनयो-
र्द्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते ।
तदाह—उपसर्गेणः इति । उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । परस्येति । अस्तोः सस्य विशेषण-

प्रादुःष्यात् । निषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम् । अभिस्तः । १०६६ मृजृष्
मुदौ । २४७३ मृजेवृद्धिः ७ । २ । ११४ ॥ मृजेरिकौ वृद्धिः स्यादातुप्रत्यये परे ।
'विडित्यजादौ वेध्यते—' (वा ५०५७) । 'ब्रश्च—' (सू २९४) इति षः ।
मार्जि । मृष्टः । मृजन्ति-मार्जन्ति । ममार्ज । ममार्जतुः—ममृजतुः । ममार्जिथ-
ममार्जं । मार्जिता-मार्जा । मृड्ढि । अमार्द । अमार्जम् । अमार्जीत् । अमार्शीत् ।

मिदम् । नत्वस्तेः । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न षत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति—
निष्यात् प्रादुःष्यादिति । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । सस्य षत्वे पूर्वस्य सस्य ष्टुत्वे-
न षः । षान्तत्वे तु 'प्रादुभ्यामि'ति रुवनिर्देशो नोपपद्यते । अच्परकत्वे उदाहरति—
निषन्ति प्रादुष्वन्तीति । मृजृष् शुद्धाविति । ऊदित्वमिड्विकल्पार्थम् । 'षिद्धिदादिभ्यो-
ऽङ्' इत्युक्त्यर्थे षित्वम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्कर-
णमनार्थमित्याहुः । मृजेवृद्धिः । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्थित-
म् । मृजेरित्यवयवषष्ठी । तदाह—मृजेरिकौ वृद्धिः स्यादिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्र-
त्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषामभिप्रेत्य आह—धातुप्रत्यये परे इति । धातोर्वि-
हिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन परिमृडभ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् ।
विडित्यजादौ वेध्यते इति । 'मृजेवृद्धिरिति' शेषः । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रभाष्ये इदं
पठितम् । ब्रश्चेति ष इति । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य
ब्रश्चेति षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्जीति रूपमित्यर्थः । मृष्ट इति । डित्वाच्च
वृद्धिः, नापि गुण इति भावः । मृजन्ति मार्जन्ति इति । 'विडित्यजादावि'ति वृद्धि-
विकल्प इति भावः । मार्जि । मृष्टः । मृष्ट । मार्जिम । मृज्वः । मृज्मः । ममार्जेति ।
णलि मृजेवृद्धिरिति भावः । अतुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—ममा-
र्जतुः ममृजतुरिति । ममार्जुः । ममृजुः । इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्वादिड्विकल्पं मृजेवृद्धि
च मत्वा आह—ममार्जिथ ममार्जंति । इडभावे जस्य ब्रश्चेति षः । थस्य ष्टुत्वेन ठ
इति भावः । ममार्जथुः—ममृजथुः । ममार्ज—ममृज । ममार्ज । ममार्जिव—ममृजिव-
ममृज्व । ममार्जिम—ममृजिम—ममृज्म । लुट्याह—मार्जिता मार्जंति । ऊदित्वादिटि,
तदभावे च 'मृजेवृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति—मार्चयति । मार्जु-मृष्टात् । मृष्टाम् ।
मार्जन्तु-मृजन्तु । मृड्ढोति । हेरपित्वेनाडित्वाच्च वृद्धिः । ब्रश्चादिना जस्य षः, हेधिः,
षस्य जश्त्वेन डः, धस्य ष्टुत्वेन ढः । मृष्टात् । मृष्टम् । मृष्ट । मार्जानि । मार्जाव ।
मार्जाम । लङ्ग्राह—अमार्ट् इति । तिप् इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वेन हल्ङ्यादिना तका-
रलोपे ब्रश्चादिना जस्य षः, तस्य जश्त्वचत्वे इति भावः । अमृष्टाम् । अमार्जन्-
अमृजन् । अमार्ट् । अमृष्टम् । अमृष्ट । अमार्जमिति । अमृज्व । अमृज्म । मृज्यात् ।
मृज्याताम् । मृज्यास्ताम् । अमार्जीत् अमार्जीदिति । ऊदित्वादिड्विकल्प इति भावः ।
इटपञ्चे अमार्जिष्टाम् । अमार्जिषुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्जाम् । अमार्जुः ।

१०६७ रुदिर् अश्रुविमोचने । २४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ७ । २ । ७६॥
 रुद्, स्वप्, क्षस्, अन्, जश् एभ्यो बलादेः सार्वधातुकस्येड् स्यात् । रोदिति ।
 रुदितः । हौ परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । २४७५ रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८॥
 हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अङ्गार्ग्यगालवयोः
 ७।३।९९॥ अरोदीत्—अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः—अरोदः ।
 अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षामडीङ्भ्यामन्तरङ्गत्वाद्यासुट् । रुधात् । अरु-
 दत् । अरोदीत् । १०६८ नि च्वप् शये । स्वपिति । स्वपितः । सुष्वाप । सुषुपतुः ।
 सुषुपुः । सुष्वपिथ—सुष्वप्य । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिस्त्वितिसमाः ८ ।

अमार्त्तिः । अमार्ष्टम् । अमार्ष्ट । अमार्त्तम् । अमार्चम् । अमार्चम् । अमार्जिष्यत्—
 अमार्च्यत् । रुदिर्धातुरिति सेट् । रुदादिभ्यः । ईङ्बलादेरित्यनुवृत्तिं मत्वा आह—
 बलादेरिति । रुदित इति । डित्वाच्च गुणः । रुदन्ति । रोदिषि । रुदिथः । रुदिथ । रोदि-
 मि । रुदिवः । रुदिमः । रुरोद । रुरुदतुः । रुरोदिथ । रुरुदिव । रुरुदिम । रोदिता ।
 रोदिष्यति । रोदितु—रुदितात् । रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते 'हुम्लभ्यः'
 इति धित्वमाशङ्क्य आह—हौ परत्वादिति । रुदिहीति । हेरपित्वेन डित्वाच्च लघूपध-
 गुण इति भावः । रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि । रोदाव । रोदाम । रुदश्च
 पञ्चभ्यः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः' इत्यतो हलीति
 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते । 'रुद्' इति
 पञ्चमी । 'रुदादिभ्य' इति विवक्षितम् । इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति—हलादेरित्यादि-
 ना । अङ्गार्ग्यगालवयोः । अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्व-
 धातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति । अरुदितम् । अरुदि-
 त, इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव । अरुदिम । इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिङ्गस्तिपि
 यासुटं बाधित्वा परत्वात् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति च अडीटौ
 स्यातामित्यत आह—प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपित्सार्वधातुकाऽपृक्ताऽपेक्षत्वाच्चे-
 त्यपि ज्ञेयम् । लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह—अरुददिति । अङ्भावपक्षे वाह-
 अरोदीदिति । 'अस्तिचित्' इडि ईट् । 'रुदश्च पञ्चभ्य' इति तु नेह प्रवर्तते, सिच्चा
 व्यवहितत्वात् । जिष्वप् शये इति । षोपदेशोऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितेति ।
 'रुदादिभ्यः' इति इट् । स्वपितः इति । स्वपन्ति । स्वपिषि । स्वपिथः । स्वपिथ । स्व-
 पिमि । स्वपिवः । स्वपिमः । सुष्वापेति । द्वित्वे 'लित्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणं
 पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् षत्वमिति भावः । सुषुपतुरिति । 'वचिस्त्वपि' इति समासा-
 रणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वपिथ सुष्वप्येति । भारद्वाजनि-
 यमात्थलि वेडिति भावः । सुषुपथुः । सुषुप । सुष्वाप—सुष्वप । सुषुपिव । सुषुपिम ।
 सुविनिर्दुर्भ्यः । कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपीत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूति

३।८८॥ एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते' । किति लिटि परत्वात्सम्प्रसारणे पत्वञ्च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विचने' (प १२७) सुषुषुपतुः । सुषुषुपुः । पिति तु द्वित्वेऽभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । पत्व-
स्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) । नित्यत्वाच्च । ततः सुपि

पत्वञ्च कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । पण्यर्थे प्रथमा । 'सहेः
स्नाढः सः' इत्यतः स इति पण्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । तदाह-एभ्यः सु
प्यादेरिति । सुषुसिः, सुषुतिः, सुषमः इत्युदाहरणानि । अत्र कृतसम्प्रसारणस्य स्वप्-
धातोर्ग्रहणात् सुस्वम इत्यत्र न षत्वमिति भाष्यम् । नन्वेवं सति सुषुषुपतुरित्यत्र
सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं षत्वम् । कृतसम्प्रसारणस्य हि स्वपधातोः पत्वम् । तत्र यदि
स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चात् 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं तदा ह-
लादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारणं, न त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः
उत्तरखण्डव्यवहितत्वात्, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु
सुसुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसम्प्रसारणत्वाभावात् कथं पत्वम् । उत्तरखण्डस्य
च सु इत्युपसर्गादभ्यवहितपरत्वाऽभावात्कथमनेन पत्वम्, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाऽ-
भावेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वात्पूर्वं सम्प्र-
सारणे कृते पश्चात् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव पत्वमिति वक्तव्यम् ।
तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सुइत्यु-
पसर्गसम्बन्धस्य द्वित्वात्प्राग्वृत्तेः । तथा च कृतसम्प्रसारणस्य अकृतषत्वस्य सुप् इत्य-
स्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वञ्च स्यात् । 'नतु पूर्वखण्डस्य 'सात-
पदाद्योः' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुवृत्त्याभावेन 'सु-
विनिर्दुर्भ्यः' इत्यस्याऽप्यप्रवृत्तिः । न च एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्य-
भ्यासस्यानर्थक्येन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया पत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुपु-
षुपतुरित्यत्र पूर्वखण्डे पत्वञ्च कुरूपपादमित्याशङ्क्य आह—पूर्वं धातुरित्यादिना । लक्ष्या-
नुशोधादिह 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वा-
त्प्रागेव परत्वात्सम्प्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय पत्वञ्च कृते
सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पुप् इत्यस्य कृतपत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि
पकारश्रवणं निर्वाधमित्यर्थः । ननुक्तं भाष्ये—'पुपिभूतो द्विरुच्यते' इति । ननु कृतपत्व-
स्य कथं द्वित्वं, द्वित्वे कर्त्तव्ये पत्वस्याऽसिद्धत्वादित्यत आह—पूर्वत्रासिद्धीयमिति ।
ननु तर्हि सुसुष्वापेत्यत्रापि पूर्वखण्डे पत्वञ्च श्रूयतेत्यत आह—पिति त्विति । णिति णलि-
कित्वाभावात् 'वचिस्वपि' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इति पूर्वख-
ण्डस्य सम्प्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुविनिर्दुर्भ्यः' इति पत्वस्याऽसि-
द्धत्वात् हलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति । कृते अकृते च षत्वे हलादिशेषस्य

स्वाभावाच्च पः । सुसुष्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत्-अस्वपत् । स्वप्यात् । सुप्यात् । सुषुप्यात् । अस्वाप्सीत् । १०६९ श्वस प्राणने । श्वसिति । श्वसिता । अश्वसीत् । अश्वसत् । श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'क्षयन्तक्षण-' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वसीत् । १०७० अन च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्-आनत् । २४७८ अनितेः ८ । ४ । १९ ॥ उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्यानितेर्नम्य णः स्यात् । प्राणिति । १०७१ जक्ष भक्षहसनयोः । जक्षिति । जक्षितः । २४७९ अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४ ॥ झस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिजभ्यस्त—' (सू २२२६) इति झेर्जुस् । अजक्षुः । अयमन्तस्स्थादिरित्युज्ज्वलदत्तो बभ्राम । रुदादयः पञ्चगताः ।

१०७२ जागृ निद्राक्षये । जागर्ति । जागृतः । जाग्रति । 'उषविद—' (सू

प्राप्तेरिति भावः । तत् इति । हलादिशेषोत्तरं सु इत्यस्यैव स्थित्या सुप् इति रूपस्या-
ऽभावाच्च प इत्यर्थः । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थवत्त्वाभावाच्च प
इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु—स्वपितात् । स्वपिताम् । स्वपन्तु ।
स्वपिहि—स्वपितात् । स्वपितम् । स्वपित । स्वपानि । स्वपाव । स्वपाम । लङ्या-
ह—अस्वपीत् अस्वपदिति । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति ईटि 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इत्यटि च
रूपे । अन्यानि रुदिवद्रूपाणि । लिङ्याह—सुप्यादिति । 'वचिस्वपि' इति सम्प्रसारण-
मिति भावः । 'सुविनिर्दुभ्यः' इति पठं मत्वा आह—सुप्यादिति । अस्वाप्सोदिति ।
अनिट्कृत्वाच्च सिजलोप इति भावः । श्वस प्राणने इति । वलाद्यार्धधाधुके सेडयम् ।
सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङ्मिति 'रुदश्च' इति ईटम् 'अङ्गा-
र्य', त्यटे च मत्वा आह—अश्वसीत् अश्वसदिति । विध्याशीलिङोः श्वस्यादिति सिद्ध-
वत्कृत्य आह—श्वस्याताम् । श्वस्यास्तामिति । अन चेति । अनधातुरपि प्राणने वर्तते
इत्यर्थः । सेडयम् । सार्वधातुकेऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः' इति इट् । लङि ईडटौ मत्वा
आह—आनीत् आनदिति । अनितेः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमा-
सेऽपि' इत्यतः उपसर्गादिति । तदाह—उपसर्गस्थानिति । भिन्नपदस्थत्वाद्प्राप्तौ वच-
नम् । जक्षधातुः सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि 'रुदादिभ्यः' इति सेट् । अदभ्यस्तात् ।
झस्येति । 'झोऽन्त' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जक्षतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्य-
भ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङ्मिति ईडटोः अजक्षीत् अजक्षत् इति सिद्धवत्कृत्य आह—
सिजभ्यस्तेति । अदादेशापवादो जुस् । अन्तस्स्थादिरिति । तालव्यान्तस्स्थादिरित्यर्थः ।
बभ्रामेति । 'जक्षन्कीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि चवर्गानुतीयादित्वस्य निर्विवादत्वा-
दिति भावः ।

जागृधातुः ऋकारान्तः सेट् । जागतीति । तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे रपर-
त्वम् । जागृत इति । डित्वाच्च गुणः । जाग्रतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा-

२३४१) इत्याम्वा । जागराच्चकार—जजागार । २४८० जाग्रोऽविचिण्ण-
ल्लिङ्गस्तु ७।३।८५॥ जागर्तेर्गुणः स्याद्विचिण्णल्लिङ्गोऽन्यस्मिन्बुद्धिविषये प्रतिषेध-
विषये च । जजागरतुः । अजागः । अजागृताम् । अभ्यस्तत्वाज्जुस् । २४८१
जुसि च ७।३।८३॥ अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् । अजागरः । अजादौ
किम् । जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् । जागर्यास्ताम् । जागर्यासुः । लुङि अजा-
गरीत् । 'जागृ इस्' इत्यत्र यणप्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाधते, तं सिचि वृद्धिः,
तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू २२६८) इति

बाम् 'अदभ्यस्तात्' इति शेरदादेशः । क्त्वाद् गुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः ।
जागर्षि । जागृथः । जागृथ । जागर्मि । जागृवः । जागृमः । लिटि 'काश्यनेकाच्' इति
नित्यमामि प्राप्ते आह—उपविदेत्याम् वेति । जागरामिति । आमि ऋकारस्य गुणो
रपरत्वं चेति भावः । आमभावे आह—जजागारेति । अतुसादौ क्त्वाद् गुणनिषेधे
प्राप्ते—जाग्रोऽपि । 'जाग्र' इति षष्ठी । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । तदाह—
जागर्तेर्गुणः स्वादिति । 'अविचिण्णल्लिङ्गिस्त्विति च्छेदः । वि चिण् गल् क्त्वा एषां द्वन्द्वे
नञ्समासः तदाह—विचिण्णल्लिङ्गोऽन्यस्मिन्निति । चिण्णल्लिङ्गोऽन्यस्मिन्निति । चिण्णल्लिङ्गोऽन्यस्मिन्निति ।
प्यस्य प्रवृत्तिः । क्त्वाद् गुणप्रतिषेधविषयेऽप्यस्य प्रवृत्तिः । तदाह—वृद्धिविषये
प्रतिषेधविषये चेति । जजागरतुरिति । अत्र क्त्वेऽपि गुणः । जजागरः । जजागरिथ ।
जजागरथुः । जजागार । जजागर । जजागरिव । जजागरिम । विचिण्णल्लिङ्गस्तु तु न
गुणः । वि—जागृविः । चिण्—अजागारि । गल्—जजागार । क्त्वा—जागृतः ।
वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—जजागरतुः । क्त्वेऽपि
गुणः इत्याद्यहम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागतु—जागृतात् । जागृताम् । जा-
ग्रतु । जागृहि—जागृतात् । जागृतम् । जागृत । जागराणि । जागराव । जागराम् ।
लङ्बाह—अजागरिति । तिपि इकारलोपे हल्ङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्ग इति
भावः । अभ्यस्तत्वाङ्गो शेरदादेशे प्राप्ते आह—अभ्यस्तत्वाज्जुसिति । 'सिजभ्यस्त-
विदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादिक्त्वादभ्यस्तत्वम् । अजागृ उस् इति स्थिते
'सार्वधातुकमपित्' इति क्त्वाद् विचिण्णल्लिङ्गिस्त्विति पर्युदासादप्राप्ते गुणे आह—
जुसि च । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'मिदेर्गुणः' इत्यतः गुण इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी'
इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । 'कसस्याचिः'
इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः । —अजादावि-
त्यादिना । अजागररिति । अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अजागरम् । अजागृव ।
अजागृम । विधिलिङि यासुटो क्त्वाङ्ग गुणः । जागृयात् । जागृयाताम् । जागृयु-
रिति । 'जुसि चे'त्यत्र अजादावित्युक्तेन गुण इति भावः । आशिषि तु जागर्यादिति ।
'किदाशिषि' इति यासुटः क्त्वात् 'जाग्रोऽविचिण्णल्लिङ्गस्तु' इति गुण इति भावः ।

निषिद्धा, ततः 'अतो हलादेः—' (सू २२८४) इति बाधित्वा 'अतो ह्रान्तस्य' (सू २३३०) इति वृद्धिः प्राप्ता, 'अथन्त—' (सू २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिनिषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ।’ इति ।

१०७३ दरिद्रा दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इहिरिद्रस्य ६। ४। ११४ ॥ दरिद्रातेरिङ्कारः स्याद्वलादौ किञ्चिदति सार्वधातुके । दरिद्रितः । २४८३ आभ्यस्तयोरातः ६। ४। ११२ ॥ अनयोरातो लोपः स्यात्किञ्चिदति सार्वधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्त्वा-
दाम् । दरिद्राञ्चकार । ‘आत औ णलः’ (सू २६७१) इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते श्रवणार्थम् । अत एव ज्ञापकादाभ्यन्त्येके । दद-
रिद्रौ । ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि ददरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । ‘दरिद्रातेरार्धधातुके

जागृधातोर्लुङि सिचि इटि यणादिप्रासिक्रमं दर्शयति—जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृते इति । ‘जाग्रोऽविचिण्णल्’ इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः । तदाहुरिति । वृद्धा इति शेषः । अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । इत्यादि सुगमम् ।

दरिद्राधातुरादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनीभवनम् । दरिद्रातीति । धनहीनीभव-
तीत्यर्थः । इहिरिद्रस्य । सौत्रो ह्रस्वः । ‘गमहन’ इत्यतः किञ्चितीत्यनुवर्तते । ‘ई हल्यघोः’
इत्यतः हलि इति ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति । तदाह—दरिद्रातेरिति । ‘आभ्य-
स्तयोः’ इत्याल्लोपापवादः । ‘अलोऽन्त्यस्ये’त्यन्त्यस्य इकारः । दरिद्रित इति । ‘सार्व-
धातुकमपित्’ इति तसौ छित्वादाकारस्य इकारः । आभ्यस्तयोरातः । ‘गमहन’ इत्यतः
लोपः किञ्चितीत्यनुवर्तते । ‘अत उत्’ इत्यतः सार्वधातुके इति तदाह—अनयोरिति ।
आप्रत्ययस्य अभ्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति । जक्षित्यादित्वादभ्यस्तत्वात् ‘अद-
भ्यस्तात्’ इति झस्य अदादेशो आकारलोपः । दरिद्रासि । दरिद्रिथः । दरिद्रिथ ।
दरिद्रामि । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । लिट्याह—अनेकाच्त्वादामिति । इदञ्च ‘कास्प्रत्य-
यात्’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्राञ्चकारेति । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह—
आत इति । ‘आत औ णलः’ इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावात् ओकार एव विधा-
तुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव ययौ इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधा-
तोर्णलि ‘दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः’ इत्याल्लोपे ‘ददरिद्रौ’ इत्यौकारश्रवणार्थं
सम्पद्यते । ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रौ इत्यौकार एव
श्रूयतेत्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्रवणार्थात् औकारविधानादरि-
द्रातेर्लिङि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाऽप्रसक्तेरित्यर्थः । इदञ्च ‘वस्वे-
काजादसाम्’ इति सूत्रभाष्ये ध्वनितं, कैयटेन स्पष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति । ‘कास्प्र-
त्ययात्’ इति ‘वस्वेकाच्’ इति सूत्रस्थभाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः ।

विवक्षिते आलोपो वाच्यः' (वा ४१४६) 'लुङि वा' (वा ४१४२) । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न' (वा ५०५८) । दरिद्रिता । अदरिद्रात् । अदरिद्रिताम् । अदरिद्रुः । दरिद्रियात् । दरिद्रयात् । अदरिद्रोत् । इट्सकौ-अदरिद्रासीत् । १०७५ चकाष्ट दीप्तौ । ऋस्य अत् । चकासति । चकासाच्चकार । 'धि च' (सू २२४९)

ददरिद्रुः । ददरिद्रिथ । ददरिद्रथुः । ददरिद्र । ददरिद्रौ । ददरिद्रिव । ददरिद्रिम । आर्धधातुके विवक्षिते इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् विडति अविडति च अजादावार्धधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'स्याद्वयधा' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं बाधित्वा 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति 'दरिद्राय' इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाऽभावात् णप्रत्ययाऽभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्वाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । लुङि वेति । लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम् । अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकविहितलुङ्विभक्तिविवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात् । सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति । एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ण्वुलि यथा—दरिद्रायकः, आतो युक् । ल्युटि यथा—दरिद्राणः, अनदेशे कृते आल्लोपाऽभावात् सवर्णदीर्घः । सनि यथा—दिदरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्रासस्यैव लोपस्याऽयं निषेधः । तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यानम्' इति दरिद्रातेः सनः इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति । तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ।' दरिद्रितेति । तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आल्लोपः । 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य सम्भवेऽपि न्यायत्वाद्वात्र वार्तिकोपन्यासः । दरिद्रिष्यति । दरिद्रातु-दरिद्रितात् । दरिद्रिताम् । दरिद्रतु । दरिद्रिहि-दरिद्रितात् । दरिद्रितम् । दरिद्रित । दरिद्राणि । दरिद्राव । दरिद्राम । लङ्याह—अदरिद्रादिति । इत्वं मत्वा आह—अदरिद्रितामिति । अदरिद्रुरिति । जक्षित्यादित्वेन । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अदरिद्राः । अदरिद्रितम् । अदरिद्रित । अदरिद्राम् । अदरिद्रिव । अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति । विश्विलिङि सार्धधातुक्त्वादित्वमिति भावः । आशीर्लिङ्याह—दरिद्रयादिति । आतो लोप इति भावः । लुङि आतो लोपपक्षे आह—अदरिद्रोदिति । अदरिद्रिष्टामित्यादि । आल्लोपाभावपक्षे स्वाह—इट्सकाधिति । अदरिद्रिष्यत् । चकात् दीप्ताधिति । ऋदित् । सेट् । चकासि । चकास्तः इति सिद्धवत्कृत्य आह—इस्य अदिति । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः । चकासतीति । चकास्सि । चकास्थः । चकास्थ । चकास्मि । चकास्वः । चकास्मः । चकासाच्चकारेति । अनेकाच्त्वादामिति भावः । चकासिता ।

इति सलोपः सिच एवेत्येके । चकाद्धि । ‘चकाधि’ इत्येव भाष्यम् । २४८४ तिप्य-
नन्तेः ८।२।७३॥ पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । (ससजुषोरित्य-
स्यापवादः) अचकात्—अचकाद् । अचकासुः । २४८५ सिपि धातो र्वा
८।२।७४॥ पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः, अचकाः—अचकात् ।
१०५५ शासु अनशिष्टौ । शासि । २४८६ शास इदङ्हलोः ६।४।३४॥ शास
उपधाया इत्यादङि हलादौ ङिति च । ‘शासिवसि—’ (सू २४१०) इति षः ।
शिष्टः । शासति । शशास । शशासतुः । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।
२४८७ शा हौ ६।४।३५ ॥ शास्तेः शादेशः स्यादौ परे । तस्यामीयत्वेनासिद्ध-

चकासिप्यति । चकास्तु । चकास्ताम् । चकासतु । हेर्धिभावे चकास् धि इति स्थिते
‘धि च’ इति सलोप इति सिद्धान्तः । तत्र मतान्तरमाह—सिच एवेत्येके इति । ‘धि च’
इति लोपः सिच एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । ‘धिसकारे सिचो लोपः चकाद्धीति प्रयो-
जनम्’ इति वार्तिकादिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्चत्वेन दकारः । तदाह—
चकाद्धीति । ‘एके’ इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु ‘धिसकारे सिचो लोपः’ इति वा-
र्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य ‘धि च’ इति लोपस्याभ्युपगमः । तदाह—चकार्वा-
त्येव भाष्यमिति । चकास्तात् । चकास्तम् । चकास्त । चकासानि । चकासाव । चका-
साम । लङि अ चकास् त् इति स्थिते—तिप्यनन्तेः । न अस्तिः अनस्तिः तस्येति
विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । ‘झलं जशोऽन्ते’ इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । ‘ससजुषोः’
इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘वसुसंसुध्वंस्वनहुहां, दः’ इत्यतः द इति । तदाह—
पदान्तस्येत्यादिना । अनस्तेः किम् । ‘सलिलं सर्वमा इदम्’ । ‘आः’ इत्यसधातोर्लङ-
स्तिपि इकारलोपे ‘बहुलं छन्दसि’ इति ‘अस्तिसिचः’ इति ईडभावे हल्ङ्यादिलोपे
रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङ्स्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्वे ‘वाऽवसोने’ इति
चर्त्तजश्चत्वे इत्यभिप्रेत्याह—अचकात् अचकादिति । अचकासुरिति । सिजभ्यस्तेति जु-
सिति भावः । सिपि धातो र्वा । पदस्येत्यधिकृतम् । ‘झलं जशोऽन्ते’ इत्यतः अन्ते
इत्यनुवृत्तम् । ‘ससजुषोः’ इत्यतः सः इति लुप्तपृथीकमनुवर्तते । तदाह—पदान्तस्येति ।
पक्ष इति । वसुसंस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभिचाराद्धा-
तोरित्युत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासुधातुरुदित् सेट् । शास इदङ्-
हलोः । ‘अनिदितां हलः’ इत्यतः उपधायाः ङिति इत्यनुवर्तते । तदाह—शास उप-
धाया इति । शासतीति । जज्ञादित्वेन अभ्यस्तत्वाददादेश इति भावः । शास्सि । शि-
ष्टः । शिष्ट । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः । ‘आशास्ते’ इत्यत्र तु नेत्त्वम् अङ्योग्यस्य
परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासेति । शशासिथ । शासिता । शा-
सिप्यति । शास् हि इति स्थिते आह—शा हौ । ‘शा’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘शास
इदङ्’ इत्यतः शास इत्यनुवर्तते । तदाह—शास्तेरिति । इत्वापवादः । ननु शासेः शा-

त्वाद्धेधिः । शाधि । अशात् । अशिष्टाम् । अशासुः । अशात् । अशाः । शि-
 घ्यात् । 'सर्तिशास्ति—' (२३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् ।
 १०७६ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः । एतदादयः पञ्च धातवश्चान्दसाः । दीधीते ।
 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यण् । दीध्याते । २४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः
 ७। ४। ५३ ॥ एतयोरन्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा
 नित्यत्वाद्देरेत्वम् । दीध्ये । 'दीधीवेवीटाम्' (सू २१९०) इति गुणनिषेधः ।
 दीध्याच्चक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । १०७७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये । वी गतीत्यनेन
 तुल्येऽर्थे वर्तत इत्यर्थः ॥

अत्र त्रयः परस्मैपदिनः । १०७८ षस १०७९ षस्ति स्वप्ने । सस्ति । सस्तः ।

भावे सति झलपरत्वाभावात्कथं हेधिर्नित्यत आह—तस्याभीयत्वेनेति । यद्यपि 'धि च'
 इति सलोपे साधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'शास इत्' इति इत्वं
 स्यात् । तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहुः । लङ्याह—अशादिति । 'तिप्यनस्तेः' इति
 दत्वे चत्वंविकल्प इति भावः । अशासुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अशाः
 अशादिति । 'सिपि धातोः' इति रूढत्वविकल्प इति भावः । अशिष्टम् । अशिष्ट ।
 अशासम् । अशिष्व । अशिष्म । शिष्यादिति । 'शास इत्' इति इत्वे 'शासिवसि'
 इति ष इति भावः । अशिषदिति । अङि इत्त्वमिति भावः । दीधीङ्धातुरीकारान्तः ।
 ङित्वादात्मनेपदी । एतदादयः पञ्चेति । इदं च माधवानुरोधेन । तत्त्वं त्वग्रे वच्यते ।
 जञित्यादित्वादभ्यस्तत्वाज्जस्य अदादेशः । दीध्यते । दीधीषे । दीध्याथे । दीधी-
 ध्वे । लट् इडादेशे आह—यीवर्णयोर्दीधीवेभ्योः । यिश्च इवर्णश्चेति । द्वन्द्वात्सप्तमी ।
 'यि' इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । 'तासस्त्योः' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलोऽ-
 न्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः । तदाह—एतयोरित्यादिना । 'आदीध्य गतः' 'आवेव्य गतः' ।
 अत्र त्यपि ईकारस्य लोपः । इवर्णे उदाहरणं वच्यते । इति लोपमिति । लट् इडादेशे
 दीधि इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः' इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं लोपं परमपि बाधित्वा नित्य-
 त्वाद्देरेत्वमित्यर्थः । कृते अकृते च लोपे प्रवृत्तेरेत्वं नित्यम् । तस्मिन्कृते, यीवर्णपरक-
 त्वाऽभावात् लोप इति भावः । गुणनिषेध इति । दीधि आमिति स्थिते 'सार्वधातुका-
 र्द्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य निषेध इत्यर्थः । दीधितेति । इटि कृते इवर्णपरकत्वादाका-
 रस्य लोप इति भावः । दीधीताम् । दीध्याताम् । दीध्यताम् । दीधीष्व । दीध्या-
 थाम् । दीधीध्वम् । दीध्ये । दीध्यावहै । दीध्यामहै । अदीधीत । अदीध्याताम् । अ-
 दीध्यत । अदीधीथाः । अदीध्याथाम् । अदीधीध्वम् । अदीधि । अदीधीवहि ।
 अदीधीमहि । दीधीत । दीधीयाताम् । दीधिषीष्ट । दीधिषीयास्ताम् । दीधिषीरन् ।
 अदीधिष्ट । अदीधिष्यत । कस्तुतस्तु दृन्दसि दृष्टानुदिधित्यादेशां पञ्चानां लोकानु-
 सारेण रूपवर्णनमनुचितम् । वेवीङ् वेतिना तुल्ये इति । दीधीव्यभूषाणि । इति जञित्या-

ससन्ति । ससास । सेसतुः । सस्तु । सधि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति सलोपस्यासिद्धत्वात् । 'अतो हेः' (मू २२०२) इति न लुक् । असत् । असस्ताम् । असः । असत् । सस्यात् । असासीत् । अससीत् । सन्ति । इदित्वान्नुमि कृते 'संस्तु तस्' इति स्थिते 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' (सू ७१) इति तकारस्य वा लोपः । सन्तः । संस्तन्ति । बहुनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः—' (सू ३८०) इति लोपाभावात् । संस्ति ।

व्ययः । षस षस्ति स्वप्ने इति । षोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र षसधातोरुदाहरति—सस्तोति । ससन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वा आह—सेसतुरिति । सेसुः । सेसिथ । सेसथुः । सेस । ससास । ससस । सेसि-व । सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु । सस्तात् । सस्ताम् । ससन्तु । सस्-हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'धि च' इति सलोपं मत्वा आह—सपीति । तत्र 'धि' इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात् 'अतो हेः' इति लुकमाशङ्क्य आह—पूर्वत्रेति । सस्ता-त् । सस्तम् । सस्त । ससानि । ससाव । ससाम । लङ्याह—असदिति । असस त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । असे-स्तामिति । अससन् इत्यपि ज्ञेयम् । लङः सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि धातोः' इति रुर्वा, पच्चे दः, हल्ङ्यादिलोपः । तदाह—असः असदिति । असस्तम् । असस्त । अससम् । असम्ब । असस्म । लिङ्याह—सस्यादिति । सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह—असासीदिति । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अससिष्यत् ।

अथ षस्तिधातोरुदाहरति—सन्तोति । इदित्वान्नुम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारे संस् त् इति स्थिते, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोप-विकल्पे, एकतं द्वितं वा रूपमिति भावः । संस्तन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । सिपि संस्त् सि इति स्थिते 'स्कोः' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो न-कारः । सवर्णपरत्वाऽभावात् 'झरो झरि' इति तकारलोपो न । सन्त्सि । सन्थः । सन्थ । संस्मि । संस्त्वः । संस्मः । ससंस्त । ससंस्ततुः । ससंस्तिथ । ससंस्तिव । ससंस्तिम । संस्तिष्यति । सन्तु—सन्तात् । सन्ताम् । संस्तन्तु । संस् त् हि इति स्थिते हेर्धिभावे 'स्कोः' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति स्थिते 'झरो झरि' इति तकार-स्य लोपः । सन्धि । लोपाभावे तकारस्य जश्चे सन्द्धि—सन्तात् । सन्तम् । सन्त । संस्तानि । संस्ताव । संस्ताम । लङ्ङितपि असंस् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असंताम् । असंस्तन् । असन् । असन्तम् । असन्त । असंस्तम् । असंस्त्व । असंस्म । संस्त्यात् । असंस्तीत् । असंस्तिष्यत् । मतान्तरमाह—बहुनामिति । इत्याश्रित्येति । तथा च प्रकृते लुङ्ङितपि संस्त् ति

संस्तः । संस्तन्ति इत्येके । १०८० वश कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि । उष्टः ।
 उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उवाश । ऊशतुः । वशिता । वष्टु । उष्टात् । उष्टाम् ।
 उड्ढि । अवट् । औष्टाम् । औशन् । अवशम् । उश्याताम् । उश्यास्ताम् ।
 अवाशीत् । अवशीत् । १०८१ 'चर्करीतं च' (ग सू १९५) । यङ्लुगन्तमदादौ
 बोध्यम् । १०८२ हुङ् अपनयने । हुते । जुहुवे । हुवीत । ह्योषीष्ट । अह्योष्ट ।

इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ।

इति स्थिते हलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां त्रयाणां समवायात् स् त् इत्यनयोः
 संयोगसंज्ञाविरहात् 'स्कोः' इति लोपाऽभावात् संस्तीत्याद्यूहमित्यर्थः । वश कान्ता-
 विति । कान्तिरिच्छा । सेट् । वष्टीति । 'वश्च' इति शस्य षत्वे तकारस्य घृत्वेन टः ।
 उष्टः इति । छिति 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे रूपमिति भावः । उवाशेति । लिटि
 अकिति 'लिव्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति भावः । ऊशतुरिति । परत्वाद् ग्रहि-
 ज्येति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदोर्घ इति भावः । उवशिथ । ऊशथुः ।
 ऊश । उवाश । उवश । ऊशिव । ऊशिम । वशितेति । अनेन सेट्त्वं द्योतितम् । व-
 शिष्यति । उष्टामिति । उशन्तिवत्यपि ज्ञेयम् । उड्ढीति । वश् हि इति स्थिते धिभावे
 अपित्वेन डित्वात् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे शस्य षत्वे धस्य घृत्वेन ढकारे षस्य जश्-
 त्वेन ड इति भावः । वशानि । वशाव । वशाम् । लङ्यथाह—अवडिति । हृङ्यथाह-
 लोपे शस्य षः, षस्य डः, तस्य चर्त्तविकल्प इति भावः । औशन्निति । अवट् । औ-
 ष्टम् । औष्ट । अवशमिति । पित्वाच्च सम्प्रसारणमिति भावः । औश्च । औश्म । विध्या-
 शील्लिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्य आह—उश्याताम् उश्यास्तामिति । अवशीत्,
 अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीधीङ्, वेवीङ्, षस, षस्ति, वश, एते पञ्च धातवः
 छान्दसा एवेति माधवादयः । तत्र 'दीधीवेवीढाम्' इति सूत्रे 'दीधीवेव्योरङ्छन्दोविषय-
 त्वादिति' भाष्यम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रे 'षसिवशी छान्दसावि'ति भाष्यम् ।
 एतद्भाष्यादेव षस्तिधातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'षस शस्ति स्वने'
 इति पाठमभ्युपगम्य शितपा निर्देशेन शास एवार्थभेदात् पुनः पाठ इति कैयट आह ।
 अत्र वशधातोरपि छान्दसत्ववचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिरह्योपम्' 'जयाय सेना-
 न्यमुशन्ति देवाः' इत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यास्तां तावत् । चर्करीतं चेति । धातुपाठे
 गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा । तदाह—
 यङ्लुगन्तमदादौविति । तेन यङ्लुगन्ताच्छ्रुवेव विकरणः तस्य लुक्, न तु श्यनादि-
 विकरणान्तरम् । 'परस्मैपदिन' इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदित्वमेव । हुङ् अप-
 नयने इति । अनिडयम् । हुते इति । हुवाते । हुवते । इत्यादि । जुहुवे इति । जुहुवाते ।
 जुहुविर । कादिनियमादिङ् । जुहुविषे । जुहुविवहे । होता । ह्योष्यते । हुताम् ।
 हुष्व । हुवै । हुवावहै । अहुत इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह—हुवीतेति । आशीलि-
 ङ्याह—ह्योषीष्टेति । लुङ्याह—अह्योष्टेति । इति तिङन्तेऽदादिलुग्विकरणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ३ ॥

१०८३ हु दानादनयोः । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रीणनेऽपि' इति भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावात्प्रभ्यते । इतश्चत्वारः । परस्मैपदिनः । २४८९ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥ शपः श्लुः स्यात् । २४९० श्लौ ६ । १ । १० ॥ धातोर्द्वैस्तः । जुहोति । जुहुतः । 'अदभ्यस्तात्' (सू २४७९) इत्यत् । 'हुश्रुवोः—' (मू २३८७) इति यण् । जुहति । २४९१ भी-हीभृदुवां श्लुवच्च ३ । १ । ३९ ॥ एभ्यो लिट्याम्बा स्यात्, आभि श्लाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार-जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु-जुहुतात् । 'हेधिः' जुहुधि । आटि परत्वादगुणः । जुहवानि । परत्वात् 'जुसि च' (सू २४८१) इति गुणः । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । १०८४ जि भी भये । विमेति ।

अथ श्लुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति । दाने अदने चेत्यर्थः । भाष्यमिति । 'तृतीया च होश्छन्दसि' इति सूत्रस्थमिति शेषः । ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विवक्षितं तर्हि 'ब्राह्मणाय गां ददाती'त्यत्र जुहोतीत्यपि प्रयोगः स्यादित्यत आह—दानं चेह प्रक्षेप इति । नन्वेवमपि कूपे घटं प्रक्षिपति, आहवनीये जलं प्रक्षिप-तीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह—स चेति । सः प्रक्षेपः विधिबोधिते आधारे आहवनीयादौ पुरोडाशादिहविष इति लभ्यते इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह—स्वभावादिति । अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः । तथा च विधिबोधिते आधारे वि-धिबोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुधातुर्वर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकुत्-हलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । शपः इति । 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्यत-स्तदनुवृत्तेरिति भावः । हु अ ति इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते—श्लौ । शेषं पूरयति—धातोर्द्वै स्त इति । 'एकाचो द्वे' इत्यतः 'लिटि धातोः' इत्यतश्च तदनुवृ-त्तेरिति भावः । द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्य आह—जुहोतीति । यणिति । उवङ्प-वाद इत्यर्थः । भीहां । भी, ही, श्रु, हु, द्वन्द्वत्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्' इत्यतः आम् लिटीत्यनुवर्तते ! तदाह—ए(ते)भ्य इति । 'श्लुव'दिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिरित्यभिप्रेत्य आह—आमि श्लाविव कार्यं चेति । जुहवामिति । आमि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भावः । जुहावेति । जुहुवतुः । जुहवित्—जुहोत् । जुहुविव । हेधिरिति । 'हुस्रभ्यो हेधिः' इत्य-नेनेति भावः । 'जुहवानी'त्यत्र आटः पित्वेन अङित्वात् गुणे प्राप्ते तं बाधित्वा 'हुश्रुवोः' इति यणि प्राप्ते आह—आटि परत्वादिति । 'हुश्रुवोः' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लङि अजुहोत्, अजुहुताम् इति सिद्धबकृत्य 'सिजभ्यस्त' इति जुसि 'हुश्रुवोः' इति बणमाशङ्क्य आह—परत्वाज्जुसि चेति गुण इति । अजुहवुरिति ।

२४९२ भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥ इकारः स्याद्वलादौ विडति सार्व-
धातुके । विभितः—विभीतः । विभ्यति । विभयाच्चकार । विभाय । भेता ।
१०८५ ह्री लज्जायाम् । जिहेति । जिहीतः । जिहियति । जिहयाच्चकार । जिहाय ।
१०८६ पृ पालनपूरणयोः । २४९३ अर्तिपिपत्योश्च ७ । ४ ७७ ॥ अभ्यासस्ये-
कारोऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । २४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥ अज्ञावय-

अजुहोः । अजुहुतम् । अजुहुत । अजुहवम् । अजुहुव । अजुहुम । अहौषोदिति । सिचि
वृद्धिः । अहौष्टामित्यादि । अहोष्यत् । जि भी भये इति । 'अनिट्' । ईदन्तः । शपः
श्लौ द्वित्वादि मत्वा आह—विभेतीति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इहरिद्रस्य' इत्यतः
इदिति 'गमहन' इत्यतः विडतीति 'ई हत्यघोः' इत्यतः हलीति 'अत उत्' इत्यतः
सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—इकारः स्यादित्यादिना । विभ्य-
तीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । विभयामिति 'भीहीभृदुवां श्लुवच्च' इति श्लुवत्त्वात्
द्वित्वादीति भावः । विभावेति । विभ्यतुः । विभयिथ—विभेथ । विभियव । विभ्यम् ।
भेतेति । भेष्यति । 'विभेतु—विभितात्—विभीतात् । विभिताम्—विभीताम् । विभ्यतु ।
विभिहि—विभीहि—विभितात्—विभीतात् । विभितम्—विभीतम् । विभित—विभीत ।
विभयानि । विभयाव । विभयाम् । अविभेत् । अविभिताम्—अविभीताम् । अवि-
भयुः । अविभेः । अविभितम्—अविभीतम् । अविभित—अविभीत । अविभयम् ।
अविभिव—अविभीव । अविभिम—अविभीम । विभियात्—विभीयात् इत्यादि । आ-
शीलिङि, भीयात् । भीयास्ताम् । अभैषीत् । अभेष्यत् । ह्री लज्जामिति । अनिट् ।
जिहियतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । जिहयामिति । 'भीहीभृदुवाम्' इत्याम् ।
श्लुवत्त्वात् द्वित्वादीति भावः । जिहायेति । जिहयिथ—जिहेथ । जिहयिव । हेता ।
हेष्यति । जिहेतु—जिहीयात् । जिहीहि । जिहयाणि । अजिहेत् । जिहीयात् । हीयात् ।
अहैषीत् । अहेष्यत् । पृधातुः सेट् । लट्स्तिपि शपः श्लौ द्वित्वे पृ पृ इति स्थिते—
अर्तिपिपत्योश्च 'अत्र लोपः' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृजामित्' इत्यस्मात् इदिति
'निजां त्रयाणाम्' इत्यतः श्लाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—अभ्यास-
स्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे
रपरत्वे पिपतीति वच्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उत्वं शङ्कितुमाह—उदोष्ठ्य ।
'ऋत इद्धातोः' इत्यतः ऋत इत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकम-
वयवषष्ठ्यन्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम् । अपरंतु ऋता विशेष्यते । तदन्तविधिः । तदाह—
अज्ञावयवौष्ठ्येत्यादिना । अज्ञावयवेति किम् । समीर्णः । 'ऋ गतौ' कयादिः । तस्मा-
त्सम्पूर्वात् कप्रत्यये 'श्र्युकः किति' इति इग्निषेधे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे
'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्' इति निष्ठानत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र
मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्वं बाधित्वा उत्वं स्यात् । 'अज्ञावयवैत्युक्तौ तु मकारस्य

वौष्ठयपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपति । उत्वं, रपरत्वं । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार । किति लिटि 'ऋच्छत्युताम्' (सू २३८२) इतिगुणे प्राप्ते । २४२५ श्रुद-
प्रां ह्रस्वो वा ७।४।१२॥ एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पच्चे गुणः । पप्रतुः । पप्रुः । पपरतुः । पपरुः । परिता-परीता । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपि-
परुः । पिपूयात् । पूयात् । अपारात् । अपारिष्टाम् । 'ह्रस्वान्तोयम्' इति केचित् ।
पिपति । पिपृतः । पिप्रति । पिपृयात् । आशिधिः, प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनी-
यमते तु 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । १०८७ डु भृञ् धारण-

ओष्ठयस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वं न भवति । तथा च प्रकृतेपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं
स्यादिति शङ्का प्राप्ता, तां परिहरति—गुणवृद्धौ इति । इममिति । उत्त्वविधिमित्यर्थः ।
पिपर्तीति । उत्त्वात्परत्वादगुण इति भावः । पिपृ तस् इति स्थिते आह—उत्त्वमिति ।
ङित्वेन गुणाऽभावात् उदोष्ठयेत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे
ङित्वादगुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपर्षि । पिपृथः । पिपृथ । पिपर्मि । पिपृवः ।
पिपृमः । लिटि णल्याह—पपारति । उत्त्वात्परत्वात् वृद्धिरिति भावः । 'अर्तिपिपृथोश्च'
इत्यभ्यासस्य नेत्वम्, तत्र शलावित्यनुवृत्तेः । प्राप्ते इति । गुणे नित्यं प्राप्ते इत्यर्थः ।
श्रुदप्राम् । श्रुदृपृपृ एषां द्वन्द्वः । लिटोति । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु कापि कितीति न दृष्टं; तथापि अस्य 'ऋच्छत्युताम्' इति
गुणाऽपवादत्वात् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति । पप्रु अतुस्
इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपच्चे आह—पपरतुरिति । गुण
एव तु न विकल्पितः । गुणाऽभावे 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति यणं बाधित्वा 'उदोष्ठय'
इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिथ । पप्रथुः—पपरथुः । पप्र—पपर । पपार—पपर । पप्रिव—पप-
रिव । 'वृत्तो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वा आह—परिता परीतेति । परिप्यति-परीप्यति ।
पिपर्तु—पिपूर्तात् । पिपूर्ताम् । पिपुरतु । पिपृहि—पिपूर्तात् । पिपूर्तम् । पिपूर्त । पिप-
राणि । पिपराव । पिपराप् । लङ्ग्राह—अपिपरिति । अपि पृ त् इति स्थिते गुणे रप-
रत्वे हलङ्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरुरिति । अभ्यस्तत्वात् जुस् ।
कृते 'जुसि च' इति गुणे रपरत्वम् । अपिपः । अपिपूर्तम् । अपिपूर्त । अपिपरम् ।
अपिपूर्व । अपिपूर्म । केचिदिति । अन्ये आचार्याः इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपच्चे 'उदोष्ठय'
इत्युत्त्वं नेति मत्वा आह—पिपृत इति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वानलुङादौ पतंत्यादि ।
पिपृहि । अपार्षीदिति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्जलोप इति भावः । नन्वाचार्या-
न्तरसम्मतं ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादत्तव्यम् इत्यत आह—पाणिनीयेति । पाणिनि-
सम्मतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे 'तं रोदसी पिपृतम्' इत्यादौ 'उदोष्ठय' इत्युत्त्वापत्त्या
ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणाऽनापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादि-

पोषणयोः । २४९६ भृजामित् ७ । ४ । ७६ ॥ भृच् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणाम-
भ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । विभति । विभृतः । विभ्रति । विभृध्वे । श्लुवद्भावात्
द्वित्वेत्वे । विभरामास—वभार । वभर्थ । वभृव । विभृहि । विभराणि । अविभः ।
अविभृताम् । अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृषीष्ट । अभार्पात् । अभृत ।
१०८८ माङ् माने शब्दे च । २४९७ ई हल्यघोः ६।४।११३॥ श्नाभ्यस्तयोरात्

त्यर्थः । हु भृजिति । अनिडयं जित्वादुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ विभर्तीत्यादि
स्थितम् । भृजामित् । भृजामिति बहुवचनाद् भृजादीनामिति लभ्यते । ‘अत्र लोपः’
इत्यतः अभ्यासस्येति ‘णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ’ इत्यतः त्रयाणां श्लाविति चानुव-
र्तते । तदाह—भृच् माङित्वादिना । विभ्रतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे यण् । विभर्षि ।
विभृथः । विभृथ । विभर्मि । विभृवः । विभृमः । विभृते । विभ्राते । विभ्रते । विभृपे ।
विभ्राथे । इति सिद्धवत्कृत्य आह—विभृध्वे इति । विभ्रे । विभृवहे । विभृमहे । श्लुव-
द्भावदिति । ‘भीहीभृदुवाम्’ इत्यनेन इति भावः । विभरामासेति । अनुप्रयोगसाम-
र्थ्यादस्तेः भूभावो नेति भावः । वभारेति । श्लावित्यनुवृत्तेर्भृजामिदिति नेत्वम् ।
वभ्रतुः । वभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम् । ‘कृसृभृवृ’ इति लिटि इग्निपेधः । थल्यपि ‘अचस्ता-
स्वत्’ इति नित्यमिग्निपेधः, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि निषेधात् । तदाह—वभर्थेति ।
वभ्रथुः । वभ्र । वभार-वभर इति सिद्धवत्कृत्य आह—वभृवेति । क्रादित्वाद्विग्निपेध इति
भावः । वभ्रे । वभ्राते । वभ्रिरे । वभृपे । वभ्राथे । वभृढ्वे । वभ्रे । वभृवहे । वभृमहे ।
भर्ता । भरिष्यति—भरिष्यते । विभर्तु—विभृतात् । विभृताम् । विभ्रतु । इति सिद्धव-
त्कृत्य आह—विभृहीति । हेरपित्वेन डित्वाद् गुणनिषेध इति भावः । विभृतात् ।
विभृतम् । विभृत । इति सिद्धवत्कृत्य आह—विभराणाति । आटः पित्वेन डित्वा-
भावात् गुणनिषेध इति भावः । विभराव । विभराम । लङ्ग्याह—अविभरिति ।
अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे हलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अवि-
भररिति । अभ्यस्तत्वात् झेजुस् ‘जुसि च’ इति गुणः । अविभः । अविभृतम् । अवि-
भृत । अविभरम् । अविभृव । अविभृम । अविभृत । अविभ्राताम् । अविभ्रत ।
अविभृथाः । अविभ्राथाम् । अविभृध्वम् । अविभ्रि । अविभृवहि । अविभृमहि ।
आशीलिङ्ग्याह—भ्रियादिति । ‘रिङ्शयगिङ्छु’ इति रिङ् । आत्मनेपदे आशीलि-
ङ्ग्याह—भृषीष्टेति । ‘उश्च’ इति कित्वाच्च गुणः । अभार्पादिति । अनिट्त्वान्न सिज्जलोपः ।
मिचि वृद्धिः । रपरत्वमिति भावः । अभार्ष्टामित्यादि । आत्मनेपदे लुङ्ग्याह—अभृतेति ।
‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोपः । अभृपातामित्यादि । माङ् माने इति । अनिट् ।
डित्वादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे ‘भृजामित्’ इति अभ्यासस्य इत्वे मि मा ते इति
स्थिते—ई हल्यघोः । ‘ई’ इति लुप्तप्रथमाकम् । ‘श्नाभ्यस्तयोरात्’ इत्यनुवर्तते
‘गमहन’ इत्यतः विडतीति ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते ।

ईत्स्यात्सार्वधातुके किञ्चि हलि, न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । 'श्राभ्यस्तयोः—'
(सू २४८३) इत्याल्लोपः मिमाते । भिमते । प्रण्यमास्त । १०८९ ओ हाङ् गतौ ।
जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । १०९० ओ हाक् त्यागे ।
परस्मैपदी । जहाति । २४९८ जहातेश्च ६।४।११६॥ इत्स्याद्वा हलादौ किञ्चि
सार्वधातुके । पक्षे ईस्वम् । जहितः । जहीतः । जहति । जहौ । जहितात् ।
२४९९ आ च हौ ६।४।११७॥ जहातेहौ परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि ।
जहिहि । जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः । २५०० लोपो यि ६ । ४ ।

तदाह—श्राभ्यस्तयोरित्यादिना आल्लोप इति । 'अजादौ किञ्चि सार्वधातुके' इति
शेषः । मिमते इति । अभ्यस्तत्वाददादेशः । मिमीषे । मिमाथे । मिमीध्वे । मिमे ।
मिमीवहे । मिमीमहे । ममे । ममाते । ममिरे । ममिषे । ममाथे । ममिध्वे । ममे ।
ममिवहे । ममिमहे । माता । मास्यते । मिमीताम् । मिमाताम् । मिसताम् । मि-
मीष्व । मिमाथाम् । मिमीध्वम् । मिमै । मिमावहे । मिमामहे । अमिमीत । अमि-
माताम् । अमिमत् । अमिमीथाः । अमिमाथाम् । अमिमिमीध्वम् । अमिमि । अमि-
मीवहि । अमिमिमीमहि । मिमीत । मिमीयाताम् । मिमीरन् । मिमीथाः । मिमीया-
थाम् । मिमीध्वम् । मिमीय । मिमीदहि । मिमीमहि । मासीष्ट । अमास्त । अमा-
साताम् । अमासत् । अमास्थाः । अमासाथाम् । अमाध्वम् । अमासि । अमास्वहि ।
अमास्महि । अमास्यत । ओ हाङ् गताविति । अनिट् ङित्वादात्मनेपदी । 'भृजामित्'
इति इत्त्वम् । माङ्धातुवद्रूपाणि । अभ्यासे चुत्वं विशेषः । तदाह—जिहीते इत्यादि ।
इति भृजादयस्त्रयो गताः । ओ हाक् त्यागे इति । अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् ।
जहातीति । श्रौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः । तसादौ 'श्राभ्यस्तयोरातः' इति
नित्यमीत्वे प्राप्ते—जहातेश्च । 'इदरिद्रस्य' इत्यतः इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्य-
तः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः किञ्चितीति, 'अत उत्सार्वधातुके'
इत्यतः सार्वधातुके इति 'ई हल्यघोः' इत्यतः हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—
इत्स्यादेति । जहातीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्राभ्यस्तयोः' इत्याल्लोपः । जहाविति ।
जहतुः । जहुः । जहित्—जहाथ । जहथुः । जह । जहौ । जहिव । जहिस । हाता ।
हास्यति । जहितादिति । जहिताम्—जहीताम् । जहतु । आ च हौ । 'आ' इति लुप्त-
प्रथमाकम् । जहातेरिति । 'जहातेश्च' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चादिदीता-
विति । 'इदरिद्रस्य' इत्यतः 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयोरिह चकारेणानुकर्षादिति
भावः । जहितात्—जहीतात् । जहितम्—जहीतम् । जहित—जहीत । जहानि । जहाव ।
जहाम । लङ्वाह—अजहादिति । अजहिताम्—अजहीताम् । अजहुः । अजहा इति ।
अजहितम्—अजहीतम् । अजहित—अजहीत । अजहाम् । अजहिव—अजहीव । अज-
हिम—अजहीम । लोपो यि । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति 'श्राभ्यस्तयोरातः' इत्यतः

११८ ॥ जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । ‘एलिङि’ (सू २३७४)
 हेयात् । अहासीत् । १०९१ डु दाञ् दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते
 ददौ । ‘ध्वसोः—’ (सू २४७१) इत्येत्वाभ्यासलोपौ । देहि । अददात् । अद-
 त्ताम् । अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् । अदाताम् । अदुः । अदित । १०९२
 डु धाञ् धारणपोषणयोः । ‘दानेऽपि’ इत्येके । प्रणिदधाति । २५०१ दधस्तथोश्च
 ८।२।३८॥ द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञ्धातोर्वशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्त्वोश्च
 परतः । ‘वचनसामर्थ्यादालोपो न स्थानिवत्’ इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु पूर्व-
 आत् इति, ‘अत उत्सार्वधातुके’ इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । ‘यि’ इति
 सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिविधिः । तदाह—जहातेरित्यादिना । ‘जहा-
 तेश्च’ इत्यस्यापवादः । आशीर्लिङ्याह—एलिङीति । अहासीदिति । ‘यमरम’ इति
 सगितौ । अहास्यत् । डु दाञ्-उभयपदी । अनिट् । प्रणिददातीति । ‘नेर्गद’ इति
 णत्वम् । दत्त इति । ददा तस् इति स्थिते ‘अघो’रिति पर्युदासादीच्वाभावे ‘श्वाभ्य-
 स्तयोः’ इत्याल्लोपः । ददतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे ‘श्वाभ्यस्तयोः’ इत्याल्लोप
 इति भावः । ददासि । दत्थः । दत्थ । ददामि । दद्वः । दद्वः । दत्ते इति । ददाते ।
 ददते । दत्से । ददाथे । ददध्वे । ददे । दद्वहे । दद्वहे । ददौ इति । ददतुः । ददुः । ददिथ ।
 ददाथ । ददथुः । दद । ददौ । ददिव । ददिम । ददे । ददाते । ददिरे । ददिषे । ददाथे ।
 ददिध्वे । ददे । ददिवहे । ददिमहे । दाता । दास्यति । दास्यते । ददातु-दत्तात् ।
 दत्ताम् । ददतु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्र आह—ध्वसोरिति । दत्तात् । दत्तम् ।
 दत्त । ददानि । ददाव । ददाम । दत्ताम् । ददाताम् । ददताम् । दत्स्व । ददाथाम् ।
 ददध्वम् । ददै । ददावहै । ददामहै । लङ्याह—अददादिति । अददुरिति । अभ्यस्त-
 त्वात् जुस् । अददाः । अदत्तम् । अदत्त । अददाम् । अदद्व । अदव्व । विधिलिङ्याह
 ददादिति । ‘श्वाभ्यस्तयोः’ इत्याल्लोपः । आशीर्लिङि तु ‘एलिङि’ इत्येत्त्वमभिप्रेत्य
 आह—देयादिति । दासीष्ट । लुङ्याह—अदादिति । ‘गातिस्था’ इति सिचो लुगिति
 भावः । अदाः । अदातम् । अदात । अदाम् । अदाव । अदाम । लुङ्यात्मनेपदं
 आह—अदितेति । अदा स् त इति स्थिते ‘स्थाध्वोरिच्च’ इति दाधातोर्न्यस्य
 इकारः । सिचः कित्वं च । कित्वान्न गुणः । ‘ह्रस्वादङ्गात्’ इति सिचो लोप इति
 भावः । अदिषाताम् । अदिषत । अदिथाः । अदिषाथाम् । अदिद्वम् । अदिपि ।
 अदिष्वहि । अदिष्महि । अदास्यत् । अदास्यत । डु धाञ् । जिच्वादुभयपदी ।
 अनिट् । प्रणिदधातीति । ‘नेर्गद’ इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजश्च
 ‘श्वाभ्यस्तयोः’ इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते—दधस्तथोश्च । धाधातोः कृतद्वित्व-
 स्य दधा इत्यस्य ‘दधः’ इति षष्ठ्यन्तम् । ‘एकाचो वशः’ इत्यतः झषन्तस्य वशो
 भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः ।

त्रासिद्धे न स्थानिवत् । धत्तः । दधति । धत्थः । धत्थ । दध्वः । दध्मः । धत्ते । धत्से । धद्ध्वे । धेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । १०९३ णिजिर् शौचपोषणयोः । २५०२ णिजां त्रयाणां गुणः इलौ ७।४।७५। णिजिर् विजिर् विष्णु एषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेक्ता । नेक्षयति । नेनेक्तु । नेनिग्धि ।

तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् ध्वोरिति समुच्चीयते । सकारे ध्वशब्दे चेति लभ्यते । तदाह—दिरुक्तस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे दकारस्य धकारः तकारपरकत्वात् । ननु 'आभ्यस्तयो' रित्याहोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वाच्च तकारपरकत्वं, नापि झषन्तत्वमित्यत आह—वचनसामर्थ्यादिति । वस्तुतस्त्विति । भषभावस्य पूर्वत्रासिद्धीत्यत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये आहोपस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रसक्तेर्वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । धत्तः इति । धस्य चत्वेन त इति भावः । दधतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'शनाभ्यस्तयोः' इत्याहोपः । धत्थः इति । धकारपरत्वात् भष । धत्थ । दधामि । दध्वः इति । परनिमित्ताऽभावाच्च भष । दध्मः । धत्ते इति । दधेते । दधते । धत्से इति । सकारपरकत्वाद्भषिति भावः । दधाथे । धद्ध्वे इति । दध् ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भषिति भावः । दधे । दध्वहे । दध्महे । दधौ । दधे । धाता । धास्यति । धास्यते । दधातु-धत्तात् । धत्ताम् । दधतु । धेहीति । 'ध्वसोः' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः । धत्तात् । धत्तम् । धत्त । दधानि । दधाव । दधाम । धत्ताम् । दधाताम् । दधताम् । धत्स्व । दधाथाम् । धद्ध्वम् । दधै । दधावहे । दधामहे । अदधात् । अधत्त । दध्यात् । दधीत । धेयात् । धसीष्ट । अधात् । अधितेति । 'स्थाध्वोरिच' इति इत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः । अधास्यत् । अधास्यत ।

णिजिर् धातुः, अनिडयं गोपदेशः । इरित् । इकारस्य प्रत्येकमिवाभावाच्च नुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मने फले आत्मनेपदं भवत्येव । तस्माद्यमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । णिजां त्रयाणाम् । णिजामिति बहुवचनात्तदादीनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । तदाह—णिजिर् इत्यादिना । नेनेक्ताति । श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे चोः कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वा आह—नेनिजतीति । नेनेक्षि । नेनिकथः । नेनिकथ । नेनेज्मि । नेनिज्वः । नेनिज्मः । नेनिक्ते । नेनिजाते । नेनिजते । नेनिक्षे । नेनिजाथे । नेनिग्ध्वे । नेनिजे । नेनिज्वहे । नेनिज्महे । निनेज । निनिजतुः । निनिजुः । निनेजिथ । निनिजथुः । निनिज । निनेज । निनिजिव । निनिजिम । निनिजे । निनिजाते । निनिजिरे । निनिजिषे । निनिजाथे । निनिजिध्वे निनिजे । निनिजिवहे । निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्षयति । नेनेक्तु । नेनिक्तात् । नेनिक्ताम् । नेनि-

२५०३ नाभ्यस्तस्याचि पिर्ति सार्वधातुके ७।३।८७॥ लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनिकात् । अनेनिजुः । नेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत् । अनैक्षीत् । अनिक्त । १०९४ विजिर् पृथग्भावे । वेवेक्ति । वेवित्ते । विवेजिथ । अत्र 'विज इट्' (सू २५३६) इति डित्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । णिजिविजो रुधादावपि । १०९५ विष्णु व्याप्तौ । वेवेष्टि-वेविष्टे । लुदित्वादङ् । अविषत् । तङि कसः । अजादौ 'कसस्याचि' (सू २३२७) इत्यल्लोपः । अविक्षत् । अविक्षाताम् । अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च । १०९६ घृ क्षरणदीप्तयोः । जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृवामित्' (सू २४९६) । 'बहलं छन्दसि' (सू ३५९८)

जनु । नेनिग्धीति । अपित्वेन डित्वाच्च गुणः । हेर्धिः । नेनिकात् । नेनिकम् । नेनिक्त । 'आहुत्तमस्य' इति पित्वेन अडित्वाच्चलघूपधगुणे प्राप्ते-नाभ्यस्तस्याचि । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति 'पुगन्त' इत्यतो लघूपधस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति-लघूपधगुणो न स्यादिति । नेनिजानीति । नेनिजाव । नेनिजाम् । नेनिकात् । नेनिजाताम् । नेनिजताम् । नेनिज्च । नेनिजाथाम् । नेनिग्ध्वम् । नेनिजै । नेनिजावहै । नेनिजामहै । लङि परस्मैपदे आह—अनेनेगिति । अनेनिजुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् । अनेनिकम् । अनेनिक्त । अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य' इति ऋ गुणः । अनेनिज्व । अनेनिज्म । निक्षीष्ट । लुङ्याह—अनिजदिति । इरित्वादङिति भावः । अनिक्तेति । 'शलो झलि' इति सिज्लोपः । अनिक्ताताम् । इत्यादि । विजिरपि णिजिर्वत् । अत्रेति । थलि इट्पक्षे 'विज इट्' इति विहितं डित्वं नेत्यर्थः । अतो न गुणनिषेध इति भावः । ओ विजी इत्यस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः । रुधादावपीति । ततश्च 'रुधादिभ्यः शनम्' इति शनस्विकरणादावपीति भावः । विष्णु व्याप्तौ इति । लुदित्, उभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । वेवेष्टीति । घृत्वेन तकारस्य टः । सिपि 'षढोः' इति षस्य कत्वम् । वेवेष्टि । वेविष्टः । वेविष्ट । वेविड्डि । अविषदिति । लुदित्वादङिति भावः । तङि कस इति । 'शल इगुपधात्' इत्यनेनेति भावः । आगणान्तादिति । जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृधातुरनिट् । तिपि श्लौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे रपरत्वे । जघर्ति । जघृतः । जघ्रति । 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बहुवृचमन्त्रपाठः । 'जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र द्वस्वमभ्यासस्य आह—भृवामिदिति । ननु तत्र त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह—बहुलमिति । इत्वं छान्दसमिति भावः । जघार । जघ्रतुः । जघ्रुः । जघर्थ । जघ्रथुः । जघ्र । जघार-जघर । जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तु-जघृतात् । जघ्रतु । जघृहि । जघराणि । अजघः । अजघृताम् । अजघरुः । अजघरम् । अजघृव । अजघृयात् । अजघात् । अघर्षीत् । अघरिष्यत् ।

इतीएवम् । १०९७ ह प्रसह्यकरणे । 'अयं सुबोऽभिजिहति होमान्' । १०९८ ऋ १०९९ सृ गतो । 'बहुलं छन्दसि' (सू ३५९८) इत्येव सिद्धे 'अतिपिपत्योश्च' (२४९३) इतीएवविधानादयं भाषायामपि । अभ्यासस्यासवर्णे (सू २२९०) इतीयङ् । इयति । इयतः । इयूति । आर । आरतुः । 'इडत्यति—' (सू २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः । ऐयताम् । ऐयरुः । इयूयात् । अयूयात् । आरत । ससर्ति । ११०० भस भर्त्सनदीप्त्योः । बभस्ति ।

ह प्रसह्यकरणे इति । घृधातुवद्रूपाणि । अयं सुबो अभिजिहति होमानिति । सुवे साद्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्वं छान्दसमिति । भावः ।

ऋ सृ गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि कचित् प्रयोगं समर्थयति—बहुलमिति । 'भृजामित्' 'अतिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र 'बहुलं छन्दसी'त्येव ऋधातोरित्वसिद्धेः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यति-ग्रहणात् लोकेऽपि ऋधातोः श्लुविकरणस्य प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् श्लुविकरणस्यैव ऋधातोः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपतिसाहचर्याच्च, श्लावित्यस्य अभ्यासग्रहणस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः श्लौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे उरदत्वं बाधित्वा 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति इयङि 'इयति' इति रूपमित्यर्थः । इयूत इति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्वेन द्वित्वाद्गुणनिषेध इति भावः । इयूतीति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्वाददादेशः । द्वित्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयर्षि । इयूथः । इयमि । इयूवः । इयूमः । लिट्याह—आरेति । थलि 'अचस्तास्वत्' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते आह—इडत्यतीति । नित्यमिडिति । आरिथ । आरिव । आरिम । अनेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु—इयूतात् । इयूताम् । इयूतु । इयूहि इयूतात् । इयूतम् । इयूत । इयराणीति । आटः पित्वेन अडित्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव । इयराम । लङ्याह—ऐय इति । श्लौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे इयङि उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे च हलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इय इति स्थिते आटि वृद्धौ ऐय इति रूपमिति भावः । न च 'लावस्थायाम्' इति पक्षे आटि-वृद्धौ रपरत्वे आर् त् इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णदीर्घे हलङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इति बहुलग्रहणे-नात्र लावस्थायामाडित्यस्याऽनाश्रयणादित्याहुः । ऐयररिति । ऐयः । ऐयूतम् । ऐयूत । ऐयरम् । ऐयूव । ऐयूम । विधिलिङ्याह—इयूयादिति । यासुडो द्वित्वाद्गुण-

‘भसिभसोर्हलि—’ (३५५०) इत्युपधालोपः । ‘झलो झलि’ (सू २२८१) इति सलोपः । बन्धः । बप्सति । ११०१ कि ज्ञाने । चिकेति । ११०२ तुर त्वरणे । तुतोति । तुतूर्तः । तुतुरति । ११०३ धिष शब्दे । दिधेष्टि । दिधिष्टः । ११०४

निषेध इति भावः । इयृयाताम् । इत्यादि । आशीर्लिङ्याह—अर्थादिति । ‘अकृत्सार्व-
धातुकयोः’ इति दीर्घः प्राप्तः । तं बाधित्वा ‘रिङशयग्लिङ्छु’ इति रिङ प्राप्तः । तं
बाधित्वा ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति गुण इति भावः । लुङ्याह—आरदिति । ‘सन्ति-
शास्त्यर्तिभ्यश्च’ इत्यङि ‘ऋदशोऽङि’ इति गुण इति भावः । आरिष्यत् । तदेवं
ऋधातुं निरूप्य सधातुं निरूपयति—ससतीति । ससृत् । सन्नति । इत्यादि सुगमम् ।
ससार । ससर्थ । ससृव । सर्ता । सरिष्यति । ससर्तु । अससः । अससृताम् । अस-
सरुः । ससृयात् । स्रियात् । असरत् । मस भर्त्सनेति । अयं सेट् । बभस्ताति । श्रौ
भस् ति इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । बभस् तस् इति स्थिते आह—
घसिभसोरिति । ‘घसिभसोर्हलि च’ इत्यस्यायमर्थः—ङ्दसि अनयोरुपधाया लोपः
स्यात् हलादावजादौ च क्ङिति परे इति । तथा च बभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे
‘झलो झलि’ इति सकारलोपे तकारस्य ‘झषस्तथोः’ इति ध्रुवे भकारस्य जश्त्वमिति
भावः । बप्सतीति । अभ्यस्तत्वाद्ददेशे बभस् अति इति स्थिते ‘घसिभसोः’ इत्युप-
धालोपे भकारस्य च्त्वमिति भावः । बभस्सि । बन्धः । बन्ध । बभस्मि । बप्स्वः ।
बप्स्मः । बभास । बप्सतुः । बप्सुः । बभसिथ । बप्सथुः । बप्स । बभास-बभस ।
बप्सिव । बप्सिम । भसिता । भसिष्यति । बभस्तु-बन्धात् । बन्धाम् । बप्सतु ।
बन्धि-बन्धात् । बन्धम् । बन्ध । बभसानि । बभसाव । बभसाम् । अबभः । अबन्धाम् ।
अबप्सुः । अबभः । अबन्धम् । अबन्ध । अबप्सम् । अबप्स्व । अबप्स्म । बप्स्यात् । भ-
स्यात् । अभासीत्-अभसीत् । अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेतीति । किधातोस्तिपि श्रौ
द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तरखण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः । चिक्यति । चिकेषि ।
चिकिथः । चिकिथ । चिकेमि । चिकिवः । चिकिमः । चिकाय । चिक्यतुः । चिक्युः ।
चिकायथ-चिकेथ । चिकियव । केता । केप्यति । चिकेत्तु—चिकितात् । चिकिताम् ।
चिक्यतुः । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेत् । अचिकिताम् । अचिक्युः । अचिकेः ।
अचिकयम् । अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैषीत् । अकेप्यत् । तुर त्वरणे
इति । तुतूर्त इति । ‘हलि च’ इति दीर्घः । तुतोर्पि । तुतूर्थः । तुतूर्थ । तुतोमि ।
तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु-तुत-
र्तात् । तुतूर्ताम् । तुतुरतु । तुतूर्हि । तुतोरानि । अनुतोः । अनुतूर्ताम् । अनुतुरुः ।
अनुतोः । अनुतुरम् । अनुतूर्व । तुतूयात् । तूयात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष
शब्दे । सेट् । दिधेपीति । श्रौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ण्डत्वमिति भावः ।
दिधिषति । दिधेन्ति । दिधिष्टः । दिधेष्मि । दिधिष्वः । दिधेष । दिधिषतुः । दिधे-
षिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति । दिधेण्डु-दिधिष्टात् । दिधिषतु । दिधि-

धन धान्ये । दधन्ति । दधन्तः । दधनति । ११०५ जन जनने । जजन्ति । २५०४
जनसनखनां सञ्जलोः ६।४।४२॥ एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्जलादौ सनि
जलादौ विङ्ति च । जजातः । जज्ञति । जजंसि । जजान । जजायात् । जजन्यात् ।
जायात् । जन्यात् । ११०६ गा स्तुतौ । 'देवाज्जिगाति सुम्नयुः' । जिगीतः । जिगति ।
इति तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

ङ्ङि । दिधिषाणि । अदिधेत् । अदिधिष्टाम् । अदिधिषुः । अदिधिषम् । अदिधिष्व ।
दिधिष्यात् । धिष्यात् । अधेषीत् । अधेषिष्यत् । धन धान्ये इति । धान्याऽर्जने
इत्यर्थः । दधन्त इति । क्षमूष सहने इति धातोः चक्षे इति वदनुनासिकस्य क्रीति
न दीर्घः । दधंसि । दधन्थः दधन्मि । दधन्वः । दधन्मः । दधान । दधनतुः । दध-
निथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु—दधन्तात् । दधन्ताम् । दधनतु ।
दधंहि । दधनानि । अदधन् । अदधन्ताम् । अदधन्तुः । अदधन् । अदधन्तम् । अदधन्त
अदधनम् । अदधन्व । अदधन्म । दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत्—अधनीत् । अध-
निष्यत् । जन जनने इति । उत्पत्तौ अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः । जनसन । 'विङ्-
वनोः' इत्यतः आदित्यनुवर्तते । तदाह—एषामाकारोऽन्तादेशः इति । सन् झल् इत्य-
नयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेश' इत्यतः
झलि विङ्तीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन् विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ
सनीति लभ्यते । विङ्तीत्यनुवृत्तं तु एतस्सूत्रस्थेन झला विशेष्यते । तदादिविधिः ।
झलादौ विङ्तीति लभ्यते । तथा च झलादौ सनीति, झलादौ विङ्तीति च परनिमित्त-
द्वयं लब्धम् । तदाह—झलादौ सनि झलादौ विङ्ति चेति । सन्विशेषणं झलादाविति
किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ विङ्गतोर्झलविशेषणस्य
प्रयोजनमाह—जज्ञतीति । जजन् अति इति स्थिते अतेर्ङिन्वेऽपि झलादित्वाभावा-
दात्त्वाऽभावे 'गमहन' इत्युपधालोपे नकारस्य श्रुत्वेन जकार इति भावः । 'जनस-
नखनां सन्' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिः चाश्रित्य झल्ग्रहणं त्वत्र सूत्रे
प्रत्याख्यातं भाष्ये । जजंसीति । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । जजाथः । जजाथ । जजन्मि ।
जजन्वः । जजन्मः । जजानेति । जज्ञतुः । सेडयम् । जजनिथ । जज्ञथुः । जज्ञिव । ज-
निता । जनिष्यति । जजन्तु—जजातात् । जजाहि । जजनानि । अजजन् । अजजा-
ताम् । अजजुः । अजजनम् । अजजन्व । विधिलिङि 'ये विभाषा' इति मत्वा आह—
जजायात् जजन्यात् इति । अजनीत्—अजानीत् । अजनिष्यत् । गा स्तुतौ । देवान् जिगा-
तीति । 'भृजामित्' इत्यत्र 'बहुलं छन्दसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्वमिति भावः ।
जिगीतः इति । 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । जिगीतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्वाभ्य-
स्तयोः' इत्याहोपः । जिगासि । जिगीथः । जिगीथ । जिगामि । जिगीवः । जगौ ।
जगतुः । जगिथ—जगाथ । जगिव । गाता । गारयति । जिगातु—जिगीतात् । जिगी-

अथ तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ॥ ४ ॥

११०७ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारव्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु । जृ-
पन्ताः परस्मैपदिनः । २५०५ दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १।६९ ॥ शपोऽपवादः ।
'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।
दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् । ११०८ पिवु
तन्नुसन्ताने । परिपीव्यति । परिषिषेव । न्यषेवीत् । न्यसेवीत् । ११०९ सिवु
गतिशोषणयोः । १११० छिवु निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ११११ ण्सु
अदने । 'आदाने' इत्येके । 'अदर्शने' इत्यपरे । सुष्णोस । १११२ ण्सु निर-
सने । ह्नस्यति । सस्नास । १११३ वनसु हरणदीप्तयोः । हरणं कौटिल्यम् ।
चक्नास । १११४ व्युष दाहे । वुव्योष । १११५ प्लुष च । १११६ नृती गात्र-
विक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । २५०६ सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदन्तः ७।२।५७॥
एभ्यः परस्य सिजिभजस्य सादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । नतिष्यति । नत्स्यति ।

ताम् । जिगतु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात् । अजिगीताम् । अजिगुः । अजि-
गाः । अजिगाम् । अजिगीव । जिगीयात् । आशिषि गेयात् । अगासीत् । अगा-
स्यत् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमा-
ख्यायां श्लुविकरणं समाप्तम् ।

अथ श्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते । दिवु क्रीडेति । उदिदयम् । तेन क्त्वायामि-
ड्विकल्पः । निष्ठायां च नेट् । जृपन्ताः इति । जृषञ्जृष् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता
इत्यर्थः । दिवादिभ्यः श्यन् । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः
सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य आह—शपोऽपवाद इति । शकारनकारावितौ ।
दिव् य ति इति स्थिते आह—हलि चेति दीर्घ इति । श्यनः अपिप्वेन डित्वाच्च गुण
इति भावः । दीव्यतः । दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । दिदेवेति । दिदिवतुः । दिदेविथ ।
दिदिविव । सेट्त्वं सूचयति—देवितेति । पिवुधातुरपि सेट्, पोपदेशः, दिवुधातुवत् ।
परिपीव्यतीति । 'परिनिविभ्यः सेव' इति षत्वमिति भावः । परिषिषेवैति । 'स्थादिष्वेवा-
भ्यासस्य' इति नियमस्तु न, तत्र 'प्राक्सिता'दित्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सिवादीनां
वाड्व्यवायेऽपि' इति मत्वा आह—न्यषेवीत् न्यसेवीदिति । सिवुधातुस्तु रेफवान् ।
छिवु निरसने इति । 'सुधातुष्ठीबुक्तीनाम्' इति न सत्वम् । छीव्यति इत्यादि सुग-
मम् । आर्द्धधातुकेषु तु शब्विकरणस्थछिवुधातुवद्रूपाणि । ण्सुधातुश्च पोपदेशः ।
नृती गात्रेति । 'श्रोदितः' इत्याद्यर्थमीदित्वम् । सेडयम् । सेऽसिचि । से असिचि इति
च्छेदः । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । कृत चृत छृद तृद एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'उदित

नृत्येत् । नृत्यात् । अनर्तीत् । १११७ त्रसी उद्वेगे । 'वा भ्राश—' (सू २३२१)
इति श्यन्वा । त्रस्यति—त्रसति । त्रसतुः—तत्रसतुः । १११८ कुथ पूतीभावे । पूती-
भावो दार्गन्ध्यम् । १११९ पुथ हिंसायाम् । ११२० गुध परिवेष्टने । ११२१ क्षिप
त्रेरणे । क्षिप्यति । क्षेप्ता । ११२२ पुष्प विकसने । पुष्प्यति । पुपुष्प । ११२३
तिम ११२४ छिम ११२५ छीम आर्द्राभावे । तिम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति ।
११२६ व्रीड चोदने लज्जायां च । व्रीडयति । ११२७ इष गतौ । इष्यति । ११२८
पह ११२९ पुह चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सुह्यति । सुह्यति । ११३० जृप् ११३१
झृप् वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः—जेरतुः । जरिता—जरीता । जीर्येत् । जीर्या-
त् । 'जृस्तन्मु (सू २२९१) इत्यब् वा । 'ऋदृशोऽङि गुणः' (सू २४०६) ।
अजरत्—अजारीत् । अजारीष्टाम् । जीर्यति । जझरतुः । अझारीत् । ११३२ भूङ्
प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति—' (सू २३७९) इति विकल्पं बाधि-
त्वा 'श्रयुकः क्वकति' (सू २३८१) इति निषेधे प्राप्ते कादिनियमान्नित्यमिड् । सुषु-
विषे । सुषुविवहे । सोता । सविता । ११३३ दूङ् परितापे । ११३४ दीङ्
क्षये । दीयते । २५०७ दीङो गुडचि किङति ६।४।६३॥ दीङः परस्याजादेः

वा' इत्यतो वेति आर्द्धधातुकस्येडिति चानुवर्तते । तदाह—एभ्य इत्यादिना । निस्थ-
मिडि प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तीदिति । 'सेसिचि' इत्यत्र 'असिचि' इत्यु-
क्तेर्नित्यमिडिति भावः । त्रसी उद्वेगे । 'वा जृभ्रमुन्नसाम्' इत्येस्वाभ्यासविकल्पौ
मत्वा आह—त्रसतुः तत्रसतुरिति । कुथ पूतीभावे इति । पवित्रीभवने इत्यर्थः । दुर्गन्धक-
रणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः । तिम छिम छीमेति । द्वितीयतृतीयौ
षोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । पह पुहेति । षोपदेशौ । चक्यर्थस्तृ-
प्तिरिति । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिघाते च इत्युक्तम् । तथापि तृप्तिरेवेह विवक्षिता,
व्याख्यानात् । पुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहितस्तृप्ति-
रिति 'पूरणगुण' इति सूत्रे कैयटः । जृष् झृष् वयोहानाधिति । सेट्कौ । जीर्यतीति ।
'ऋत इद्धातोः' इति इरवे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अनुसादौ 'ऋच्छ्रत्युताम्'
इति गुणे रपरत्वे 'वा जृभ्रमुन्नसाम्' इत्येस्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः । जज-
रिथ । 'वृतो वा' इति मत्वा आह—जरिता जरीतेति । पूङ् प्राणिप्रसवे इति । प्रसवः
उत्पादनम् । षोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति । परमिति शेषः । निषेधे प्राप्ते इति । पुर-
स्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दूङ् परितापे इति । पीडने, पीडितोभ-
वने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । दीङ् क्षये इति । क्षयो ह्रस्वः, नाशो
वा । दीङो गुडचि । 'आर्द्धधातुके' इत्यधिकृतम् अच्चा विशेष्यते । तदादिविधिः ।
'दीङ' इति पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह—दीङः परस्येत्यादिना दिदी ए इति

विङ्गत आर्धधातुकस्य युट्स्यात् । 'बुग्युटाबुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ' (वा ४०६२)
 दिदीये । २५०८ मीनातिमिनोतिदीङ् ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥ एषामात्त्वं
 स्याल्ल्यपि चकारादशित्येजिनमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त । अदास्थाः । ११३५
 डीङ् विहायसा गतौ । डीयते । ११४६ धीङ् आधारे । धीयते । दिध्ये । घेता ।
 ११३७ मीङ् हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः । मीयते । ११३८ रीङ् श्रवणे ।
 रीयते । ११३९ लीङ् श्लेषणे । २५०९ विभाषा लीयतेः ६।१।५१ ॥ लीयते-
 रिति यका निर्देशो न तु श्यना । लीलीङोरित्त्वं वा स्यादेजिवषये ल्यपि च । लेता-
 लाता । लेष्यते लास्यते । एजिवषये किम् । लीयते । लिल्ये । ११४० व्रीङ् वृणो-
 त्यर्थे । व्रीयते । विम्रिये । 'स्वादय ओदितः' (ग सू २९६) । तत्फलं तु निष्ठा-
 नत्वम् ११४१ पीङ् णाने । पीयते । ११४२ माङ् माने । मायते । ममे । ११४३

स्थिते परत्वात् 'एरनेकाचः' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वात् युट् । टकार इत् । उकार
 उच्चारणार्थः । टित्वादाद्यवयवः । दिदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि
 तस्यासिद्धत्वाद्यण्दुर्वारः । तथा च दिद्ध्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं
 श्रूयेत इत्यत आह—बुग्युटाविति । मीनातिमिनोति । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यत
 आदित्यनुवर्तते । तदाह—एषामात्त्वं स्यात् ल्यपीति । चकारात् एचः, अशितितीति परनि-
 मित्तं समुच्चीयते । तत्र 'एच' इत्यनन्तरं 'निमित्ते' इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति
 प्रत्यये च परे इति फलितम् । तदाह—चकारादशित्येजिनमित्ते इति । 'इति समुच्चीयत'
 इति शेषः । लुङ् आह—अदास्तेति । इह आत्वे कृते घुत्वे सत्यपि 'स्थाध्वोरिच'
 इति न भवति । 'स्थाध्वोरिच्चे दीङः प्रतिषेधः' इति घुसंज्ञासूत्रस्थभाष्यपठितवा-
 र्तिकादिति भावः । धीङ् अधारे इति । आधारः आधारणम् । स्थापनमिति या-
 वत् । लीङ् श्लेषणे । इति । लीयते । लिल्ये । लिल्यिषे । लिल्यिङ्वे लिल्यिध्वे ।
 विभाषा लीयतेः । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशात् 'लीङ् श्लेषणे' इति शना-
 विकरणस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह—यका निर्देश इति । 'सार्वधातुके यक्'
 इति विहितयका लीयतेरिति निर्देशः । स च श्यन्शान्तसाधारणः, यक् उभय-
 त्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति' इत्यतः ल्यपीति 'आदेचः'
 इत्यतः आदिति, एच इति च अनुवर्तते । तदाह—लीलीङोरित्यादिना । स्वादय ओदित
 इति । धातुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'वृङ् प्राणिप्रसवे' इत्यारभ्य व्रीडन्ता
 ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । निष्ठानत्वमिति । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । प्रीङ्
 प्रीताविति । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुष्पीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः ।
 यथा—फलमूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीञ्
 तर्पणे' इति क्रैयादिकात् किनि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः । तदाह—

ईड गतौ । ईयते । अयांचके । ११४४ प्राङ् प्रीतौ । सकर्मकः । प्रीयते । पिप्रिये ।
अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । ११४६ शो तनूकरणे । २५१० ओतः श्यनि
७।३।७१॥ लोपः स्याच्छ्रयनि । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः ।
शाता । शास्यति । 'विभाषा प्राधेत्—' (सू २३७६) इति सिचो वा लुक् ।
लुगभावे 'यमरम्—' (सू २३७७) इतीट्सकौ । अशात् । अशाताम् । अशुः ।
अशासीत् । अशासिष्टाम् । ११४६ छो छेदने । छयति । ११४७ षो अन्तकर्मणि ।
स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । ११४८ दो अवखण्डने ।
यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । ११४९ जनी प्रादुर्भावे । २५११ ज्ञाजनोर्जा
७।३।७२॥ अनयोर्जादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे ।
जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति वा चिण् । २५१२ जनि-

सकर्मकः इति । प्रीयते इति । तर्पयतीत्यर्थः । अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अव-
खण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनिट् । ओतः श्यनि । 'धोलोपो लेटि
वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—लोपः स्यादिति । शशाविति ।
'आदेच' इत्यात्वे णल औत्त्वमिति भावः । शशतुरिति । शशित्—शशात् । शशिव ।
शास्यतीति । श्यतु । अश्यत् । श्येत् । शयात् । लुङि सिचि विशेषमाह—विभाषा
व्रैति । सिचो लुक्पक्षे आह—अशादिति । 'आतः' इति जुसिति मत्वा आह—अशु-
रिति । सिचो लुगभावे सगिटौ मत्वा आह—अशासीदिति । झोधातुरपि शोधातुवत् ।
षो अन्तकर्मणीति । समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोधातुवद्गुणाणि । षोपदेशोऽयम् ।
स्यतीति । 'ओतः श्यनि' इति लोपः । अभिष्यतीति । 'उपसर्गात्' इति षत्वम् अभ्य-
ष्यदिति । 'प्राक्सितात्' इति षत्वम् । अभिससाविति । स्थादिष्विति नियमात् न
षः । दो अवखण्डने । प्रणिदातेति । 'नेर्गद' इति णत्वम् । देयादिति । आशीर्लिङि
'एलिङी'त्येत्वम् । अदादिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपदिन इति । 'वाश्च शब्दे' इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्रादुर्भावे इति । 'श्री-
दितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्वम् । ज्ञाजनोर्जा । श्रितौ । 'ध्रिक्कुमुचमा'मित्यत-
स्तदनुवृत्तेरिति भावः । जायत इति । ज्ञाधातोस्तु भाविकरणत्वात् । जानातीत्युदाह-
रणम् । उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्कार्ये कृते पुनर्नाङ्कार्यम्' इति परि-
भाषया 'अतो दीर्घो यजि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् । जज्ञे इति ।
'गमहन' इत्युपधालोपे नस्य श्चुत्वेन जः । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् इत इति
स्थिते आह—दीपेति । वा चिणिति । 'क्लेः' इति शेषः । अजन् इ त इति स्थिते उप-
धावृद्धौ प्राप्तायाम्—जनिवध्योश्च । 'अत उपधावाः' इत्यतः उपधाया इति 'मृजे-

वध्योश्च ७।३।३५॥ अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ङिणिति कृति च । अजनि
अजनिष्ट । ११५० दीपी दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि । अदीपिष्ट । १२५१
पूरो आप्यायने । पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । ११५२ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः ।
तूर्यते । तुतूरे । ११५३ धूरी ११५४ गूरी हिंसागत्योः । धूर्यते । दूधूरे । गूर्यते ।
जुगूरे । ११५५ घूरी ११५६ जूरी हिंसावयोहान्योः । ११५७ शूरी हिंसास्तम्भ-
नयोः । ११५८ चूरी दाहे ११५९ तप ऐश्वर्ये वा । अयं धातुरैश्वर्ये वा श्यन्
तङ् च लभते । अन्यदा तु शब्धिकरणः पारस्मैपदोत्थः । केचित्तु बाग्रहणं वृत्तधा-
तोराद्यवयवमिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठा-
न्तरम् । 'द्युत दामानि युतः पत्यमानः' । १२६० वृत्तु वरणे । वृत्यते । पक्षान्तरे
वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः । ११६१ क्लिश
उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । ११६२ काश्ट दीप्तौ । काश्यते । १२६३ वाश्ट
शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । ११६४ मृष तितिक्षायाम् । मृष्यति । मृष्यते । ममर्ष ।
ममृषे । ११६५ शुचिर् पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति-शुच्यते । शुशो-

वृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य' इत्यतो नेति 'आतो युक्' इत्यतः
चिण्कृतोरिति 'अचो ङिणिति' इत्यतः ङिणतीति चानुवर्तते । तदाह—अनयोरिति ।
दीपीधातुरीदित् । 'दीपजन' इति सिचः चिण्विकल्पं मत्वा आह—अदीपि अदीपिष्टेति ।
पूरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह—अपूरि अपूरिष्टेति । तूरी
इत्यादयोऽपि 'चूरी दाहे' इत्यन्ता ईदित् एव । तप ऐश्वर्ये वेति । श्यन् आत्मनेपदं
चेति शेषः । उभयोः प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—श्यन् तङ् चेति । अन्यदा
त्विति । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्त्विति । 'तप ऐश्वर्य' 'वावृतु वरणे'
इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र 'वावृतु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृत्तु इत्यस्य आद्यवयवमि-
च्छन्तीत्यर्थः । एवञ्च 'तप ऐश्वर्य' इत्येव स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव
श्यन् तङ् चेति भावः । तप्यते इति । ईष्टे इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति ।
पत इतीति । तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तर-
मित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति—द्युत दामानि युतः पत्यमानः इति ।
प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृच एकदेशोऽयम् । 'पत्यमान' इत्यस्य ईशान इत्यर्थः । अत्र
लटः ज्ञानच् आत्मनेपदं श्यन् च । पक्षान्तरे इति । 'वावृतु' इति पाठपक्षे इत्यर्थः । वावृ-
त्यते इति । वृणोतीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृतुधातोः प्रयोगं दर्शयति—ततो
वावृत्यमानेति । अपेक्षमाणेत्यर्थः । न्यविक्षतेति । 'नेर्विशः' इत्यात्मनेपदम् । 'शल्
इगुपधात्' इति कसः ।

च शुशुचे । अशुचत्-अशोचीत्-अशोचिष्ट । ११६६ गह बन्धने । नह्यति-नह्य-
ते । ननाह । नेहिय-ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । ११६७ रज
रागे । रज्यति-रज्यते । ११६८ शप आक्रोशे । शप्यति । शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । ११६९ पद गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत ।
पत्सीष्ट । २५१३ चिण्ते पदः ३।१।६० ॥ पदश्चलेखिण्यात्तशब्दे परे । प्रण्य-
पादि । अपत्साताम् । अपत्सत । ११७० खिद् दैग्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता ।
अखित्त । ११७१ विद् सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । ११७२ बुध अलग्नने । बु-
ध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि-अबुद्धि । अभुत्साताम् । ११७३
युध संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति । युधमिच्छ
तीति क्यच् । 'अनुदात्तेस्त्वन्नक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प ९७) इति वा । ११७४
अनो रुध कामे । अनुदध्यते । ११७५ अण प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता ।
'अन' इति दन्त्यान्तोऽयमित्येके । ११७६ मन ज्ञाने । मन्यते । मेने । मन्ता ।
११७७ युज समाधौ । समाधिष्वित्तवृत्तिनिरोधः । अकर्मकः । युज्यते । योक्ता ।

अथ पञ्च स्वरितेत इति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्यतीति । विकल्नं
भवतीत्यर्थः । अशुचदिति । हरिश्वाङ्किति भावः । गह बन्धने इति । गोपदेशोऽन्धम् ।
अनिट् । ननाहेति । नेह्यतुः । भारद्वाजनियमास्थलि वेट् इति मत्वा आह-नेहिय नन-
देति । इट्पञ्चे 'थलि च सेटि' इत्येवाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति इस्व
ध इति भावः । रज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्' इति नलोप इति भावः ।
ररञ्ज । ररञ्जतुः । ररञ्जिथ-ररङ्कथ । ररञ्जिव । रङ्का इत्यादि । अथैकाद-
शेति । 'लिश अवपीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् । चिण्ते पदः । पद-
श्चलेरिति । 'बलेरिसच्' इत्यतः बलेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशब्दे इति । आरमनेपद-
प्रथमैकवचने । इत्यर्थः । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादीति । सिचश्चिणि उपधाबुद्धौ
'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेगंद्' इति णस्वमिति भावः । विद् सत्तायाम् ।
वेत्तेति । अनिदिति भावः । लिटि क्कादिनियमादिट् । एवं बुधञ्चातुरपि । बोद्धेति ।
तामि 'स्रवस्तथोः' इति तकारस्य चकारः । भोत्स्यते इति । -एकाचः इति भष् ।
मुत्सीष्येति । 'लिङ्सिचौ' इति किश्वम् । 'दीपजन' इति चिण्विकल्पं मत्वा आह-
अबोधि अबुद्धेति । कथं युध्यतीति । आरमनेपदित्वाङिति भावः । समाधत्ते-युधमिति ।
युधशब्दः सावकिवन्तः । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आरमनः' इति क्यजन्तात् परस्मै-
पदमित्यर्थः । अनुदात्तेस्त्वन्नक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य-
भाष्याऽऽहत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यश्वयो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये
'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युधती' शब्दत्र व्यश्वयेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । अनोरुध कामे

११७८ सृज विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैरङ्गानां शुभिन्नैः' । असृजिषे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते 'लिङ्सिचौ-' (सू २३००) इति कित्वाच्च गुणो नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् । ११७९ लिश अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा । लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट । अलिक्षाताम् ।

अथागणान्तात्परस्मैपदिनः । ११८० राधोऽकर्मकाद्बृद्धावेव । एवकारो भिन्नक्रमः । राधोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह—वृद्धाविति । यन्मह्यमपराध्यति ।

इति । अञ्जु इत्युपसर्गात्परः रुचधातुः कामे वर्तत इत्यर्थः । युज समाधौ । अनिट् । अकर्मक इति । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुक्तयोः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकत्वात् । एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टीभविव्यति । सृज विसर्गे इति । अनिट् । विसर्गः सम्बन्धः उपसर्गवशात् । तदाह—अकर्मक इति । संसृज्यते इति । अङ्गानां शुभिन्नः अङ्गणकिरणविकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते सम्बन्धान्तीत्यर्थः । 'कमलिनी'ति शेषः । कर्तरि लकारोऽयम्, न त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृप्रक्रियायां वच्यते । लिट्याह—ससृजिषे इति । क्रादिनियमादिङिति भावः । स्रष्टेति । 'सृजिहोर्ज्ञेयमकिति' इत्यभागे ऋकारस्य यणि व्रश्चादिना जस्य षः ण्येन तकारस्य ट इति भावः । स्रक्ष्यते इति । पूर्ववदमि, जस्य षत्वे 'षढोः' इति षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । आशीर्ङिङि आह—सृक्षीष्टेति । अत्र लघूपचगुणमाशङ्क्य आह—लिङ्सिचाविति । नाप्यमिति । 'सृजिहोर्ज्ञेयम्' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकिं स्येव तद्विधानादिति भावः । लुङ्ब्याह—असृष्टेति । 'क्षलो क्षलि' इति सिचो लोपः । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सिचः कित्वाच्च गुणः नाप्यमिति भावः । लिश अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति कित्वाच्च गुणः । अलिप्सतेति । 'शल इगुपधात्' इति कसः ।

आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद्बृद्धावेवेति । श्यन्निति शेषः । राधधातोर्कर्मकाद्बृद्धावेवाऽर्थं श्यन्निति प्रतीयमानोऽर्थः । एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । राधेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात् । इष्यते हि 'अपराध्यती'त्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन् । तत्राह—एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठितः, ततोऽन्यः क्रमो यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । 'वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति—राधोऽकर्मकादेव श्यन्निति । एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । शत्रुं हिनस्ती'त्यर्थे शत्रुमपराध्नीतीत्यत्र सकर्मकत्वात् नश्यन्निति भावः । तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति प्रदर्शनार्थं तत्, ननु परिसंख्यानार्थमित्याह । उदाहरणमाह वृद्धावतीति । एवञ्च वृद्धिमहणमकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः ।

द्रुष्यतीत्यर्थः । 'विराध्यन्तं क्षमेत कः' । द्रुष्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यती-
त्यर्थः । कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भाषाजीव-
त्यादिवदकर्मकत्वम् । रराध । रराधतुः । रराधिय । 'राधो हिंसायाम्' (सू २५३२)
इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा ।
रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिष्व । ११८१ व्यध ताडने । 'प्रहिज्या'—(सू २४१२)
इति सम्प्रसारणम् । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विव्यधिय-विव्यद्ध । व्यद्धा ।
व्यरस्यति । विध्येत् । विध्यात् । अव्यात्सीत् । ११८२ पुष तुष्टौ । पुष्यति । पुपोष ।
पुपोषिय । पोष्टा पोक्ष्यति । 'पुषादि-' (सू २३८३) इत्यङ् । अपुषत् । ११८३
शुष शोषणे । अशुषत् । ११८४ तुष प्रीतौ । ११८५ दुष कृत्ये । ११८६ श्लिष
तथाविधार्थान्तराण्युदाहरति—यन्मद्यमित्यादिना । 'क्रुधद्रुह' इति । सम्प्रदानत्वञ्च
कृष्णाय राध्यतीति । 'राधीचयोर्द्वयस्य विप्रश्नः' इति सम्प्रदानत्वञ्च । दैवमिति । कृष्णस्य
किमिदानीं शुभमशुभं येति पृष्टो दैवज्ञः तस्य शुभाशुभसूचकादिष्वदिप्रहस्यति
ऽयोतिश्शास्त्रतः परोक्षे इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह,
अकर्मकतरेष्वत आह—दैवस्येति । ननु 'राधोऽकर्मकाद्वृद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिप्रहणस्य
उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेर्दैवादिकत्वात् रराधतु इत्यादौ 'राधो हिंसायाम्'
इति वच्यमाणावेत्वाभ्यासलोपो रथातामित्यत आह—राध इति । इह नेति । ररा-
धतुः इत्यादौ राधेर्हिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वच्यमाणावेत्वाभ्यासलोपो
न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—हिंसार्थस्येति । नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्म-
कस्यैव दैवादिकत्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावा-
दुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः । ननु राधेनेति, राध्यति इति कथमित्यत आह—
अयं स्वादिश्चुरादिष्वेति । रराधिय । क्रादिनियमात् निष्पट्, दीर्घाकारवत्त्वेन
'वपवैशोऽवतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः अजन्तोऽकारवानित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विवक्षित-
त्वात् । राद्धा । अरात्सीत् । व्यध ताडने इति । चतुर्थान्तोऽयम् । अनिट् । विध्यतीति ।
श्यनो क्षिप्वात् 'प्रहिज्या' इति यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूप-
मित्यर्थः । वकारस्य तु न सम्प्रसारणम् 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणञ्च' इति निषे-
धात् । विव्याधेति । द्विष्वे कृते अभ्यासस्य 'लित्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणमिति
भावः । विविधतुरिति । परत्वात् 'प्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्विष्वमिति भावः ।
भारद्वाजनियमात्थलि वेदित्याह—विव्यधिय-विव्यदेति । 'लित्यभ्यासस्य' इति सम्प्र-
सारणम् । अनिट्पञ्चे 'क्षपस्तथोः' इति ञः । अव्यात्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
पुष पुष्टौ । अनिट् । पुपोषेति । अजन्ताऽकारवशाभावात् क्रादिनियमाच्चिष्यमिट् ।
अपुषदिति । पुषाद्यङ् । क्षिप्वान्न गुणः । शुषधातुरनिट् । अशुषदिति । पुषाण्डिति
भावः । एवमग्रेऽपि । तुष् दुष् श्लिष् ण्ते अनिटः । लुङि श्लिषः ण्तेः सिञादेशो

आलिङ्गने । श्लिष्यति । श्लिष्येष्ट । श्लिष्यति । २५१४ (क) श्लिषः
 ३। १। ४६॥ अस्मात्परस्यानिटश्लेः कप् स्यात् । पुषाद्यङोऽपवादो न तु चिणः ।
 पुरस्तादपवादस्यायात् । २५१४ (ख) आलिङ्गने ३। १। ४६॥ श्लिषश्चलेरा-
 लिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात् । 'शल इगुपधात्—' ।
 (सू २३३९) इत्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिषत्कन्या देवदत्तः । 'आलिङ्गन एव'
 इति किम् । समाश्लिषज्जनुकाष्टम् (आङ्) प्रत्यासत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यना-

प्राप्ते—श्लिषः । 'क्ले'रिति 'शल इगुपधात्' इत्यतः अनिटः कस इति चानुवर्तते ।
 तद्वाह—अस्मात्परस्येत्यादिना । ननु 'शल इगुपधात्' इत्येव कसे सिद्धे किमर्थमिदमि-
 त्यत आह—पुषाद्यङोऽपवाद इति । 'शल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ्
 स्यात्, तन्निवृत्तये पुनः कसविधिरित्यर्थः । ननु 'श्लिष' इति कसः यथा परमपि पु-
 षाद्यङं बाधते तथा 'चिणभावकर्मणोः' इति चिण्वमपि परं बाधेत, एवं सति 'उपा-
 श्लेवि कन्या देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिणभावकर्मणोः' इति श्लेष्मिण न स्या-
 दित्यत आह—ननु चिण इति । 'श्लिषः' इति कसविधिः । चिण् भाव कर्मणोः' इति
 चिण्विधेर्न बाधक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—पुरस्तादिति । 'शल इगुपधादनिटः
 कसः । 'श्लिषः' 'पुषादिद्युताद्यलुङितः परस्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम
 इति भावः । आलिङ्गने । 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रे यवनुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते' श्लिष
 इति च । तथा च आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिषेः परस्य क्लेः कसः स्यादिति लभ्यते ।
 'श्लिषः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तद्वाह—श्लिषश्चलेरालिङ्गने एव कसो
 नान्यत्रेति । नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् 'श्लिष' इति सूत्रप्राप्तस्यैव
 स्यात्, ननु 'शल इगुपधात्' इत्यस्याप्याप्यत आह—शल इगुपधादित्यस्याप्ययं नियम
 इति । कुत इत्यत आह—योगविभागसामर्थ्यादिति । यदि 'श्लिष' इति प्राप्त एव कस
 आलिङ्गन एव इति नियमेन तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिष आलिङ्गने'
 इत्येकसूत्रस्येव सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुप-
 धात्' इति कसोऽपि श्लिषेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत
 इत्यर्थः । अत्रिलक्ष्य कन्या देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यङं बाधित्वा
 अनेन कसः । समाश्लिषज्जनु काष्ठमिति । ननु लाक्षा । सा च काष्ठलङ्गैवोपपद्यते इति
 रिणितिः । जनु च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः । 'उपाश्लिषत् जनु काष्ठं च' इत्येव भा-
 ष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्गनार्थकरत्वाभावात् न कसः, किंतु पुषाद्यङेवेति भावः । नन्व-
 जादित्वाऽभावेन आढागमस्याऽसम्भवात् समाश्लिषदित्युक्तमित्यत आह—आडिति ।
 समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राक् आङ् उपसर्ग एव, न त्वाढागम इति अमितव्यभि-
 र्वर्थः । नन्वालिङ्गनं समाश्लेषणं तथा च 'समाश्लिषज्जनु काष्ठम्' इत्यत्रापि श्लिषेरा-
 लिङ्गनार्थकरत्वात् कसो दुर्वार इत्यत आह—प्रत्यासत्ताविहेति । इह 'समाश्लिषज्जनु

लिङ्गने सिजेव, न तु कसः । एकवचने चिण् । अश्लेषि । अश्लिषाताम् । अश्लिषत ।
अश्लिषाः । अश्लिषद्भ्यम् । ११८७ शक विभाषितो मर्षणे । विभाषित इत्युभय-

काष्ठम्' इत्यत्र श्लिषिः प्रस्थासत्तौ संयोगे वर्तते, नतु बाह्यादिना संवलनात्मकसम्बन्धविशेषरूपे आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्चलेः कसः, न त्वनालिङ्गने इति नियमात् अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । 'समाश्लिषज्जतुकाष्ठ'मित्यत्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्' इति कसं बाधित्वा परत्वात् पुषाद्यङ् एव प्राप्स्यात् कसस्याऽप्रसक्तेरित्यत आह—कर्मणीति । अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि चलेस्सिजेव भवति, न तु पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात्, कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपद्विनियमात् । तस्य च 'शल इगुपधात्' इति प्राप्तः कसः उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः । यदुक्तं 'आलिङ्गने श्लिषश्चलेः कसः पुषाद्यङ् एवापवादः, नतु 'चिणः' इति, तस्य प्रयोजनमाह—एकवचने चिणिति । तदेवोदाहरणं दर्शयति—अश्लेषीति । आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेनेत्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति चलेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र 'श्लिष' इति कसस्य पुषाद्यङ्मात्रापवादत्वाच्चिणपवादत्वाऽभावाच्चिण निर्बाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात् चलेश्चिणो निर्बाधत्वादश्लेषीति निर्बाधमेव । एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि लुङि एकवचने तशब्दे परे चलेश्चिणेवेति स्थितम् । अथाऽनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङि 'शल' इति कसोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहरणं दर्शयति—अश्लिषातामिति । अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङः आतामि चलेः कसाऽभावात् सिचि 'षठोः' इति षस्य कस्वे सस्य षस्वे रूपमिति भावः । नन्वश्लिषातामित्यत्र सस्यपि कसे 'कसस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यश्वरसात्कर्मणि लुङि स्नादाबुदाहरति—अश्लिषतेत्यादि । अश्लिषस् स इति स्थिते स्तोऽन्तादेशं बाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो षस्य कस्वे सिचिः सस्य षस्वे अश्लिषतेतीत्यते । चलेः कसे तु सति अश्लिप् स इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यकारलोपाऽप्रसक्तेरतः परत्वात् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । अश्लिषा इति । श्लिषेः कर्मणि लुङस्थासि चलेः सिचि 'सलो सलि' इति सिचो लोपे ष्वे 'अश्लिषा' इति रूपमिष्यते । कसे तु 'सलो सलि' इत्यसम्भवादश्लिष्यथाः इति स्यादिति भावः । अश्लिषद्भवमिति । श्लिषः कर्मणि लुङो भवमि सिचि 'सलो सलि' इति सस्य लोपे षस्य जरवेन ङकारे ष्वेन षस्य ङः । कसे तु सति अश्लिषद्भवम् इति स्यादिति भावः । शक विभाषित इति । मर्षणे अथ शकधातुर्विकल्पित इत्यर्थः । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव न तु द्विवादिपाठविषयकः, व्याख्यानान् । तदाह—उभयपदीति । मर्षणमिह सामर्थ्यम् ।

पदोत्थयः । शक्यति-शक्यते वा हरिं द्रष्टुं मक्तः । शशाक । शैक्य-शशक्य । शोके । शका । शक्यति-शक्यते । अशक्त-अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मते-नानिट्कारिकासु लृदिस्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ११८८ धिदा गात्रप्रक्षरणे । बर्गसूतावित्यर्थः । अयं जीदिति न्यासकारादयः । नेति हरदत्तादयः । स्थिति । सिध्वेद । सिध्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् । ११८९ कृष क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । ११९० क्षुध बुभुक्षायाम् । क्रोद्धा । कथं क्षुधित इति । सम्पदादिक्रि-वन्तात्तारकादित्वादितजिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू ३०४६) इतीट् वक्ष्यते । ११९१ शुध शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । ११९२ विधु संरादौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । ११९३ रध हिंसासंरादयोः । संराद्धिर्निष्पत्तिः । रध्यति । 'रधिजभोरचि' (सू २३०२) इति नुम् । ररन्ध । ररन्धतुः । २५१५ रधादिभ्यश्च ७। २। ४५ ॥ रध्, नश्, तृप्, दृप्, द्रुह मुह् णुह् णिह् एभ्यो बलाच्चाधधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिय-ररद्ध । ररन्धिव-रेध्व । २५१६ नेत्यलिटि रधेः ७। १। ६२ ॥ लिङ्-बर्जे इटि रेधुर्नुम् न स्यात् । रधिता-रद्धा । रधिष्यति-रत्स्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५) इति नलोपः । अरधत् । ११९४ णश अदर्शने ।

शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं मक्त इति । समर्थो भवतीत्यर्थः । सेट्कोऽयमित्येके इति । स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लृदितः शकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमिष्यत आह-तन्मतेनेति । ये सेट्स्वं शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लृदिस्पठित इत्यर्थः । सम्पदादिक्रि-वन्तादिति । जुध्यत इति जुध्, आवे किप् । जुध् अस्व संजाता जुधित इति विग्रहः । वसतिक्षुधोः इति । वसेः जुधेश्च क्त्वानिष्ठयो-रिडागमः स्यादिति तदर्थः । वक्ष्यते इति । 'कृस्वि'ति शेषः । विधु संरादाविति । निष्पत्तावित्यर्थः । प्रामादिकः इति । माधवादिसमतत्वादिति भावः । रध हिंसेति । सेट् । चतुर्थान्तोऽबन् । ररन्धतुरिति । एखाभ्यासलोपौ बाधित्वा परश्वान्नुमि संयो-गापरश्वेन अकिस्वाज्जलोपो नेति भावः । रधादिभ्यश्च । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति' इत्यतो वेति चेश्वमिप्रेत्य शेषं पूरयति-बलाच्चाधधातु-कस्य वेदिति । 'आर्द्धधातुकस्य' इति निरये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । लुटि तासि इति 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते-नेत्यलिटि रधेः । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमि-त्यनुवर्तते । तदाह-लिङ्बर्जे इतीति । अङि त्विति । पुषाणङि कृते सतीत्यर्थः । अरधदि-ति । 'मो अहं द्विषतेऽरधम् ।' णश अदर्शने इति । णोपदेशोऽयं सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति

नश्यति । ननाश । नेशतुः । नेशिय । २५१७ मस्तिजनशोर्मलि ७।१।६०॥ नुम
स्यात् । ननष्ट । नेशिष-नेश्व । नेशिम-नेशम । नशिता-नष्टा । नशिष्यति-न-
क्षयति । नश्येद् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५१८ नशोः शान्तस्य
८।४।३६॥ गत्वं न स्यात् । प्रनष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् । प्रनक्ष्य-
ति-नशिष्यति । ११९५ तृप प्रीणने । प्रीणनं तृप्तिस्तर्पणं च । 'नामिस्तृप्यति
काष्ठानाम्' । 'पितृनताप्सीत्' इति मट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ ततर्प्य-
तत्रप्य । तर्पिता-तर्प्ता-त्रप्ता । 'स्पृशमृशकृष—' इति सिज्वा । अतर्पीत्-अता-
प्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत् । ११९६ हृप हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । हृप्यती-
त्यादि । 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता' । ११९७ हुह जिघांसायाम् । 'वा-
दुहमुह'—(सू ३२७) इति वा घः । पक्षे ढः । कुदोहिथ-कुदोघ कुदोढ । द्रोहिता—
द्रोघा-द्रोढा । द्रोहिष्यति-द्रोच्यति । ढत्वधत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्भुद्वत् । ११९८
मुह वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिथ-मुमोघ-मुमोढ । मोहिता

वेट् । तत्र इट्पक्षे आह-नेशिष्येति । 'यलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः ।
इडभावपक्षे अनशथ इति स्थिते । मस्तिजनशोर्मलि । नुम स्यादिति । 'इदितो नुम' इत्य-
सस्तबनुवृत्तेरिति भावः । ननष्टेति । अत्रादिषत्वम् । ष्टुत्वञ्च । प्रणश्यतीति । 'उपस-
र्गादसमासे' इति णत्वम् । नशोः शान्तस्य । 'रधाभ्याम्' इत्यतो ण इति 'न आक्षुप्'
इत्यतः नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति-णत्वं न स्यादिति । शान्तस्येति किम्
प्रणश्यति । भूतपूर्वेति । पूर्व षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन शान्तत्वाभावेऽपि णत्व-
निषेधप्राप्त्यर्थमन्तग्रहणमित्यर्थः । प्रनक्ष्यतीति । अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्व-
गत्या शान्तराक्ष णत्वमिति भावः । तृप प्रीणने । तृप्तिस्तर्पणं चेति । आद्ये-अकर्मकः ।
द्वितीये सकर्मकः । रधादित्वाद्देहिति मत्वा आह-ततर्पिथ ततर्प्येति । तत्रप्येति च ।
'अनुदात्तस्य षदुपधस्य' इत्यमिति भावः । तत्पिब-तत्प्व । सिज्वेति । पक्षे पुषा-
द्यङिति भावः । रधादिष्वदिङ्विकल्पः । तत्र सिचि इट्पक्षे आह-अतर्पीदिति । इड-
भावपक्षे आह-अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । 'अनुदात्तस्य च'
इत्यपक्षे आह-अत्रात्सीदिति । पुषाद्यङ्पक्षे आह-अतृपदिति । किरवाञ्च गुण इति
भावः । हृप हर्षे इति । तृपधातुवत् । ननु रधादित्वादेव वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति ।
दुह जिघांसायाम् । अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्देह । तत्र इडभावे आह-वा
दुहमुह इति । द्रोक्ष्यतीति । 'वा दुह' इति घत्वपक्षे इकारस्य अघि घस्य चरत्वं सस्य
षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि 'षडोः' इति कत्वे एतदेव रूपम् । तदाह-ढत्वधत्वयोस्तुल्यं
रूपमिति । अद्भुद्वदिति । पुषादिष्वदिङ्विति भावः । मुहधातुरनुदात्तत्वाऽभावेऽपि रधा-
दिष्वत् वेट् । मुमोहियेति । इट्पक्षे रूपम् । अनिट्पक्षे तु 'वा दुहमुह' इति घत्वं मत्वा

मोघा-मोहा । मोहिष्यति मोक्षयति । अमुहत् । ११९९ णुह उद्गिरणे । स्नुष्यति ।
 सुष्णोह । सुष्णोद्ध्य-सुष्णोद्घ-सुष्णोढ । सुष्णुहिब-सुष्णुह । स्नोहिता-स्नोग्वा-
 स्नोहा । स्नोहिष्यति-स्नोक्षयति । अस्नुहत् । १२०० णिह प्रीतौ । स्निह्यति । सि-
 ष्णोह । वृत् । रचादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आगणान्तादिति सिद्धान्तः । १२०१
 शमु उपशमे । २५१९ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ७।३।७७। शमादीनामि-
 त्यर्थः । प्रणिशाम्यति । शेमतुः । शेमिथ । शमिता । अशमत् । १२०२ तमु का-
 ङ्क्षायाम् । ताम्यति । तमिता । अतमत् । १२०३ दमु उपशने । उपशम इति ण्य-
 न्तस्य । तेन सकर्मकोऽयम् । न तु शमिक्कर्मकः । अदमत् । १२०४ अमु तपसि
 खेदे च । आम्यति । अश्रमत् । १२०५ अमु अनवस्थाने । 'वा आश-' (सू २३२१)
 इति श्यन्वा । तत्र कृते 'शमामष्टानाम्—' (सू २५१९) इति दीर्घः । आम्यति ।
 कुक्ष्यत्—अश्रमत् । शेषं भवादिवत् । १२०६ क्षमू सहने । क्षाम्यति । चक्षमिथ-
 चक्षन्व । चक्षमिव-चक्षन्व । चक्षमिम-चक्षन्म । क्षमिता-क्षन्ता । अयमपित् ।
 भवादिसु षित् । 'अपितः क्षाम्यतेः क्षान्तिः क्षमूषः क्षमते क्षमा ।' १२०७ कलमु

आह—मुमोषेति । ढस्वपक्षे आह—मुमोदेति । मोक्षयतीति । चस्वढस्वयोस्तुह्यं रूपम् ।
 णुह णिहेति । षोपदेशौ । तदाह—सुष्णोह । सिष्णोहेति । थलादावनिट्पक्षे 'वा द्रुह'
 इति चस्वविकल्पः । पक्षे ङः । इति रचादयः । आगणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिप-
 ण्ताः पुषादयः इत्यर्थः । सिद्धान्त इति । माधवादिभिस्तथाऽभ्युपगमादिति भावः ।
 उपशमे इति । उपशमो नाशः इन्द्रियनिग्रहश्च । शमामष्टानाम् । स्पष्टम् । बहुवचनात्
 क्षमादिग्रहणम् । तदाह—शमादीनामिति । 'क्षमस्तमुदंमुखश्चमुर्भंमुखश्चमुः । कलमु
 मंक्षी चेत्वेतेऽष्टौ क्षमादय इति स्थितिः ।' दमु उपशमे इति । ननु क्षमु दमु उपशमे
 इत्येव पठितुं युक्तमित्यत आह—उपशम इति ण्यन्तस्येति । क्षमघातोर्हेतुमण्यन्तात्
 षणि 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धयभाव इत्यर्थः । ततः किमिष्यत आह—तेनेति ।
 तत्रात्र दास्यतीत्यस्य क्षमयतीत्यर्थः । शेषं भवादिवदिति । आर्धधातुकेषु ण्यपक्षे च
 भवादिवदित्यर्थः । क्षमू सहने । ऊर्ध्वात् थलि वमादौ च इद्विकल्पः । तदाह—
 चक्षमिथेत्यादि । चिश्वाऽचिश्वयोः फलभेदं श्लोकाद्धेन संगृह्णाति—अपितः । इति ।
 अपितः क्षाम्यतेः श्यन्विकरणपठितस्य क्षमघातोः क्तिनि क्षान्तिः इति रूपम् । अपि-
 र्वात् 'चिद्भिदादिभ्यः' इत्यङ् न । क्षमूषस्तु औवादिकात् षितः आत्मनेपदे णपि
 क्षमते इति रूपम् , क्तिनं चाचिश्वा चिश्वाद्धि क्षमेति रूपं चेत्यर्थः । कलमुग्लानौ ।
 नन्वस्य क्षमादिगणात् बहिरेव दिवादिगणे पाठोऽस्तु । न च 'शमामष्टानाम्' इति ।
 दीर्घार्थं क्षमादिगणे अस्य पाठ इति वाच्यम् , 'छिवुकलमुचमां शिति' इत्येव णपि परे
 ह्यश्यनि परेऽपि दीर्घसिद्धेः । नच 'छिवुकलमुचमां शिति' इत्यत्रैव कलमुग्रहणं त्यज-

गमानौ । कलाभ्यति कलामति । शपीव श्यन्यपि 'शिवुकलमु-' (सू २३२०) इत्येव
दोषे सिद्धे शमादिपाठो विनुणर्थः । अङ् । अकलमत । १२०८ मदी हर्षे ।
मायति । अभ्रदत् । शमादयोऽष्टौ गताः ।

१२०९ असु क्षेपणे । अस्यति । आस । अघिता । १५२० अस्यतेस्थुक्
७।१।१७। अङि परे । आस्यत् । अस्य पुषादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति—'
(सू २४३८) इति वचनं तत्पर्यम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्युहोः' (वा १२०)
इति वक्ष्यते । पर्यास्यत । १२१० यसु प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।
७१ ॥ २५२२ संयसश्च ३। १। ७२ ॥ श्यन्वा स्यात् । यस्यति-यसति । संय-
स्यति-संयसति । अनुपसर्गात् किम् । प्रयस्यति । १२११ जसु मोक्षणे । जस्यति ।
१२१२ तसु उपक्षये । १२१३ दसु च । तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् ।
१२१४ वसु स्तम्भे । वस्यति । ववास । ववसतुः । 'न शसदद-' (सू २२६३)
इति निषेधः । बशादिरयमिति मते तु, वेसतुः । वेसुः । १२१५ व्युष विभागे ।
अयं दाहे पठितः, अर्थभेदेन त्वत्वं पुनः पठ्यते । अभ्युषत् । ओष्ठयादिर्दन्त्या-

तामिति चावयन्न, अपि दीर्घार्थं तस्यावश्यकरवादिष्याशङ्क्य परिहरति—शपीव श्य-
न्यपीत्यादि विनुणर्थ इत्यन्तम् । 'शमित्यष्टाभ्यो विनुण्' इति विधानादिति भावः । शमा-
दय इति । 'शसु उपशमे' इत्यारभ्य 'मदी हर्षे' इत्यन्ता अष्टौ शमादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् । क्षेपं पूरयति—अङि परं इति । 'ऋइशोऽङि' इत्यतस्तद्-
नुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत् उकार उच्चारणार्थः किस्वादस्त्वातोरन्यावयवः ।
ननु पुषादिषादेषाऽस्यतेस्थुक्तेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिस्यतिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्व-
तिग्रहणं कथंभित्याशङ्क्य निराकरोति—अस्य पुषादित्वादिति । तत्पर्यमिति । 'पर्यास्य-
से'त्यत्र आत्मनेपदे अङ्गर्थमस्यतिवक्तीत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः, पुषाद्यङ् परस्मैपद-
मात्रविषयतया आत्मनेपदे अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वा-
द्वात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह—तङ् तु उपसर्गादिति वक्ष्यते । इति । 'पदव्यवस्थाया'
मिति शेषः । यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात् । संयसश्च । सूत्रद्वयमिदम् । श्यन् वा स्या-
दिति । क्षेपपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः 'वा आश' इत्यतश्च तदनुवृत्ते-
रिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । 'सोपसर्गात् नित्य
एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । सम्पूर्वात् यस्येतिरत्यमेव श्यनः प्राप्तौ द्वितीय-
सूत्रात् । व्युष विभागे । अयमिति । दिवादिगण एव पुषादिभ्यः प्रागयं धातुः पठित
इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्य आह—अर्थभेदेन त्वत्वं पठ्यते इति । विभागात्मके
अर्थविशेषे एव पुषाद्यङ्गर्थमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । न व्युषदिति । 'व्युष दाहे' इति पूर्व-
पठितस्य तु सिद्धेव । अङ्गोष्ठीत् । ओष्ठयादिरिति । दन्त्योष्ठयादिवर्गोष्ठागतोऽव-

न्तोऽयम्-व्युस इति केचित् । अयकारः तुस इत्यन्ये । १२१६ प्लुष दाहे । अ-
 प्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इत्याहुः । तद्भाविपाठेन गतार्थमिति सुबचम् ।
 १२१७ बिस प्रेरणे । बिस्यति । अबिसत् । १२१८ कुस संश्लेषणे । अकुसत् ।
 १२१९ तुस उत्सर्गे । १२२० मुस खण्डने । १२२१ मसी परिणामे । परिणामो
 विकारः । समी इत्येके । १२२२ लुठ विलोडने । १२२३ उच समवाये । उच्यति ।
 उवोच । ऊचतुः । मा भवानुचत् । १२२४ भृशु १२२५ भ्रंशु अधःपतने । बभ-
 र्श । अभृशत् । 'अनिदिताम्-' (सू ४१५) इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्रशत् ।
 १२२६ वृश वरणे । वृश्यति । अबृशत् । १२२७ कृश तनूकरणे । कृश्यति ।
 १२२८ जि तृषा पिपासायाम् । १२२९ हृष तुष्टौ । श्यञ्जौ भौवादिकाद्विशेषः ।
 १२३० रुष १२३१ रिष हिंसायाम् । 'तीषसह-' (सू २३४०) इति वेट् । रो-
 षिता-रोष्टा । रेषिता-रेष्टा । १२३२ डिष क्षेपे । १२३३ कुप क्रोधे । १२३४ गुप
 व्याकुलत्वे । १२३५ युप १२३६ रुप १२३७ लुप विमोहने । युप्यति । रुप्यति ।
 लुप्यति । कोषिता । लुप्यतिःसेट्कः । अनिट्कारिकासु लिपिसाहचर्यात्तौदादिक-
 स्येव ग्रहणात् । १२३८ लुभ गार्ध्ये । गार्ध्यमाकाङ्क्षा । 'तीषसह-' (सू २३४०)
 इति वेट् । लोभिता-लोब्धा । लोभिष्यति । लुभ्येत । लुभ्यात् । अलुभत् । भ्वा-
 देरवृत्तत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः । १२३९ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्यति । १२४० णभ
 १२४१ तुभ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो युतादौ क्रयादौ च पठ्यन्ते । तेषां
 युतादित्वादङ् सिद्धः । क्रयादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु श्यन्नर्थः ।

मिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः । अयकार इति । दन्तोष्ठ्यादिर्दन्त्योष्मन्तो यो घातुरुक्तः
 स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः 'अयकार'मिति पाठे क्रियाविशेषे-
 णम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राक् अस्य पाठः कश्चित्
 दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति—पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति । पुषादावेव पाठे सति
 अङ्गेव श्रूयते ननु सिच् । पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङ्गभावात् सिच् श्रूयते । तथा च
 सिच् कदाचित् श्रवणार्थः पूर्व पाठ इत्यर्थः । आहुरित्यश्वरसोद्धावनम् । तद्गीजं दर्श-
 यति—तद्भादीति । तत् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं भ्वादिपाठेनैव सम्प-
 न्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवं च भ्वादिपाठात् शब्दिकरणः लुङि
 सिच् श्रवणं च सिध्यति । पुषादौ पाठात् शब्दिकरणः अङ् च सिध्यति । अतः दिवा-
 दिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः । एतदेवामिमेत्य मूले दिवादिगणे
 पुषादिगणात् प्राक् 'प्लुष दाहे' इति न पठितमिति बोध्यम् । मसां परिणामे इति । ईडि-
 श्वं 'श्वीदितः' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके इति । सम्यति । भृशु भ्रंशु अधः-
 पतने । द्वितीयातोराह-अनिदितामिति । युप रुप लुप विमोहने इति । आतुवृथादिविरो-

१२४२ किलद् आर्द्राभावे । किलयति । चिकलेदिय-चिकलेत्य । चिकिलदिव-चि-
किलद्व । चिकिलदिम-चिकिलद्व । कलेदिता-कलेत्ता । १२४३ जि मिदा स्नेहने ।
'मिदेगुणः' (सू २३४६) मेघति । अमिदत् । युतादिपाठादेव अमिदत्, अमे-
दिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदेषु
पाठस्तूचितः । १२४४ जि द्विदा स्नेहनमोचनयोः । १२४५ ऋधु वृद्धौ । आनर्घ ।
आर्घत् । १२४६ गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवाद्यस्य
वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्त्यर्थमेव वृत्करणम् । दिवादित्तु भ्वादिवदाकृतिगणः ।
तेन क्षीयते मृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः । इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ५ ॥

१२४७ धुन् अभिषवे । अभिषवः स्नपनं पोडनं स्नानं सुरासन्धानं च ।
तत्र स्नाने अकर्मकः । २५२३ स्वादिभ्यः श्नुः ३। १। ७३॥ सुनोति । सुनुतः ।

धादुदित्पाठोलेखकप्रमादादायातः । इहपाठस्त्विति । धुमिनमितुभीनाम् इहदिवादिगणे
पाठस्य श्यनेव प्रयोजनमित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव पृषां त्रयाणां पाठो युक्त इति
भावः । जिमिदा स्नेहने । अमिददिति । ननु भ्वाद्यन्तर्गणे 'युतादौ 'जिमिदा स्नेहने'
इत्यात्मनेपदेषु पठितः । लुङि तु 'धुङ्गो लुङि' इत्यस्य परस्मैपदविकल्प उक्तः ।
युताद्यङ् तु परस्मैपद एव न तु तङि । एवं च युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि
अमिददिति, तङि तु अङ्भावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थः ।
तद्वहिदिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्ध रित्याशङ्क्यते-युतादिपाठादेवेत्यादिना, सिद्धे इत्यन्तेन ।
तामिमां शङ्कां परिहरति—इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । पुषादावस्य पाठः
अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थः इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्मात्तुङि
अङ्सम्भवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेनं सति भ्वाद्यन्तर्गणे युतादावस्य पाठो
व्यर्थः । युतादिभ्यो बहिरेवात्मनेपदेषु पठ्यताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह
पुषादौ पाठात् अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापश्या परिहरति—युतादिभ्यो बहिरे
वात्मनेपदेषु पाठस्तूचित इति । सूचितः इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् ।
जि द्विदेत्यादि । वक्तव्यम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
व्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्नुविकरणा घातयो निरूप्यन्ते । पुञ्धातुः षोपदेशः । अनिट् । इत आर-
भ्य जिश्वाद्भुमयपदिनः । सुरासन्धानमिति । सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः ।
कत्रर्थे सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । शपोऽपवादः । सुनोतीति । लट्स्तिपि
श्नुः, शकार इत् शिखेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपि' इति हित्वात्-
स्मिन् परे घातोर्न गुणाः । शनोस्तु तिपमाश्लिष्य गुण इति भावः । सुनुत इति । तसो

‘दुश्नवोः—’ (सू २३८७) इति यण । सुन्वन्ति । सुन्वः सुनुवः । सुन्वहे—सुनुवहे । सुषाव । सुषुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । सुनु-यात् । सूयात् । ‘स्तुसुधून्ध्यः—’ (सू २३८५) इतीट्-असावात् । असोष्ट । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिसुषाव । २५२४ सुनोतेः स्यसनोः । ८ । ३ । ११७ ॥ स्ये सनि च परे सजः षो न श्यात् । विप्रोष्यति । १२४८ षिञ्

डिश्वात् शनोर्न गुण इति भावः । सुनु-अन्ति इति स्थिते ‘अचि शनुधातुः’ इति उव-डमाशङ्क्य आह—दुश्नुवोरिति । सुनोषि । सुनुथः । सुनुथ । सुनोमि । वसि मसि च ‘लोपश्चास्यान्यतरस्यां भवोः’ इत्युकारलोपविकल्पं मत्वा आह—सुन्वः सुनुवः इति । सुन्मः । सुनुमः । इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तडि सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुनुषे । सुन्वाथे । सुनुध्वे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुन्वहे सुनुवहे इति । ‘लोपश्चास्य’ इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे । सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुषावेति । सुषुवतुः । सुषुवुः । सुषविय-सुषोथ । सुषुवथुः । सुषुव । सुषाव-सुषव । सुषुविव । सुषुविम । अथ लिटस्तड्याह—सुपुवे इति । सुषुवाते । सुषुविरे । सुषुविषे । सुषुवाथे । सुषुविध्वे । सुषुवे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सोतेति । अनिट्त्वसूचनमिदम् । सोष्यति । सोष्यते । सुनोतु-सुनुतात् । सुनुताम् । सुन्वन्तु । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुनु इति । ‘उतश्च प्रथयात्’ इति हेर्लुक् । सुनुतात् । सुनुतम् । सुनुत । सुनवानिति । ‘दुश्नुवोः’ इति यणं बाधित्वा परस्वाद्गुणः, आटः पिप्वेन अडिश्वादिति भावः । सुनवाव । सुनवाम । लोटस्तडि सुनुताम् । सुन्वाताम् । सुन्वताम् । सुनुष्व । सुन्वाथाम् । सुनुध्वम् । इति सिद्धवत्कृत्य आह—सुनवै इति । दुश्नुवोः इति यणं बाधित्वा परस्वात् गुणः, आटः पिप्वेन डिश्वाऽभावादिति भावः । सुनवावहे । सुनवामहे । असु-नोत् । असुनुताम् । असुन्वन् । असुनोः । असुनवम् । असुनुव-असुन्व । असुनुत । असुन्वाताम् । असुन्वत । इत्याद्यहम् । विधिलिङ्याह—सुनुयादिति । यासुटो डि-श्वात् शनोर्न गुण इति भावः । सूयादिति । आशीर्लिङि ‘अकृ-सार्वाधातुकयोः’ इति दीर्घ इति भावः । सोषीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिचः इग्निषेधे प्राप्ते आह—स्तुसुधू-न्ध्यः इति इङिति । असाविष्टामित्यादि । लुङस्तड्याह—असोष्टेति । असोषातामित्या-दि । असोष्यत् । असोष्यत । ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति षत्वं मत्वा आह—अभिषुणो-तीति । चारपरस्वाणश्वम् । अभ्यषुणोदिति । ‘प्राक् सितादङ्गवायेऽपि’ इति षत्वम् । अभिसुषावेति । ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति नियमादभ्यासस्य न षः । ‘आदेशप्रथययोः’ इत्युत्तरखण्डस्य षः । सुनोतेः स्यसनोः । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकृतम् । ‘न रपर’ इत्यतो ज्ञेयब्रुवर्तते तदाह—षो न स्यादिति । स्ये उदाहरति—विसोष्यतीति । अत्र ‘उपसर्गात् सुनोति’ इति प्राप्तः षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । पुनः सनि द्विष्ये ‘अभिसुसुस’ इति सङ्गतात् क्विपि अतो लोपे ‘अभिसुसुस’ इत्य-स्मात् सोर्हृत्कृषादिलोपे सस्य इत्ये ‘वोर्दपचायाः’ इति दीर्घे रेफस्य विसर्गः । ‘सुस-

बन्धने । विनोति । विविनोति । सिषाय । सिष्ये । सेता । १२४९ शिञ् नि-
शाने तालव्यादिः । शेता । १२५० डु मिञ् प्रक्षेपणे । 'मिनातिमिनोति -'
(सू० २५०८) इत्यात्वम् । मसौ । ममिथ-ममाथ । मिम्ये । माता । मीयात् ।
मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । १२५१ चिञ् चयने । प्रणिचि-
नोति । २५२५ विभाषा चेः ७३७८॥ अभ्यासात्परस्य चिञः कुत्वं वा स्या-
त्सनि लिटि च । प्रणिचिकाय-चिचाय । चिक्ये चिच्ये । अचैषीत् । अचेष्ट ।
१२५२ स्तृञ् आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति—' (सू० २३८०)

षति' इति तु नोदाहरणम् , 'स्तौतिष्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमादेव षत्वा-
ऽभावसिद्धेरित्यलम् । षिञ् बन्धने इति । षोपदेशः अनिट् च । पुञ् इव रूपाणि ।
विंसिनोतीति । 'सापदाद्योः' इति षत्वनिषेधः । 'उपसर्गासुनोति' इति तु न षः
सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । सिषायेति । णलि वृद्धौ आषादेशः । अनुसादौ
'एरनेकाचः' इति षण् । सिष्यतुरित्यादि । लिटस्तद्धाह सिष्ये इति । सिषि ए इति
स्थिते 'एरनेकाचः' इति यणिति भावः । सिष्याते सिष्यिरे इत्यादि । असैषीत् ।
शिङ् निशाने इति । षिञ् वत् । डुमिञ् प्रक्षेपणे इति । मिनोति । षपदेशोऽनन्तत्वाभावा-
दाश्वे अमासे आह—मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति । 'एजिवस्ये अक्षिती'ति शेषः ।
ममाविति । आश्वे कृते णळः औश्वमिति भावः । अनुसादावेजिवषयत्वाभावाच्चाश्वम् ।
'एरनेकाचः' इति षण् । मिम्यतुः । मिम्युः । आरह्वाजनियमात्थलि वेढिति मत्वा
आह—ममिथ ममायेति । यलः पिश्वेन अकिश्वदेजिवषयत्वम् । इट्पठे 'आतो लोपः'
इति भावः । मिम्यथुः । मिम्य । मसौ । मिम्यिव । मिम्यिम । लिटस्तद्धाह—
मिम्ये इति । एशः किश्वदेजिवषयत्वाभावाच्चनार्वमिति भावः । मिम्याते । मिम्यिरे ।
मिम्यिषे । मिम्याथे । मिम्यिष्वे । मिम्ये । मिम्यिवहे । मिम्यिमहे । मातेति ।
एजिवषयत्वाद्दिश्वत्वाच्च आश्वमिति भावः । माश्वति । माश्वते । सार्वधातु-
केषु षुञ् वत् । मीयादिति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः किश्वदेजिवषयत्वा-
भावादात्वाभावे 'अकृत्सार्व' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह—
मासीष्टेति । एजिवषयत्वादाश्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आश्वे 'यमरम'
इति सगिटौ मत्वा आह—अमासीदिति । सकि सिच इटि सिजलोपः । अमास्तेति ।
लुङि तङि सिचि आश्वमिति भावः । अमासाताम् । अमासव इत्यादि । चिञ्
चयने इति । चयनं रचना । अनिट् । सार्वधातुके षुञ् वद्रूपाणि । प्राणिचिनोतीति ।
'नेर्गद' इति णश्वमिति भावः । विभाषाः चेः । 'चजोः कुःविण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणम-
नुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । सन्किटोर्जे इत्यतः सन्किटोरिति
च । तद्धाह—अभ्यासादित्यादिना । स्तृञ् आच्छादने इति । अनिट् । लिटि तस्तार ।
अनुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः । वृद्धिविषयेऽपि परस्वाद्दस्य प्रतुनिः ।

इति गुणः । स्तर्यात् । २५२६ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३॥ ऋदन्तात्संयो-
गादेः परयो लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट-अस्तृत ।
१२५३ कृन् हिंसायाम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकथ । चक्रे । क्रियात् ।
कृषीष्ट । अकार्षीत् । अकृत । १२५४ वृन् वरणे । २५२७ बभूयात्ततन्थज-
गृम्भववर्थेति निगमे ७।२।६४॥ एषां वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां
थलीट् । अवारिथ । ववृव । ववृवहे । वरीता—वरता । २५२८ लिङ्सिचोरा-
त्मनेपदेषु ७।२।४२॥ वृङ्वृज्भ्यामृदन्ताच्च परयो लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तङि ।
२५२९ न लिङि ७।२।३९॥ वृतो लिङ इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट-वृषीष्ट ।
अवारीत् । अवारीष्ट—अवरिष्ट—अवृत । १२५५ धुन् कम्पने । धुनोति । धुनते ।

तस्तरतुः । ऋदन्तस्वाथस्यपि नित्यं नेट् । तस्तर्यं । तस्तरिष । तस्तरि । तस्तराते ।
तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिषहे । स्तर्यात् । 'ऋद्वनोः' इये स्तरिष्यति । आशी-
लिङि परस्मैपदे वासुटः क्तिच्चाद्वृणनिषेधे प्राप्ते आह—गुणोऽस्तीति गुण इति । तङि
आशीलिङि स्तृ-षीष्ट इति स्थिते—ऋतश्च संयोगादेः । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु' इत्यनु-
वर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यतः इड्वेति । तद्वाह—ऋदन्तादित्यादिना । लुङि परस्मै-
पदे अस्तार्थीत् । लुङस्तङिवाह—अस्तरिष्ट अस्तृतेति । 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट्-
पक्षे गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वाङ्गात्' इति सिचो लोपः । कृन् हिंसायाम् । चक-
थेति । 'कृष्मृवृ' इति यस्यपि नित्यमिणिवेषः । चकृव । क्रियादिति । आशीलिङि
'रिङ्क्षायग्लिङ्ङु'रिति रिङ् । कृषीष्टेति । 'उञ्च' इति क्तिच्चात् गुणः । अकार्षीदिति ।
सिचि । वृद्धिः । रपरश्चञ् । अकृतेति । 'ह्रस्वाङ्गात्' इति सिचो लोपः । वृन् वरणे ।
सेट् । ववार । ववृव । बभूयात्तन्थ । निगमो वेदः । तद्वाह—एषां वेदे इति । तन्नु 'कृष्-
मृवृ' इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह—तेन
भाषायां थलीङिति । निगमे एव वृणोतेत्यथलि इणिवेष इति नियमलाभादिति भावः ।
वव्रे । वव्राते । ववृषे । 'वृतो वा' इति मत्वा आह—वरीता वरीतेति । लिङ्सिचोः ।
'इट् सनि वा' इत्यतः इड्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो 'वृत' इति तद्वाह—
वृङ्वृज्भ्यामित्यादिना । न लिङि । 'वृतो वा' इत्यतो 'वृत' इत्यनुवर्तते । लिङीति
षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'आङ्घ्रातुकर्येट्' इत्यतः इङ्गित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते 'ग्रहोऽ-
लिटि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तद्वाह—वृत इति । वृङ्वृज्भ्यामकारान्ताच्चेत्यर्थः ।
वरिषीष्टेति । इट्पक्षे 'वृतो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । वृषीष्टेति । इडभाव-
पक्षे 'उञ्च' इति क्तिच्चात् गुणः । अवारीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचि वृद्धिः । अवा-
रिष्टाम् । अवारिष्टुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधाद्दिह 'वृतो वा' इति न
दीर्घः । लुङस्तङि सिचि 'लिङ्सिचोः' इति इट्पक्षे 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पं
अत्वा आह—अवरिष्ट अवरीष्टेति अवृतेति । इडभावपक्षे 'ह्रस्वाङ्गात्' इति सिचो

अघोषीत् । अघोष्यत् । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धुनोति । धुनुते । 'स्वरतिसूति—'
(सू २२७९) इति वेद । दुषविष्य—दुषोष । किति किटि तु 'अथुकः—'
(सू २३८१) इति निषेधं बाधित्वा क्कान्तियमाभित्यमिद् । दुषुषिष । 'स्तुसुधु
कन्त्यः—' (सू २३८५) इति नित्यमिद् । अघाषीत् । अघविष्ट—अघोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । १२५६ दु दु उपतापे । दुनोति । १२५७ हि गतो
वृद्धौ च । १२५८ हिनुमीना ८।७।१५॥ उपसर्गस्थाभिनितात्परस्य एतयोर्नस्य
णः स्यात् । प्रहिणोति । १२५९ हेरचकि ७।७।५६॥ अभ्यासात्परस्य हिनोते-
हस्य कुत्स्य स्यान्न तु चकि । जिघाय । १२५८ पृ प्रीतो । पृणोति । पर्ता । १२५९
स्पृ प्रीतिपाकनयोः । 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये । 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी ।
स्पृणोति । पस्पार । स्पृ इत्येके । स्पृणोति । पृणोत्याद्यञयोऽपि कान्दृष्टा इत्या-
हुः । १२६० आप्ल व्याप्तौ । आप्नोति । आप्नुतः । आप्नुवन्ति । आप्नुवः ।
आप्ताः । आप्नुहि । लृदित्वादल् । आपत् १२६१ शक्ल शक्तौ । अशक्त ।
१२६२ राध १२६३ साध संसिद्धौ । राध्नोति । १२६२ राधो हिंसायाम् ६ ।
७। १२३ ॥ एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति किटि सेटि यकि च । अपरेषतुः । रेधुः ।

लोपः । धुञ् कम्पन इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । धुञ् इव रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्यय-
मित्यादि । व्यक्तम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'राध साध संसिद्धा' वित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । दुदु उप
ताप इत्यारभ्य 'स्पृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो ह्रस्वान्ताः । हि गताविति ।
'प्रहिणोती'त्यत्र भिन्नपदत्वात् णत्वेऽप्राप्ते आह—हिनुमीना । हिनु मीना अनयोर्ह-
न्वात्पृष्ठीद्विवचनस्य आर्षो लुक् । रधाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमा-
सेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तद्वाह—उपसर्गस्यादिति । हेरचकि । 'चजोः' इति
सूत्रात् कुप्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । 'हो हन्तेः' इत्यतः
ह इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते तद्वाह—अभ्यासात्परस्येति । जिघायेति । जिघयतुः । जिघ-
यिष्य—जिघेय । जिघिष्य । आप्ल व्याप्तौ । अनिट् । आप्नुवन्तीति । 'संयोगपूर्वकत्वात्
'हुरनुवोः' इति न यण् । आप्नुव इति । संयोगपूर्वकत्वात् 'कोपश्चास्य' इति नोकार-
लोपविकल्पः । आप्नुहीति । संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेनं लुक् ।
शक्ल शक्ताविति । शक्नोति । शशक । शोकतुः । शशक्य—शोकिय । शोकिव । शक्ता ।
शक्वयति । अशकदिति । लृदित्वादल् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवत्त्वात्
'अत एकहल्' इत्यप्राप्तावाह—राधो हिंसायाम् । 'ध्वसोः' इत्यतः पृथिति अभ्यास-
लोप इति च अनुवर्तते । 'गमहन' इत्यतः किलीति, 'अत एकहल्' इत्यतः
किटीति 'यकि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते । तद्वाह—एत्वेत्यादिना । अपरेषतुरिति ।

रेचिथ । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सीत् असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । १२६४ अशू व्याप्तौ संघाते च । अश्नुते । २५३३
अश्नोतेश्च ७।५।७२। दीर्घादभ्यासावर्णात्परस्य जुट् स्यात् । आनशे । अशिता-
अष्टा । अशिष्यते—अक्षयते । अश्नुवीत् । अक्षीष्ट—अशिषीष्ट । आशिष्ट—आष्ट ।
आधाताम् । १२६५ छिद्य आस्कन्दने । स्तिष्ठन्तुते । तिष्ठिषे । स्तेषिता ।

अथ आ गणान्तात्परस्मैपदिनः । १२६६ तिक १२६७ तिग गतौ च ।
चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । १२६८ षष हिंसायाम् । सप्नोति ।
१२६९ जि घृषा । प्रागल्भ्ये । घृष्णोति । दधर्ष । धषिता । १२७० दम्भु दम्भुने ।
दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । 'अन्यग्रन्थिदम्भिस्वज्जोनां क्लिष्टः क्लिप्तं वा'
इति व्याकरणान्तरमिहाप्याश्रीयत इत्युक्तम् । 'अनिदिताम्—' (सू ४१५)
इति नलोपः । तस्याभीयत्वादमिद्धत्वे एत्वाभ्यासलोपयोरश्रौतौ 'दम्भेष्ट एत्वा-
भ्यासलोपो वक्तव्यौ' (वा ४१५३) । देमतुः । ददम्मतुः । इदं क्लिप्तं पिद-
पिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु देभ, देमिथ, देभ इति
रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ, ददम्भिथ,
ददम्भेत्येव । दम्भ्यात् । १२७१ ऋधु वृद्धौ । तुप प्रीणने इत्येके । क्षुभ्नादिस्वा-
णत्वं न । तुप्नोति । 'छन्दसि' (गण १९७) । आगणान्तादधिकारोऽयम् ।

उपसर्गवशादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र रराचतुः । यस्यपि क्कादिनिधमाक्षिप्समिद् ।
'उपदेशोऽवतः' इत्यत्र तत्परकरणादिह नेप्तिषेधः । तदाह—रेषियेति । राडेति । 'स्रष-
स्तयोः' इति घः ।

अशू व्याप्ताविति । ऊद्दिश्वाद्धेत् । अश्नुते इति । अश्नुवाते । अश्नुवते । संयोगपूर्व-
कत्वात् 'दृश्नुवोः' इति न यण् । अश्नोतेश्च । 'अत्रलोपः' इत्यतः अभ्यासस्येत्थनुवर्तते
तस्मान्जुट् इति च । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः अकारः परासृश्यते ।
तदाह—दीर्घादिति । आनशे इति । आनशिषे—आनशे । आनशिषहे—आनशहे ।
अष्टेति । अश्नादिना कस्य वत्त्वे टुश्वम् । विचिलिङ्याह—अश्नुवीतेति । आशीर्लिङि
ऊद्दिश्वाद्धिद्विकरणं मत्वा आह—अक्षीष्ट—अशिषीष्टेति । लुङि सिच इट्पञ्चे आह—
आशिष्टेति । अनिट्पञ्चे 'क्षलो क्षलि' इति सिचो लोपं मत्वा आह—आष्टेति । छिद्य-
चातुः चोपदेशः । सेट् ।

आ गणान्तादिति । स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति
भावः । क्लिप्तपञ्चे आह—अनिदितामिति नलोप इति । नन्वननिदितामिति नलोपे सति
'अत एकद्वयमध्ये' इत्येवमिदं 'दम्भेष्ट' इति व्यर्थमिष्यत आह—तस्याभीयत्वा-
दिति । नलोपस्येत्यर्थः । दम्भ्यादिति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

१२७२ अह व्याप्तौ । अहोति । १२७३ दध घातने पाठने च । दध्नोति । १२७४ चमु मक्षणे । चम्नोति । १२७५ रि १२७६ क्षि १२७७ चिरि १२७८ जिरि १२७९ दाश १२८० ह हिंसायाम् । रिणोति । क्षिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शस्त्रभृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । ह्णोति । वृत् । इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ६ ॥

१२८१ तुद व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः । २५३४ तुदादिभ्यः शः ३।१। ७७ ॥ तुदति । तुदते । तुतोद । तुतोदिय । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत् । अतुत्त । १२८२ गुद प्रेरणे । नुदति । नुदते । नुनोद । नुनुदे । नोत्ता । १२८३ दिश अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् । देश । दिक्षीष्ट । अदिक्षत् । अदिक्षत । १२८४ अस्ज पाके । 'ग्रहिज्या—' (सू २४१२) इति सम्प्रसारणम् । सस्य ष्वन्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृजति—भृज्यते । २५३५ अस्जो रोप-धयो रमन्यतरस्याम् दीक्षा४७॥ अस्जो रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा

छन्दसीति । गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे—आगणान्तादिति । रि क्षि इति । रि चि चिरि जिरि दाश ह इति षट् धातवः । आद्याद्वितीयावेकाच्चरौ तद्वह—रिणोति । क्षिणो-तोति । अयं भाषायामपीति । चिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति—न तद्यश इति । वृदिति । स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमु-दीव्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां श्रुतिकरणं समाप्तम् ।

अथ शब्दिकरणा धातवो निरूप्यन्ते । इतः षडिति । 'ऋषी गतौ' इत्यतः प्रागि-त्यर्थः । तुदादिभ्यः शः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शब्दपवादः । तुदतीति । लघूपधगुणं चाश्रित्वा निश्चयत्वात् शो कृते तस्य अपिश्वात् 'सा-र्वधातुकमपि' इति किश्वाञ्ज गुण इति भावः । अजन्ताऽकारवशाभावात् क्रादि-नियमाल्लटि यद्यपि निश्चयमिदं । तदाह—तुतोदियेति । तोत्तेति । अनिङिति भावः । अतौत्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । गुदधातुर्नोपदेशः । अनिट् । दिशधातुरप्यनिट् । देष्टेति । जश्चेति षत्वे ष्टुश्चम् । स्ये तु 'षठोः' इति षस्य कश्चं च—देचयति । दिक्षी-ष्टेति । 'किक्सिचौ' इति किश्वाञ्ज गुणः । 'शल इगुपधात्' इति वसं भत्वा आह—अदिक्षत् । अदिक्षतेति । अरज पाके । अनिट् । अज् अ ति इति स्थिते आह—ग्रहिज्येति । किश्वादेफस्य सम्प्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः । भृजज् अ ति इति स्थिते आह—सस्येत्वादि । णलि अस ज् अ इति स्थिते—अस्जो रोपधयोः । 'अस्ज' इत्यवयव-परी । 'रोपधयो'रिति स्थानपक्षी । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः । रेफादकार उपधा-

स्यादार्धचातुके । मित्वादन्त्यादचः परः । स्यान्तष्टोनिर्देशादोऽवधोर्निवृत्तिः ।
 वमर्ज । वमर्जतुः । वमर्जिथ-वमर्ज । वमर्जे । रम्भादे-वमर्जज । वमर्जजतुः ।
 वमर्जजिथ । 'स्कौः-' (सू ३८०) इति सकोपः । 'ब्रश्च-' (सू २९४) इति
 षः । वमर्ज । वमर्जज । अष्टा-मर्ष्टा । अक्षयति-मक्षयति । 'किञ्चित् रमागमं वा-
 मित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन' (वा ४०७८) शृज्ज्यात् । शृज्ज्यास्ताम् ।
 अक्षीष्ट । अक्षीष्ट । अमाक्षीत्-अमाक्षीत् । अमर्ष्ट-अमर्ष्ट । १२८५ क्षिप प्रेरणे ।

रणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । 'आर्धचातुके' इत्यचिकृतम् । तथा-
 ह-अस्यो रेफस्येत्वादिना । रमि मकार इत् अकार उपधारणार्थः । तथाह-मित्वाद-
 न्त्यादचः पर इति । तथा च रेफाऽकारादुपरि सकारात् प्राक् रेफ आगम इति फलि-
 तम् । अ र् स ज् ञ इति स्थितम् । ननु रम आगमस्ये 'रोपचयो' रिति कथं स्थान-
 पटीनिर्देश इत्यत आह-स्थानेति । स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपधायाश्च उपधारणप्रसङ्गे
 सति अकारादुपरि रेफः प्रयोध्यः । अकारादुपरि रेफः अकारात्प्राक्सकारस्य न प्रयो-
 क्ताविति लक्ष्यम् । तथा च तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः । एवञ्च अर्ज्ज् अ इति स्थिते
 द्वित्वाद्वा रूपमाह-वमर्जेति । अतुसादावपि संयोगात्परत्वात्किंवाभावात् 'ग्रहि-
 ज्या' इति सम्प्रसारणं न भवति भारद्वाजनियमात्यन्तिकं वेदिति मत्वा आह-वम-
 र्जिथ वमर्जतेति । इदमभावपक्षे वमर्ज्ज् इति स्थिते 'ब्रश्च' इति जस्य षः । ष्टुत्वेन अस्व
 ठ इति भावः । वमर्जिथ । लिटस्तत्त्वाह-वमर्जे इति । वमर्जति इत्यादि सुगमम् ।
 रमभावे आह-वमर्ज्ज् इति । णलि असज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यास-
 जस्ये वमर्जज् अ इति स्थिते सस्य ष्टुत्वेन शकारे जस्य जस्येन जकार इति भावः ।
 'लिट्यभ्यासस्ये' इति सम्प्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाऽभा-
 वात् । वमर्ज्ज् इति । संयोगात्परत्वात्किंवाभावात् 'ग्रहिज्या' इति न सम्प्रसारणमिति
 भावः । वमर्ज्ज् इति । भारद्वाजनियमादिट् पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इदमभावपक्षे
 वमर्ज्ज् अ इति स्थिते आह-स्तोरिति । व्रश्चेति च इति । 'अस्ये'ति शेषः रमभावपक्षे
 लिटस्तत्त्वाह-वमर्ज्ज् इति । वमर्ज्ज् इति । वमर्ज्ज् इति । इत्यादि सुगमम् । अष्टेति । रम-
 भावपक्षे रूपम् । मष्टेति । रमागमे अर्ज्ज् ता इति स्थिते जस्य 'ब्रश्च' इति षः, ष्टुत्वेन
 तकारस्य ठ इति भावः । एवञ्च-अक्षयति मक्षयतीति । 'बढोः' इति कस्य सस्य ष-
 मिति विशेषः । शृज्जतु । अमृज्जत् । शृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि असज् यात् इति स्थिते
 यामुटः कित्वात् 'ग्रहिज्या' इति रूपं वचयति । तद्युक्तञ्च-सम्प्रसारणं बाधित्वा पर-
 त्वात् रमागमे कृते भवत्वात् इति प्रसङ्गादित्यत आह-किञ्चित् । रमागममिति । आशी-
 र्लिङस्तङि सीयुटि रमागमपक्षे आह-मक्षीष्टेति । रमभावे तु अक्षित्वात्सम्प्रसारणा-
 भावाद्वाह-अक्षीष्टेति । लुङि परस्मैपदे रमागमविकल्पं मत्वा आह-अमाक्षीत् अमा-

क्षिपति । क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत् । अक्षिप्त । १२८६ कृष विंशेखने । कृषति । कृषते । कृष्टा-कृष्टा । कृष्यात् । कृषोष्ट । 'सृष्टासृष्टकृष्-' (वा १८२३) इति सिज्वा । पक्षे कषः । सिचि अम्वा । अकाक्षीत्-अकाक्षीत्-अकृषत् । तच्च 'लिङ्सिचौ-' (२३००) इति क्तिवात्मन । अकृष्ट । अकृषाताम् । अकृषत । अकृषत । अकृषाताम् । अकृषन्त । १२८७ ऋषी गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्ष । १२८८ जुषी प्रीतिसेवनयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । १२८९ ओ विजो भयचकनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते । २५३६ विज इट् १ । २ । २ ॥ विजेः पर इडादिः प्रत्ययो ङित् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । १२९० ओ लजो १२९१ ओ लजो ब्रौडागाम् । लजते । लेजे । लज्जते । लज्जते ।

अथ परस्मैपदिनः । १२९२ ओ व्रश्चू छेदने । 'ग्रहिज्या -' (सू २४१२)

क्षोदिति । आत्मनेपदे सिचि रभागमविकल्पं मत्वा आह—अमर्ष्ट-अमर्ष्टेति । 'मलो मलि' इति सिज्लोपः । क्षिप प्रेरणे इति । अनिट् । अजन्ताऽकारवत्त्वाभावात् क्वाङि-निष्पत्त्यायलि नित्यमिट् । सिचिपिथ । एवं कृषधातुरपि । चकर्विथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपचस्य' इत्यभागमविकल्पः । अभागमाऽभावे गुणे रपरस्वम् । तदाह—कृष्टा कर्तेति । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—कृष्यादिति । क्तिवात् सडादिश्वाभावात् अभागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङ्गत्वाद्—कृष्यादिति । 'लिङ्सिचौ' इति क्तिवादभागमो गुणश्च नेति भावः । लुङि परस्मैपदे आह—सृष्टासृष्टेति सिज्वेति । पक्षे इति । सिज्मावपक्षे 'शकः' इति कस इत्यर्थः । सिचि अम्वेति । सिचपक्षे 'अनुदात्तस्य च' इत्यभागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु क्तिवादभागमो नेति भावः । अकाक्षीदिति । सिचि अभागमे रूपम् । अकाक्षीदिति । सिचि अमभावपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । कसादेशपक्षे आह—अकृषदिति । क्तिवादभागमो गुणश्च नेति भावः । तडोति । तच्च सिचपक्षे अकृष स्त इति स्थिते 'लिङ्सिचौ' इति क्तिवादम् नित्यर्थः । गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्येति । 'मलो मलि' इति सिज्लोप इति भावः । अकृष्येति । सिच पक्षे अनतः परवाद्वादेश इति भावः । कसादेशपक्षे आह—अकृष्येति । क्तिवादम् नेति भावः । अकृष्येति । कसादेशपक्षे अ कृष स इति स्थिते अचपरकत्वाभावात् 'कसस्याचि' इत्यकारलोपाभावादतः परवाद्वादेशाभावे अन्तादेश इति भावः । ऋषी गताविति । सेट् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता । आर्षीत् । ओ विजो भवेति । सेट् उद्विजितैषादौ लघूपचगुणे प्राप्ते—विज इट् । 'गाङ्गुटादिरथः' इत्यतः ङिदिष्यनुवर्तते । तदाह—विजेः पर इत्यादि । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । उद्विजिष्यते ।

व्रश्चधातुरुद्विज्यादौ । ग्रहिज्येति । लटि व्रश्च अ ति इति स्थिते शरमाऽपिस्वेन क्तिवात् 'ग्रहिज्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणसूकारः, पूर्वरूपं चेति भावः । तदाह—

वृश्चति । वव्रश्च । वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ-वव्रश्च । 'लिट्यभ्यासस्य—' (२४०८) इति सम्प्रसारणम् रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू २२४४) तस्य च 'अचः पर-श्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावात् 'न सम्प्रसारणे—' (स ३६३) इति वक्ष्योत्वं व । व्रश्चिता-व्रश्च । व्रश्चिष्यति-व्रश्चयति । वृश्चयात् । अव्रश्चीत्-अव्राश्चीत् । १२९३ व्यच व्याजीकरणे । विचति । विव्याच । विविचतुः । व्य-चिता । व्यचिष्यति । विचयात् । अव्याचीत्-अव्यचीत् । 'व्यचेः कृटादिवमनसि'

वृश्चतीति । वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि । वव्रश्चेति । गलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अ-नुपदं वच्यते । अनुसादौ संयोगात्परत्वेन क्त्वाऽभावात् 'ग्रहिज्या' इति न सम्प्रसा-रणम् । तदाह—वव्रश्चतुरिति । ऊद्दिश्याथलादौ वेट् । उदाह—वव्रश्चिथ वव्रश्चेति । धातुपाठे 'व्रश्चु', इत्यत्र व्रश्च च इति स्थिते सस्य श्चुत्वेन शकारनिर्देशः । तथा च वव्रश्च च इति स्थिते श्चुत्वं सस्योऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च' इति षत्वे, षत्वेन यस्य षत्वे, वव्रश्चेति रूपम् । वव्रश्चिव । ननु गलि थलि च अकि-ति द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासावयवयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि सम्प्रसारणं स्यात् । न च 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति वकारस्य सम्प्रसारणनिषेधः कङ्क्ष्यः, पूर्वं वकारस्य सम्प्रसारणसम्भवादित्यत आह—लिट्यभ्यासेति । 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथम रेफस्य ऋकारः सम्प्रसारणमित्यर्थः । तस्य सम्प्र-सारणसम्प्रसारणस्य ऋकारस्य अकारवाध स्मारयति—उरदिति । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । सम्प्रसारणपरकत्वविरहेण 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधाऽप्रवृत्तेरित्यत आह—तस्य चेति । अकारस्येत्यर्थः । न च उरद्वत्त्वस्य परनिमित्तकत्वाग्रयणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् । 'आपादपरिसमाप्तेरङ्गा-धिकार' इत्यभ्युपगम्य अङ्गाच्चिसप्रत्ययनिमित्तकत्वाभ्युपगमात् । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तः' इति न्यायस्तु 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तत इति ज्ञायते । अत एव सुद्धयुपास्य इत्यादौ धकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वधकारस्य जश्त्वेन वकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीलिङ्बाह—वृश्चयादिति । क्त्वात् सम्प्रसारणमिति भावः । अव्रश्चीदिति । ऊद्दिश्याद्वट्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षण-वृद्धिनिषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धि मत्वा आह—अव्राश्चीदिति । अव्रश्चच् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । श्चुत्वं सस्योऽसिद्धत्वात् 'स्कोः' इति सलोपः । व्रश्च' इति चस्य षः, तस्य 'षटोः' इति कः, सस्य ष इति भावः । 'नकारजावनुस्वार-पञ्चमौ ऋलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेत् षाट्त्वर्गस्तत्त्वर्गजः ।' इत्याहुः । व्यच व्या-जीकरणे । सेट् । शे 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणं मत्वा आह—विचतीति । विव्याचेति । 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासवकारस्य सम्प्रसारणम् । 'न सम्प्रसारणे' इति न वकारस्य । विविचतुरिति । क्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्याचिथ । विविचिव । विव्यादिति । आशीलिङ्गि क्त्वाद्यकारस्य सम्प्रसा-

(वा ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते 'अनसि' इति पर्युदासेन कुन्मात्रविषयत्वात् । १२९४ उच्छि उच्छे । उच्छति । १२९५ उच्छी विवासे । उच्छति । १२९६ ऋच्छ गतोन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३८३) इति गुणः । द्विह्रस्महणस्यानेकह्रस्वपक्षगत्वान्नुट् । आनच्छे । आनच्छतुः । ऋच्छिता । १२९७ मिच्छ उत्कलेशे उत्कलेशः पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छात् । १२९८ जर्ज १२९९ चर्च १३०० क्षर्म्म परिभाषगमर्त्सनयोः । १३०१ त्वच संवरणे । तत्वाच । १३०२ ऋच स्तुतौ । आनर्च । १३०३ उन्न अर्जवे । १३०४ उज्ज उत्सर्गे । १३०५ लुभ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति । लो-भिता—लोढवा । लोभिष्यति । १३०६ रिफ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति । रिरेफ । रिह इत्येके 'शिशुं न विभ्रा मतिभी रिहन्ति । १३०७ तुप १३०८ तुम्फ तुमौ । आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितोयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यभ्ये । तुपति । ततर्प । तर्पिता । 'स्पृशमृशकृष' इति सिञ्चि-कल्पः पौषादिकस्यैव, अल्पवादात्वात् । तेनात्र नित्यं सिच् । अतर्पीत् । तुम्फति । शस्य डित्वात् 'अनिदिताम्' (सू ४१५) इति नञोपे 'शे तुम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वा ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुषकास्ते तुम्फादयः । तुम्फन्ति । ततुम्फ । तुफ्यात् । १३०९ तुप १३१० तुम्प १३११ तुफ १३१२ तुम्फ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति । तुफति । तुम्फति । १३१३ टप १३१४ टम्फ उत्कलेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो

रणम् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धिविकल्पं मत्वा आह—अव्याचीत् अव्यचीदिति । ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्या-दावपि 'गाङ्गुटादिभ्यः' इति डित्वात् सम्प्रसारणं स्यादित्यत आह—व्यचेरिति । कुन्मा-त्रेति । 'अवधारणे मात्रशब्दः । 'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' इति भ्वाद् पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः । तेन उच्छती उच्छन्ती, उच्छती उच्छन्ती इत्यत्र 'आ-च्छीनद्यः' इति नुम्विकल्पः सिध्यति । भ्वाद् पाठस्तु पितृव्यवार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । ऋच्छ गतीति । 'छे च' इति तुकि तस्य श्चुभ्येन चकारनिर्देशः । ऋच्छति ण्लि लघू-पधत्वाभावाद् गुणे अप्राप्ते आह—ऋच्छत्यृतामिति । द्विवे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दोषं आ अर्च्छे इति स्थिते बहुह्रस्वात् द्विह्रस्वाऽभावान्नुटि अप्राप्त आह—इह्रस्महणस्येति । आनच्छेति । 'हजादेः' इत्यत्र 'अनुच्छः' इति पर्युदासादाम् न । ऋच्छितेति । 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र लिटौत्यनुवृत्तेर्न गुण इति भावः । लुभधातुः सेट् । 'तीषसह' इति वेदिति मत्वा आह—लोभिता लोभ्येति । शिशुं नेति । 'न' शब्द इवार्थे । विभ्राः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति—हिंसन्ति इत्यर्थः । तुपधातुः रथन्विकरण एवानिट ।

द्वितीयान्तः । प्रथमो द्वितीयान्त इत्येके । दपति । दफति । दम्फति १३१५
 ऋफ १३१६ ऋम्फ हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फाश्चकार ।
 १३१७ गुफ १३१८ गुम्फ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ ।
 १३१९ उम १३२० उम्भ पूरणे । उभति । उबोभ । उम्भति । उम्भाश्चकार ।
 १३२१ शुभ १३२२ शुम्भ शोभायै । शुभति । शुम्भति । १३२३ दभी ग्रन्थे ।
 दभति । १३२४ चृती हिंसाश्रन्धनयोः । चर्तिता । 'सेऽसिचि' (सू २५०६)
 इति नेट् । चर्तिष्यति—चर्त्यति । अचर्तीत् । १३२५ विध विधाने । विधति ।
 वेधिता । १३२६ जुड गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । 'मरुतो जुनन्ति' ।
 १३२७ मृड सुखने । मृडति । मडिता । १३२८ पृड च । पृडति । १३२९ पृण
 प्रीणने । पृणति । पपर्ण । १३३० वृण च । वृणति । १३३१ मृण हिंसायाम् ।
 १३३२ तुण कौटिल्ये । तुतोण । १३३३ पुण कर्मणि शुभे । पुणति । १३३४
 मुण प्रतिज्ञाने । १३३५ कुण शब्दोपकरणयोः । १३३६ शुन गतौ । १३३७ द्रुण
 हिंसागतिऋटिल्येषु । १३३८ घुण १३३९ घूर्ण भ्रमणे । १३४० घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः ।
 घुरति । सुघोर । आशिषि सूर्यात् । १३४१ कुर शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र
 'न भकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र प्रहणादित्याहुः ।
 १३४२ छुर छेदने । १३४३ मुरसंवेष्टने । १३४४ क्षुर विलेखने । १३४५ घुर
 भीमार्थशब्दयोः १३४६ पुर अग्रगमने । १३४७ वृह उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः ।
 पवर्गादिरित्यन्वे ।

१३४८ तृह १३४९ स्तृह १३५० तृह हिंसायाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति ।
 तस्तर्ह । तर्हिता-तर्हा । स्तर्हिता-स्तर्हा । अतृहीत्-अताड्क्षीत् । अताण्डाम् ।

अकृपवादत्वादिति अपवादस्य ढरसर्गसमानदेशत्वादिति भावः । चृती हिंसाश्रन्धनयोरिति ।
 अन्धनं विस्त्रंसनम् । चतृतीत्यादि सुगमम् । 'अथास्य योक्त्रं विचृतेत' इत्याश्रयाद्यनः ।
 विस्त्रंसयेदित्यर्थः, ढपसर्गवक्तात् । 'यजमानो मेखलां विचृतेत' इत्यापस्तम्बसूत्रे तु
 तच् आर्षः । घुघातुः घोषदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवात्र कारणम् ।
 वृहृबातुः लृदुपधः । ऊदिरिवाद्धेटकः । पवर्गादिरिति । पवर्गचतृतीयादिरित्यर्थः ॥

तृह स्तृह तृह इति । त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । उदिरिवाद्धेट् ।
 तर्हेति । तृहेस्तासि ढवधरवट्टुवढलोपाः एवं स्तर्हा । तृण्डा । अतर्हीत् । अताड्क्षीत् ।
 अस्तर्हीत् । अस्ताड्क्षीत्, इति सिद्धवत्कृत्य आह — अतृहीत्-अताड्क्षीदिति । तृहेरिड-
 भावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ढः, ढस्य कः, पश्वम् । अनुस्वारस्य पर-
 सवर्णो ऋकार इति भावः । अताण्डामिति । तृहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हल-

१३५१ इषु इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (सू २४००) इति कः । इच्छति ।
 एषिता-एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । १३५२ मिष स्पर्शायाम् । मिषति ।
 मेषिता । १३५३ किल श्वैत्यक्रीडनयोः । १३५४ तिक स्नेहने । १३५५
 चिक वसने । १३५६ चक विलसने । १३५७ इक स्वप्नक्षेपणयोः । १३५८ बिक
 संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः । १३५९ मिल भेदने । ओष्ठयादिः । १३६० णिक
 गहने । १३६१ हिक भावकरणे । १३६२ शिक । १३६३ पिक उच्छेदे । १३६४
 मिल श्लेषणे । १३६५ लिख अक्षरविन्यासे । लिखे । १३६६ कुट कौटिल्ये ।
 'गाङ्गादिभ्यः—' (२४६१) इति क्त्विम् । कुटिष । अङ्गित इति
 किम् । कुकोट । कुटिता । १३६७ पुट संश्लेषणे । १३६८ कुच सङ्कोचने ।
 १३६९ गुज शब्दे । १३७० गुड रक्षायाम् । १३७१ ङिप् क्षेपे । १३७२ छुर
 छेदने । 'न अकुर्छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्यात् । १३७३ स्फुट
 विकसने । स्फुटयति । पुस्फोट । १३७४ मुट आक्षेपमर्दनयोः । १३७५ म्रुटि छेदने ।
 'वा आश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । म्रुटयति-म्रुटति । तुत्रोट ।
 म्रुटिता । १३७६ तुट कलहकर्मणि । तुटति । तुतोड । तुटिता । १३७७ खुट
 १३७८ छुट छेदने । १३७९ जुड बन्धने । १३८० कड मदे । १३८१ लुड
 संश्लेषणे । १३८२ कृड घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कृडिता । १३८३
 कृड बाह्ये । १३८४ पुड उत्सर्गे । १३८५ घुड प्रतिपाते । १३८६ तुड तोढने ।
 तोढनं भेदः । १३८७ थुड । १३८८ स्थुड संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड ।
 खुड छुड इत्येके । १३८९ स्फुर । १३९० फुक सञ्चलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुक
 सञ्चलने इत्येके । २५३७ स्फुरतिस्फुलत्स्योर्निर्निविश्यः ८ । ३ । ७६ ॥ पत्वं
 वा स्यात् । निस्फुरति-निः-स्फुरति । स्फुर इत्याकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फुर ।
 १३९१ स्फुड । १३९२ खुड । १३९३ म्रुड संवरणे । १३९४ कृड । १३९५ मृड
 निमज्जने इत्येके । १३९६ गुरी त्वयमने । अनुदत्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता ।
 १३९७ णू स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः ।
 जुवति । अनुवीत् । १३९८ धू विधूनने । धुवति । १३९९ गु पुरीषोत्सर्गे ।
 जुगुविथ-जुगुथ । गुता । गुष्यति । अगुषीत् । 'हस्नादज्ञात्' (सू २३६९) ।

न्तल्लक्षणवृद्धौ ऋवचस्थः पृथ्वललोपा इति भावः । एवं तृंहः अताण्डाम्, स्तुहः-अस्ता-
 ङाम्, स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुल्लयोः । 'मूर्धन्य' इत्यधिकृतम् । 'सिवादीनां वा' इत्य-
 तो वेद्युवतंते । तच्चाह—पत्वं वा स्यादिति । णू स्तवने इति । गोपदेष्टाः । परिणूतेति ।

अगुताम् । अगुषुः १४०० ध्रु गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य
ध्रुवतोत्यादि । गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति ।
ध्रुव्यात् । अध्रुवीत् । अध्रुविष्टाम् । १४०१ कुक्शब्दे । दीर्घान्तः इति कैगटा-
दयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति व्यासकारः । कुता । अकुत् । वृत् ।
कुटादयो वृत्ताः ।

१४०२ पृङ् व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्या-
पप्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् । १४०३ मृङ् प्राण-
स्यागे । २५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१॥ लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूता-
न्मृङ्शब्द इत्याद्यान्यत्र । क्त्विन् स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थ । मम्रिव ।
मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । १४०४ रि । १४०५ वि गतौ । लघूपधगुणादन्त-
रङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । १४०६ चि धारणे । १४०७ क्षि-
निवासगत्योः । १४०८ घृ प्रेरणे । सुवति । सविता । १४०९ कृ विक्षेपे । कि-
रति । किरतः । चकार । चकरतुः । करिता—करीता । कीर्यात् । अकारीत् ।
२५३९ किरतौ लवने ६।१।१७७ ॥ उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदेऽर्थे । उप-

‘अयुक्तः किकित’ इति नेट् । कुक् शब्दे । दीर्घान्त इति । तत्तत्कार्यं सेट् ।

पृङ् व्यायामे इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति हटं मत्वा आह—
व्यापरिष्यते इति । मृङ्धातुरनिट् । म्रियते । ‘अनुदात्तङितः’ इत्यतः आत्मनेपदमि-
ष्यनुवर्तते । चकारेण ‘शब्देः शितः’ इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृतिभूतादित्य-
द्याहार्यम् । तदाह—लुङ्लिङोरिति । तदस्यादिति । आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः, ‘अय-
माणः’ इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु डिङ्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमिस्थानाकृत्य
नियमार्थमिस्थाह—नान्यत्रेति । तर्हि डिङ्वं व्यर्थमिष्यत आह—ङित्वं स्वरार्थमिति ।
‘तात्त्वानुदात्तेऽङ्गुपदेशज्ञानसार्वधातुकमनुदात्तम्’ इत्येतदर्थमिष्यार्थः । म्रियते इति ।
शेकृते रिङ्गिष्यत्वाविति भावः । ऋद्धन्त्वात् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह—ममर्थेति ।
मम्रिवेति । ऋद्धिनियमादिट् । मर्ता । ‘ऋद्धनोः स्ये’ इति हटं मत्वा आह—मरिष्यतीति ।
रि पि गताविति । द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इकारस्य परत्वात्तल्लघूपध-
गुणः स्यादित्यत आह—अन्तरङ्गत्वादियङिति ।

कृ विक्षेपे इति । दीर्घान्तोऽयं, सेट् । किरतीति । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वं रपर-
स्वम् । चकरतुरिति । किषेऽपि ‘ऋद्धन्त्वात्’ इति गुण इति भावः । ‘वृत्तो वा’ इति
मत्वा आह—करिता करीतेति । किरतौ लवने । उपादिति । ‘उपात् प्रतिग्रहे’ इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । सुडागम इति । ‘सुट् कालपूर्वः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ‘अ-

स्किरति । 'अदभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्व' इति वक्तव्यम्' (वा २६९९) ।
 उपास्किरत् । उपचस्कार । २५४२ हिंसायां प्रतेश्च ६।७।१७१ ॥ उपास्प्रतेश्च
 किरतेः सुट् ह्याद्धिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । १४१० गृ निगरणे ।
 २४७१ अचि विभाषा ८।२।२१ ॥ गिरतेः रेफस्य लृत्वं वा ह्यादजादौ । गि-
 रति-गिलति । जगार-जगाल । जगरिथ-जगलिथ । गरिता-गलिता । १४११
 हृद् आदरे । आद्रियते । आद्रियेते । आदरे । आदरिषे । आदता । आदरिष्यते ।
 आदृषीष्ट । आदृत । आदृषाताम् १४१२ धृङ् अवस्थाने । ध्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः षोडश । १४१३ प्रच्छ शोप्तायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ ।
 पप्रच्छतुः । पप्रच्छिथ-पप्रष्ठ । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् । वृत् । किरादयो
 वृत्ताः । १४१४ सृज विसर्गे । 'विभाषा सृजिहोः' (सू २४०४) । ससृजिथ-
 ससृष्ट । सृष्टा । सृक्ष्यति । 'सृजिहोः' कर्त्तव्यमिति' (सू २४०५) इत्यमानमः ।

दभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलक्ष्यम् । हिंसायां
 प्रतेश्च । चकाराहुपादिति समुच्चयीयते । तदाह—उपादिति । गृ निगरणे इति । निगरणं
 मच्छणम् । सेट् । अचि विभाषा । 'प्रो यङि' इत्यतः प्र इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः'
 इत्यतः रो लः इति । तदाह—गिरतेरिति । अजादाविति । 'धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्र-
 त्यये भवति' इति परिभाषालक्ष्यस्य प्रत्ययस्य अच्चा विशेषणात्तदादिविधिः । तेन
 गिराविस्थादौ नेति 'मृजेवृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । हृद् आदरे इति । ह्रस्वान्तो-
 ऽयम् । अनिट् । आद्रियते इति । रिङ् इयङ् । 'ऋद्धनोः' इये' इति इटं मत्वा आह—
 आदरिष्यते इति । आदृषीष्टेति । 'हरश्च' इति किरवाच्च गुणः । आदृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्'
 इति सलोपः ।

प्रच्छ शोप्तायामिति । ज्ञातुमिच्छा शोप्ता । अनिङ्यम् । पृच्छतीति । कस्य ङि-
 र्वात् 'ग्रहिण्या' इति रेफस्य सम्प्रसारणम् ऋकारः पूर्वरूपं चेति भावः । पप्रच्छतु-
 रिति । संयोगात् परस्वेन किरवाभावाच्च सम्प्रसारणमिति भावः । भारद्वाजनियमा-
 स्थलि वेदिति मत्वा आह—पप्रच्छिथ पप्रष्टेति । इहभावपक्षे ऋश्चादिना छस्य षः,
 ऋस्य ष्टुस्वेन ठ इति भावः । पप्रच्छिथ । प्रष्टेति । छस्य वक्षेति षः, तकारस्य ष्टुस्वेन
 टः । न च षः स्यात्सिद्धत्वात् पूर्वं तुकि नतः छस्य परवे, ष्टुः वयोः प्रष्टेति श्वादिति
 वाच्यम्, वक्षेति सूत्रे सतुक्षस्य छस्य ग्रहणात् । किरादयो वृत्ता इति । नचैवं सति
 'किरश्च पञ्चभ्यः' इत्यत्र पञ्चप्रदणं व्यर्थं किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य
 'कदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सृज विसर्गे । अनिट् । सृजति । ससृज ।
 ससृजतुः । अजन्ताऽकारवशाभावेऽपि 'विभाषा सृजिहोः' इति थलि वेट् इति
 मत्वा आह—ससृजिथ ससृष्टेति । इहभावे 'ऋश्च' इति जस्य षः, ऋस्य ष्टुस्वेन ठः,

सृजेत् । सृज्यात् । अस्माक्षीत् । १४१५ टु मस्जो शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज ।
 'मस्जिनशोर्मा' (सू २५१७) इति जुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो जुम् वाच्यः'
 (वा ३२१) संयोगादिलोपः । ममङ्क्थ-ममज्जिथ । मङ्क्ता । मङ्क्थयति ।
 अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्षुः । १४१६ ङजो भङ्गे । रोक्ता । रोक्षयति । अरौक्षीत् ।
 अरौक्षाम् । १४१७ भुजो कौटिश्ये । रुजिवत् । १४१८ छुप स्पर्शः । छोप्ता ।
 अच्छौप्सीत् । १४१९ इश । १४२० रिश हिंसायाम् । ताळव्यान्तौ । रोष्टा ।
 रोक्षयति । रेष्टा । रेक्षयति । १४२१ लिश गतौ । अलिक्षत् । १३२२ स्पृश संप-
 र्शने । स्पृष्टा-स्पृष्टा । स्पृक्षयति-स्पृक्षयति । अस्पाक्षीत्-अस्पाक्षीत्-अस्पृक्षत् ।
 १४२३ विच्छ गतौ । 'गुपूधूप-' (सू २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा ।
 विच्छायति । विच्छायाश्चकार । विविच्छ । १४२४ विश प्रवेशने । विशति ।
 वेष्टा । १४२५ मृश आमर्शने । आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्-अम्राक्षीत्-अमृ-
 क्षत् । १४२६ गुद प्रेरणे । कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः ।
 १४२७ षद्लविशरणगत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो
 नुम्विकल्पार्थः । सीदती-सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु पार्थः । सादः । स्वरार्थश्च ।

पिश्वेन अकिस्वात् 'सृजिङशोः', इत्यभागम इति भावः । ससृजिव । टु मस्जो शुद्धौ ।
 मज्जतीति । सस्य रश्चुखेन शः, तस्य जश्चेन ज इति भावः । समङ्क्थेति । मस्जेर्हिरेवे
 हलादशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'एकोः' इति सकारलोपे ममज् थ इति स्थिते
 जस्य कुस्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः' इति जुमि, तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो ककारः
 गस्य चस्वेन कः इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र जुमि सस्यपि इदं सिध्यति,
 तथापि 'अन्त्यात् पूर्वो जुमि'त्यस्य 'मम' इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधा-
 स्वाऽभावाच्चान्नस्य लांपो न स्यादिति भावः । एवं—मङ्गेति । मङ्क्थयति इत्यत्र तु
 सस्य चस्वं विशेषः, 'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदा-
 तस्य चतुर्पधस्य' इत्यभिवक्तृपदमथा आह—स्पष्टा, स्पष्टेति ।

गुद प्रेरणे । गोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य 'शद्लु शातने' इत्यन्ता
 अनिटः । तत्र अटुपधस्य थलि वेट् । अन्यस्य तु निरत्यमेवेट् । मृशोः 'अनुदात्तस्य च'
 इत्यभिवक्तृपदः । तदाह—अस्पाक्षीत्-अमाक्षीदिति । 'स्पृशमृश' इति सिद्धेति भावः ।
 सिजभावे 'शल इगुपधात्' इति कसं मथा आह—अमृक्षदिति । गुपधातुर्गोपदेशः ।
 ननु तनादिगण एवाऽस्मिन् स्वरितेषु पठितस्य किमथमिह पाठ इत्यत आह कर्त्र-
 भिप्रायेऽपीति । षद्लधातोर्भादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धं । इह पाठो व्यर्थ
 इत्यत आह—इह पाठ इति । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्तात् ङोपि 'आच्छी-
 नशोः' इति नुम्विकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भवादावेव पाठे तु 'शप्शानोर्निरत्यम्'

शबनुदात्तः । शस्तूदात्तः । १४२८ शद्लृ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अथ षट् स्वरितैतः । १४२९ मिल सङ्गमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तदर्थः । मिलति । मिलते । मिमेल । मिमिले । १४३० मुच्लृ मोक्षणे । २५४२ शे मुचादीनाम् ७।२।५९॥ नुम् स्यात् । मुञ्चति । मुञ्चते । मोक्षा । मुच्यात् । मुक्षीष्ट । अमुचत् । अमुक्त । अमुक्षाताम् । १४३१ लुम्प छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत् । अलुप्त । १४३२ बिद्लृ काभे । बिन्दति । बिन्दते । विवेद । विविदे । व्याघ्रभृत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिर्वर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानर्गोऽथ कब्धवानित्यर्थः । तृन्तृचौ । १४३३ लिप उपदेहे । उपदेहो बुद्धिः । लिम्पति । लिम्पते । लेप्ता । 'लिपिसिच—' (सू २४१८) इत्यङ् । तङि तु वा । अलिपत् । अलिपत—अलिप्त । १४३४ विच क्षरणे । सिञ्चति । सिञ्चते । असिचत् । असिचत—असिक्त । अभिसिञ्चति । अभ्यषिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । १४३५ कृतौ छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कर्तिता ।

इति निश्चयो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्वाद्यन्तर्गणे उक्तादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह—उक्तादाविति । 'उक्लितिकसन्तेभ्यः' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति—साद इति । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह—स्वार्थश्चेति । तदेव विशदयति—शबनुदात्त इति । 'अनुदात्तो सुप्पितौ' इति पिस्वरणेति भावः । शस्तूदात्त इति । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शद्लृ शातने' इत्यस्य भ्वादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह—स्वार्थ एवेति । प्रागुक्तपिस्वाऽपिस्वकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्तात् कोपि उक्तराया नुम्बिकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह—शता तु नास्तीति । शदेर्लटः शानजेव, ननु शत्रादेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—शदेः शित इतीति । मिल सङ्गमे पठितस्येति । अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तदर्थ इति । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः । मुच्लृ मोक्षणे । शे मुचादीनाम् । नुम् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मुक्षीष्टेति । 'लिङ्सिचौ' इति क्तिस्वाच्च गुण इति भावः । अमुचदिति । लृट्स्वाद्धिति भावः । लुङि तङि आह—अमुक्तेति । 'मल्लो मलि' इति सिङ्गोप इति भावः । लिप उपदेहे । तङि तु वेति । 'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः । विच क्षरणे । अभिषिञ्चतीति । 'उपसर्गासुनोति' इति च । अभ्यषिञ्चदिति । 'प्राक्सितादङ्प्रवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिषिषेचेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति षः ।

कर्तिष्यति=कत्स्यति । अकर्तोत् । १४३६ खिद परिचाते । खिन्दति बिखेद् ।
खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादी रुधादौ च । १४३७ पिशि अवयवे । पिशति । पेशि-
ता । अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु' इत् । मुचादस्तुदादयश्च वृताः ।
इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ७ ॥

१४३८ रुधिर् आवरणे । नव स्वरितेतः इरितश्च । २५४३ रुधादिभ्यः
श्नम् ३।१।७८। शपोऽपवादः । मित्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वाद् गुणं बाधते
रुणद्धि । 'श्नसोरल्लोपः' (सू २४६९) । णत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वारः । परस-
वर्णः । तस्यासिद्धत्वाणत्वं न । 'न पदान्त' (सू ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपर-
सवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुद्धः । रुन्धति । रुद्धे । रोद्धा । रौत्स्यति ।
रौत्स्यते । रुणद्धु-रुन्द्धात् । रुन्द्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत् । अरुन्द्धात् ।

कृतो छेदने इति । ईद्विष्वं 'खीदित' इत्येतदर्थम् । 'सेऽसिचि' इति वेदिति मत्वा
आह—कर्तिष्यति । कत्स्यतीति । पिशि अवयवे इति । अवयवक्रियायामित्यर्थः । रूपाणि
पिशति । प्रकाशयस्वित्यर्थः । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी-
न्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम् ।

अथ श्नम् विकरणा धातवो निरूप्यन्ते । रुधादिभ्यः श्नम् । कर्मर्थे सार्वधातुके परे
रुधादिभ्यः । श्नप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे ह्यर्थः । तदाह-शपोऽपवाद इति । श्नमि शमा-
वितौ । मित्वस्य फलमाह—मित्वादन्त्यादचः पर इति । प्रत्ययत्वात् शकारस्येसंज्ञा ।
शकारनिर्देशस्तु 'श्नसोरल्लोपः' 'श्नाल्लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । न तु सार्वधातुक-
संज्ञार्थः, फलाऽभावात् । न च 'सार्वधातुकमपित्' इति छित्वे गुणनिषेधः फलमिति
शङ्क्यम्, श्नमः पूर्वस्य ह्यन्तस्य अङ्गत्वाऽभावादेव गुणाऽप्रसक्तेः । ननु श्नमः प्राक्
परत्वाञ्जूपधगुणे कृते पश्चात् श्नमि रोगद्धि इति स्यादित्यत आह—नित्यत्वाद्गुणं
बाधते इति । कृते अकृते च गुणे प्रवृत्तेः श्नम् नित्यः । तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावाच्च
गुण इति भावः । रुणद्धीति । रुन्धति इति स्थिते 'क्ष्वस्तथोः' इति धावे णत्वमिति
भावः । रुन्धत्सु इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति—श्नसोरल्लोप इति । विडति सार्वधा-
तुके तद्विधेरिति भावः । रुन्धत्सु इति स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्य आह—णत्वस्या-
सिद्धत्वादिति । ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य णत्वमस्तिवत्यत आह—तस्यासिद्धत्वादिति ।
परसवर्णसंपन्नस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति स्थानि-
वत्त्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह—न पदान्तेति । रुद्ध इति । 'क्ष्वस्तथोः'
इति धः । रुन्धन्तीति । रुणरि । रुद्धः रुद्ध । रुणधिम । रुन्धवः । रुन्धमः । रुन्धे इति ।
रुन्धाते । रुन्धते । रुन्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्धवहे । रुन्धमहे । रुन्धे ।

अरुणत्—अरुणः । अरुणधम् । अरुधत्—अरौसीत् । अरुद्ध । १४३९ मिदिर्
विदारणे । भिनत्ति । भिन्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्—अभिनः । अभिन-
दम् । अभिन्त । अभिदत्—अभैसीत् । अभित्ति । १४४० छिदिर् द्विधीकरणे ।
अच्छिदत्—अच्छ्लैसीत् । अच्छित्ति । १४४१ रिचिर् विरेचने । रिणक्ति । रिङ्क्ते ।
रिरेच । रिचिरे । रेका । अरिणक् । अरिचत्—अरैसीत् । अरिक्त । १४४२
विचिर् पृथग्भावे । विनक्ति । विङ्क्ते । १४४३ क्षुदिर् सम्पेषणे । क्षुणत्ति ।
क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्—अक्षौसीत् । अक्षुत्ति । १४४४ युजिर् योगे । योक्ता ।
१४४५ उच्छदिर् दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति । छृन्ते । उच्छर्द । 'सेऽसिचि—' (सू
२५०६) इति वेत् । चच्छृदिषे—चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति—छर्ष्यति ।
अच्छृदत् अच्छर्दीत् । अच्छर्दि । १४४६ उत्तुदिर् हिसानादरयोः । तृणत्तीत्यादि ।
१४४७ कृती वेष्टने । परस्मैपदो । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । १४४८ जि
ह्वधी दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । २५४४ श्नाञ्च लोपः दाडा२३॥ श्नमः
परस्य नस्य लोपः स्यात् । 'श्नसोरलोपः' (सू २४६९) इन्दे । इन्से ।

हरोषिथ । अरुणदिति । लङि ह्रस्वयादिना तिपो लोपः । धस्य धर्त्स्वविकरणः । सिपि
तु ह्रस्वयादिना लुण्ते 'दश्च' इति रुक्त्विकरणं मत्वा आह—अरुणत् अरुण इति ।
हन्ध्यात् । हन्धीत् । हन्सीष्ट । इरिश्वाद्ध्रस्वविकरणं मत्वा आह—अरुधत् अरौत्सीदिति ।
अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तडयाह—अरुद्धेति । 'क्षलो क्षलि' इति
सिज्जलोपः । गिनत्तीति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिनत्सि । भिनत्स्यः । भिन्त्यथ ।
भिन्ति । भिन्तः । भिन्त्यः । भिन्ते इति । भिन्दाते । भिन्दते । भिन्से । भिन्दाथे ।
भिन्द्वध्वे । भिन्दे । भिन्द्वहे । बिभेद् । बिभेद्विथ । बिभिद्वि । बिभिदे । बिभिद्विथे ।
अभिनत् । अभिन इति । 'दश्च' इति रुर्वेति भावः । अभिन्तेति । लङि लङि रूपम् ।
लुङ् । परस्मैपदे आह—अभिदत् अभैत्सीदिति । इरिश्वाद्ध्रस्वेति भावः । लुङितडयाह—
अभिन्तेति । 'क्षलो क्षलि' इति सिज्जलोपः । अरिश्वातामिष्यादि । उच्छृदिरिति । उकार
इत् । 'उदितो वा' इति वायाभिङ्गविकरणार्थः । जि हन्धी दीप्तौ । ईदित्वं 'श्रीद्वितः'
इत्येतदर्थम् । श्नमि कृते हन नृधत्ते इति स्थिते—श्नाञ्च लोपः । श्नप्रत्ययैकदेशस्य
श्न ह्रस्वस्य श्नादिति पञ्चमी । नेति लुप्तपृष्ठीकम् । तदाह—श्नमः परस्य नस्येति । नका-
रस्यत्यर्थः । अकार लब्धचारणार्थः । तथा च हनृधत्ते इति स्थिते आह—श्नसोरलोपः इति ।
तथा च हनृधत्ते इति स्थिते 'क्षप्रत्ययोः' इति तकारस्य ध्रस्वे पूर्वध्रस्व लश्वे परिनि-
ष्ठितमाह—इन्दे इति । यद्यपि 'अनिदित्' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अ-
नाक्ति इत्याद्यर्थ सूत्रसिद्धादि न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्धे । इन्द्वध्वे ।

इन्धिता । इनधै । ऐन्धाः । १४४९ खिद दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । १४५०
विद विचारणे । विन्ते । वेत्ता ।

अथ परस्मैपदिनः । १४५१ शिष्टु विशेषणे । शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति ।
शिषेपिथ । शेषा । शेक्षति । हेर्षिः । जश्त्वम् । छुत्वम् । 'क्षरो क्षरि—'
(सू ७१) इति वा ङलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्डि शिण्डिद् । शिनषाणि ।
अशिनट् । ङृदित्वादङ् । अशिषत् । १४५२ पिष्टु सञ्चूर्णने । शिषित् ।
पिनष्टि । १४५३ भजो आमर्दने । भनक्ति । वभजिय—वभङ्क्य । भङ्क्ता ।
१४५४ भुज पाठनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्षति । अभुनक् । १४५५

इन्धाम् । इन्धव । इन्ध्वम् । इनधै इति । शनमि उत्तमस्य इटः एत्वे आटि वृद्धौ
इन न् ध् ऐ इति स्थिते शनाङ्गलोपे आटः पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'शनसोरङ्गोपः' इत्य-
भावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि शनाङ्ग लोप इत्यावश्यकम्, आटः पित्त्वेन
ङित्वाभावात् 'अनिदिताम्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इनषावहे । लङ्गथाह—ऐन्धेति । ऐन्धाः
इति । 'क्षरस्तथोः' इति यस्य चः । इन्धोत् । लुङि ऐनिषट् । शिष्टु विशेषणे । अनिट् ।
शिषेपिथेति । अजन्ताऽकारवत्त्वाऽभावात् कःदिनिवमाश्रित्यमिट् । शिनष्-हि इति ।
स्थिते आङ्गोपे शिन्ष्-हि इति स्थिते आह—हेर्षिरिति । शिन्ष् षि इति स्थिते
आह—जश्त्वमिति । 'क्षलां जश् क्षशि' इति चस्य ङ इति भावः । छुत्वमिति । अस्य ङ
इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्ततः प्रागेव छुत्वस्य उपन्यासो युक्तः ।
तथापि जश्त्वं छुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं, क्रमस्तु न विवक्षितः । झर इति ।
जश्त्वसम्पन्नस्य ङस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । नकारस्य 'नश्च'
इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो ङकार इत्यर्थः । 'न पदान्त' इति निषेधाङ्गलोपः
स्यानिधत् । ङस्य लोपपक्षे ङदाहरति—शिण्ढीति । ङस्य लोपाऽभावे ङदाहरति—
शिण्ढीति । वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् 'अ-
नुस्वारस्य ययि परसवर्णः' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'ढदस्थान्तम्भोः पूर्वस्य' क्षयो
होऽन्यतरस्याम् 'क्षरङ्गोऽटि' इति षट्सूत्रपाठोत्तरं 'क्षलां जश् क्षशि' 'अभ्यासे चर्च'
'क्षरि च' 'वावसाने' 'अणोऽग्रगृह्यस्थानुनासिकः' इति पञ्चसूत्रपाठ इति भाष्यसम्-
ताष्टाध्यायीपाठे परसवर्णङ्गद्यः 'क्षलां जश् क्षशि' इत्यस्य 'क्षरो क्षरि' इत्यस्य चा-
सिद्धत्वेन यत्परत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुसोखरे स्थितम् । शिष्टात् ।
शिष्टम् । शिष्ट । शिनषाणीति । आटः पित्त्वेन ङित्वाभावात् 'शनसोः' इत्यङ्गोपो नेति
भावः । अशिनडिति । लिङ्गस्तिपो ङङ्गथाङ्गिलोपे ङस्य जश्त्वमिति भावः । अशि-
ष्टम् । अशिषन् । अशिनट् । अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनषम् । अशिष्व । अशिषम् ।
भजो आमर्दने । भनक्तीति । शनमि भन न् ज् इति स्थिते 'शनाङ्ग लोपः' इति नलोप
इति भावः । भङ्क्तः भञ्जतीत्याद्यङ्गम् । भारद्वाजनियमाध्याये वेदिति मत्वा आह—
वभजिय—वभङ्क्येति । भङ्क्तेति । अनिडिति भावः । भुज पाठनेति । 'भुजोऽनघने' इति

१४४६ तृह हिंसि हिंसायाम् । २५४५ तृणह इम् ७।३।२२। तृहः शनमि कृते
इमागमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेहि । तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हि-
नस्ति । जिहिंस । हिंसिता १४५७ उन्दी क्लेदने । उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति ।
उन्दाश्चकार । औनत् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः—औनत् । औनदम् । १४५८
अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणकान्तिगतिषु । अनक्ति । अङ्क्तः । अजन्ति । आनञ्ज । आन-

तङ् बचयते भुङ्क्ते । भुञ्जाते इत्यादि । तृह हिंसि हिंसायाम् । आद्यः श्रद्धुपचः । सेट्
शनमि कृते णत्वे तृणह् ति स्थिते—तृणह इम् । 'तृणह' इति चष्टी । 'कृतशनमः' तृह-
चातोर्निर्देशः । 'नाभ्यस्तस्य' इत्यतः पिति 'उतो वृद्धिः' इत्यतः हलीति चानु-
वर्तते । फलितमाह—तृहः शनमि कृते इति । मिस्वादन्त्यादचः परः । 'शनमि कृते'
इत्यञ्जुक्तौ तु येन नामासिन्यायेन इमागमेन शनम् बाध्येत, 'सत्यपि सम्भवे बाधनं
जनति' इति न्यायात् । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो ऽधि दीयताम् । तक्रं कौण्डिन्याय'
इत्यत्र तक्रेण ऽधि न बाध्येत । शनमा णप च न बाध्येत, देशभेदेन उभयसम्भवादिति
भावः । तृणेदीति । तृणह् ति इति स्थिते इमागमे आद्गुणे तृणेह ति इति स्थिते ऽस्व-
धस्वष्ट्वल्लोपाः इति भावः । तृण्ड इति । तसि शनमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते
तसः अपिस्वादिमागमाभावे 'शनसोः' इत्यल्लोपे ऽस्वधस्वष्ट्वल्लोपा इति भावः ।
तृहन्ति । तृणेहि । तृण्डः । तृण्ड । तृणेहि । तृहः । तृहः । ततर्हति । ततृहत् । ततर्हिथ ।
ततृहिव । तर्हितेति । सेडिति भावः । तर्हिष्यति । तृणेडु-तृण्डात् । तृण्डाम् । तृहन्तु ।
तृण्डि-तृण्डह-तृण्डम् । तृण्ड । तृणहानि । तृणहाव । तृणहाम् । अतृणेडिति । लङ्-
स्तिपि शनमि इम् इत्यञ्जुक्तौ लोपः ऽस्वधस्वष्ट्वे इति भावः । अतृण्डात् । अतृहन् ।
अतृणेट् । अतृण्डम् । अतृण्ड । अतृणहम् । अतृह । अतृह । तृह्यात् । तृह्यात्
अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिंसिचातोक्ताहरति—दिनस्तीति । इह शनमि इद्विस्वानुमि
च कृते 'शनाञ्जलोपः' इति जुमो लोप इति भावः । हिंस्तः । हिंसन्ति । हिनस्ति ।
हिन्थः । हिंस्थ । हिनस्मि । हिंश्चः । हिंश्चः । जिहिंसेति । किति इद्विस्वान्नलोपो न ।
जिहिंसतुः । जिहिंसिथ । हिंसितेति । सेडिति भावः । हिंसिष्यति । हिनस्तु । हिंस्ताम्
हौ शनमि जुमि कृते 'शनाञ्जलोपः' इति जुमो लोपे हेरपिस्वेन हिस्वात् 'शनसोः'
इत्यञ्जोपे 'चि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम् । हिंस्तात् । हिनसानि अहिनत् ।
अहिंस्ताम् । अहिंसन् । सिपि र्वा—अहिनः । अहिनत् । अहिंस्तम् । अहि-
नसम् । अहिंश्च । हिंश्चात् । हिंश्चाताम् । आशीर्लिङि शनमभावानुमेव ।
इद्विस्वाञ्जलोपो न । हिंस्यादित्येव । हिंस्यास्ताम् । अहिंसीत् । अहिंसिष्यत् ।
उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनस्ति । उन्थः । उनञ्चि । उन्धः । उन्दासिति ।
इजादेभ्यश्चाम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु—उन्तात् । उन्दि । उनवानि ।
कथ्याह—औनदिति । औन्ताम् । औन्दन् । औनः । औनत् । औनदम् ।

जिथ-आनङ्कथ । अङ्का-अजिता । अङ्गि । अनजानि । आनक् । २५४६
 अङ्गेः सिचि ७।२।७१॥ अङ्गेः सिचो नित्यमिड् स्यात् । आजीत् । १४५९
 तच्चू सङ्कोचने । तनक्ति । तङ्का-तञ्चिता । १४६० ओविजी मयचङ्गनयोः ।
 विनक्ति । विङ्कतः । 'विज इट्' (सू २५३६) इति क्तिबम् । विविजिय । विजिता ।
 अविनक् । अविजीत् । १४६१ वृजी वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । १४६२ पृची
 सम्पर्के । पृणक्ति । पपर्च । इति तिङन्ते इधादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । १४६३ तनु विस्तारे । 'तनादिकृद्भ्य उः' (सू २४६६)
 तनोति । तन्वः-तनुवः । तनुते । ततान । तेने । तनु । अतनीत्-अतानीत् ।

औङ् । उन्धात् । उद्यात् । अञ्जधातुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । उद्विश्वा-
 द्वेट । अनक्तीति । शनमि कृते परसवर्णस्याऽसिद्धत्वात् 'रनाञ्जलोपः' इति नकारलोपे
 जस्य कुत्वेन गाः, गस्य चत्वेन क इति भावः । अङ्क इति । नलोपे अञ्जोपे जस्य
 कुत्वेन गाः, गस्य चत्वेन कः । शनमो नस्य परसवर्णो ङ इति भावः । अजन्तीति । नलो-
 पाऽञ्जोपौ । शनमो नस्य परसवर्णो ञ इति भावः । अनञ्चि । अङ्कथः । अनञ्मि ।
 अञ्जवः । अङ्गधीति । हौ शनमि धिभावे नलोपाञ्जोपौ । नस्य कुत्वेन गकारः नस्य
 परसवर्णो ङकार इति भावः । अनजानीति । रनाञ्जलोपः । आटः पिश्वाङ्गलोपो न ।
 लङ्वाह-आनगिति । आङ्काम् । आञ्जन् । अञ्जयात् । अञ्ज्यात् । अञ्जेः सिचि ।
 'इट्थ्यति' इत्यत इडित्यनुवर्तते । ऊदिश्वादेव सिद्धे निश्चार्थमिदम् । तदाह-अङ्गे-
 रित्यादिना । तच्चू सङ्कोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अञ्जवद्रूपाणि यथायोग्य-
 मूल्यानि । ओ विजोति । ओकार इट् । अनिट्सु हरितो ग्रहणादयं सेट् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां बालमनोरमा-
 ख्यायां शनम्बिकरणं समाप्तम् ।

अथ उविकरणधातवो निरूप्यन्ते । तनुधातुरुदित् । 'उदितो वा' इति प्रयोजनम् ।
 तनादिकृद्भ्य उः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके तनारिभ्यः कृजश्च उग्रथयः स्यात् स्वार्थे
 इत्थर्थः । ऋपोऽपवादः । तनोतीति । उग्रथयस्य तिप्तमाश्रित्य गुणः । तसादौ तु ङि-
 रवाञ्ज गुणः । तनुतः । ङोऽन्तादेशे कृते 'ङ्कां यणञि' इति यण् । तन्वन्ति । तनो-
 षि । तनुथः । तनुथ । तनोमि । 'लोपश्चास्यान्धतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पमभि-
 प्रेयाह-तन्वः-तनुव इति । तङ्वाह-तनुते इति । तन्वाते । तन्वते । तनुषे । तन्वा-
 षे । तनुष्वे । तन्वे । तनुवहे-तन्वहे । तनुमहे-तन्महे । ततानेति । तेनतुः । तेनिथ ।
 शन । तेनिव । तङ्वाह-तेने इति । तेनाते । तेनिरे । तेनिषे । तेनाथे । तेनिष्वे ।
 तेने । तेनिवहे । तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति-तनिष्यसे । तनोतु-तनुतात् । तनु-

२५४७ तनादिभ्यस्तथासोः २। ४। ७९॥ तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः ।
 यासा साहचर्यादेकवचनतशब्दो गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट—अतानिष्ट ।
 ‘अनुदात्तोपदेश—’ (सू २४९८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि अतत—अतनिष्ट ।
 अतथाः—अतनिष्ठाः । १४६४ षणु दाने । सनोति । सनुते । ‘ये विभाषा’ (सू
 २३१९) । सायात्—सन्यात् । ‘जनसन—’ (सू २५०४) इत्यात्वम् । असा-
 त—असनिष्ट । असाथाः—असनिष्ठाः । १४६५ ऋणु हिंसायाम् । ऋणोति । ऋणु
 ते । ‘द्वयन्त—’ (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत—अक्षणिष्ट ।
 अक्षयाः—अक्षणिष्ठाः । १४६६ क्षिणु च । उप्रत्ययनिमित्तो कधूपचगुणः ‘संज्ञापूर्वको
 विधिरनित्यः’ (प ९४) इति न भवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति—
 क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणितासे । अक्षेणीत् । अक्षित—अक्षेणिष्ट । १४६७
 ऋणु गतौ । ऋणोति—अर्णोति अर्णुतः अर्ण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि ।

ताम् । तन्वन्तु । ‘उतश्च प्रत्ययात्’ इति हेर्लुक् मस्वा आह—तन्विति । तनुतात् ।
 तनुतम् । तनुत । तनवानि । तनवाव । तनवाम् । अतनोत् । अतनुताम् । अतन्वन् ।
 अतनोः । अतनवम् । अतन्व—अतनुव । तनुयात् । तन्वीत । तनिषीष्ट । ‘अतो ह-
 लादे’रिति वृद्धिर्विकल्पं मस्वा आह—अननीत्—अतानीदिति । अतनिष्टाम् । अतनिषुः ।
 अतनीः । अतनिष्टम् । अतनिष्ट । अतनिषम् । अतनिष्व । अतनिष्म । वृद्धिपक्षे
 अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङः तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च
 विशेषमाह—तनादिभ्यस्तथासोः । ‘गातिस्था’ इत्यतः सिच इति ‘पञ्चविधार्थ’ इत्यतो
 लुगिति ‘विभाषा ब्राधेट्’ इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते । तदाह—तनादेरित्यादिना ।
 एकवचनतशब्दो गृह्यत इति । ननु लुङादेशपरस्मैपदमध्यमपुरुषवद्बहुवचनतादेशोऽपीत्य-
 र्थः । यूयमिति । लुङि मध्यमपुरुषवद्बहुवचने सिचि वृद्धिर्विकल्पे सति, अतनिष्ट—अता-
 निष्टेष्वत्र सिचो नायं लुगिविकल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं
 वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति—अनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः, तङीति । तङि प्रथमैकवचने,
 तशब्दे मध्यमपुरुषैकवचने यासि च सिचो लुकि ‘अनुदात्तोपदेश’ इति नकारश्च लोप
 इत्यर्थः । तदाह—अतत—अतनिष्टेति । अतथाः अतनिष्ठाः इति च । अतनिषाथामित्यादि
 सुगमम् । षणु दाने । षोपदेशोऽयम् । तनुवद्गुणः । असातेति । सिचो लुक्पक्षे रूपम् ।
 असनिष्टेति । इट् षलादिपरकत्वाऽभावादाख्यं नेति भावः । षणुधातुरदुपचः ।
 ‘वज्रेऽव्ययुः षण्वीत’ इति तैत्तिरीये । क्षिणु चेति । इदुपचः । अयमपि हिंसाबा-
 मित्यर्थः । ‘वज्रेऽव्ययुः षिण्वीत’ इति शास्त्रान्तरं शाबरभाष्ये उदाहृतम् । ननु
 क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपचगुणः कस्मान्नेत्यत आह—उप्रत्यय-
 निमित्त इति । ऋणु गतौ । अत्रापि षिणुवत् मतभेदाच्चूपचगुणतद्भावो । तदाह—
 ऋणोति—अर्णोतीति । एवमग्रेऽपि । अर्ण्वन्तीति । ‘इको षणचि’ इति षणिति भावः ।

आर्णीत् । आर्त—आर्णिष्ट । आर्याः—आर्णिष्ठाः । १४६८ तृणु अदने । तृणोति-
तर्णोति । तृणुते—तर्णुते । १४६९ घृणु दीप्तौ । जघर्ण । जघृणे ।

अथ द्वावनुदातेतौ । १४७० वनु याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मै-
पदी । वनोति । ववान । १४७१ मनु अवबोधने । मनुते । मेने । १४७२ ड कृञ्
करणे । करोति । 'अत उत्पार्वघातुके' (सू २४६७) । कुरुतः । यण् । न भकु
छुराम्' (सू १६२९) इति न दीर्घः । कुर्वन्ति । २५४८ नित्यं करोतेः । ६। ४।
१०८ ॥ करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः स्याद्वमयोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः ।
चकर्थ । चकृव । कर्ता । करिष्यति । २५४९ ये च ६ । ४। १०९ ॥ कृञ् उलोपः
स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तना-
दिभ्यः—' (सू २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू २३६९) इति
सिचो लोपः । अकृत । अकृषाः । २५५० सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे । ६। १।
१३७ ॥ २५५१ समवाये च । ६। १। १३८ ॥ सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद्भूषणे
सङ्घाते चार्थे । संस्करोति । अजङ्करोतीत्यर्थः । संसकुर्वन्ति । सङ्घोभवन्तीत्यर्थः ।
सम्पूर्वस्य कचिदभूषणेऽपि सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (सू १२१७) इति ज्ञापकात् ।

ड कृञ् करणे । करोतीति । उपस्थयभाश्रित्य ऋकारस्य गुणः । रपरस्वम् । उकारस्य
तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुत इति । तसो ङित्वाडुकारस्य न गुणः । कुरु अन्ति इति
स्थिते आह—यणिति । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । उकारस्य यणि कुर्व अन्ति
इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमात्रकृत्य आह—नभेति । वसि मसि च 'लोपश्चास्या-
न्यतरस्याम्' इत्युकारलोपविकल्पे प्राप्ते—नित्यं करोतेः । 'उतश्च प्रथयात्' इत्यनु-
वर्तते 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतः लोपः श्वोरिति च । तदाह—करोतेरिति ।
चकर्थेति । 'कृसृभृवृ' इति नेदिति भावः । अजन्तस्वेऽपि ऋदन्तत्वात् भारद्वाजमतेऽ-
पि नेट् । करिष्यतीति । करोतु-कुरुतात् । कुरु । करवाणि । कुरुताम् । कुर्वाताम् । कर-
वै । करवावहे । करवामहे । अकरोत् । अकुरुताम् । अकुरुत । अकुर्वाताम् । विधिलिङि-
कुरुयात् इति स्थिते—ये च । 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्' इत्यतो लोप इति अस्येति चा-
नुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्पराश्रयते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः क-
रोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाचिसःप्रत्ययोयकारेण विशेष्यते । तदादिविधिः तदाह—कृञ् उलोप
इति । आशिषि क्रियादिति । 'रिङ्ज्ञयलिङ्ङु' इति रिङिति भावः । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति
किङ्वाज गुण इति भावः । अकार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरस्वमिति भावः । ननु
कुङ्कस्तङि अकृ स त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुकि अकृते-
तीष्टं सिध्यति सिचो लुगभावे तु सकारः श्रूयेतेत्यत आह—तनादिभ्य इत्यादि ।
सम्परिभ्याम् । समवाये च । करोतेः सुट् स्यादिति । 'सुट् कारपूर्वः' इत्यतः 'नित्यं करोतेः'

‘परिनिविध्यः’ (सू २२७५) इति षः । परिष्करोति । ‘सिवादीनां वा-’ (सू २३५९) । पर्येष्कार्षीत-पर्येष्कार्षीत् । २५५२ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्या-
ध्याहारेषु च ६।१।१३९॥ उपात्कृतः सुट् स्यादेवर्थेषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः ।
प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षित-
कदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या । अकृतकृत्यार्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समु-
दिता इत्यर्थः । एषोदकस्योपकुर्वते । गुणाधानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते ।
विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः । २५५३ सुट्का-
त्पूर्वः ६।१।१३५॥ ‘अदभ्यासव्यवायेऽपि’ इत्युक्तम् । सवस्कार । ‘कात्पूर्वः’ इ-
त्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते’ । अन्तरङ्गत्वा-
त्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ (सू २३७१) संबस्करतुः ।

इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रागुक्तयोरिति । भूषणसमवाययोरित्यर्थः । ननु ‘सम्प-
रिभ्याम्’ इति सुट् पदद्वयापेक्षत्वात् । बहिरङ्गः । ‘लिटि धातोः’ इति द्वित्वं तु प्रकृति-
प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्यतरङ्गम् । ततश्च सञ्चस्कार इत्यत्र परमपि सुटं बाधित्वा द्वित्वे
कृते अभ्यासात्मागेव सुटि प्राप्ते—सुट् कात्पूर्वः । षष्ठस्याध्यापदे इदं सूत्रम् । ‘सम्प-
रिभ्यां करोतौ भूषणे’ ‘समवाये च’ उपात्प्रतियत्न’ इत्यारभ्य ‘अनुदात्तं पदमेक-
वर्जम्’ इत्यतः प्रागिदमधिकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवं च कात्पूर्वं इत्युक्तेरभ्यासात्
प्राक् न सुडिति भावः । नन्वभ्यासेन व्यवधानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट् । संस्क-
रोतीत्यादौ अव्यवहिते सुड्विधेश्चरितार्थत्वात् । किञ्च समस्करोत् इत्यत्र अटा व्यव-
वधानात् कथं सुट् । ननु ङागमः कृन्भक्ताः अङ्गभक्तात्वात् । विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादि-
त्यत आह—अदभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति । वार्तिकमिति शेषः । अटा अभ्यासेन च
व्यवधानेऽपि सम्पर्यादिभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः । इत्यादिति । सुट् इत्येवा-
धिकृतमस्तु ‘कात्पूर्वः’ इति ‘अदभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च मास्त्वित्येवं भाष्ये प्रत्या-
ख्यातमित्यर्थः । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते—तथा हीति । पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते
इति । ‘पश्चात्साधनेने’ति शेषः । ततश्च पूर्वोपनिपतितत्वात्पुर्णसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं
पश्चादनुपतिष्यद्वातुप्रत्ययसम्बन्धनिमित्तकाकार्यादन्यतरङ्गम् , प्रथमोपस्थितत्वात् ।
तदुक्तं भाष्ये—‘पूर्वं धातुरपसर्गेणेति कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्’ इति ।
तदाह—अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति । तथा सुटि कृते ‘रङ्’ इत्यस्य द्वित्वे णरत्वे
रपरत्वे ‘शपूर्वाः खयः’ इति रेफसकारयोनिर्युतौ अभ्याससुत्वे सञ्चस्कारेति रूपं सिद्धम्
‘कात्पूर्वः’ इति ‘अदभ्यासव्यवायेऽपि’ इति च न कर्तव्यमिति भावः । एवं समस्करो-
दित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताऽङागमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात् । प्रथमं सुडमविष्यतीति
कृत्वा ‘अदभ्यासव्यवायेऽपि’ इत्यशो न कर्तव्यं इत्युक्तम् । ‘पूर्वं धातुरपसर्गेणे’त्याश्रयणे क-
लान्तरमप्याह—एवं चेति । उत्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्माद्विदः

‘कृसृष्टृ--’ (सू २२९३) इति सूत्रे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (सू २२९६) इति सूत्रे च ‘कृनोऽसुट इति वक्तव्यम्’ (वा ४४०१) । तेन ससुटकात्परस्येष्ट् । सञ्चस्करि य । सञ्चस्करिव । ‘गुणोऽर्ति—’ (सू २३८०) इति नित्यं छन्दसि’ (सू २५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटि गुणो न । संस्क्रियात् । ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (सू २५२६) इति निङ्सिचो- नैट् । ‘एकाच उपदेशे—’ (सू २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति व्याख्यानात् । संस्कृषीष्ट । समस्कृत । समस्कृषाताम् ।

इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम् ॥ ९ ॥

१४७३ डु क्रीन् द्व्यविनिमये । २५५४ क्रयादिभ्यः श्ना ३।१।८१॥ क्री- णाति । ‘ई ह्रस्वघोः’ (सू २४९७) क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं झेरन्तादेशः । परत्वा- न्नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं झस्य अद्भाबः । ततः ‘श्नाभ्यस्तयोः—’ (सू २४८३) इत्याहोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । चिक्राय । चिक्रि- यतुः । चिक्रयिथ-चिक्रेथ । चिक्रियिष । चिक्रिषिषे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् ।

अनुसि ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ इति गुणे सञ्चस्करतुरिति सिध्यति । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते’ इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगात्संयो- गादिस्वाभावाद्गुणस्यासिद्धिरिति भावः । ननु सञ्चस्करिथ, सञ्चस्करिव इत्यथ च ‘कृसृष्टृ’ इति ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति च इग्निषेधः स्यादिष्यत आह—कृसृष्टृ सूत्रे इत्यादि । नन्वाक्षीलिङि संस्क्रियादित्यत्र ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति गुणः कुतो नेष्यत आह—गुणोऽर्तीत्यादि । ननु तडि संस्कृषीष्ट इति लिङि, समस्कृत समस्कृषा- ताम् इति लुङि च ‘ऋतश्च संयोगादेः’ इति इट् कुतो नेष्यत आह—ऋतश्चेत्यादि । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वाकमनोरमाख्यायां षविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ श्नाविकरणधातवो निरूप्यन्ते । डुकीञिति । क्रयादिभ्यः श्ना । कर्त्रर्थे सार्व- धातुके परे क्रयादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । ऋपोऽववाङ् । क्रीणातीति । श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन लिङ्वादीकारस्य न गुण इति भावः । ई ह्रस्वघो- रिति । ह्रस्वाद् ई ङिति सार्वधातुके ईश्वमिति भावः । क्रीणा ङि इति स्थिते ‘ई ह्रस्व- घोः’ इति ईश्वमाशङ्क्याह—ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादि । अकृते कृते च ईश्वे अन्तादेशस्य प्रवृत्तेरिति भावः । एवं झस्येति । क्रीणा झ इति स्थिते ‘आत्मनेपदेष्व- नतः’ इत्यन्तादेशोऽपि ईश्वत्पूर्वमित्यर्थः । तत इति । अन्तादेशाद्वादेनाच्च पञ्चादि-

क्रीषीष्ट । अक्रीषीत् । अक्रीष्ट । १४७४ प्रीज् तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना ।
प्रीणाति । प्रीणीते । १४७५ श्रीज् पाके १४७६ मीज् हिंसायाम् । 'हिनुमीना'
(सू० १५३०) । प्रमीणाति । प्रमीणीतः । 'मिनातिमिनोति—' (सू ३५०८)
इत्येज्विषये आत्वम् । ममौ । मिम्यतुः । ममिथ-ममाथ । मिम्बे । माता । मा-
स्यति । मोयात् । मासीष्ट । अमाषीत् । अमाषिष्टाम् । अमास्त । १४७७ विज्
बन्धने । सिनाति । सिनीते । सिषाय । सिष्ये । सेता । १४७८ स्कुज् व्याप्रवणे ।
२५५५ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुम्भयः श्नुश्च ३।१।८२॥ चात् रना ।
स्कुनोति । स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्को-
षीत् । अस्कोष्ट । स्तम्भ्वाद्यश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु
प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोषणार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे पर-
स्मैपदिनः । नलोपः । विष्टम्भोति—विष्टम्भनाति । अवष्टम्भोति—अवष्टम्भनाति ।
अवतष्टम्भ । 'जुस्तम्भु—' (सू २२९१) इत्यङ् वा । व्यष्टम्भत् । व्यष्टम्भीत् ।
स्तुम्भोति । स्तुम्भनाति । २५५६ वेः स्कम्भनातेर्नित्यम् ८।३।७७ ॥ वेः परस्य
स्कम्भनातेः खस्य षः स्यात् । विष्कम्भोति—विष्कम्भनाति । स्कुम्भोति स्कुम्भनाति ।
२५५७ हलः श्नः शानजह्नौ ३।१।८३॥ हञ् परस्य श्नः शानजादेशः स्यादौ
परे । स्तभान । स्तुभान । स्कभान । स्कुभान । पक्षे स्तुम्भुहि इत्यादि । १४७९
युज् बन्धने । युनाति । युनीते । योता । १४८० क्नूज् शब्दे । क्नूनाति । क्नू-
नीते । क्नविता । १४८१ द्रूज् हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रुणीते । १४८२ पूज्
पवने । २५५८ एवादीनां ह्रस्वः ७।३।८०॥ शिति परे । पुनाति । पुनीते ।
पविता । १४८३ लूज् छेदने । लुनाति । लुनीते । १४८४ स्तृज् आच्छादने ।
स्तृणाति । स्तृणीते । तस्तार । तस्तरतुः । स्तरिता—स्तरतीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत ।

एयर्थः । अजाद्यौ विडति सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आह्लोपः । आरह्वाजानियमा-
स्थलि वेडिति प्रत्या आह—चिक्रियिथ चिक्रेदिति । चिक्रियिवेति । क्रादिनियमादिडिति
भावः । क्रीणात् । क्रीणीहि । अकृणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । क्रीणीत । सौत्रा
इति । नोपधा इत्यपि ज्ञेयम् । नलोप इति । ‘अनिदिताम्’ इत्यनेनेति भावः । विष्टम्नो-
तीति । ‘एतन्भेः’ इति षत्वम् । अवष्टम्नोतीति । ‘अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः’ इति
षत्वम् । अवतष्टम्नेति । ‘स्थादिष्वभ्यासेन’ इति षत्वम् । व्यष्टमदिति । ‘ग्राक्सितात्’
इति षत्वम् । स्तभानेति । श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते ‘अतो हेः’ इति लुक् । प्वा-
दीनां ह्रस्वः । ‘ष्टिवुक्लमुचमाम्’ इत्यतः शितोत्थजुवर्तत इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति—
शिति परे इति । पवितेति । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भावः । स्तृञ् आच्छादने । सेट् ।
तस्तरतुरिति । किरवेऽपि, ऋच्छत्यृताम् इति गुणः । स्तरिता—स्तरतीति । ‘वृतो वा’ इति

आशिषि-स्तीर्यात् । 'लिङ्सिचोः—' (सू २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू २५२९) । स्तरिषीष्ट । 'उश्च' (सू २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्षीष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (लू २३९२) इति न दीर्घः । अस्तारीत् । अस्तारिष्टाम् । अस्तारीष्ट-अस्तरिष्ट-अस्तीर्ष्ट । १४८५ कृञ् हिंसायाम् । कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । १४८६ वृञ् वरणे । वृणाति । वृणीते । ववार । ववरे । वरिता-वरीता । आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू २४९४) वूर्यात् । वरिषीष्ट-वूर्षीष्ट । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवरिष्ट-अवरीष्ट-अवूर्ष्ट । १४८७ धृञ् कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ-दुधोथ । दुधुविव । धविता-धोता । 'स्तुमुधूञ्भ्यः—' (सू २३८५) इतीट् । अधावीत् । अधविष्ट-अधोष्ट ।

अथ बध्नात्यन्ताः परस्मैपदिनः । १४८८ शृ हिंसायाम् । 'शृद्प्रां ह्रस्वो वा' (सू २४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ऋच्छत्यृताम्' (सू २३०३) इति गुणः । शश्रुतुः—शशरतुः । 'अथुकः किति' (२३८९) इति निषेधस्य ऋादि-नियमेन बाधः । शशरिव-शश्रिव । शरिता शरीता । शृणीहि । शीर्यात् । अशारिष्टाम् । १४८९ पृ पालनपूरणयोः । पप्रतुः—पपरतुः । आशिषि पूर्यात् ।

दीर्घविकल्पः । आशिषि स्तीर्यादिति । 'ऋत इद्धातोः' इति इश्वे रपरस्वे 'हलि च' इति दीर्घः । स्तृषीष्ट इति स्थिते आह—लिङ्सिचोरिति वेडिति । 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति—न लिङीति । वृत इटो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे स्तृषीष्ट इत्यत्र गुणमाशङ्क्य आह—उश्चेति कित्वमिति । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाश्च ह्रस्वत्र 'वृतो वा' इति इटो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह—सिचि चेति । अस्तरिष्ट-अस्तरिष्टेति । 'वृतो वा' इति दीर्घः । अस्तीर्ष्टेति । 'लिङ्सिचोः' इति इडभावपक्षे ऋत इश्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । कृञ् हिंसायाम् । चकरे इति । 'ऋञ्छत्यृताम्' इति गुणः । वृञ् वरणे इति । आशिषीति । वूर्यात् इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ऋकारस्य उश्चमित्यर्थः, तत्र दन्त्योष्ठ्यपूर्वस्यापि प्रहणादिति भावः । ऋत उश्वे रपरस्वे हलि च' इति दीर्घ इति बोध्यम् । वरिषीष्ट वूर्षीष्टेति । 'लिङ्सिचोः' इति वेट् । इडभावे 'उश्च' इति किश्वाद्गुणाऽभावे उश्वे रपरस्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अवारिष्टामिति । 'सिचि च' इति इटो न दीर्घ इति भावः । अवरिष्ट-अवरीष्टेति । 'वृतो वा' इति सिचि इटो दीर्घविकल्प इति भावः । दुधविथ-दुधोथेति । 'स्वरति सूतिसूयतिधृञ्दितः' इति वेडिति भावः ।

शृ हिंसायाम् । सेट् । णलि चकार । कृ अतुस् इत्यत्र किश्वेऽपि 'ऋञ्छत्यृताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह—शृद्प्राप्ति । गुणाऽपवादे पाङ्क्त्ये इत्ये कृते ऋकारस्य

१४९० वृ वरणे । भरणे इत्येके । १४९१ भृ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । १४९२ मृ
हिंसायाम् । मृणाति । ममार । १४९३ वृ विदारणे । ददरतुः—दद्रुतुः । दद्रुः ।
१४९४ जृ वयोहानौ । स्मृ इत्येके । धृ इत्यन्ये । १४९५ नृ नये । १४९६ कृ
हिंसायाम् १४९७ ऋ गतौ । ऋणाति । अराञ्चकार । अरिता—अरीता । आ-
र्णात् । आर्णीताम् । ईर्यात् । आरोत् । आरिष्टाम् । १४९८ गृ शब्दे । १४९९ ज्या
वयोहानौ । ‘ग्रहिज्या—’ (सू २४१२) । २५५९ हलः—दा॥२॥ अज्ञावय-
वाद्बलः परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । ‘प्वादीनां
ह्रस्वः’ (सू २५५८) । जिनाति । जिज्यौ । जिज्यतुः । १५०० री गतिरेष-
णयोः । रेषणं वृकशब्दः । १५०१ ली रत्नेषणे । ‘विभाषा लीयतेः’ (सू २५०९)
इत्येज्विषये आत्वं वा । ललौ—ललाय । लाता—लेता । १५०२ वली वरणे ।
व्लिनाति । १५०३ प्ली गतौ । वृत् । ल्वादयो वृत्ताः । प्वादयोऽपीत्येके । १५०४
व्री वरणे । १५०५ व्री भये । भरणे इत्येके । १५०६ व्रीष हिंसायाम् । एषां
त्रयाणां ह्रस्वः । केषाञ्चिन्मते तु न । १५०७ व्री आ अवबोधने । ‘ज्ञाजनोर्जा’
(सू २५११) जानाति । ‘दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः । १५०८ वन्व वन्धने ।
वण्नाति । ववन्विथ—ववन्द्ध । वन्द्धा । वन्द्धारौ । भन्स्यति । वषान् ।

अणि रेफ इत्यर्थः । शशरिथ । पृषातुरपि कृषातुवत् । आशिषि पूर्यादिति । ‘उद्धोष्ठ-
पूर्वस्य’ इत्युश्वमिति भावः । दृ विदारणे । ‘शृदृप्राम्’ इति ह्रस्वविकल्पं मत्वा आह-
ददरतुः—दद्रुतुरिति । ऋ गतौ । अराञ्चकारेति । व्यपदेशिवश्वेनगुदमत्वादाय । लङ्ग्राह
अर्णादिति । ज्या वयोहानौ । अनिट् । ज्या ना ति इति स्थिते ‘ग्रहिज्या’ इति सम्प्र-
सारणे पूर्वरूपे च जिनातीति स्थिते—हलः । द्विगुणे पञ्चम्येषा । हलः परस्येति
लभ्यते । ‘सम्प्रसारणस्य’ इति सूत्रमनुवर्तते । अङ्गस्येति चिकृतमिहाबुवत्तमावर्तते ।
एकमवयववषष्ठ्यन्तं हल इत्यत्रान्वेति अज्ञावयवाद्बल इति लभ्यते । द्वितीयं तु एषा-
नषष्ठ्यन्तं सम्प्रसारणेन विशेष्यते । तदन्तविधिः । ‘ढ्रलोपे’ इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
तद्वाह—अज्ञावयवादित्यादिना । उदाहरणं तु—वीतः, शूनः, जीनः । हल इति किम् ?
उतः उतवान् । अज्ञावयवात् किम् ? निवृतम् । तदन्ताङ्गस्येति किम् ? विष्पति ।
एषामिति । व्रीव्रीचीषामित्यर्थः । ल्वादय एव वृत्ताः, न तु प्वादय इति मते इति भावः ।
ज्ञा अवबोधने । शिति जादेशं स्मारयति—ज्ञाजनोर्जेति । दीर्घनिर्देशेति । प्वादिवेष्वपि
अकारोच्चारणसामर्थ्याच्च ह्रस्व इति भावः । वन्व वन्धने । अनिट् । नोपचः । वण्ना-
तीति । ‘अनिङ्गिताम्’ इति नलोप इति भावः । आरङ्गाजनियमाथलि वेङ्गिति मत्वा
आह—ववन्विथ—ववन्द्धेति । अक्षिवाञ्छलोपो न । अनिट्पक्षे तु ‘क्षपस्तथोः’ इति यस्य
चः । वन्धेति । तासि ‘क्षपस्तथोः’ इति तकारस्य चः । भन्स्यतीति । ‘एकाचः’ इति

अभान्तसीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू १२) इति अभवात्पूर्वं 'ज्ञको ज्ञलि' (सू २२८१) इति सिजलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य अभवौ न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिजलोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्दाम् । अभान्तसुः । १५०० वृद्ध् सम्भक्तौ । वृणाते । वज्रे । वशुद्वे । वरिता-वरीता । अवरिष्ट-अवरीष्ट—अवृत्त । १५१० अन्य विमोचनप्रतिर्हणयोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रृणाति । 'श्रन्थिग्रन्थि—' इत्यादिना क्त्विपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः श्रेयुः । इदं क्त्वं पितामपीति सुधाकरमते, श्रेणिय । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु, शश्राथ-शश्रयेति माधवः । तत्र मूलं मृथम् । १५११ मन्य विनोदने । १५१२ अन्य १५१३ ग्रन्थ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूकम् । १५१४ कुन्थ संश्लेषणे । संक्लेषे इत्येके । कुष्णाति । चुकुन्थ । कुष इति दुर्गः । चुकोष । १५१५ मृद क्षोदे । मृदनाति । मृदान । १५१६ मृड च । अयं सुखेऽपि ष्टुत्वम् । मृड्णाति । १५१७ गुध रोषे । गुष्णाति । १५१८ कुष निष्कर्षे । कुष्णाति । कोषिता । २५६० निरः कुषः ७। २। छे॥ निरः परात्कुषो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कोषिता-निष्कोष्टा निरकोषीत्-निरकुक्षत् । १५१९ क्षुभ सञ्चलने । क्षुभ्नादिषु च' (सू ७९२) क्षुभ्नाति । क्षुभ्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । १५२० णभ १५२१ तुभ हिंसायाम् । नभ्नाति । तुभ्नाति । नभते । तोभते इति शपि । नभ्यति । तुभ्यति इति श्यनि । १५२२ क्लिशू विबाधने । 'शात्' (सू ११२) इति श्चुत्वनिषेधः क्लिशनाति । करोशिता-क्लेष्टा । अक्लेशीत्-अक्लिक्षत् । १५२३ अश भोजने ।

वश्य भष् । धस्य चरवैन तः । वधानेति । 'हलः शनः शानउझौ' इति शानच् । अमान्तसीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अभमभावः । अवान्दामित्यत्र सकारपरकत्वात् अभमावमाशङ्क्य आह-पूर्वत्रेत्यादि । ननु कृते सिजलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वात् भष् चुर्वार इत्यत आह-प्रत्ययलक्षणेनेति । अवान्दामिति । 'क्षस्तथोः' इति तस्य धः । अन्य विमोचने । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति । 'श्रन्थिग्रन्थिदग्निस्वञ्जीनां लिटः क्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीदं क्त्विमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि क्षश्राथ । उत्तमपुरुषे णलि तु क्षश्राथ क्षश्रथ इति माधवः आह-ेत्यर्थः । तत्र मूलमिति । 'क्त्विपक्षे एत्वाभ्यासलोपा'वित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भं मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहरमध्यस्थादेवंविधवार्त्तिकाऽदर्शनाच्चेति भावः । कुष निष्कर्षे । निरःकुषः । 'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसृति' इत्येतो वेति च । तदाह—निरःपरादिति । निरकुक्षदिति । इडभाचपक्षे 'जल' इति वस इति भा-

अश्नाति । आश । १५२४ उ ध्रस् उच्छे । उकार इत् । ध्रस्नाति । उकारो धात्व
वयव इत्येके । उध्रसाक्षकार । १५२५ इष आभीक्ष्ये । पौनः पुन्यं भृशार्थो वा
आभीक्ष्यम् । इष्णाति । 'तीषसह-' (सू २३४०) इत्यत्र सहिना साहचर्याद-
कारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः । एषिता ।
वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः । तथा च वार्तिकम्—'इषेस्तकारे श्यन्प्र-
त्ययात्प्रतिषेधः' (वा ४४३५) इति । १५२६ विष विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा ।
१५२७ पुष १५२८ प्लुष स्नेहनसेवनपूरणेषु । पुष्णाति । प्लुष्णाति । १५२९ पुष
पुष्टौ । पोषिता । १५३० मुष स्तेये । मोषिता । १५३१ खच भूतप्रादुर्भावे ।
भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । खच्नाति । वान्तोयमित्येके । २५६१ च्छ्वोः
शूडनुनासिके च ६।४।१९॥ सतुकस्य छस्य वस्य च कप्तात् शू ऊट् एता-
वादेशौ स्तोऽनुनासिके कौ श्रमादौ च किति । खौनाति । चखाव । खविता ।
शानचः परत्वादूठि कृते हन्तत्वाभावाज्ज शानच् । १५३२ हेठ च । घृत्वम् ।
हेठ्णाति । १५३३ ग्रह उपादाने । स्वरितेत । 'ग्रह्णिज्या-' (सू २४१२) ।

वः । अश भोजने । आशेति । द्विह्रस्वाऽभावाज्ज जुडिति भावः । इष आभीक्ष्ये । तासि
'तीषसह' इति इड्विकल्पमाशङ्क्य आह—तीष सहेत्यत्रेति । सहेतिशपा निर्देशबलेन
भौवादिक् एव सहधातुरत्र निर्दिष्टः । तस्माहचर्यात् तौदादिकस्यैव इषेग्रहणम्, अका-
रविकरणत्वसामान्यादिति भावः । इषेस्तकारे श्यन्प्रत्ययादिति । श्यन् प्रत्ययो यस्मा-
दिति बहुव्रीहिः । श्यन्विकरणपठितादिषेस्तकारे परे 'तीषसह' इति विधिर्नैत्यर्थः ।
इष्णातेस्तकारे इड्विकल्पः फलित इति भावः । पुष प्लुषेति । आषो दीर्घोपधः । पुष
पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पुषेग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादिषु-
तादा' इत्यत्र श्यन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तोत्पत्तिरि-
ति । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिषूपत्तिरित्यर्थः । खच्नातीति ।
नस्य श्चुवेन अ इति भावः । वान्तोऽयमिति । 'खचभूतप्रादुर्भावे' इत्येवंदन्त्योष्ठयान्त-
मेके पठन्तीत्यर्थः । च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ऋव् अनयोर्द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । ऊका
रात्प्राक् तुकः क्षुरेण चकारस्य निर्देशः । 'शूट्' इति च्छेदः । ऊट् अनयोः समाहा-
रद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण । क्लिलोः विकृतीत्यनुवर्तते । तदाह—सतुकस्य इत्यादि ।
यथा विशनः प्ररनः, निच्छधातोः प्रच्छधातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये । अन्तरङ्गत्वात्
'छे च' इति तुकि कृते सति सतुकस्य छस्य शकार आदेशः । वकारस्य ऊठमुदाहरति-
खौनातीति । खच ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊट्, ठकार इत् 'पश्येधस्यूठ्सु' इति
वृद्धिरिति भावः । खौनीतः । खौनन्तीत्यादि । खच् ना हि इति स्थिते हलः शनश्शा-
नङ्गौ' इति शानजादेशमाशङ्क्य आह—शानचः परत्वादिति । हेठ चेति । हेठधातुरपि

गृह्णाति गृह्णीते । २५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७।२।३७ । एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जप्रहिय । गृह्यात् । ग्रहीषोष्ट । 'ह्यन्त' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अग्रहीषाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । अग्रहीषत । इति तिङन्ते कथादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ १० ॥

१५३४ चुर स्तेये । २५६३ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालो-
मत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३।१।२५ ॥ एभ्यो णिच् स्यात् । चू-

भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः । ग्रह उपादान इति । अनुपचः । स्वरितेस्वाद्युभयपदी । किति ङिति च सम्प्रसारणे ह्यन्तर्यति-ग्रहिज्येति । गृह्णाति गृह्णीते इति । इनाप्रत्ययस्य ङिस्वादेकस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपमिति भावः । णलि द्विस्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य' इति सम्प्रसारणे उरस्वे रपरस्वे हलादिषोढे अभ्यासजुस्वे उपघावृद्धिः । जग्राह । अनुसादौ षिङिति परस्वात् 'ग्रहिष्या' इति सम्प्रसारणे कृते द्विस्वादि । जगृहतुः । जगृहुः । जग्रहिय । जगृहथुः । जगृह । जग्राह—जगृह । जगृहिव । जगृहिम । जगृहे । जगृहाते । जगृहिर । जगृहिषे । जगृहाथे । जगृहिद्वे—जगृहिष्वे । जगृहे । जगृहिवहे । जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि दीर्घः । 'ग्रह' इति दिभ्यो पञ्चमी । 'आर्द्धधातुकस्येड्' इत्यतः इडिश्चजुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते 'एकाच उपदेशेऽजुदात्तात्' इत्यत एकाच इति च । तदाह—एकाच इत्यादि । एकाचः किम् ? यङ्लुकि माभूत् । जाग्रहिता । विहितस्येति किम् ? ग्राहितम् । णिलोपे कृते ग्रहधातोः परस्वेऽपि विहितस्वाभावादितो न दीर्घः । न च णिलोपस्य स्थानिवस्वात् न ग्रहधातोः पर इडिति वाच्यम् । दीर्घविधौ स्थानिवस्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह—लिटि तु जप्रहियेति । गृह्यादिति । आशीलिङि यासुटः किस्वासम्प्रसारणमिति भावः । लिङस्तङ्गाह—ग्रहीषोष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि'ति दीर्घः । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र वृत्' इत्यनुवृत्तेः । अग्रहीषामिति । 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । अग्रहीषुः । अग्रहीरित्यादि । लुङस्तङ्गाह—अग्रहीष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि इति दीर्घः । अग्रहीषतेति । अग्रहीषाः इत्यादि सुगमम् । इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदी व्याख्यायां बालमनोरमाख्यायां शनाविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अथ स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिधातवो निरूप्यन्ते । चुरस्तेये इति । रेफादकार उच्चारणार्थः । न विस्संज्ञकः, प्रयोजनाऽभावात्, 'णिचञ्च' इति पदव्यवस्थाया वच्यमाणस्वाच्च । एवमग्रेऽपि । सत्याप । सस्याप, पाश, रूप, वीणा, तूल, श्लोक. सेना, लोमन् स्वच्, वर्मन्, वर्ण, चूर्ण, चुरादि एषां द्वन्द्वारपञ्चमी । तदाह—एभ्यो णिच् स्यादिति ।

णान्तेभ्यः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' (ग सू २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त—' (सू २१९८) इति गुणः । सनाद्यन्ताः—' (सू २३०४) इति धातुत्वम् । तिप्शवादि गुणयादेशौ । चोरयति । २५६४ णिचश्च १ । ३ । ७७ ॥ णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयति-चोरयते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् । चोरयिषीष्ट । 'णिञि—' (सू २३११) इति चङ् । 'णौ चङि—' (सू २३१८) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) 'दीर्घो लघोः' (सू २३१४) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्-अचूचुरत् । १५३५ चिति स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यत

कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायाभाह—चूर्णान्तेभ्य इति । सस्यादिभ्यो चूर्णान्तेभ्यो द्वादशाभ्यः करोत्याचष्टे इत्योदर्थे 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः । ननु तेनैव सिद्धत्वाद्विह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह—तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । नच तेभ्यः स्वार्थे एव णिञिवधिरस्त्विति वाच्यम्, 'सस्यस्य तु कृमा पुक् निपास्यते । सस्यं करोति 'सस्यापयति' इत्यादि भाष्यविरोधादिति भावः । नामधातुप्रकरणे सस्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभवित्वान्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति । अर्थान्तरस्याऽनिर्देशादिति भावः । अत्र 'धातोरेकाचः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो धातुभ्यो णिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्द्धधातुकत्वं सिध्यति । अन्यथा धातोरिति विहितत्वाभावादर्द्धधातुकत्वं न स्यादिति बोध्यम् । तदाह-पुगन्तेति गुण इति । णिचि कृते चुर इ इति स्थिते णिच आर्द्धधातुकत्वात्कस्मिन् चकारदुकारस्य 'पुगन्तलघूपचस्य' इति गुण इत्यर्थः । णिचश्च । 'अनुदात्तङितः' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितञितः' इत्यतः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति चानुवर्तते । प्रथमग्रहणपरिभाषया । णिजन्तादिति लभ्यते । तदाह-णिजन्तादित्यादिना । चोरयतीति । चोरयिष्यति । चोरयिष्यते । चोरयतु । चोरयताम् । अचोरयत् । अचोरयत । चोरयेत् । चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह—चोर्यादिति । 'गेरनिटि' इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह—चोरयिषीष्टेति । लुङ्याह—णिश्रीत्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वलघुनि' इति सन्वलघुविषयत्वादिति भावः । चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति । इदित्त्वानुमि णिजन्तात्तिङ् रूपस्तिरिति भावः । ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । न च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्वमिति वाच्यम् । 'चिन्तयति, चिन्तयामास' इत्यादौ णिचः कित्त्वाऽभावादेव नलोपस्याऽप्रसक्तः । न च णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्वमिति शङ्क्यम् । चुरादिणिचो निश्चयेन णिचं विना केवलात् चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शाश्वतः

इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । एतच्च ज्ञापक सामान्यापेक्षमित्येके ।
 'अत एकहल्-' (सू २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता, जगाण । जगणतुः इत्युदाह-
 तत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ घृषाद्वा' (न सू २०२) इत्यस्य न
 वैयर्थ्यम् । १५३६ यन्नि संकोचे । यन्त्रयति अययन्त्रत् । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् ।
 यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माधवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितत्रिमत्रिषु । १५३७
 स्फुडि परिहासे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति । स्फुटि इति पाठान्तरम् ।
 स्फुण्टयति । १५३८ लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । १५३९ कुद्रि अनृतभाषणे । कुन्द्रयति ।
 १५४० लड उपसेवायाम् । लाडयति । १५४१ मिदि स्नेहने । मिन्दयति
 मिन्दति । १५४२ ओ लडि उत्क्षेपणे । ओलण्डयति-ओलण्डति । ओकार इदि
 त्येके । लण्डयति-लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । १५४३ लज
 अपवारणे । लज इत्येके । १५४४ पीड अवगाहने । पीडयति । २५६५ आज-
 भासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ७ । ४ । ३ । एषामुपधाया ह्रस्वो

ज्ञायमाणत्वादित्यत आह-चिन्तेत्यादि । तेनेति । पाषिकस्वेनेत्यर्थः । तथा च कदाचित्
 चिन्त्यात्, चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति
 भावः । ननु तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यत्र निजिक्-
 कपः स्यात् न तु चिन्ततीत्यादौ, नप्रा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य
 ज्ञापकमिदं चिन्तधातुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति-चिन्तति । चिन्तेदिति । ज्ञाप-
 कमिदं चुरादित्सामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह-एतच्चेति । ज्ञापकस्य चुरादित्सामा-
 न्यापेक्षत्वे वृद्धसम्पत्तिमाह-अत एकैति । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गण-
 धातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । विशेषापेक्षमिति ।
 चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह-अत एवेति । सर्वस्यापि चुरा-
 देर्निजिक्कल्पे सति 'आ घृषाद्वा' इतिकतिपयचुराद्यन्तर्गणपठितानां निजिक्कल्पविधि-
 वैयर्थ्यमिति भावः । यन्नि संकोचे । यन्त्रयतीति । लकारस्य उपधात्वाऽभावाच्च वृद्धिः ।
 अययन्त्रदिति । अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वाच्चुपरकत्वाऽभावात् सन्वज्ञावाऽभावात्
 इववदीर्घो न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं शक्यमिति । लोपोऽभा-
 वस्तु इदित्स्यस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाऽभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति
 भावः । तच्चिन्त्यमिति । यन्त्यात् इत्यणजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपा-
 ऽप्रसक्त्या इदित्स्यस्य प्रयोजनाऽभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि-
 कुटुम्बधारणे' 'मन्नि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठित्यमाणेष्वपि इदित्स्यं स्पष्टं शक्य-
 मित्यर्थः । लड उपसेवायाम् । लाडयतीति । निषि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि
 ज्ञेयम् । अलीलडत् । पीड अवगाहने । आजभास । 'गौ चक्षुपधाया ह्रस्वः' इत्यनुव-

वा स्याद्वृत्तपरेणौ । अपीपिडत्-अपीपिडत् । १४४५ नट अवस्पन्दने । अव-
स्पन्दनं नाट्यम् । १५४६ अथ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । १५४७ बध संयम-
ने । बाधयति । बन्ध इति चान्द्रः । १५४८ पृ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं
णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृष्ठातिपिपतिभ्यां, परिता,
परीता इत्यादिसिद्धावपि, परति-परतः इत्यादि सिद्धिः फलम् । १५४९ ऊर्ज बल-
प्राणनयोः । १५५० पक्ष परिग्रहे । १५५१ वर्ण १५५२ चूर्ण प्रेरणे । वर्ण वर्णने
इत्येके । १५५३ प्रथ प्रख्याने । प्राययति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाण-

तते । तदाह—एवमिति । निरूप्ये उपधाहस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । हस्वपक्षे लघुपर-
कस्वाऽसन्वस्वादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्य आह—अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे हस्वः,
पूर्वखण्डे तु दीर्घः । हस्वाभावपक्षे तु लघुपरकस्वाऽभावात् सन्वस्वविरहाच्चाभ्यास-
दीर्घ इति मत्वा आह—अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः, पूर्वखण्डे हस्वः । नट-
अवस्पन्दने इति । अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाटयति । अनीनटत् । अथ प्रयत्ने । आध-
यति । अग्निश्रयत् । सन्वस्वविधौ अनेकहृष्यवधानेऽपि लघुपरस्व न विवक्ष्यते,
'अस्मृहस्वर' इति ह्रस्वापवादस्य अश्वस्य विधानास्तिङ्गात् । अन्यथा 'अपप्रथ'—
दिश्यादौ अनेकहृष्यवधानात् लघुपरस्वाऽभावादेव ह्रस्वाऽप्रसक्त्या किं तेन । पृ पूरणे ।
ननु हस्वान्त एवायं धातुनिर्दिश्यताम् । तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिज-
भावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र हृढर्थं दीर्घोच्चारणम्, ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वाप्रसङ्गा-
दिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत
आह—दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति । 'पृष्ठातो'रिति शेषः । णिचः पाक्षिकत्वे
तु परितेस्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह—तद्धि सेट्कत्वायेति । हियतः तत् दीर्घो-
च्चारणं परितेस्यादौ सेट्कस्वार्थम् ऋदन्तत्वे तु इण् स्यात्, 'ऊढदन्तैः' इत्यनिट्-
कारिकासु ऋदन्तस्य पर्युदासेन ऋदन्तस्याऽनिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु
पृष्ठातोः णिचः पाक्षिकश्चापकस्य किं फलम् । रनाविकरणशुपठिताभ्यामेव
पृष्ठातुभ्यां परितेस्यादिसिद्धेरित्यत आह—एवं चेति । उक्तीत्या पृष्ठातोः णिचः
पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । पारयति । परतीति । 'उदोष्ठपूर्वस्य' इत्युत्वं तु न
भवति, पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां बाधादिति भावः । ऊर्ज बलेति । 'सन्वस्वधुनि' इति
सूत्रं द्वेषा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न न्द्राः' इति निषेधात्, 'जि' इति णिजन्त-
स्य द्वित्वे उत्तरखण्डे, चङ्परेणौ लघोरभावात् प्रथमभ्याख्याने अभ्यासस्य तथाविध-
लघुपरकस्वविरहात् सन्वस्वविरहाच्चाभ्यासदीर्घः, और्जीजत् । द्वितीयव्याख्याने तु
चङ्परेणौ यदङ्गं ऊर्ज इत्येतत् तदीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं लुप्तमादाय
वा लघुपरकस्वाभ्यासस्य दीर्घः, और्जीजत् । एवमेव एवञ्जातीयकेषु द्रष्टव्यम् । प्रथ

त्वाच्चास्य मित्त्वम् । २५६६ अस्मृदृत्वरप्रथमदृत्स्वरूपशाम् ७ । ४ । ९५ ।
 एवामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः स्याच्चक्षुरेणौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । १५५४
 पृथ प्रक्षेपे । पर्थयति । २५६७ उर्कृत् ७ । ४ । ७ । उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋ-
 त्स्याद्वा चक्षुरेणौ । इतरारामपवादः । अपीपृथत्—अपपर्थत् । पथ इत्येके । पा-
 थयति । १५५५ षम्ब सम्बन्धने । सम्बयति । अससम्बत् । १५५६ शम्ब च ।
 अशशम्बत् । साम्ब इत्येके । १५५७ भक्ष अदने १५५८ कुष्ट छेदनमर्त्सनयोः ।
 पूरणे इत्येके । कुट्टयति । १५५९ पुष्ट १५६० चुष्ट अल्पीभावे । १५६१ अष्ट १५६२
 पुष्टत अनादरे । अष्टयति । अयं दोषधः । ष्टुत्वस्याखिद्धत्वात् 'न न्द्राः—' (सु
 २४४६) इति निषेधः । आष्टित् । १५६३ लुण्ठ स्तेये । लुण्ठयति । लुण्ठति
 इति 'लठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । १५६४ शठ १५६५ षठ असंस्कारणयोः ।

प्रस्थाने' । प्रथयतीति । निचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिकत्वेन मिस्वा-
 द्ध्रस्वः स्यादित्यत आह—नान्ये इति । ज्ञपादिपञ्चकष्यतिरिक्तचुरादिषु मिस्वनिषे-
 धादिति भावः । घटादिकस्य तु मिस्वाद्धेतुमणिचि 'प्रथयती'त्येव भवति । न च
 चौरादिकस्येव मिस्वार्थं घटादावनुवादः किं न स्यादिति वाच्यम्, नान्ये मित्ताऽहे-
 तौ' इति निषेधादित्यलम् । आत्स्मृ । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्त-
 दनुवृत्तेरिति भावः । चक्षुरेणाविति । 'सन्वञ्जघुनि' इत्यतः चक्षुरे इत्यनुवर्तते ।
 चक्षुरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थत्वपथस्यार्थाणिरेवेति भावः । इत्वेति ।
 'सन्वतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । अत्र अश्वविधानादेवसन्वत्त्व-
 विधौ अनेकहृष्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा येन नाभ्यवधा-
 नन्यायात् एकहृष्यवधानस्यैवाभ्यात् अत्र सन्वत्त्वविरहादेव इत्वाऽप्रवृत्त्या किं
 तेन । संयोगे परे गुरुत्वाच्चाभ्यासदीर्घः । पृथ प्रक्षेपे । ऋदुपधः । पर्थयतीति । निचि-
 लघूपधगुणः । रपरत्वम् । उर्कृत् । 'ऋ' इत्यस्य 'उ'रितिषष्ठ्यन्तं रूपम् । 'णौ
 चक्षुपधायाः' इत्यनुवर्तते । जिप्रतेर्वा' इत्यतो वेति । तदाह—उपधाया इति । ननु
 ऋकारस्य ऋकारविचिर्गर्थ इत्यत आह—इतरारामपवाद इति । 'कृत संशब्दने' ।
 'अभीकृतत्' इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे इर् प्राप्तिः, 'अमीमृज' इत्यत्र तु
 'मृजेवृद्धिः' इत्यार प्राप्तिः । प्रकृतपृथक्तातौ तु चङि णिलोपे प्रथमलघुणेन निचिमा-
 श्रित्य लघूपधगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तिः, तेषामपवाद इत्यर्थः । अपीपृथदिति । निचिमा-
 श्रित्य प्राप्तिं गुणं बाधित्वा ऋकारे, द्वित्वे, उरद्वत्वे, ह्रस्वविशेषे, सन्वत्त्वादित्वे, दीर्घे,
 रूपमिति भावः । अपपर्थदिति । ऋत्वाऽभावपक्षे 'द्विवचनेऽची'ति निषेधात् गुणा-
 त्प्राक् द्वित्वे उरद्वत्वे ह्रस्वविशेषे ऋकारस्य निचिमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्थदित्यत्र
 लघुपरकत्वाऽभावेन सन्वत्त्वविरहादिश्वदीर्घौ नेति भावः । अष्ट पुष्ट अनादरे । अयं
 दोषध इति । अष्टधातुरित्यर्थः । दकारस्य ष्टुत्वत्त्वाभ्यां निर्देश इति भावः । दोष-

ध्वस्य प्रयाजनमाह—ष्ट्वस्येति । तथा च द्कारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद्
टिटत् इति स्थिते दस्य ष्ट्वे चत्वे च 'आद्विटत्' इति रूपमिष्टं सिष्यति । स्वाभा
विकटोपध्वसे तु 'न न्द्राः' इति निषेधाऽभावात् टकारद्वयसहितस्य पयन्तस्य द्वित्वे
हलादिशेषेणाऽभ्यासे प्रथमतः टकारस्य अनिवृत्तौ आदिह्विति । अनिष्टं रूपं ह्यादिति
भावः । ष्मिङ् अनादरे । ननु 'णिचश्चेत्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं छिःकरणमिष्यत
आह—णिजन्तात्तद्धिति । तद्धेवैवर्थः । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं
छिःकरणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि छिःकरणे णिजन्तस्य छिःप्राभावात् कथमुक्त-
प्रयोजनकाम इत्यत आह—त्स्वस्य अवयवे चरितार्थत्वादिति । पयन्तावयवे ष्मिङ्-
वात्तौ छित्वं व्यर्थम्, तस्य णिचं विना प्रयोगाऽभावात् । ततश्चावयवे श्रुतं छित्वं
पयन्तादेव कार्यं साध्यतीत्यर्थः । स्मावयते इति । णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति
पयन्ताह्वटस्तिपि ऋषि गुणाऽद्यादेशाविति भावः । असिष्यत । तुल उन्माने । कथ-
मिति । लघूपचगुणप्रसङ्गादिति भावः । तुलनेति । 'पयासभ्रन्यो युच्' इति भावः ।

दन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । १६०० डुल उक्तेपे । १६०१ पुल म-
 हत्वे । १६०२ चुल समुच्छ्राये । १६०३ मूल रोहणे । १६०४ कल १६०५
 बिल क्षेपे । १६०६ बिल भेदने । १६०७ तिल स्नेहने । १६०८ चल भृतौ ।
 १६०९ पाल रक्षणे । १६१० लूष हिंसायाम् । १६११ शुल्क माने १६१२
 शूर्प च । १६१३ चुट छेदने । १६१४ मुट संचूर्णने । १६१५ पडि १६१६
 पक्षि नाशने । पण्डयति-पण्डति । पंसयति-पंसति । १६१७ व्रज १६१८ मार्ग
 संस्कारगत्योः । १६१९ शुक्ल अतिस्पर्शने । १६२० चपि गत्याम् । चम्प-
 यति-चम्पति । १६२१ क्षपि क्षान्त्याम् । क्षम्पयति-क्षम्पति । १६२२ छजि कृ-
 च्छृजीवने । १६२३ श्वर्त गत्याम् । १६२४ श्वभ्र च । १६२५ झप मिच्च ।
 अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते । २५६८ मितां ह्रस्वः ६।७।९२॥ मितामुपधाया
 ह्रस्वः श्याण्णौ परे । झपयति । १६२६ यम च परिवेषणे । चान्मिन् । परि-
 वेषणमिह वेष्टनम् । न तु भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवे-

समाधत्ते-अतुलोपमाभ्यामिति । आदन्तस्येति । तुल्यधातोर्ण्यन्तात्पचाणचि निपातनात्
 गुणभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्दः आदन्तः । ततः 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि इष्टव-
 र्वात् टिलोपे तुलि इति ण्यन्ताल्लटस्तिपि युचि च 'तुल्यती'ति 'तुलने'ति च रूप-
 म् । आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन्' इति श्यानिवशाच्च गुण इति भावः । व्रज
 मार्गेति । व्राजयति । मार्गयति । यद्वा मार्गेति न धात्वन्तरम् । व्रजधातुर्मागं-
 स्कारे गतौ चेत्यर्थः । झप मिच्चेति । झपधातुणिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः । मिश्र-
 कार्वाणमिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह—अयमिति । 'प्रष्टु ज्ञीप्साया'-
 मित्यत्र ज्ञाने 'श्लाघहनुकृत्स्थाक्षापां ज्ञीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने च प्रयोगदर्शनादिति
 भावः । मितां ह्रस्वः । 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यतः उपधाया इति 'दोषो गौ' इत्यतः
 णाविति चानुवर्तते । तदाह—मितामुपधाया इत्यादिना झपयतीति । णिचि उपधावृद्धौ
 ह्रस्व इति भावः । यम च परिवेषणे । चान्मिदिति । इति अनुकृष्यते इति शेषः । 'यम-
 धातुः परिवेषणे णिचं लभते, मिश्रकार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परिवेषण-
 मिह वेष्टनमिति । 'परिवेषस्तु परिधिः' इति कोशादिति भावः । न तु भोजनमिति ।
 भुजेर्हुतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासभ्रन्थो युच्' क्लीबत्वं लोकात् । 'भो-
 जने'त्येव कश्चित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकरणमिह न परिवेषणमित्यर्थः ।
 भोजनायां यमेहेर्तुमण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मिश्रसिद्धेरिति भावः । परिवेष्टत इत्यर्थः
 इति । अनेन इह परिवेषण्यन्तात्स्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् । न च वेष्टने-
 ष्यर्थं यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मिश्रविधिर्नित्य इति वाच्यम् । 'न कश्चमिचमाश्च'
 इति मिश्रप्रतिषेधप्रकरणस्य 'यमोऽपरिवेषणे' इति वटाघन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे

प्रत इत्यर्थः । १६२७ चह परिकल्पने । चहयति । अचोचहत् । कथादौ चच-
माणस्य तु अदन्तत्वेनाग्लोपित्वादीर्घसन्बन्धादौ न । अचचहत् । चप इत्येके ।
चपयति । १६२८ रह त्यागे इत्येके । अरौरहत् । कथादेस्तु अररहत् ।
१६२९ बल प्राणने । बलयति । १६३० चिञ् चयने । २५६९ चिस्फुरो-
णौ ६ । १ । ५४ ॥ आत्वं वा स्यात् । २५७० अतिहीनलीरीकन्यूनीक-
यथातां पुगणौ ७ । ३ । ३६ । एषां पुक् स्याणौ । चपयति—चययति मिश्र-
रणसामर्थ्यादस्य निजिबकल्पः । चयते । प्रणिचयति-प्रनिचयति । 'नान्ये भित्तोऽ-

इति पर्युदासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थे मिश्रनिषेधस्य प्राप्तौ मिश्रप्रापणार्थत्वात्
'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेमि-
श्रनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत एव 'यमिर्भोजनातोऽन्यत्र न मि'दिति व्याख्यातं सूच-
कृता । भोजनायां तु 'यमोऽपरिवेषणे' इति मिश्रनिषेधविधौ भोजनायाः पर्युदासा-
देव तत्र मिश्रनिषेधाऽभावाद्मन्तरवादेव मिश्रप्राप्तेरिह चुरादौ परिवेषणशब्देन
वेष्टनमेव विवक्षितं ननु भोजनेत्यास्तां तावत् । चह परिकल्पने इति । इत आरभ्य
चिञ् चयने' इत्येतत्पर्यन्तं चेषबन्धुवर्तते । अतस्तेषां मिश्रत्वात् निचि ह्रस्वः । तदाह-
चहयतीति । गन्धनेनैव सिद्धे अग्रे चुराचान्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह-
कथादाविति । 'कथाद्वयः अदन्ता' इति वचनते । तस्मात्निचि अग्लोपे चहयती-
त्यादौ अग्लोपस्य स्थानिवशाद्बृहद्वयभावे मिश्रत्वाद्भ्रष्टे च न विशेषः । तथापि
अदन्तात् चिञ् गौ अग्लोपे अग्लोपितया सन्बन्धदीर्घयोरभावे 'अचचह'द्वि-
रूपमस्ति फलमित्यर्थः । चप इत्येके इति । 'चह परिकल्पने' इत्यस्य स्थाने 'चप'
इत्येके पठन्तोऽर्थः । 'रह त्यागे' इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । पञ्च ज्ञपादिपु
पञ्चसु चहचातुः चपचातुः रहचातुर्वा अन्यतमस्तृतीयः, बलचातुश्चतुर्थः, चिन्चातुः
पञ्चमः, इति क्त्वा ज्ञपादिपञ्चानां मतत्रयेऽपि पञ्चत्वात् ज्ञपादिपञ्चकत्वस्य न विरो-
धः । 'रह त्यागे' इत्यस्यापि कथादिपाठफलमाह—कथादेस्तु अररहदिति । अदन्तत्वेन
अग्लोपिवाच्य दीर्घसन्बन्धे इति भावः । बल प्राणनेन । च इत्यनुसूया मिश्रस्यानु-
कर्षणाद्भ्रष्टं मत्वा आह—बलयतीति । चिस्फुरोणौ । 'आदेच उपहेतो' इत्यतः आदिति
'विभाषा लीयते' इत्यतः विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति—आत्वं वा
स्यादिति । चिञो निचि आत्वे च आह इति स्थिते—अतिही । अति ही ली री कन्यूनी
चमायी आत् एषां ह्रद्वात् षष्ठी । 'पुक्'णौ' इति छेदः । तदाह—एषां पुक् स्वाम्यौ
इति । पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः किरवादन्तावयवः । चाप् इति स्थिते
चेत्यनुवर्त्य मिश्रस्यानुकर्षणेन मत्वाद्भ्रष्टे अपि इत्यस्मात्तिवादौ परिनिहितमा-
ह—चपयतीति । आत्वाऽभावपक्षे स्वाह—चययतीति । चेर्निचि इक्षौ यवादेशे मि-
श्रत्वाद्ब्रह्महस्य इति भावः । ननु चिन्चातोरिह निष्करणं स्वयम्, चिन्चात् 'मिच-

हेतौ' (ग सू ११८) अहेतौ स्वार्थे णिच् ज्ञपादिभ्योऽन्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न । १६३१ घट्ट चल्ने । १६३२ मुस्त सङ्घाते । १६३३ खट्ट संवरणे । १६३४ षट् १६३५ स्फिट्ट १६३६ चुबि हिंसायाम् । १६३७ पुळ संघाते । पूर्ण इत्येके । पुण इत्यन्ये । १६३८ पुंस अभिवर्धने । १६३९ टकि बन्धने । टङ्कयति-टङ्कति । १६४० धूष कान्तिकरणे । धूषयति । इन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्तः इत्यपरे । १६४१ कोट वर्णे । १६४२ चूर्ण संकोचने । १६४३ पूज पूजायाम् । १६४४ अर्क स्तवने । तपने इत्येके । १६४५ शुठ आलस्ये । १६४६ शुठि शोषणे । शुण्ठयति-शुण्ठति । १६४७ जुड प्रेरणे । १६४८ गज १६४९ मार्ज शब्दाद्यौ । गाजयति । मार्जयति । १६५० मर्च च । मर्चयति । १६५१ घृ प्रसवणे । स्त्रावणे इत्येके । १६५२ पचि विस्तार-वचने । पचयति । पचते इति व्यकार्यस्य शपि गतम् । १६५३ तिज निशाने । तेजयति । १६५४ कृत संशब्दने । २५७१ उपधायाश्च ७।१।१०१॥ धातोवप-धाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । 'उर्ऋत्' (सू २५६७) अवीकृतत्-अचिकीर्तत् । १६५५ वर्ध-

अ'इत्येव उभयपदसिद्धेः । चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केव-लस्याण्यन्तस्य क्काशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह—अिकरणसामर्थ्यादिति । एवञ्च णि-जभावपक्षे उभयपदार्थमिह अिकरणमर्थवदिति भावः 'शेषे विभाषाऽकलादौ' इति णत्वविकल्पं मखा आह—प्रणिचयति प्रनिचयति इति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरा-दिगणसूत्रम् । अहेताविति ऋद्धेः । 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच् । तस्मिन्परे इति लभ्यते । किमपेक्षया अन्ये इत्याकाङ्क्षायां इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिजन्तेभ्य इति लभ्यते तदाह—अहेतौ स्वार्थे णिचोत्यादिना । अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचोति । तेनेति । ज्ञपादि-चिजन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मिश्रनिषेधेनेत्यर्थः । शमादीनामिति । 'शम आलोचने' 'अम रोगे' इत्यादीनामप्रे चुरादौ पठित्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति । 'जनीज्-जनसुरत्वोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तरवनिमित्तकमित्यर्थः । कृत संशब्दने । उपधायाश्च । 'ऋत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते । तदाह—धातोरित्यादिना । चकि 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्वपक्षे आह—अवीकृतदिति । उपधाया ऋत्वे कृत इत्यस्य द्वित्वे उर्ध्वत्वे लघुपर-तया सन्वरत्वादित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः । ऋत्वाभावपक्षे आह—अचिकीर्तदिति । ऋत इत्ये रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे कीर्त इत्यस्य द्वित्वे हला-दिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भावः । लघुपरकस्वाभावेन सन्वरत्वाविवक्षयाऽभा-वात्तादसर्वाधः ।

छेदनपूरणयोः । १६५६ कुपि आच्छादने । कुम्बयति । कुमि इत्येके । १६५७
 लुबि १६५८ तुबि अदर्शने । अर्दने इत्येके । १६५९ पङ्क व्यक्तार्था वाचि । कल्प
 इत्येके । १६६० छुटि छेदने । १६६१ एल प्रेरणे । एलयति । एमिळत् । १६६२
 अक्ष म्लेच्छने । १६६३ म्लेच्छ अभ्यक्तार्था वाचि । १६६४ व्रूष् १६६५ बर्ह
 हिंसायाम् । केचिदिह गर्ज गर्द शब्दे, गर्ध अमिकाङ्क्षायाम्, इति पठन्ति । १६६६
 गुर्दपूर्वनिक्तेतने । १६६७ जसि रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जंसयति-जंसति ।
 १६६८ ईड स्तुतौ । १६६९ जसु हिंसायाम् । १६७० पिडि सङ्घाते । १६७१
 वष रोषे । वड इत्येके । १६७२ डिप क्षेपे । १६७३ डुप समुच्छ्राये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः । 'कुस्मान्मनो वा' इति वक्ष्यते । तमभिग्याप्ये-
 त्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । १६७४ चित्त सञ्चेतने । चेतयते । अचोचि-
 तत । १६७५ दशि दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे दंशति ।
 आकुस्मीयमात्मनेपदं निचञ्जियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सञ्जिघाहचर्याद्
 भ्वादेरेच ग्रहणम् । १६७६ दसि दर्शनदंशनयोः । दंसयते-दंसति । दस इत्यप्ये-
 के । १६७७ डप १६७८ डिप संघाते । १६७९ तत्रि कुटुम्बधारणे । तन्त्रयते ।
 चान्द्रास्तु धातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते इत्युदाहरन्ति । १६८० मत्रि गुप्तपरिभाष-
 णे । १६८१ स्पर्श ग्रहणसंश्लेषणयोः । १६८२ तर्ज १६८३ मर्त्स तर्जने । १६८४
 बस्त १६८५ गन्ध अर्दने । बस्तयते गन्धयते । १६८६ विष्क हिंसायाम् ।
 हिष्क इत्येके । १७८७ निष्क परिमाणे । १६८८ लल ईप्सायाम् । १६८९ कूण
 सङ्कोचे, १६९० तूण पूरणे । १६९१ भ्रूण आशाविशङ्कयोः । १६९२ शठ रक्षा
 घायाम् । १६९३ यक्ष पूजायाम् । १६९४ स्यम वितर्के । १३९५ गूर उद्यमने ।
 १६९६ शम १६९७ लक्ष आलोचने । 'नान्ये मितः-' इति मित्वनिषेधः । शाम
 यते १६९८ कुत्स अवक्षेपणे । १६९९ त्रुट छेदने । कुट इत्येके । १७०० गळ
 स्रवणे । १७०१ मळ आभण्डने । १७०२ कूट आसदाने । अवसादने इत्येके ।

'आकुस्मा' द्विष्यत्र आङ्मिविधाविति मत्वा आह-तमभिग्याप्येति । ननु 'गिचञ्ज'
 इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमिष्यत आह-अकर्तृगामिति । ननु 'दशि दंशने'
 गिजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन गिजभावेऽपि तङ्गो, दुर्वास्वादिष्यत
 आह-आकुस्मीयमिति । 'दंशसञ्जस्वजां शपि' इति नलोपमाशङ्क्य आह-नलोपे
 सञ्जाति । स्पर्श ग्रहेति । अपस्पर्शत । 'अस्मृदस्वर' इति अभ्यासस्य अश्वं ह्रस्वा-
 पवादः । गूर उद्यमने । 'अयं दीर्घोपधः । गूरयते । तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति
 इत्वोपधः । दिवादौ तु 'धूरी गुरी हिंसागत्योः' इति दीर्घोपध एवेति केचित् ।

१७०३ कुट्ट प्रतापने । १७०४ वड्बु प्रळम्भने । १७०५ वृषशक्तिबन्धने । शक्ति बन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिबन्धश्च । वर्षयते । १७०६ मद तृप्तियोगे । माद-
यते । १७०७ दिवु परिकूजने । १७०८ गृ विज्ञाने । गावयते । १७०९ विट
चेतनाख्याननिवासेषु वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्दते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यन्लुक्करणमशेष्विदं क्रमात् ॥

१७१० मान स्तम्भे । मानयते । १७११ यु जुगुप्सायाम् । यावयते । १७१२
कुस्म नाम्नो वा (ग सू १९९६) । कुस्म इति धातुः कुस्मितस्मयने वर्तते ।
कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो धात्वर्थे णिच् ।
इत्याकुस्मीयाः ।

१७१३ चर्च अध्ययने । १७१४ बुक्क भषणे । १७१५ शब्द उपसर्गादा-
विष्कारे च । चाद्भाषणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च ।
आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । १७१६ कण निमोढने काणयति । 'णौ
चठ्युपधाया ह्रस्वः' (सू २३१४) 'काण्यादीनां वा' (वा ४६१३) इति विक-
हस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोर्दर्थभेदे विकरणभेदं संगृह्णाति—सत्तायां विद्यते इत्यादि
श्लोकेन । कुस्म नाम्नो वा । गणसूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदं अविभक्तिकम् । तदाह—
कुस्म इति धातुरिति । 'कुस्मितस्मयने वर्तते' इति शेषपूर्णं व्याख्यानमिति भावः ।
कुस्मयते इति । आकुस्मीयत्वादकतुंगेऽपि फले आत्मनेपदम् । 'आकुस्मादात्मनेपदिन'
इत्यत्र आत्मविधाविस्वाभ्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति । उकारस्य गुडतया अ-
भ्यासस्व लघुपरकत्वाऽभावाच्च सन्वरवमिति भावः । 'नाम्नो वे'त्यंशं व्याचष्टे—
अयवेति । नाम प्रातिपदिकं, तस्माद्वा निश्चयवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मश-
ब्दात्मकमेव गृह्यते, प्रत्यासत्त्या । तथा च कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा-
गिति कलितम् । तत्र धातोः णिच्ः श्वाधिकरवमभिप्रेत्य प्रातिपदिकात् णिचो
विशेषमाह—तत इति । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । धात्वर्थे इति । करोतीत्यर्थे
आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध
इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनिधिसामर्थ्यात् । इत्याकुस्मीयाः ।

शब्द उपसर्गादिति । उपसर्गात्परः शब्दधातुः अविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपस-
र्गाच्चेति । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिच् लभते इत्यर्थः । 'आविष्कारे' इत्यस्यै-
वाप्तुवृत्त्यर्थं पृथगुक्तिः । 'शब्द आविष्कारे चे'त्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि
इत्यात् । तदाह—आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति । इदं वार्तिकं 'आजभासभाव'
इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि आणि भाणि हेति लोपः चट् काण्यादयः'

ह्यते अचीकणत्-अचकाणत् । १७१७ जमि नाशने । जम्भयति-जम्भति ।
 १७१८ घृद करणे । सूदयति । असूषुदत् । १७१९ जसु ताडने । बासयति-
 जसति । १७२० पश बन्धने । पाशयति । १७२१ अम रोगे । आमयति । 'गान्धे-
 मित-' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्मादेतुमणौ 'न कम्भमिच-
 माम्' इति निषेधः । आमयति । १७२२ चट १७२३ स्फुट भेदने । विकासे
 शशपोः स्फुटति-स्फोटते इत्युक्तम् । १७२४ घट् सङ्घाते । घाटयति । 'हन्त्य-
 र्थाश्च' (ग सू २००) । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वायं णिच् कम्भते
 इत्यर्थः । १७२५ दिवु मर्दने । उदित्वादेवतीत्यपि । १७२६ अर्ज प्रतियत्ने ।
 अयमर्थान्तररेडपि । द्रव्यमर्जयति । १७२७ घुषिर् विशब्दने । घोषयति । 'घुषि-
 रविशब्दने' (सू ३०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधास्त्रिंशदन्त्योऽ-
 स्य णिच् । घोषति । इरित्वाद् वा । अघुषत्-अघोषीत् । प्यन्तस्य तु अजघु-

इति भाष्यम् । अचीकणदिति । हस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः ।
 शशपोरिति । शविकरणे, शविवकरणे चेत्यर्थः । हन्त्यर्थाश्चेति । गणसूत्रमिदम् । हन
 हिंसागणोरिति हनधातोर्हिंसा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवः भ्वादिषु नवसु
 गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि घुरादौ पठिताः प्रत्येतस्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वायं
 णिजपि पक्षे भवतीति कलितम् । तद्वाह—नवगण्यामित्यादि । दिवु मर्दने । उदित्वा-
 दिति । उदित्करणम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिडविकल्पार्थम् । क्त्वा-देवित्वा ।
 इडभावे कट् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्वनिषेधात् गुण इति स्थितिः । अस्य
 निरूप्यन्तरे सति णिच् व्यवहितत्वेन क्त्वायामिडविकल्पस्य अप्रसक्तोदित्करणं
 व्यर्थं सत् ज्ञापयति अस्य दिवुधातोः णिजविकल्पः इतीति भावः । घुषिर् विशब्दने ।
 विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविकरणं प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ स्वयं धातुरविशब्दना-
 र्थकः पठितः । घोषयतीति । शब्देन स्वाभिप्रायमाविकरोतीत्यर्थः, प्रतिजानीते इति
 वा । लिङ्गादिति । इणिवेधप्रकरणे घुषिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दवार्थ-
 कात् घुषधातोः निष्ठायामिण् स्यादित्यर्थः । यथा 'घुष्टा रज्जुः' । प्रसारितेत्यर्थः ।
 अविशब्दने इति किम् ? अवघुषितं वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दना-
 र्थकत्वान्नेपिनपेध इति स्थितिः । तत्र विशब्दवार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन प्य-
 न्तरत्वनियमाणि चा व्यवधानात्ततः परा निष्ठा नास्त्येवेति इणिवेधे विशब्दनपुं-
 दासौ व्यर्थः सन् चौरादिकस्याऽस्य विशब्दनार्थकस्य घुषेः णिचो विकल्पं गमयति ।
 एवं च 'अवघुषितं वाक्य'मित्यत्र चौरादिकघुषेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठावाञ्च इणिवेधो
 नेति भाष्ये स्पष्टम् । इरित्वाद् वेति । 'णिजभावपक्षे' इति शेषः । ननु इरित्वादेव
 णिजविकल्पे त्रिडे 'घुषिर्विशब्दने' इणिवेधसूत्रे 'अविशब्दने' इति पयुंदासस्य
 णिजविकल्पज्ञापकत्वाश्रयणकलेनो भाष्ये व्यर्थं इति चेत्, न—अत एव भाष्यादिरि-

षत् । १७२८ आठः क्रन्द सातत्ये । भौवादिकः क्रन्दधातुराह्वानाद्यर्थ उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिचं लभते । सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु आङ्पूर्वो घुषिः क्रन्दसातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । १७२९ लस शिल्पयोगे । १७३० तसि १७३१ भूष अलङ्करणे अवतंसयति-अवतंसति । भूषयति । १७३२ अर्ह पूजायाम् । १७३३ ज्ञा-नियोगे । आज्ञापयति । १७३४ मज विश्राणने । १७३५ शृषु प्रसहने । अश-शर्षत्-अशीशृषत् । १७३६ यत निकारोपस्कारयोः । १७३७ रक १७३८ रग आश्वादाने । रघ इत्येके । रग इत्यन्ये १७३९ अञ्चु विशेषणे । अञ्चयति । उदि-स्वमिड्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृषुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । १७४० लिङि चित्रीकरणे । लिङ्गयति-लिङ्गति । १७४१ मुद संसर्गे । मोदयति सक्त्वा वृत्तेन । १७४२ त्रस धारणे । प्रहणे प्रत्येके । वारणे इत्यन्ये । १७४३ उघ्रस उच्छेदे । ऊकारो घात्ववयष इत्येके । नेत्यन्ये । घ्रासयति । उघ्रास-यति । १७४४ मुच प्रमोचने मोदने च । १७४५ वस स्नेहच्छेदापहरणेषु । १७४६ चर संशये । १७४७ द्यु सहने । हसने च इत्येके । द्यावयति । द्युस इत्येके । द्योसयति । १७४८ भुवोऽवककने । अवककनं मिश्रीकरणमित्येके चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । १७४९ कृपेक्ष कल्पयति ।

‘आ स्वदः सकर्मकात्’ (ग सू २०१) । स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य

एवाऽभावविज्ञानात् । एवं च ‘घुषिर विशब्दने’ इत्यत्र घुषिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य प्रथमान्तस्वमेवाश्रयणीयम् । ‘हरिश्वाङ्घ्वे’ति मूलं तु भाष्यविरोधादुपेचमेवेत्यास्तां तावत् । आठः क्रन्द सातत्ये इति । आठः परः क्रन्दधातुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिचं लभते इत्यर्थः । यद्वा ‘आठः’ इत्यनन्तरं घुषिरित्यनुवर्तते । ‘क्रन्दसातत्ये’ इत्यर्थनिर्देशः । तदाह—अन्ये त्विति । लस शिल्पयोगे इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूषेति । अत तसिः प्रायेण अवपूर्वः । तदाह—अवतंसयतीति । ज्ञा नियोगे इति । आङ्पूर्वः । तदाह—आज्ञापयतीति । आदन्तत्वात् पुक् । अजिज्ञपत् । यत निकारेति । ताळव्याऽन्तःस्थादिः । ब्रह्मो वा प्रैषो वा निकारः । यातयति । अयीयतत् । अञ्चु विशेषणे इति । द्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्वमिति । ‘उदितो वा’ इत्यण्यन्तात् वश्वायामिड्विकल्पार्थमित्यर्थः पद्यन्तात् णिच् व्यवधानात् इड्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य निरप्यण्यन्तत्वादप्यन्तस्वम् असिद्धमिष्यत आह—अत एवेति । द्यु सहने इति । द्यावयति । भुवोऽवकवत् । भुवोऽवककने इति । अवककनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । कृपेवेति । अवककनवृत्तेः कृपेः णिच् स्यादित्यर्थः । कल्पयतीति । ‘कृपो रोलः’ इति कल्पम् ।

आ स्वदः सकर्मकादिति । आठमिविधौ । तदाह—स्वदिमभिव्याप्येति । तत्र ‘एवद’

एव णिच् । १७५० प्रस्य प्रहणे । प्राप्स्यति फलम् । १७५१ पुष धारणे । पोष-
यत्याभरणम् । १७५२ दल विदारणे । दालयति । १७५३ पट १७५४ पुट
१७५५ लुट १७५६ तुजि १७५७ मिजि १७५८ पिजि १७५९ लुजि १७६०
भजि १७६१ लघि १७६२ त्रिघि १७६३ पिषी १७६४ कुषि १७६५ दशि १७६६
कुशि १७६७ षट १७६८ घिटि १७६९ वृहि १७७० बर्ह १७७१ बरह १७७२
गुष १७७३ धूप १७७४ विच्छ १७७५ चीव १७७६ पुष १७७७ लोह १७७८
लोच १७७९ णद १७८० कुप १७८१ तर्क १७८२ वृत् १७८३ वृधु माषार्थाः ।
पाटयति । पोडयति । कोटयति । तुज्जयति । तुज्जति । एवं परेषाम् । घाटयति ।
घण्टयति । २५७२ नागलोपिशास्वदिताम् ७।५।२॥ णिच्यग्लोपिनः शास्तेः
ऋदितां चोपधाया ह्रस्वो न स्याद्धूपरे णौ । अलुलोकत् । अलुलोचत् । वर्त-
यति । वर्धयति । उदिस्वात्, वर्तति । वर्धति । १७८४ नट १७८५ लजि
१७८६ अजि १७८७ दसि १७८८ भृशि १७८९ रुशि १७९० शोक १७९१
हसि १७९२ नट १७९३ पुटि १७९४ जि १७९५ चि १७९६ रघि १७९७ लघि
१७९८ अहि १७९९ रहि १८०० महि च । १८०१ लडि १८०२ तड १८०३
नक च । १८०४ पूरी आप्यावने । ईदिस्वं निष्ठायामिणिवेधाय । अत एव णिज्वा ।
पूरयति—पूरति । १८०५ रुज हिंसायाम् । १८०६ ष्वद आस्वादने । स्वाद
इत्येके । अस्विस्वदत् । दीर्घस्य त्वषोपदेशत्वात् अस्विस्वदत् ।

आस्वादने' इत्यस्य अकर्मकत्वाद्वाह—सम्भवत्कर्मभ्य इति । इत आरभ्य आस्वदीयाः
सकर्मकाः । स्वदिस्वकर्मकः । पट पुटेति । एकत्रिंशत् धातवः । आद्यान्वयष्टान्ताः ।
आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी । चतुर्थाद्या एकादश इदितः । त्रिसिपिषी इदुपधौ ।
अदुपधाविष्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत्, अलुलोचत् इत्यत्र
उपधाह्रस्वे प्राप्ते—नागलोपि । णौ 'चङ्युपधायाः' इत्यनुवर्तते । णाविस्वावर्तते ।
एकमग्लोपिन इत्यत्रा—वेति । द्वितीयं तु निषेधे परनिमित्तम् । तदाह—णिच्यग्लोपिन
इत्यादि । अलुलोकदिति । ऋदिस्वान्नागलोपीति निषेधेन उपधाह्रस्वाभावे सति लघुप-
रकस्वाभावाच्चास्वासदीर्घ इति भावः । उदित्वादिति । 'वृत् वृधु' इत्युदिस्वं 'उदितो
वा' इत्यण्वन्तात् कस्यायामिद्विकल्पार्थम् । ण्यन्तास्तु णिच्वा व्यवधानात् नेद्विक-
ल्पप्रसक्तिः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यावने । इणिवेधा-
येति । अण्यन्तात् कस्यायामिणिवेधार्थमीदृशम् । ण्यन्तास्तु णिच्वा व्यवधानाद्-
प्रसक्तेः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । स्वदधातुः षोपदेशः । तदाह—
असिष्वददिति । आदेशसकारस्वाद्यः । अस्यासेऽकारस्य संयोगपरकत्वेन गुह्यत्वा-

‘आ वृषाद्वा’ (ग० सू २०२ ।) इत ऊर्ध्व विभाषितणिचो ध्रुवधातुमभिव्य-
 ष्य । १८०७ युज १८०८ पृच संयमने । योजयति—योजति । अयौक्षीत् । पर्व-
 नति—पर्वति । पर्विता । अपर्वति । १८०९ अर्च पूजयाम् । १८१० षह मर्षणे
 साहयति । ‘स एवायं नागः सहति कलभेभ्यः परिभवम्’ । १८११ ईर क्षेपे ।
 १८१२ ली द्रवीकरणे । लाययति—लयति । लेता । १८१३ वृजो वर्जने । वर्ज-
 यति—वर्जति । १८१४ वृज आवरणे । वारयति—वरति—वरते । वरिता—वरीता ।
 १८१५ ज वयोहानौ । जारयति—जरति । जरिता—जरीता । १८१६ जि च ।
 आययति—अयति । अतेता । १८१७ रिच वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति रेचति ।
 रेका । १८१८ शिष असर्वोपयोगे । शेषयति—शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं
 विपूर्वोऽतिशये । १८१९ तप दाहे । तापयति—तपति । तप्ता । १८२० तृप
 तुमौ । संदीपने इत्येके । तर्पयति—तर्पति । तर्पिता । १८२१ छृदी संदीपने ।
 छर्दयति—छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । ‘सेऽसिचि—’ (सू २५०६) इति
 विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौधादिकस्यैव प्रहणात् । चृप छृप हृप सन्दीपने
 इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । १८२२ दभी भवे । दर्भयति—दर्भति । दर्भिता ।

आऽभ्यासदीर्घः । दीर्घस्य ण्विति । दीर्घमभ्यस्य ण्वित्यर्थः । अघोपदेशत्वादिति । ह्रस्व-
 मभ्यस्यैव ह्रस्वेः षोपदेशेषु परिगणनादिति भावः । इत्यास्वदीयाः ।

आधृषादेति । गणसूत्रम् । विभाषितणिच इति । विकल्पितणिष्काः । प्रत्येतभ्या
 इत्यर्थः । आह—मिथ्याप्राविति मत्वा आह—ध्रुवधातुमभिव्याप्येति । निजभावपक्षे
 आह—अयौक्षीदिति । अचं पूजयामिति । अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः । अर्चयते ।
 अर्चते । अस्य भ्वाद्वा पाठः अनार्पः । अनेनैव सिद्धेः । नच परस्मैपदार्थं भ्वादावचः
 पाठ इति वाच्यम्, भ्वाद्वा तस्याप्यात्मनेपदीयतायाः शाकटायनसम्मतत्वेन माध-
 वोक्तेः । एवमप्रस्थानाभाधृषीयाणां भ्वाद्वा परस्मैपदेषु पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः ।
 ली द्रवीकरणे लाययतीति । लीलोरिति ब्रुक् तु न, लासाहचर्यात् हेतुमण्णावेषाऽस्य
 प्रवृत्तेः । लेतेति । ‘विभाषा लीयतेः’ इत्याख्यं तु न, तत्र रनाशयन्विकरणयोरेव यका
 निर्देश इति भाष्यात् । वृज आवरणे । वरिता—वरीतेति । ‘वृतो वा’ इति दीर्घः । आ-
 वोलिङ्गं त्रियात् । आत्मनेपदे तु ‘लिङ्सिचोः’ इति वेट् । वृषोष्ट वरिषोष्ट । हृडभा-
 वपक्षे ‘उञ्जे’ति कश्चाच्च गुणः । ‘न लिङि’ इति इटो न दीर्घः । अवृत्त । जि चेति ।
 ह्रस्वान्तोऽद्यम् । रिचवियोजने इति । अनिदयम् । ततश्च निजभावपक्षे नेट् । तदाह-
 रेक्तेति । शिष असर्वति । अयमभ्यनिट् तदाह—श्रेतेति । अशिक्षदिति । ‘बाल इगुपधा’-
 दिति कसः । अयं विपूर्वोऽतिशये इति । वर्तते इति शेषः । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र
 अधिक इति गम्यते । तृप तृप्ताविति । अनिट्सु श्यना निर्देशाद्यं सेट् । तदाह—तर्पि-

१८२३ दम्भ संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । १८२४ अय मोक्षणे । हिंसायां इत्येके । १८२५ ग्री गतौ । माययति-प्रयति । मेता । १८२६ ग्रन्थ बन्धने । ग्रन्थयति । प्रन्थति । १८२७ शोक आमर्षणे । १८२८ चीक च । १८२९ अर्द हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति-अर्दति-अर्दते । १८३० हिंसि हिंसायाम् । हिंसयति-हिंसति । हिनस्ति इति शनमि गतम् । १८३१ अर्ह पूजायाम् । १८३२ आढः षड् पयर्थे । आसादयति-आसीदति । 'पाद्मा—' (सू २३६०) इति सीदादेशः । आषत्ता । आसात्सीत् । १८३३ शुन्ध शौचकर्मणि । शुन्धिता । अशुन्धीत् । अशुन्धिष्टाम् । १८३४ छद अपवारणे । स्वरितेत् । १८३५ जुष परितर्कणे । परितर्कणमूढो हिंसा वा । परितर्पणे इत्यन्ये । परितर्पणं परितृप्तिक्रिया । जोषयति-जोषति । प्रीतिसेवनं योजुषत इति तुदादौ । १८३६ धून् कम्पने । नावित्यधिकृत्य 'धून्प्रीणोर्नुग्वक्तव्यः (वा ४५१९) । धूनयति-धवति । धवते । केचित् 'धून्प्रीणोः—' इति पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद्बुधुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च, स्वादौ ह्रस्वश्च । तथा च कविरहस्ये—

‘धूनीति चम्पकवनानि धुनीत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्तम् ।

वायुर्निधूनयति चम्पकपुष्परेणुन् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च ॥’

१८३७ प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयति । 'धून्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्राय-यति-प्रयति प्रयते । १८३८ अन्ध । १८३९ ग्रन्थ सन्दर्भे । १८४० आप्लू लम्पने । आपयति-आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । आपते । १८४१ तनु श्रद्धोपकरणयोः । उपसर्गाच्च दैर्घ्ये । तानयति । वितानयति तनति वितनति । चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके । चानयति । चनति । १८४२ वद सन्देशवचने । वाद-यति । स्वरितेत् । वदति-वदते । अनुदात्तेदित्येके । ववदतुः । ववदिय । ववदे । वयात् । १८४३ वव परिभाषणे । वाचयति-वचति । वक्ता । अवाक्षीत् । १८४४ मान पूजायाम् । मानयति—मानति । मानिता । विवारणे तु भौवादेको नित्यसन्नतः । स्तम्भे तु मानयते । (इत्याकुस्मोयः) । मन्यते इति दिवादौ ।

तेति । छृदौ सन्दीपने इति । ईदित्वं निष्ठायामिष्णिवेद्यार्थम् । धुवति स्फुटितेति । शविक-रणस्य रूपम् । शस्य शिश्वाद्गुणाभावे उवक् । प्रीञ् तर्पणे । प्रीणयतीति । 'धून्प्रीणोः' इति वार्तिकान्नुगिति भावः । हरदत्तेति । अनेन भाष्याऽसम्मतत्वं सूचितम् । उपस-र्गाच्चेति । दैर्घ्यं तु उपसर्गाद्बुधुपसर्गाच्च परस्मैतुच्चातुराष्टमीयो वेदितव्य इत्यर्थः । श्रद्धो-पकरणयोस्तुपसर्गादेवेति भावः । वच परिमाणे । अवाक्षीदिति । 'अवयतिवक्ती'ति

मनुते इति तनादौ च । १८४५ भू प्राप्तावारमनेपदी । भावयते-भवते । निच-
सन्निधौगेनैवात्मनेपदमित्येके । भवति । १८४६ गर्ह विनिन्दने । १८४७ मार्ग
अन्वेषणे । १८४८ कठि शौके । उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी
गतः । १८४९ मृजू शौचालङ्कारयोः । मार्जयति-मार्जति । मार्जिता-मार्ष्टी ।
१८५० मृष तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्षयति-मर्षति । मर्षते । मृष्यति-
मृष्यते । इति दिवादौ । सेचने शपि मर्षति । १८५१ धृष प्रमहने । धर्षयति-
धर्षति । इत्याधृषीयाः ।

अथादन्ताः । १८५२ कथ वाक्यप्रबन्धे । अग्लोपस्य स्थानिवद्भावात् न वृद्धिः ।
कथयति । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत । १८५३ वर ईप्सायाम् ।
वरयति । वारयतीति मतम् । १८५४ गण संख्याने । गणयति । २५७३ ई च
गणः ७ । ५ । ९७ । गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चत्परे गौ चादत् । अजगणत्-अजी-
गणत् । १८५५ शठ । १८५६ मृठ सम्यगवभाषणे । १८५७ पठ । १८५८ वठ
प्रत्ये । १८५९ रह त्यागे । अररहत् । १८६० स्तन १८६१ गदी देवशब्दे ।

लुका निर्देष्टावृद्धिर्नेति भावः । 'वचिस्वपी'ति सप्रसारणम्-उच्यते इत्याधृषीयाः ।
अथादन्ता इति । वचपन्ते इति शेषः । अन्ते अकारो नेःसंज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थ
इति भावः । तत्र कथञातोर्णिचि अतो लोपे 'कथि' इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अया
देशे कथयतीति रूपं वक्ष्यति । तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिर्मात्राङ्कवाह-अग्लोपस्य
स्थानिवद्भावादिति । अचः परस्मिन्निश्चयेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि
सति शास्त्रीयं यत्कार्यं तदेव 'स्थानिवद्देशोऽनसिवधा' विश्वनातिविश्यते । यत्तु
स्थानिनि सति निमित्तव्याघाताच्च भवति तस्याऽभावस्य अशास्त्रीयत्वाच्चाऽतिदेशः ।
अन्यथा 'नायक' इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐकारस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे स्था-
निनि सति आयाभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे अतिदेशप्रसङ्गात् । 'अचः परस्मिन्'
इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते तस्य, तद्भावस्य चाशास्त्रीय-
स्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र यकारादकारे सति प्रसक्तस्य उपधा-
वृद्धयभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश इति सिद्धम् । लुङि चङि 'अचकथत्' इत्यत्र
सन्वश्वमानाङ्कवाह-अग्लोपित्वादिति । सन्वश्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वश्वं
नापेक्षत इति पृथगुक्तिः । एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम् ।

गण संख्याने । चङि अग्लोपस्य स्थानिवत्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे 'अजगण'-
दित्येव प्राप्त आह-ई च गणः । 'सन्वश्वलघुनि' इत्यतः चत्परे इति, 'अत्र लोप'
इत्यतः । अभ्यासस्येति चानुवर्तते । तदाह-गणेरभ्यासस्येति । 'अस्मृदस्वर' इति
पूर्वसूत्रादुद्ग्रहणं चकारानुकृष्यते । तदाह-चाददिति । स्तनगदी देवशब्दे इति । पूर्व-

स्तनयति । गदयति । अजगदत् । १८६२ पत गतौ वा । वा णिजन्तः । वा
अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति-पतति । पताञ्चकार । अपतीत् । द्वितीये पात-
यति अपीपतत् । १८६३ पष अनुपषर्गात् । गतावित्येव । पषयति । १८६४
स्वर आक्षेपे । स्वरयति । १८६५ रच प्रतियत्ने । रचयति । १८६६ कळ गतौ
सङ्ख्याने च । १८६७ चह परिकरकने । परिकरकनं दम्भः शाठ्यं च । १८६८ मह
पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । १८६९ सार १८७० कृप
१८७१ श्रथ दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रथयति । १८७२ स्पृह ईप्सायाम् ।
१८७३ भाम क्रोधे । अवभामत् । १८७४ सूच पैशुन्ये । सूचयति । अपोपदेश-
त्वाज षः । अपसुचत् १८७५ खेट भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये ।
१८७६ क्षोट क्षेपे । १८७७ गोम उपलेपने । अनुगोमत् १८७८ कुमार क्रोडा-
याम् । अचुकुमारत् । १८७९ शीळ उपचारणे । उपचारणमभ्यासः । १८८० साम
सन्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमत् । १८८१
वेळ काकोपदेशे । वेळयति । काळ इति पृथग्घातुरित्येके । काळयति । १८८२
पल्युळ लवनपवनयोः १८८३ वात सुखसेवनयोः । गतिसुखसेवनेषु इत्येके ।
वातयति । अववातत् । १८८४ गवैष मार्गणे । अजगवेषत् । १८८५ वात उप-

न्यगर्जने इत्यर्थः । स्तनश्च गदिश्चेति द्वन्द्वः । गदीति इका निर्देशः । गदेश्चकारा-
न्तात् इकि अङ्गोपे गदीति निर्देशः । एवञ्च प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहृत्यते । पत
गतौ वेति । गतावर्थे पतघातुः णिच् वा लभत इत्यर्थः । तदाह—वा णिजन्त इति ।
आप्तुषीयत्वाऽभावात् विकल्पविधिः । यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्वं एवाऽन्वयः । णिच्
तु निश्च एव । तदाह—वा अदन्त इत्येके इति । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव । तदाह—
आद्ये पतयतीति । अङ्गोपस्य स्थानिवत्वाच्च वृद्धिः । पताञ्चकारेति । णिजभावेऽप्यद-
न्तत्वात् 'काश्यनेकाच्' इत्यामिति भावः । चङि-अपपत् । आग्लोपित्वाच्च दीर्घ-
सन्धरवे । द्वितीये पातयतीति । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपधावृद्धिरिति भावः ।
अपीपतदिति । अग्लोपित्वाऽभावाद्दीर्घसन्धरवे इति भावः । कृपयतीति । अदन्तस्य त्वस्य
धात्वन्तरत्वात् 'कृपो रो लः' इति न भवति । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा ।
अवभामदिति । चङि आग्लोपस्य स्थानिवत्वाच्चोपधाह्रस्वः । सूच पैशुन्ये । आपोप-
देशत्वादिति । अनेकाश्वादिति भावः । खेट भक्षणे । तृतीयान्त इति । टवर्गतृतीयान्त
इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् । अससामदिति । अग्लो-
पस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः । ननु 'साम सान्त्वने' इति कथादेः प्राक् चुरादौ
पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धेरित्यत आह—साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असीषमदिति ।
पूर्वपठिते सामघातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपधाह्रस्वः, दीर्घसन्धरवे चे-

सेवायाम् । १८८६ निवास आच्छादने । १८८७ भाज पृथक्कर्मणि । १८८८

सभाज प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोः इत्यन्ये । सभाजयति । १८८९ ऊन परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयण्ज—' (सू. २५७७) इति सूत्रे पययोः इति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं 'णिचि अच आदेशो न स्याद्वित्वे कार्ये

स्वर्थः । यद्यपि 'साम सान्स्वप्रयोगे' इत्येव प्राक् बुरादौ पठितम् । तथापि सान्स्वनस्य सामप्रयोगादनन्तरवास्तथोक्तिरिति भावः । गवेष मार्गणे । मार्गणम् अन्वेषणम् । चङि अङ्गोपस्य स्यानिबन्धवाकोपचाहस्यः । तदाह—अजगवेषदिति । निवास आच्छादने । अनिनिवासत् । ऊन परिहाणे । परिहाणं न्यूनीभावः । ऊनयतीति । णावतो लोप इति भावः । ननु लुङि चङि ऊन इ अ त् इति स्थिते णिलोपे 'चङि' इत्यजादेर्द्वितीयस्य नञावस्य द्वित्वे अतो लोपे अङ्गोपित्वेन सन्स्वभावाद्भावासे इत्यदीर्घयोरभावे आटौ वृद्धौ औन्नदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्विस्वाप्रानेव परस्वादतो लोपे कृते निहावस्य द्वित्वे औन्नदित्येवमभ्यासे इकारअवर्णप्रसङ्गात् । नच द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य 'द्विवचनेऽचि'ति निषेधः सङ्कथः, असङ्गोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् इत्यत आह—ओः पुयण्जीत्यादि । 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे 'ओः पययोरपरयो'रित्येव वक्तव्ये 'पु' इति पवर्गस्य 'यणिति' प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमित्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह—णिचीत्यादि । द्वित्वे कार्ये णिगिनिमित्तकः अच आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वोणान्वयः । तथाहि ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रम् । 'सनि परे यदङ्गं तदवयवाऽभ्यासोवर्णस्य इकारः स्यात् अवर्णपरकेषु पवर्गयण्प्रकारेषु परत इति तदर्थः । 'पूङ्'-पिपावयिषति, 'भू'-बिभावयिषति, 'यु'-यियावयिषति, 'ह'-रिरावयिषति, 'लुङ्'-लिङावयिषति, 'जु'-जिजावयिषति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वं प्रथमनिमित्ते णिचि 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधाऽप्रवृत्त्या द्विस्वात् प्रागेव परस्वाद्वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे सति 'सन्ध्यतः' इत्येव ह्रस्वसिद्धेः पवर्गयण्प्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारयकारग्रहणं तु न व्यर्थम् । पिपावयिषति यियावयिषतीत्यत्र उक्तरीत्या 'सन्ध्यतः' इति ह्रस्वसिद्धावपि पिपविवते यियविवतीत्यत्र पूङ्घातोयुंघातोश्च अप्यन्तात् सनि अभ्यासे ह्रस्वार्थं तदावश्यकत्वात् । तत्र हि 'इको सल' इति क्त्वात् 'भ्र्युकः किति' इति प्राप्तमिणिपेधं चाधिष्ठा 'स्मिपूङ्गव्यवशां सनि' इति 'सनीवन्तद्ध्रस्वजदभ्रुश्चिस्वयूयुर्भरजपि-सनाभ' इति च सूत्राभ्यामिति कृते इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विवचनेऽचि' इति गुणावादेशयोनिपेदे सति 'पु' 'यु' इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्ध्यतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या तत्र ह्रस्वार्थं 'पययो'रित्यावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशोने'त्यनाश्रयणे व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु बिभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्ययलक्ष-

इति । 'यत्र द्विरुक्ताभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽच् प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे बाऽवर्णो लभ्यते तत्रैवायं निषेधः ।' ज्ञापकस्य सजातीयपक्षत्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु न शब्दस्य द्वित्वम् । तत् उत्तरखण्डेऽह्नोपः । औननत् । मा भवानूननत् । १८९० ध्वन शब्दे । अदध्वनत् । १८९१ कूट परितापे । परि-

णमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अकाराऽभावेन 'सन्वयतः' इत्यस्याऽप्रवृत्त्या वर्गप्रस्थाहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु 'कृत संशब्दने' अस्मात् णौ 'उपधावाच' इति श्रुत इत्ये रपरत्वे कितं इत्यस्मात् लुकि चकि णिछोपे द्वित्वे हलादि-छोवे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उपधायां च इति शीर्षे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तच्च युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य निषिद्धत्वा इत्याऽप्रागेव कत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्वे, रपरत्वे, हलादिछोवे, कस्य चुत्वे, उत्तरखण्डे, श्रुत इत्ये, रपरत्वे, उपधादीर्घे अचिकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह—यत्र द्विरुक्तावित्यादि । यत्र धातौ चकि द्विवचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽच् अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि धातोरवयवस्य एकाद्यो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याऽचोभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव । तथापि स्पष्टार्थं तद्वि-त्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णः द्वित्वप्रवृत्तिवे-लायां विवक्षितः उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः ? नाद्यः, क्षुधातोर्ण्यन्तात् सनि पुषा-वयिषतीत्यत्र 'कु' इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाऽभावेन वृद्ध्यावादेशयोर्निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद्बुद्ध्यावादेशयोः चाव इत्य-स्य द्वित्वे चिन्नावयिषतीत्यापत्तेः । न द्वितीयः, ऊन इ अ त् इति स्थिते सति 'न' इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे अह्नोपे सत्यवर्णाऽभावेन णौ अह्नोपस्य निषेधा-प्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो छोपे सति 'नि' इत्यस्य द्वित्वे 'औनन' इत्याप-त्तेरित्यत आह—प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति । न खमुकत्रैवेत्याग्रह इति भावः । सजातीये पुण्यजाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरत्वनियमादिति भावः । सिद्धिमिति । प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाऽभावात्त इत्यस्य न निषेध इति भावः । एवं च 'चुच्चावयिषति' इत्यत्र 'कु' इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्वात् णौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्यनिषे-धः । औननदित्यत्रापि णौ भवत्येवाऽह्नोपस्य निषेध इत्याह—प्रकृते त्विति । औननदि-त्यत्रेत्यर्थः । नशब्दस्येति । अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामु-त्तरखण्डे अवर्णलाभादह्नोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निषादस्येति भावः । तत् इति । नशब्दस्य द्वित्वाऽनन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र न शब्दद्वित्वार्थमेव ऊनधातोरदन्तत्वं स्थितम् । फलान्तरं सूत्रयच्चाह—मा भवान् ऊन-

दाहे इत्यन्ये । १८९२ केत १८९३ प्राप् १८९४ कुण १८९५ गुण चामन्त्रणे ।
 चारूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति । प्राप्नयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्त-
 रम्—केत भावणे निमन्त्रणे च । केतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे ।
 त्वकारात्केतेति । १८९६ कूण सङ्कोचने इति । १८९७ स्तेन चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः । १८९८ पद गदौ । पदयते । अपपदत् । १८९९
 गृह ग्रहणे । गृहयते । १९०० मृग अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति इति कण्ड्वादिः ।
 १९०१ कुह विस्मापने । १९०२ शूर १९०३ वीर विक्रान्तौ । १९०३ स्थूल परि-
 वृंहणे । स्थूलयते । असुस्थूलत् । १९०५ अर्थ उपयाच्चायाम् । अर्थयते । आर्त-
 यत् । १९०६ सत्र सन्तानक्रियायाम् । अससत्रत् । अनेकाच्चावाप्त घोपदेशः ।
 सिसत्रयिषते । १९०७ गर्व माने । गर्वयते । अदन्तत्वसामर्थ्याणिजिविकल्पः ।
 धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फळम् । एवमग्रेऽपि इत्यागर्वायाः ।

१९०८ सूत्र वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । १९०९ मूत्र प्रस्त्रवणे । मूत्रयति ।

दिति । अग्लोपिस्वाक्षोपचाहस्व इति भावः । पाठान्तरमिति । 'केत आचणे' इत्यादि
 ज्ञेयमित्यर्थः । चकारात्केतेति । समुष्णीयते इति शेषः । संकोचने इतीति । इतिशब्दः पा-
 ठान्तरसमाप्तौ । स्तेनचौर्ये । अनेकाच्चावाप्त घोपदेशोऽयमिति मत्वा आह—प्रतिस्तेनदि-
 ति । गृह ग्रहणे ऋदुपक्षोऽयम् । गृहयति इति । अग्लोपस्य स्थानिवश्चाञ्च गुण इति
 भावः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपिस्वाञ्च सन्वश्वम् । मृग अन्वेषणे । मृगयते इति ।
 इहाप्यग्लोपस्य स्थानिवश्चान्न गुणः । 'मार्ग अन्वेषणे' इत्याद्युच्यस्य तु मार्गयति
 मार्गति इति च गतम् । अर्थ उपयाच्चायाम् । अर्थयते इति । अर्थ इ इति स्थिते अतो
 लोपः । न तु 'अचो ङिति' इति वृद्धिः, वृद्धेर्लोपो बलीयानिति न्यायात् । 'अर्थवे-
 दयो' रित्यापुक्तं न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । गर्व माने । अभिमाने इत्यर्थः । ननु
 कयादावस्य पाठो न्यर्थः, अदन्तत्वे फळाभावात् । न च सन्वश्वनिवृत्तये अग्लोपि-
 स्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाऽप्यग्लोपस्य
 स्थानिवद्भावात् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम् । गकारादकारस्यानुप-
 धात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह—अदन्तत्वसामर्थ्याणिजिविकल्प इति । ननु गर्वते इत्य-
 त्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्फळमिति कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेरित्यत आह—धातोर-
 न्त उदात्त इति । तेन 'गर्वते' इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फलति । अदन्तत्वाभावे तु
 गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः । लिट्याम् चेति । 'गर्वाञ्चके' इत्यत्र 'कास्यने-
 काचः' इत्याप्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्यथा अनेकाच्चाभावादात्म
 न स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपीति । 'मूत्र प्रस्त्रवणे' इत्यादावित्यर्थः । इत्यागर्वायाः ।
 सूत्र वेष्टने । अनेकाच्चावाप्त घोपदेशस्यार्थमस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिविक-

मूत्रति । १९१० कृष्ण पादुके । १९११ पार १९१२ तीर कर्मसमाप्तौ । अपपा-
रत । अतितीरत । १९१३ पुट संसर्गे । पुटयति । १९१४ धेक दर्शने इत्येके ।
अदिधेकत् । १९१५ कत्र शैथिल्ये । कत्रयति-कत्रति । कर्तु इत्यप्येके । कर्त-
यति-कर्तति । 'प्रातिपदिकाद्वात्थ्ये बहुलमिष्टवच्च' (ग सू २०३) । प्रातिपदि-
काद्वात्थ्ये णिच्स्वात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिोपविन्मतुलोप-
यणादिलोपप्रत्ययस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वर्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परस्वा-
द्वृद्धौ सत्यां टिोपः । अपीपटत् । 'णौ चङि-' (सू २३९४) इत्यत्र भाष्ये तु
'वृद्धेर्लोपो बलीयान्' इति स्थितम् । अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग सू

स्वपः । कत्र शैथिल्ये । कर्त इत्यपीति । अदन्तस्वसामर्थ्यादस्य णिच्चिकल्प इति मत्वा
आह—कर्तयति कर्ततीति । प्रातिपदिकाद्वात्थ्ये बहुलमिष्टवच्च । सुरादिगणसूत्रमिदम् ।
'इष्ट'वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य विट् च' इति
यिडागमो न भवति । तदाह-इष्टे यथेति । अत्र 'चात्थ्ये' इत्यनेन कारणम् । आशयानं
दर्शनं वचनं अवगमिण्यादि गृह्यते । पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्टेत्यत्र, भस्यादे
इति पुंवस्वम् । 'द्रविष्ट' इत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लोचोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः
साधिष्ठः इत्यत्र टिोपः । अतिशयेन सखी सखिष्ठः इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो
लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठः इत्यत्र मनुपो लुक् । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः इ-
त्यादौ 'स्थूलदूरयुव' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठः
इत्यादौ 'प्रियस्थिरे'त्यादिना प्रत्याद्यादेशः । अतिशयेन सखी सखिष्ठः इत्यत्र भ-
स्वाच्च कुस्वम् । एते इष्टे ह्य णावपि परतः स्युरित्यर्थः । पटयतीति । पटुमाचष्टे इत्या-
थ्ये णिच् । इष्टवस्वात् टेरिति टिोप इति भावः । ननु उकारस्य टेलोपे सति
अगलोपिस्वात् सन्वस्वं न स्यादित्यत आह—परस्वाद्वृद्धौ सत्यां टिोप इति । 'अचो
न्गिति' इति उकारस्य वृद्धौ कृतायां औकारस्य टेलोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकार-
स्य टेलोपः । ततश्च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनिरूपः' इति न्यायेन टिोपोऽ-
निरूपः, वृद्धिस्तु टिोपे कृते सति नैव भवतीति सोऽप्यनिरुपा । एवं च वृद्धिटिोप
योर्भयोर्मध्ये परस्वात् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्याऽवादेशाप्रागेव परस्वात्
वाणाद्वाङ्गस्य बलीयस्वाच्च औकारस्य टेलोप इत्यर्थः । एवं च अनगलोपिस्वात् सन्व-
स्वमिति मत्वा आह—अपीपटदिति । एतच्च 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्पष्टम् । स्थितमिति । तथा च वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अगलोपिस्वाच्च सन्वस्वमित्यर्थः ।
भाष्ये उभयथा दर्शनाद्भूषणमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुशेखरे तु 'वृद्धेः लोपो
बलीयान्' 'णौ चङि' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र' इति सूत्रभाष्यं स्वेक-
देशयुक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुंवद्भावादिकमुदाहरिते । एनीमाचष्टे पटयति । पुंवद्भा-
वात् लोभनकारयोर्निवृत्तिः । एतमाचष्टे पटयति । 'र ऋत' इति र भावः । सखिवगमाचष्टे

२०४) । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति धात्वर्थमात्रं निजर्थः । लङ्गर्थ-
न्त्यविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग सू २०५) । अश्वेनातिक्रामति । अश्वयति ।
हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च' (ग सू २०६) णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्—'आख्यानात्कृतस्तदा
चष्टे कृत्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' (वा १७६६) इति । कंस-
वधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं—हन—इ इति स्थिते । २५७४ हनस्तोऽ-

स्रजयति । 'विन्मतो'रिति विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति । मतुपो लुक् । अङ्गवृत्त-
परिभाषया न वृद्धिः । स्थूलमाचष्टे स्थववति इत्यादिषु यणादिलोषः । प्रियमाचष्टे
प्रापयति स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्थस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, 'द्वयो'
रिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यस्वाश्रयणात् । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । सु-
बन्तात् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भवाम्भ भवति ।
तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि पुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादिस्थजुवर्तते । तत्करोति,
तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकाणिच् स्यादित्यर्थः । आचारिकिव प्रातिपदिकादेवे-
दम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमिष्यत आह—पूर्वस्यैव
प्रपञ्च इति । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदित्याद्यर्थेषु न स्यादित
आह—करोत्याचष्टे इत्यादि । लङ्गर्थ इति । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहु-
त्वे च प्रत्ययो भवत्येव । तेनातिक्रामति । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे'
इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र कुत्वं तु न शङ्क्यम्, असुब-
न्तादेव प्रातिपदिकात् प्रत्ययोरपत्तेः । धातुरूपं चेति । इदमपि गणसूत्रम् । णिच्प्रकृति-
रिति, प्रतिपद्यते इति चाध्याहार्य व्याचष्टे—णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते इति । ननु
प्रातिपदिकात् धात्वर्थे णिच् भवति, णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते इति प्रतीयमा-
नार्थाश्रयेण भुक्तमाचष्टे भुक्तवतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजधातुरादेशः स्यादि-
त्यत आह—चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति । किमनुक्ते समुच्चयीयते इत्यत आह—तथा च
वार्तिकमिति । व्याख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं स्थितम् ।
आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः । तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्ट इत्यर्थे
णिचि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतः लुक्, तस्यैव कृतः या प्रकृतिः हनाविधातु-
रूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः, आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानं भवतीत्यर्थः ।
'प्रकृतिवच्च कारकम्' इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयती-
त्युदाहरणम् । हननं वधः । 'हनश्च वधः' इति भावे हनधातोः अप्रत्ययः प्रकृतेः
वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः । तमा-
चष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनधातोर्वधादेशस्य च
निवृत्तिः । तथा च कलितं दर्शयति—इह कंसं हन् इति स्थिते । हनस्तोऽचिण्णकोः

चिष्णलोः ७।३।३२॥ हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः स्याच्चिष्णत्वर्जे ञिति णिति । नन्व-
त्राङ्संज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता । ततश्चाङ्द्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वे
न स्याताम् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम् । प्रकृतिवच्च
इति चकारो भिन्नक्रमः कारकं च । चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ

‘हन’ इति पठ्यते । ‘त’ इत्यत्र आकार उच्चारणार्थः । तदाह—हन्तेस्तकार इति । ‘अन्ता-
देश’ इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । ञिति णिति चेति । ‘अचो ञ्णिणि’ इत्यतस्त-
दनुवृत्तेरिति भावः । तथा च हनो नकारस्य तत्त्वे ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वेन हस्य घकारे
‘घान्ति’ इति ण्यन्तं फलितम् । ततो लटि ‘घातयति’ इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि
समासनिवृत्तौ सुब्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम् । ‘आख्यानात् कृतः’ इति
वार्तिकस्थं ‘प्रकृतिवच्च कारक’मित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्वं शङ्कामवतारयति-
नन्विति । कंसविशिष्टत्वेति । कंसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः । तस्मादेव ‘णिचो’ विधानादिति
भावः । ननु कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह—ततश्चेति । कंसवधशब्द-
स्याङ्गत्वात् अङ्द्वित्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमडागमः स्यात् । कंस-
इत्यस्य द्विर्वचनं स्यात् इत्यते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः ।
किं चेति । कंसं घातयतीति कुत्वत्वेन न स्यातामित्यर्थः । कुत इत्यत आह—धातो-
रिति । धातोर्हन् इत्यादितत्तत्स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोर्विहितप्रत्यये
कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन वार्त्रघ्नमित्यत्र ‘हनस्तोऽचिष्णलोः’ इति
तत्त्वं न भवतीति ‘हनस्तोऽचिष्णलोः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च प्रकृते कंसं
घातयतीत्यत्र ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वं ‘हनस्तोऽचिष्णलोः’ इति तत्त्वं च न स्याताम् ।
अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाऽभावादित्यर्थः । अत्र प्रत्ययलक्ष-
णेन कृदन्ततया कृतप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति षष्ठी । स्यादिनास्याच्चेपोऽपि वो-
ध्यः, तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । तामिमां शङ्कामर्धाङ्गीकारेण परिहरति—सत्य-
मिति । कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः ।
प्रकृतिवच्चेतीति । ‘आख्यानात् कृतः’ इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारः भिन्नक्रमः ।
‘प्रकृतिव’दित्यनन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः ।
तदेवाभिनीय दर्शयति—कारकं चेति । चकारोऽयमनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह—चात्कार्य-
मिति । ‘समुच्चीयते’ इति शेषः । तथा च कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम् ।
अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमणिचः प्रकृतिर्विवक्षिता, व्याख्यानात् । प्रकृताविव प्रकृति-
वत् । ससम्बन्धाद्वृत्तिः । तदाह—प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणाविति । ‘प्रयुज्यमाने सती’ति
शेषः । ‘कारक’मित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति । द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्त-
मित्यर्थः । इन्ति कंसं कृष्णः, तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं घातयति, कंसमजीघतदित्यादौ हेतु-
मण्यन्ते प्रयुज्यमाने यद् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं कुत्वत्त्वाऽङ्द्वि-

यादृशं कारकं धातावनन्तभूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्त्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसमजीघतत् । 'कर्तृकरणाद्वात्वर्थे' (ग सू २०७) कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । १९१६ वष्क दर्शने । १९१७ चित्र चित्रीकरणे । आलेख्यकरणे इत्यर्थः । कदा चिदर्शने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिचं लभते । चित्रयति । १९१८ अंस समाधाते । १९१९ वट विभाजने । १९२० लज प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठबलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लज्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुक्माह । तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि । १९२१ मिश्र सम्पर्के । १९२२ संग्राम युद्धे । अयमनुदात्तेत् । अकारप्रश्लेषात् । अससङ्ग्रामत । १९२३ स्तोम श्लाघायाम् ।

त्वादि तत्सर्वं 'आख्यानात् कृत' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन कंसात् षष्ठी निरस्ता, उदाहृतहेतुमण्यन्तस्थले कृद्योगाऽभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव सत्त्वात् । 'कार्य'मित्यनेन तु कुत्वतत्त्वे कंसस्य अङ्गद्वित्वनिरासश्चेति बोध्यम् । आख्यानशब्दश्च कथञ्चिद्वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसवधादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टेराजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । 'द्वितीयान्तमि'त्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम् । तेय पुष्ययोगमाचष्टेपुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकरणाद्वात्वर्थे । इदमपि गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणं, न तु कर्ता च करणं च इति द्वन्द्वः व्याख्यानात् । तदाह—कर्तुर्व्यापारार्थमिति । अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः । साधकत्वमिति यावत् । नन्वेवं सति 'करणाद्वात्वर्थे' इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत आह—न तु चक्षुरादिमात्रमिति । कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'साधकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणौचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव । केचित्तु कर्तृकरणादिति द्वन्द्वमाश्रित्य 'देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयती'ति कर्तुरुदाजहुः—कदाचिदर्शने इति । चित्रेत्यनुवर्तते । तदाह—चित्र इत्ययमिति । कदाचिदर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रीकरणकदाचिदर्शनयोरित्येव सुवचम् । वटि लजि इत्येके इति । ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याऽप्रसक्तेः फलाभावाच्चेत्यत आह—अदन्तेष्विति । अदन्तेषु पाठबलात् वण्ट लज्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं बाधित्वा 'अचो ऽणिति' इति वृद्धौ 'अर्तिही' इति पुगित्यर्थः । फलितमाह—वण्टापयतीति । शाकट-

अनुस्तोमत् । १९२४ छिद्र कर्णभेदने । कर्णभेदने इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । १९२५ अन्ध दृष्ट्युपघाते । उपसंहारे इत्यन्ये । आन्दधत् १९२६ दण्ड दण्डनिपातने । १९२७ अङ्क पदे लक्षणे च । आज्ञकत् । १९२८ अज्ञ च । आज्ञगत् । १९२९ सुख १९३० दुःख तत्क्रियायाम् । १९३१ रस आस्वादनस्नेहनयोः । १९३२ व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । १९३३ रूप रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । १९३४ छेद द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । १९३५ छद अपवारणे इत्येके । छदयति । १९३६ लाभ प्रेरणे । १९३७ व्रण गात्रविचूर्णने । १९३८ वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातीत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तोतीत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' (गसू २०८) अदन्तवानुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा १९३९ पर्ण हरितभावे । अपपर्णत् । १९४० विक्क दर्शने । १९४१ क्षिप प्रेरणे । १९४२ वस निवासे । १९४३ तुत्य आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रेङ्गोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे

यनस्त्विति । ऋषिविशेषोऽयम् । संग्रामयुद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि संग्रामेति प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते इत्यर्थः । ननु 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह—अनुदात्तेदिति । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तत्वमित्यत आह—अकारप्रलेषादिति । संग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रक्षिप्य निर्देशादिति भावः । असंग्रामेति । लुङि चङि संग्रामशब्दस्य ण्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागडिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अगलोपित्वाच्चापधाहस्वः । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे' इत्येव आभ्यां णिजित्याहुः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । गणसूत्रमिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः । तदाह—अदन्तेति । बहुलग्रहणस्य फलमाह—बाहुलकादिति । अपपणदिति । अगलोपित्वाच्चासन्वत्त्वमिति भावः । क्षिप प्रेरणे । क्षिपयति । अगलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । एवमग्रेऽपि । वस निवासे । वसयति । अदन्तत्वाच्चापधावृद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अगलोपित्वाच्चापधाहस्वः । तदेवं 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इत्यस्य कथाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्रयादिः, चुरादिरिति दशगणी, तद्वहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्गोलादयः, वैदिकाः 'तद्गच्छांसि रात्रिभिरसुभ्रत्' इत्यादौ सुभ्रादयश्च संगृहीता भवन्तीत्यर्थः । मतान्तरमाह—अपरे त्विति । चुरादिभिन्ना उदाहृताः ये न च गणाः तेभ्योऽपि

तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि कचित्स्वार्थे णिच् । 'रामो राज्य-
मचीकरत्' इति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थे इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां
ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङ्ङान्निरसने' (ग सू २०९) । अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे
णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते । पादयते । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणा-
मश्वतरेतकलोपश्च' (ग सू २१०) । श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते, णिङ् च
धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे, तेनातिक्रामति वा श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे अश्वयते ।
गालोडितं वाचा विमर्शः, तत्करोति । गालोडयते । आह्वरयते । केचिन् णिचमेवानु-
वर्तयन्ति । तन्मते परस्मैपदमपि । 'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग सू २११)
णिजन्तादेव बहुलवचनादात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड—' (सू २६७६)
इति णिङ्विधिः । सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ।

कचित् स्वार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्माह्वयत इत्यर्थः । मतान्तरमाह—चुरादिभ्य
एवेति । वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे 'पाठेन धातुसंज्ञे'ति भाष्यप्रतीकमुपादाय 'स पाठो नोपल-
क्षार्थः । किंतु इयत्ताप्रतिपादनार्थ' इति कैयट आह । एवञ्च 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति
गणसूत्रमनार्थमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । णिङ्ङान्निरसने इति । गणसूत्रम् । स्पष्टम् ।
ङित्वाङ्नित्यमात्मनेपदम् । श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । इदमपि गण-
सूत्रम् । श्वेताश्वादीनामिति । श्वेताश्व, अश्वतर, गालोडित, आह्वरक एषामित्यर्थः । अश्वा-
दय इति । श्वेताऽश्वशब्दे 'अश्व'शब्दः, अश्वतरशब्दे 'तर' शब्दः, गालोडितशब्दे 'इत'
शब्दः, आह्वरकशब्दे 'क' शब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः । णिङ् चेति । चकारलभ्यमिदम् ।
धात्वर्थे इति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते । 'निरसने' इति निवृत्तमिति
भावः । विमर्श इति । विवेचनमित्यर्थः । केचित्त्विति । 'श्वेताश्वे'त्यादिसूत्रे णिचमेवानु-
वर्तयन्ति न तु णिङमित्यर्थः । णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति—तन्मते इति । पुच्छादिषु
धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति । धातुपाठं रचयितुर्भूमिसेनस्य वाक्यमिदमित्याहुः । 'प्राति-
पदिकाद्धात्वर्थे' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति न कर्तव्यमित्यर्थः ।
ननु नित्यात्मनेपदार्थे 'पुच्छभाण्ड' इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह—णिजन्ता-
देव बहुलवचनादिति । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः । ननु पुच्छादि-
षु, धात्वर्थे इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह—सिद्धशब्द इति ।
धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थः इत्यर्थः । परस्मादधिकभाष्ये
हि 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे 'सिद्धशब्दो-
पादानं मङ्गलार्थ'मित्युक्तम् । 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि
ग्रन्थे' इति भूवादिसूत्रस्थभाष्याद् ग्रन्थाऽन्तेऽपि मङ्गलस्य कर्त्तव्यतासिद्धिः ।

इति श्रीवाग्भट्टदेवदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां चुरादिनिरूपणं समाप्तम् ।

भवाद्यादिचुराद्यन्तर्गतसूत्रसूची

सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्
२२९८ अकृत्सार्व	२२९० अभ्यासस्या	२३०५ आयादयार्ध-	२३२६ उपसर्गस्यायतौ
२३३८ अक्षोऽन्यतर	२४३० अभ्यासाच्च	२१८७ आर्धधातुकं	२२७० उपसर्गात्सुनो-
२२९४ अचस्तास्व	२१८२ अभ्यासे चर्च	२१८४ आर्धधातुकस्ये	२२८७ उपसर्गादसमा
२४५१ अचि विभा	२३११ अयामन्तात्वा	२३०७ आर्धधातुके	२२५२ उपात्प्रतियत्नवै
२१७६ अजादेद्वितीय	२४९३ अर्तिपिप्त्योश्च	२४३२ आर्धधातुके	२२४४ उरत्
२२९२ अजेर्व्यघञपोः	२५७० अर्तिहीनलीरी	२१९५ आशिषि लि-	२५६७ उर्ध्वत्
२५४६ अज्जेः सिचि	२२७३ अवाञ्चालम्बना	२४५१ आहस्थः	२३६८ उश्च
२४७६ अङ्गार्थगालव	२५३३ अश्रोतेश्च	२२३७ इजदेश्च गुरुम्	२३४१ उषविदजागृ
२२४८ अत आदेः	२२४२ असंयोगास्त्रिट्	२२६६ इट्ईटि	२२१४ उस्यपदान्तात्
२४६७ अत उत्सार्व	२१८३ असिद्धवदत्रा	२२५७ इटोऽत्	२२७४ उतियूति
२२८२ अत उपधायी	२२२५ अस्ति सिचो	२३८४ इड्यतिर्व्यय	२३६४ उदुपधायी
२२६० अत एकहल्म्	२४७० अस्तेभूः	२२४७ इणः षीध्वंलु-	२४४५ उर्णातेर्विभाषा
२१७० अतो दीर्घो	२१६४ अस्मद्यत्तम्	२४५८ इणो गा लुङि	२४४९ उर्णातेर्विभा
२२१२ अतो येयः	२४३८ अस्यतिवक्ति	२४५५ इणो यण्	२३८३ ऋच्छृताम्
२३०८ अतो लोपः	२५२० अस्यतेस्थुक्	२२०७ इतश्च	२५२६ ऋतश्च संयोगा
२३३० अतो लरान्त	२४९९ आ च हौ	२२६२ इदितो लुम्भा-	२३७९ ऋतश्च संयोगा
२२८४ अतो हलादेर्ल	२२५४ आडजादीनाम्	२४८२ इद्विरिद्वस्य	२४२२ ऋतेरीयङ्
२२०२ अतो हेः	२२०४ आडुत्तमस्य	२२६९ इरितो वा	२२९६ ऋतो भारद्वाज
२५६६ अत्स्मृद्वत्वर	२३७१ आत औ णलः	२४०० इषुगमियमां	२४०६ ऋदृशोऽङिगुण
२४७९ अदभ्यस्तात्	२२२७ आतः	२५७३ ई च गणः	२३६६ ऋदृनोः स्ये
२४२६ अदः सर्वेषाम्	२२३५ आतो डितः	२४४० ईडजनोर्ध्वं च	२३९० ऋत इद्धातोः
२४२३ अदिप्रभृतिभ्य	२३७२ आतो लोप	२४३९ ईशः से	२२४६ एकाच उपदेशे
२२०५ अनद्यतने लङ्	२२५८ आत्मनेपदेष्व	२४९७ ई हल्यघोः	२१७५ एकाचो द्वे प्रथ
२१८५ अनद्यतने लुट्	२४१९ आत्मनेपदेष्व	२३३४ उत्तश्च प्रत्यया	२२५३ एत ऐ
२४७८ अनितेः	२२८९ आदिर्जिदुडवः	२४४३ उतो वृद्धिर्लुकि	२४५७ एतेलिङि
२१५७ अनुदात्तङित	२३७० आदेच उपदेशे	२४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य	२११६ एरुः
२४०२ अनुदात्तस्य	२२३१ आनि लोट्	२२९५ उपदेशेऽन्वतः	२३७४ एलिङि
२४२८ अनुदात्तोपदेश	२२३८ आमः	२२६५ उपधायी च	२५७७ ओः पुण्यण्यपरे
२३४९ अनुविपर्यभि	२२५१ आमेतः	२५७१ उपधायीश्च	२५१० ओतः श्यनि
२४१७ अभ्यस्तस्य च	२२४० आम्प्रत्ययवत्	२४७२ उपसर्गप्रादु	२३१० कमेर्णिङ्

सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्
२१६७ कर्तरि शप्	२२२२ च्लेः सिच	२१६० तिङ्छोणि	२४०७ न दृशः
२३०६ कास्प्रत्ययादाम्	२५०४ जनसनखनां	२१६६ तिङ्शित्सार्व	२४४६ नन्द्राः संयो
२२१६ किदाशिषि	२५१२ जनिवध्योश्च	२१५४ तिस्रिस्त्रिसिप्थ	२२२८ न माङ्योगे
२५३९ किरतौ लवने	२४९८ जहातेश्च	२४८४ तिप्थनस्तेः	२५२९ न लिङि
२२४५ कुहोश्चुः	२४८० जाग्रोऽविचि	२३४० तीषसहलुभ	२३४८ न वृद्धयश्चतु
२२३९ कृञ्चानुप्रयुज्य	२४८१ जुसि च	२५३४ तुदादिभ्यः शः	२४१६ न व्यो लिटि
२३५० कृपो रो लः	२४८९ जुहोत्यादिभ्यः	२४४४ तुरुस्तुशम्यमः	२२६३ न शसददवादि
२२९३ कृमृष्ट्वृस्तु	२२९१ जृस्तन्भु	२१९७ तुह्योस्तातङ्	२५१८ नशोः चान्तस्य
२२१७ क्विडति च	२५११ ज्ञाजनोर्जा	२५४५ तृणह इम्	२५७२ नागलोपिशा
२३२२ क्रमः परस्मैपदे	२२८१ झलो झलि	२३०१ तृफलभत्रपः	२५०३ नाभ्यस्तस्या
२५५४ क्रयादिभ्यः	२२८० झषस्तथोर्धो-	२२३० ते प्राग्धातोः	२५०२ निजां त्रयाणां
२३३७ कसस्याचि	२२५६ झस्य रन्	२२६१ थलि च सेटि	२५४८ नित्यं करोतेः
२३६३ गमहनजनखन	२२१३ झेर्जुस्	२२३६ थासः से	२२०० नित्यं डितः
२४०१ गमेरिट् परस्मै	२१६९ झोऽन्तः	२३९६ दंशसञ्जस्वजां	२५६० निरः कुषः
२४६१ गाङ्कुटादिभ्यो	२२३३ टित आत्मनेप-	२५०१ दधस्तथोश्च	२४०३ निसस्तपता
२४५९ गाङ् लिटि	२३३५ ढो ढे लोपः	२३८८ दयतेर्दिगि	२२६८ नेटि
२२२३ गातिस्थाघुपा-	२२८३ णलुत्तमो वा	२३२४ दयायासश्च	२५१६ नेव्यलिटि रधेः
२४४८ गुणोऽपृक्ते	२५६४ णिचश्च	२४६८ दश्च	२५५९ नेतराच्छन्द
२३८० गुणोर्तिसंयो-	२३१२ णिश्रिदुस्तुभ्यः	२३७३ दाधाध्वदाप्	२२८५ नेर्गदनदपत
२३०३ गुपधूपविच्छि	२३१३ णेरनिटि	२५०५ दिवादिभ्यः	२३५५ पतः पुम्
२३९३ गुप्तिज्जिह्वयः	२२८६ णो नः	२५०७ दीङो युङचि	२१७३ परस्मैपदानां
२४१२ ग्रहिज्यावयि-	२३१४ णौ चङ्युपधा	२१९० दीधीवेवीटाम्	२२७५ परिनिविभ्यः
२५६२ ग्रहोऽलिटि	२१५६ तडानावात्मने	२३२८ दीपजनबुध-	२२४१ परेर्वर्जने
२४६२ घुमास्थागापा-	२४६६ तनादिकृञ्भ्य	२४५६ दीर्घ इणः	२३९९ परेश्च
२४७१ घ्वसोरेद्धाव	२५४७ तनादिभ्यस्त	२३१८ दीर्घां लघोः	२१७१ परोक्षे लिट्
२४३६ चक्षिङःख्याञ्	२३३९ तनूकरणे तत्तः	२३४४ द्युतिस्वाप्योः	२३६० पाष्ठाध्मास्था
२३१५ चङि	२१९९ तस्थस्थमिपां	२३४५ द्युदभ्यो लुङि	२१८९ पुगन्तलघूपध
२३२९ चिणो लुक्	२२८८ तस्मान्नुङ्द्वि	२२४३ द्विर्वचनेऽचि	२३४३ पुषादिद्युता
२५१३ चिण् ते पदः	२१६१ तान्येकवचन-	२४३५ द्विषश्च	२१७८ पूर्वोऽभ्यासः
२५६९ चिस्फुरोर्णां	२१९१ तासस्योलोपः	२२६४ धात्वादेः घः	२१६३ प्रहासे च
२५६१ च्छोः शूडनु	२३५२ तासि च क्लृपः	२२४९ धि च	२२७६ प्राक्सितादङ्
२२२१ च्लि लुङि		२३३२ धिन्विकृञ्भ्योः	२५५८ प्वादीनां ह्रस्वः

सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्
२३५४ फणां च सप्ता	२३०२ रधिजभोरचि	२१९६ लृट् शेषे च	२५४६ वेः स्कभ्नातेनि
२५२७ बभूथाततन्थ	२५३२ राधो हिंसाया	२१९८ लोटो लङ्वत्	२४१५ वेजः
२४५२ ब्रुव ईट्	२३६७ रिङ्शयगिल्ङ्	२१९४ लोट् च	२४११ वेजो वयिः
२४५० ब्रुवः पञ्चानाम्	२१९२ रि च	२३३३ लोपश्चास्या	२२७४ वेश्व स्वनो
२४५३ ब्रुवो वचिः	२४७५ रुदश्च पञ्चभ्यः	२५०० लोपो यि	२३५३ न्यथो लिटि
२१८१ भवतेरः	२४७४ रुदादिभ्यः सार्व	२४५४ वच उम्	२३६२ शदेः शितः
२४९२ भियोऽन्य-	२५४३ रुधादिभ्यः श्च	२४०९ वचिस्वपि	२५१९ शमामष्टानां
२४९१ भीहीभृहुवां	२१९२ लः कर्मणि च	२२६७ वदन्नजहलन्त	२२५९ शर्पूर्वाः खयः
२१७४ भुवो वुग्लुङ्-	२१५५ लः परस्परमैदम्	२४२९ वमोर्वा	२३३६ शल इगुपधा
२२२४ भूसुवोस्तिङि	२४६३ लङः शाकटाय	२१५१ वर्तमाने लट्	२४८६ शास इदङ्ह
२४९६ भृजामित्	२१५३ लस्य	२४१४ वश्चास्यान्यतर	२४१० शासिवसि
२५३५ भ्रस्जो रोपध	२२११ लिङः सलोपः	२३५६ वा जृभ्रमुत्र	२४८७ शाहौ
२५६५ भ्राजभासभाष	२२५५ लिङः सीयुट्	२३७८ वाऽन्यस्य	२४४८ शीङः सार्वधा
२५१७ मस्जिनशोर्झ	२२१५ लिङाशिषि	२३२१ वा आशभ्ला	२४४२ शीङो रुट्
२२११ माङि लुङ्	२२२९ लिङ्निमित्ते	२४३७ वा लिटि	२४९२ शृट्प्रां हस्वो
२३९४ मान्वधदान्शा	२३०० लिङ्सिचावा	२५३६ विज इट्	२५४२ शे मुचादीनाम्
२५६८ मितां ह्रस्वः	२५२८ लिङ्सिचोरा	२४६५ विदांकुर्वन्तिव	२१५९ शेषात्कर्तरि
२३४६ मिदेर्गुणः	२२४१ लिटस्तज्ञयोरे	२४६४ विदो लटो वा	२१६५ शेषे प्रथमः
२५०८ मीनातिमिनो	२१७७ लिटि धातोः	२२०८ विधिनिमन्त्र	२२३२ शेषे विभाषा-
२४७३ मृजेर्वृद्धिः	२४१३ लिटि वयो यः	२३७६ विभाषा प्राधे	२४६९ असोरङ्गोपः
२५०३ मेनिः	२१७२ लिट् च	२५२५ विभाषा चेः	२५४४ इनाञ्च लोपः
२५३८ म्रियतेर्लुङ्लि-	२४२४ लिट्यन्यतर	२३७५ विभाषा धेट्	२४८३ आभ्यस्तयोः
२३०९ म्रवोश्च	२४०८ लिट्यभ्यास	२५०९ विभाषा लीय	२३८६ श्रुवः शृच
२३७७ यमरमनमातां	२३२७ लिङ्यङोश्च	२४६० विभाषा लुङ्लृ	२३८१ श्रयुकः किति
२५२१ यसोऽनुपसर्गा	२४१८ लिपिसिचिह्नः	२४२० विभाषा श्वेः	२५१४ श्लिष आलि-
२२०९ यासुट् परस्मै	२३६५ लुगदा दुहदिह	२४०४ विभाषा सृजि	२४९० श्लौ
२४८८ योवर्गयोर्दी	२२१८ लुङ्	२३२५ विभाषेटः	२४३१ श्रयतेरः
२१६२ युष्मद्युपपदे	२४३४ लुङि च	२४४७ विभाषोर्णोः	२३२० छिबुङ्मुचमां
२५४९ ये च	२२०६ लुङ्लङ्लुङ्	२३४७ वृज्जयः स्यसनोः	२३४२ सः स्यार्धधातु
२३१९ ये विभाषा	२४२७ लुङ्सनोर्ध्वलृ	२३९१ वृत्तो वा	२५२२ संयसश्च
२३९७ रजेश्च	२१८८ लुटः प्रथमस्य	२३९८ वेः स्कन्देरनि	२३८२ सतिशास्यति
२५१५ रधादिभ्यश्च	२३५१ लुटि च		२५६३ सस्यापपाश

सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्	सूत्राङ्काः सूत्रम्
२२७१ सदिप्रतेः	२२९७ सिचि वृद्धिः	२२७२ स्तम्भेः	२५७४ हनस्तोऽचि-
२३६१ सदेः परस्य	२२२६ सिजभ्यस्तवि	२५८० स्तम्भुसिदुस-	२४३३ हनो वध लि-
२३०४ सनाद्यन्ता	२४८५ सिपि धातो ह	२३८५ स्तुसुधूभ्यः	२४३१ हन्तेर्जः
२२९५ सन्यडोः	२३५९ सिवादीनां	२३८९ स्थाध्वोरिच्च	२५५९ हलः
२३१७ सन्यतः	२५५३ सुट्कात्पूर्वः	२२७७ स्थादिप्वभ्या-	२५५७ हलः श्वः
२३३१ सन्निटोर्जः	२२१० सुट् तिथोः	२३२३ स्नुक्रमोरना-	२१७९ हलादिः शेषः
२३१६ सन्वल्घुनिच	२५२४ सुनोतेः स्यसने	२५३७ स्फुरतिस्फुल-	१५४० हिंसायां प्रतेः
२५५० संपरिभ्यां	२४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः	२२२० स्मोत्तरे लङ्	२५५० हिनुमीना
२५५१ समवाये च	२४०५ सृजिदशोर्झल्य	२१८६ स्यतासी लृलु	२४२५ हुसलभ्यो हेधिः
२२५२ सवाभ्यां	२२७८ सेधतेर्गतौ	२१८८ स्यदो जवे	२३८७ हुशुवाः सार्वा
२३५७ सहिवहोरोद	२२०१ सेर्ह्यपिच्च	२२७९ स्वरतिसूति	२५३१ हेरचङि
२२३४ सार्वधातुकम्-	२५०६ सेऽसिचिकृत-	२१५८ स्वरितजितः	२२९९ ह्यद्यन्तत्तणश्चस
२१६८ सार्वधातुकार्ध	२३५८ सोढः	२५२३ स्वादिभ्यः श्नु	२१८० ह्रस्वः
२३९२ सिचि च पर	२५५५ स्तम्भुस्तम्भु-	२२५० ह एति	२३६९ ह्रस्वादङ्गात्

भ्वाद्यादिचुराद्यन्तर्गतवार्तिकसूची

वार्तिकं सूत्राङ्काः	वार्तिकं सूत्राङ्काः	वार्तिकं सूत्राङ्काः	वार्तिकं सूत्राङ्काः
अभ्यासस्य २५५३	उत्तरपदत्वे चा २४४२	दभ्यश्च २५३३	शतसहस्रयोरेवे १८४६
अधिकरणाच्चे २४६४	ऊर्णोत्तेराङ्ग २४४५	दरिद्रातेरार्ध २४८३	शस्य यो वा २४३७
अन्ताशब्दस्या २२३१	ऋदुपधे २२८९	दानेरार्जवे २३९४	शानेर्निशाने २३९४
आख्यानात्कृत २५७३	कमेश्चलेश्चङ् २३१८	दुरः षत्वणत्व- २२३१	श्रयतेर्लित्य- २४२०
आङि चम इति २३२०	कितेर्व्याधिप्र २३९४	धूष्प्रीजोर्नुग्व- २५७२	षष्ठ्यामन्त्रित- ३६५६
आनुपूर्व्यं द्व २१४७	ऊर्णोऽमुट २५५३	वधेश्चिच्चिकारे २३९४	सस्थानत्वं नमः २४६३
आशिपि २२५९, २६८७	किङिति रमाग २५३५	मस्जेरन्त्यात्पूर्वो २५४१	सिजलोप एका- २२६६
हण्वदि २४६२	किङित्यजादौ २४७३	मनोजिज्ञासाया २३९४	सुव्धातुष्टि- २२८९
२६०७, २६१५	गुपेर्निन्दायाम् २३९४	लुङि वा २४८३	स्पृशामृश २४०७
इत्वांश्वाभ्यां २३९०	चयो द्वितीयाः २४३७	वर्जने वशाज् २४३८	स्वजेरुपसंख्या- २३९७
इर इत्संज्ञा वा २२६८	पयस्लोपावियङ् २३१३	वलादावार्धधा- २२९२	स्वरदीर्घयलो २२९२
इपेस्तकारे श्य २५६०	तिजेःत्तमायाश्च २३९४	वुग्युटा २१८३, २५०७	

धातु-सूची

धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः	धातुः धात्वङ्काः
अ	अम	इ	उच	ऋन्फ
अक	अय	इक्	उछि	ऋफ
अकि	अर्क	इख	उछि	ऋषी
अच्	अर्च	इखि	उछी	ऋ
अग	अर्च	इगि	उछी	ए
अगि	अर्च	इङ्	उज्झ	एजृ
अधि	अर्ज	इट	उठ	एज
अङ्क	अर्ज	इण्	उधसळ	एठ
अङ्ग	अर्थ	इदि	उधसळ	एध
अचिळ	अर्ह	जि इन्धी	उन्दी	एष
अचुळ	अर्ह	इल	उन्भ	एष
अज	अर्व	इल	उज्ज	ओ
अजि	अर्व	इवि	उभ	ओखृ
अट	अर्ह	इष	उर्द	ओण
अट्ट	अर्ह	इष	उर्वी	ओलडि
अट्ट	अर्ह	इष	उलडिळ	क
अटि	अर्ह	ईक्ष	उष	कक
अड	अल	ईखि	उहिर	ककि
अडु	अलळ	ईङ्	ऊ	कख
अण	अव	ईज	ऊटळ	कखे
अण	अश	ईज	ऊन	कगे
अत	अशू	ईड	ऊयी	कच
अति	अषळ	ईर	ऊर्ज	कचि
अद्	अस	ईर	ऊर्णज	कटी
अदि	अस	ईक्ष	ऊष	कटे
अन	अस	ईक्ष	ऊह	कठ
अनळ	असु	ईक्ष	ऋ	कठि
अञ्चु	अह	ईक्ष	ऋ	कठि
अञ्चु	अहि	ईक्ष	ऋच	कड
अञ्चु	अहि	ईह	ऋच्छ	कड
अज्ज	आ	उ	ऋज	कडि
अन्ध	आछि	उत्त	ऋजि	कडिळ
अवि	आप्लु	उख	ऋणु	कडि
अभिळ	आप्लु	उखि	ऋधु	कडु
अभ	आस	उङ्	ऋधु	कण
कम				

कण	७९४	कोट	१६४१	कुर्द	२१	क्यूयी	४८५	क्यू	१२०६
कण	१७१६	कील	५२४	कुल	८४२	कमर	५५५	क्यूष	४४२
कथ	३७	कु	१०४२	कुशि	१७६६	कथ	८०१	कर	८५१
कत्र	१९१५	कुक	९१	कुष	१५१८	क्रद	७७३	कर	१५९७
कथ	१८५२	कुङ्	९५१	कुस	१२१८	क्रदि	७१	कि	२३६
कदि	७०	कुङ्	१४०१	कुसि	१७६४	क्रदि	७७३	कि	१२७६
कदि	७७२	कुच	१८४	कुस्म	१७१२	आङःक्रद	१७२८	कि	१४०७
कनी	४६०	कुच	८५७	कुह	१९०१	क्रप	७७१	किज	२३७
कपि	३७५	कुच	१३६८	कूङ्	१४०१	क्रमु	४७३	किणु	१४६६
कवृ	३८०	कुजु	१९९	कूज	२२३	क्रमु	४७३	किप	११२१
कमु	४४३	कुट	१३६६	कूट	१७०२	क्रुकीज्	१४७३	किप	१२८५
कर्ज	२२८	कुट	१६९	कूट	१८९१	क्री	३५०	किप	१९४१
कर्ण	१९२४	कुटम्ब	१६७९	कूण	१६८९	कुड	१३९४	कीबृ	३८२
कर्त	१९१५	कुट्ट	१५५८	कूण	१८९६	क्रुध	११८९	कीबु	५६७
कर्द	५९	कुट्ट	१७०३	कूल	५२५	क्रुञ्च	१८६	कीष	१५०७
कर्ब	४२०	कुठि	३४२	कृज्	१२५३	क्रुश	८५६	(ड)कु	१०३६
कर्ब	५८१	कुठि	१५८४	(ड)कृज्	१४७२	क्रुथ	८०२	कुदिर	१४४३
कल	४९७	कुड	१३८३	कृड	१३८२	क्रुद	७७४	कुध	११९०
कल	१६०४	कुडि	३२२	कृती	१४३५	क्रुदि	७२	कुभ	७५१
कल	१८६६	कुडि	१५८३	कृती	१४४८	क्रुदि	७७४	कुभ	१२३९
कल्ल	४९६	कुडि	२७०	कृप	१८७०	क्रुप	१६५६	कुभ	१५१९
कल्ल	४९८	कुण	१३३५	कृपि	१७४९	क्रुमु	१२०७	कुभ	१५१९
कश	१०२४	कुण	१८९४	कृपू	७६२	क्रुदि	१५	कुर	१३४४
कप	६८५	कुम्भ	१६९८	कृवि	५९८	क्रुदि	७३	कुवु	१५६८
कस	८६०	कुथ	१११८	कृश	१२२७	क्रुदि	१२४२	कु	९१३
कस	१०२४	कुथ	१५१४	कृप	९९०	क्रुदु	१२४२	कुोट	१८७३
कसि	१०२४	कुथि	४६	कृष	१२८६	क्रुश	११६१	कणु	१०३७
कात्ति	६६७	कुथि	१५३९	कृ	१४०९	क्रुश	१५२२	कमायी	४८६
कात्ति	१७०	कुडि	१५३९	कृ	१४९६	क्रुश	३८१	कमील	५२०
काल	१८८१	कुङ्	१८५	कृज्	१४८५	कलुङ्	९५८	चिचिदा	७४४
काश्ट	६४७	कुन्थ	१५४१	कत	१६५४	क्रेवृ	५०६	जिचिचिदा	२४४
काश्ट	११६२	कुथ	१२२४	कत	१८९२	क्रेश	६०७	चवेलु	५३९
कामृ	६२३	कृप	१७८०	कृ	६३८	कण	४५०	ख	
कि	११०१	कृवि	४२६	कृ	३५७	कथे	८४६	खच	१५३१
किट	३०१	कृवि	१६५६	कृ	९१६	चजि	७६९	खज	२३२
किट	३१९	कुभि	१६५६	कृ	८००	चणु	१४६५	खजि	२३३
कित	९९३	कुभार	१८७८	कृथ	१११३	चपि	८१६		
कल	१३५३	कुर	१३४१	कृसु	१११३	चपि	१६२१		
				कृज्	१४८०				

खट	३०९	गज	१६४८	गुद	२४	ग्राम	१८९३	घृ	१६२१
खट्ट	१६३३	गजि	२४७	गुध	११२०	मुचु	१९७	घृणि	४३६
खड	१५८०	गड	७७७	गुध	१५१७	ग्लसु	६३१	घृणु	१४६९
खडि	२८३	गडि	६५	गुम्फ	१३१८	ग्लह	६५१	घृषु	७०८
खडि	१५८१	गडि	३६१	गुप	९७०	ग्लुचु	१९८	घ्रा	९२६
खद	५०	गण	१८५४	गुप	१२३४	ग्लन्नु	२०१	ङ	
खनु	८७८	गद	५२	गुप	१७७२	ग्लेपृ	३६६	ङुङ्	९५४
खर्ज	२२९	गदी	१८६१	गुपू	३९५	ग्लेपृ	३७०	च	
खर्द	६०	गन्ध	१६८५	गुफ	१३१७	ग्लेवृ	५०३	चक	९३
खर्व	४२१	गम्ल	९८२	गुरी	१३९६	ग्लेवृळ	६१४	चक	७८३
खर्व	५८२	गर्ज	२२६	गुर्द	२३	ग्लै	९०३	चकासु	१०७४
खल	५४५	गर्जळ	१६६५	गुर्द	१६६६			चक	१५९५
खवळ	१५३१	गर्द	५७	गुर्वी	५७४	घ		चचिङ्	१०१७
खष	६८६	गर्दळ	१६६५	गुहू	८९६	घघ	१५९	चट	१७२२
खाह	४९	गर्धळ	१६६५	गूर	१६९५	घट	७६३	चटेळ	२९४
खिट	३०२	गर्व	४२२	गूरी	११५४	घट	१७२४	चडि	२७८
खिद	११७०	गर्व	५८३	गृ	९३७	घट	१७६७	चण	७९६
खिद	१४३६	गर्व	१९०७	गृ	१७०८	घटि	१७६८	चते	८६५
खिद	१४४९	गर्व	६३६	गृज	२४८	घट्ट	२५९	चदि	६८
खुडळ	९५४	गर्ह	१८४६	गृजि	२४९	घट्ट	१६३१	चदे	८६६
खुजु	२००	गर्ह	१८४६	गृधु	१२४६	घषळ	६५२	चनळ	१८४१
खुडळ	१३८७	गल	५४६	गृह	१८९९	घिणि	७१५	चन्नु	१९०
खुडि	१५८५	गल	१७००	गृह	६५०	घुड	९५२	चप	३९९
खुर	१३४२	गलभ	३९२	गृ	१४१०	घुट	७४६	चपळ	१६२७
खुर्द	२२	गलह	६३७	गृ	१४९८	घुट	१३८५	चपि	१६२०
खेट	१८७५	गवैष	१८८४	गोपृ	३६९	घुण	४३७	चमु	४६९
खेडळ	१८७५	गा	११०६	गोवृ	५०२	घुण	१३३८	चमु	१२७४
खेल	५३८	गाड	९५०	गोप	६१४	घुणि	४३५	चय	४७८
खेवृळ	५०६	गाधृ	४	गै	९१७	घुर	१३४५	चर	५५९
खै	९१२	गाहृ	६४९	गोम	१८७७	घुपि	६५२	चर	१७४६
खोडळ	१८७५	गाहृ	६४९	गोष्ठ	२५७	घुषिर्	६५३	चर्क	१०८१
खोळ	५५२	गु	१३९९	ग्रथि	३६	घुसिर्	१७२७	चर्च	७१७
खोळ	५५१	गुड	९४९	ग्रन्थ	१५१३	घूरी	११५५	चर्च	१२९९
ख्या	१०६०	गुज	१३५९	ग्रन्थ	१८२६	घूर्ण	४३८	चर्च	१७१३
ग		गुजि	२०३	ग्रन्थ	१८३९	घूर्ण	१३३९	चर्व	४२५
गज	२४६	गुठिळ	१५८४	ग्रस	१७५०	घृ	९३८	चर्व	५७९
		गुड	१३७०	ग्रसु	६३०	घृ	१०९६	चल	८३२
		गुडि	१५८४	ग्रह	१५३३				
		गुण	१८९५						

चल	१३५६	चुल	१६०२	ज		जुषी	१२८८	ड	
चल	१६०८	चुल्ल	५३१	जक्ष	१०७१	जुरो	११५६	डप	१६७७
चलि	८१२	चूरी	११५८	जज	२४२	जूष	६८१	डिप	१६७२
चष	८९९	चूर्ण	१५५२	जजि	२४३	जृभि	३८९	डिप	१३७१
चह	७२९	चूर्ण	१६४२	जट	३०५	जू	१४९४	डिप	१२३२
चह	१६२७	चूर्ण	६७३	जन	११०५	जू	१८१५	डिप्	१६७८
चह	१८६७	चूप	६७३	जनी	११४९	जृ	११३०	डीङ्	९६८
चाय	८८०	चृती	१३२४	जप	३९७	जष	६१६	डीङ्	११३५
चि	१७९५	चृपळ	१८२१	जभि	१७१७	जेष्ट	६४४	ढ	
चिज्	१६३०	चेलु	५३६	जभी	३८८	जेह	९१४	ढौक	९८
चिज्	१२५१	चेष्ट	२५६	जमु	४७१	जै	१६२५	ण	
चिट	३१५	च्यु	१७४७	जर्ज	७१६	ज्ञप	८११	णक्ष	६६२
चित	१६७४	च्युड	९५५	जर्ज	१२९८	ज्ञा	१५०७	णख	१३४
चिति	१५३५	च्यतिर	४०	जल	१५४३	ज्ञा	१७३३	णखि	१३५
चिती	३९	च्युसळ	१७४०	जल	८३३	ज्या	१४९९	णट	३१०
चित्र	१९१७	छ		जल्प	६२८	ज्युङ्	९५६	णट	७८१
चिरि	१२७७	छजि	१६२२	जष	६८८	ज्रि	९४७	णद	५४
चिल	१३५५	छद	१८३४	जसि	१६६७	ज्रि	१८१६	णद	१७७९
चिल्ल	५३३	छद	१९३५	जसु	१६६९	ज्वर	७७६	णभ	१५२०
चीक	१८२८	छदि	१५७७	जसु	१७१९	ज्वल	८०४	णभ	७५२
चीभृ	३८४	छदिर	८१३	जसु	१२११	ज्वल	८३१	णभ	१२४०
चीव	१७७५	छम	४७०	जागृ	१०७२	झ		णभ	९८१
चीवृ	८७९	छर्द	१५८९	जि	५६१	झट	३०७	णय	४८०
चुक	१५९६	छष	८९०	जि	९४६	झमु	४७२	णल	८३८
चुच्यळ	५१३	छिदिर	१४४०	जि	१७९४	झर्झ	१३००	णश	११९४
चुट	१६१३	छिद्व	१९२४	जिमुळ	४७२	झर्झ	७१८	णस	६२७
चुट	१३७७	छट	१३७८	जिरि	१२७८	झष	६८९	णह	११६६
चुटि	१६६०	छटळ	१३८८	जिवि	५९४	झष	८९१	णास्	६२५
चुट्ट	१५६०	छप	१४१८	जिषु	६९७	झळ	१४९४	णिच	६५९
चुडु	१२९२	छर	१३७२	जीव	५६२	झष्	११३१	णिजि	१०२६
चुडि	३२५	उंछदिर	१४४५	जुगि	१५७	ट		णिजिर्	१०९३
चुह	३४७	छृदी	१८२१	जुट	१३७९	टकि	१६३९	णिदि	६६
चुद	१५९२	छपळ	१८२१	जुड	१३२६	टल	८३४	णिह	८७१
चुप	४०३	खेद	१९३४	जुज	१६४७	टिक	१०३	णिल	१३६०
चुवि	४२९	छो	११४६	जुर्	३२	टीक	१०४	णिवि	५९०
चुवि	१६३६			जुनळ	१३२६	ट्बल	८३५	णिश	७२२
चुर	१५३४			जुष	१८३५			णिसि	१०२५

गीज्	९०१	तिग	१२६७	तुभ	१२४१	त्रिखि	१५५	दसि	१६७६
गीव	५६६	तिज	९७१	तुर	११०२	त्रिसि	१७६२	दसि	१७८४
णु	१०३५	तिज	१६५३	तुर्वी	५७०	वुट	१३७५	दसु	१२१३
णुद	१२८२	तिपृ	३६२	तुल	१५९९	वुट	१६९९	दह	९९१
णुद	१४२६	तिम	११२३	तुष	११८४	वुन्व	४०७	डु दाज्	१०९१
ण्	१३९७	तिल	५३४	तुस	७१०	वुन्प	४११	दाण	९३०
णेट	८७२	तिल	१३५४	तुहिर	७३७	वुप	४०६	दान	९९४
णोपृ	६१७	तिल	१६०७	तुड्	३५१	वुफ	४१०	दाप्	१०५९
त		तिह	५३४	तृण	१९९०	त्रैङ्	९६५	दाक्ष	१२७९
तक	११७	तीकृ	१०६	तूरी	११५२	त्रौकृ	९९	दाश्व	८८२
तकि	११८	तीर	१९१२	तूल	५२७	स्वच्	६५६	दासु	८५४
तच	६६५	तीव	५६५	तूष	६७४	स्वगि	१५०	दिवि	५९२
तच्	६५५	तुज	२४३	तृणु	१४६८	स्वच	१३०१	दिवु	११०७
तगि	१४९	तुजळ	१५६६	उतृदिर	१४४६	स्वञ्ज	१९२	दिवु	१७०७
तट	३०८	तुजि	२४५	तृन्फ	१३०८	जित्वरा	७७५	दिवु	१७२५
तड	१५७९	तुजि	१५६६	तृन्ह	१३५०	त्विष	१००१	दिश	१२८३
तड	१८०२	तुजि	१७५६	तृप	११९५	त्सर	५५४	दिह	१०१५
तडि	२८०	तुजि	१७५६	तृपळ	१२७१	थ		दीच	६०९
तत्रि	१६७९	तुट	१३७६	तृप	१८२०	थुड	१३८७	दीङ्	११३४
तनु	१४६३	तुड	१३८६	तृप	१३०७	थुर्वी	५७१	दीधीङ्	१०७६
तनु	१८४१	तुडि	२७६	तृफळ	१३०७	दक्ष	६०८	दीपी	११५०
तञ्चु	१९१	तुडु	३५१	जितृषा	१२२८	दक्ष	७७०	दु	९४४
तञ्चू	१४५९	तुण	१३३२	तृह	१४५५	दघ	१२७३	(डु) दु	२२५६
तप	११५९	तुत्थ	१९४३	तृह	१३४८	दण्ड	१९२६	दुःख	१९३०
तप	९८५	तुद	१२८१	तृ	९६९	दद	१७	दुल	१६००
तप	१८१९	तुम्प	४०५	तेज	२३१	दध	८	दुर्वी	५७२
तमु	१२०२	तुम्प	१३१०	तेपृ	३६३	दन्धु	१२७०	दुष	११८५
तय	४७९	तुम्फ	४०९	तेवृ	४९९	दन्श	९८९	दुह	१०१४
तर्क	१७८१	तुम्फ	१३१२	त्यज	९८६	दसु	१२३०	दुहिर	७३८
तर्ज	२२७	तुप	४०४	त्रकि	९७	दय	४८१	दूङ्	११३३
तर्ज	१६८२	तुप	१३०९	त्रक्ष	६६०	दरिद्रा	१०७२	दु	१२८०
तर्द	५८	तुफ	४०८	त्रखळ	१५५	दल	५४८	दुह	१०१४
तल	१५९८	तुफ	१३११	त्रदि	६९	दल	१७५२	दूङ्	११३३
तसि	१७३०	तुवि	१६५८	त्रपि	८१६	दलिळ	८१६	दु	१२८०
तसु	१२१२	तुवि	४२८	त्रपुष्	३७४	दशि	११७५	दुङ्	१४११
तावृ	४८९	तुफ	७५३	त्रस	१७४२	दसि	१७६५	दुङ्	१३१४
सिकृ	१२६६	तुम	१५२१	त्रसी	१११७	दसळ	१६७६	दप	११९६
सिकृ	१०५								

हपळ	१८२१	घ	घोर्क	५५३	निवास	१८८६	पष	१८६३	
हप	१३१३	धक	१५९४	ध्मा	९२७	निष्क	१६८७	पसि	१६१६
हफळ	१३१३	धणिळ	४५३	ध्यै	९०८	नील	५२२	पा	९२५
हभ	१८२३	धन	११०४	ध्रज	२१९	नृती	१११६	पा	१०५६
हभी	१३१३	धवि	५९७	ध्रजि	२२०	नृ	८०९	पार	१९११
हभी	१८२२	डु धाज्	१०९२	ध्रण	४५९	नृ	१४९५	पाल	१६०९
हशिर	९८८	धातु	६०१	(उ)धस	१५२४	प		पि	१४०५
हह	७३३	धि	१४०६	(उ)धस	१७४३	पक्षळ	६६५	पिच्छ	१५७६
हहि	७३४	धित्त	६०३	ध्राक्षि	६७१	पक्ष	१५५०	पिजळ	१५६७
ह	८०८	धिवि	५९३	ध्राखृ	१२५	(डु)पक्ष	९९६	पिजिळ	१०२८
ह	१४९३	धिष	११०३	ध्राघृळ	११४	पक्षि	१७४	पिजि	१५६७
देङ्	९६२	धीङ्	११३६	ध्राट्	२८८	पक्षि	१६५२	पिजि	१७५८
देवृ	५००	धुक्	६०२	ध्रु	९४३	पट	२९६	पिट	३११
देप्	९२४	धुज्	१२५५	ध्रु	१४००	पट	१८५७	पिठ	३९९
दो	११४८	धुर्वी	५७३	ध्रुवळ	१४००	पठ	३३०	पिठि	२७४
द्यु	१०४०	धू	१३९८	ध्रुकृ	७९	पडि	२८१	पिडि	१६७०
द्युत	७४१	धूजळ	१२५५	ध्रि	९०७	पडि	१६१५	पिवि	५८८
द्यै	९०५	धूज्	१४८७	ध्रज	२२१	पण	४३९	पिशि	१४३७
द्रम	४६६	धूज्	१८३६	ध्रजि	२२२	पतळ	११५९	पिण्ल	१४५२
द्रा	१०५४	धूप	३९६	ध्रण	४५३	पत	१८६२	पिस	१५६८
द्रानि	६७०	धूप	१७७३	ध्वन	८१६	पत्ल	८४५	पिसि	१७६३
द्राखृ	१२४	धूरी	११५३	ध्वन	८२८	पथळ	१५५४	पिसु	७१९
द्राघृ	११४	धूलाळ	१६४०	ध्वन	१८९०	पथि	१५७५	पीङ्	११४१
द्राट्	२८७	धूवळ	१६४०	ध्वनिळ	८१६	पथे	८४७	पीड	१५४४
द्राह	६४६	धूस	१६४०	ध्वन्सु	७५५	पद	११६९	पील	५२५
द्रु	९४५	धृङ्	९६०	ध्वाक्षि	६७२	पद	१८९८	पीव	५६३
द्रुण	१३३७	धृङ्	१४१२	ध्वृ	९३९	पन	४४०	पुट	१३६७
द्रुह	११९७	धृज	२१७	न		पय	४६६	पुट	१७५४
द्रुज्	४८१	धृजि	२१८	नक	१५९३	पर्ण	१९३९	पुट	१९१३
द्रुकृ	७८	धृज्	९००	नट	१५४५	पर्प	४१२	पुटि	१७९३
द्रै	९०६	धृज्	१८५१	नट	१७९२	पर्प	४१६	पुट्ट	१५५९
द्रिष	१०१३	जि घृषा	१२६९	(डु)नदि	६७	पर्व	५७७	पुड	१३८४
द्रु	९३४	घृळ	१४९४	नर्द	५६	पर्व	५७७	पुडिळ	३२६
		घेक	१९१४	नल	१८०३	पल	८३९	पुण	१३३३
		घेट	९०२	नाथृ	६	पल्लूल	१८८२	पुणळ	१६३७
				नाह	७	पश	१७२०		

पुथ	१११९	पृ	१५४८	(नि)फला	५१६	बृहि	७३६	भुज	१४५४
पुथि	१७७६	पेल	५४१	फुल	१३००	बृहि	१७६९	भुजी	१४१७
पुथि	४४	पेवृ	५०४	फुल्ल	५३२	बृहिरू	७३६	भुष	१७४८
पुर	१३४६	पेवृ	६१४	फेल	५४२	बृहू	१३४७	भू	१
पुर्व	५७६	पेस	७२०	व		बेह	६४३	भू	१८४५
पुल	८४१	पै	९२०	वण	४५९	ब्रू	१०४४	भूष	६८२
पुल	१६०१	पैण	४५८	वद	५१	ब्रूस	१६६४	भूप	१७३१
पुल	१६३७	ओन्पायी	४८८	वध	९७३	म		भृजी	१७८
पुष	७००	प्यङ्	९६४	वध	१५४७	भच	८९३	भृज्	८९८
पुष	११८२	प्रच्छ	१४१३	वन्ध	१५४०	भच	१५५७	(हु)भृज्	१०८७
पुष	१७५१	प्रथ	७६५	वन्ध	१५०८	भज	९९८	भृड	१३९५
पुष्प	११२२	प्रथ	१५५३	वर्	४१८	भज	१७३४	भृशु	१७८८
पुस	१६३८	प्रस	७६६	वर्ह	६३८	भजि	१७६०	भृशु	१२२४
पुस्त	१५९०	प्रा	१०६१	वर्ह	१६६५	भट	३०७	भृ	१४९१
पूङ्	९६६	प्रीङ्	११४४	वर्ह	१७७०	भट	७८०	भेष	८८३
पूज	१६४३	प्रीज्	१४७४	वल	८४०	भडि	२७३	भ्यस	६२८
पूज्	१४८२	प्रीज्	१८३७	वल	१६२९	भडि	१५८८	भ्रच	८९२
पूयी	४८४	प्रुङ्	९५७	बल्ह	६३९	भण	४४७	भ्रण	४५२
पूरी	११५१	प्रुङ्	३२४	बल्ह	१७७१	भदि	१२	भ्रन्शु	७५६
पूरी	१८०४	प्रुषु	७०३	वस्त	१६८४	भजो	१४५३	भ्रन्शु	१२२५
पूर्ण	१६३७	प्रुष	१५२७	बाहु	२८६	भर्त्स	१६८३	भ्रन्सु	७५६
पूल	५२८	प्रैष्ट	६१९	बाध	५	भर्व	५८०	भ्रमु	८५०
पूष	६७५	प्रौण	४५८	बाह	६४५	भल	४९५	भ्रमु	१२०५
पृ	१०८६	प्रोथ	८६७	बिट	३१७	भल	१७०१	भ्रज	१२८४
पृ	१२५८	प्रिह	६४२	विदि	६४	भल्ल	४९८	भ्राजृ	१८१
पृङ्	१४०२	प्री	१५०३	विल	१३५९	भष	६९५	(हु)भ्राजृ	८२३
पृच्	१८०८	प्लुङ्	९५८	विल	१६०६	भस	११००	(हु)भ्राशृ	८२४
पृच्ची	१०३०	प्लुष	१११५	वुक	११९	भा	१०५१	भ्री	१५०५
पृच्ची	१४६२	प्लुष	१२१६	वुक	१७१४	भाज	१८८७	भ्रूण	१९९१
पृजि	१०२८	प्लुष	१५२८	बुगि	१५८	भाम	४४१	भ्रेजृ	१८०
पृड	१३२८	प्लुष	७०४	बुध	८५८	भाम	१८७३	भ्रेष	८८४
पृण	१३२९	प्लुषु	१०५५	बुध	११७२	भाष	६१२	भ्लक्ष	८९३
पृथ	१५५४	प्ला	१०५५	बुधिर	८७५	भासृ	६२४	(हु)भ्लाशृ	८२५
पृषु	७०५	फ		उबुन्दिर	८७६	भक्ष	६०६	भ्लेष	८८५
पृ	१०८६	फक	११६	वुस	१२१९	भिदि	६४	म	
पृ	१४८९	फण	८२१	वुस्त	१५५१	भिदिर्	१४३९	मकि	८९
पृ		फल	५३०	बृह	७३५	(शि)भी	१०८४		

अख	१३२	अस्क	१०२	मी	१८२५	मृड्	१४०३	य	
अखि	१३३	दुमस्त्रजो	१४१५	मीड्	११३७	मृजू	१८४९	यक्ष	१६९३
अगि	१४८	मह	७३०	मीज्	१४७६	मृजूष्	१०६६	यज	१००२
अधि	१११	मह	१८६८	मीमृ	४६८	मृड	१३२७	यत	१७३६
अधि	१६०	महि	६३४	मील	५१७	मृड	१५१६	यती	३०
अच	१७१	महि	१८००	मीव	५६४	मृण	१३३१	यत्रि	१५३६
अचि	१७३	मा	१०६२	मुच	१७४४	मृद	७६७	यभ	९८०
अठ	३३२	माक्षि	६६९	मुचि	१७२	मृद	१५१५	यम	९८४
अठि	२६३	माङ्	१०८८	मुच्छ	१४३०	मृथु	८७४	यम	८१९
अडि	२७२	माङ्	११४२	मुज	२५०	मृश	१४२५	यम	१६२६
अडि	३२१	मान	९७२	मुजि	२५१	मृष	११६४	यसु	१२१०
अडि	१५८७	मान	१७१०	मुट	१३७४	मृष	१८५०	या	१०४९
अण	४४८	मान	१८४४	मुट	१६१४	मृषु	७०७	(डु)याचू	८६३
अत्रि	१६८०	मार्ग	१६१८	मुठि	२६५	मृ	१४९२	यु	१०३३
अथि	४६	मार्ग	१८४७	मुड	३२३	मेङ्	६६१	यु	१७७६
अथे	८४८	मार्ज	१६४९	मुडि	२७५	मेथृ	८६९	युगि	१५६
अड	१७९६	माह	८९५	मुडि	३२६	मेह	८६९	युङ्	२१४
अदि	१३	मिच्छ	१२९७	मुण	१३३४	मेथ	८७०	युज	११७७
अदी	८१५	मिजि	१७५७	मुद	१६	मेथृ	८६९	युज	१८०७
अदी	१२०८	डु मिज्	१२५०	मुद	१७४१	मेवृ	३७१	युजिर्	१४४४
अन	११७६	मिथृ	८६८	मुर	१३४३	मेवृ	५०५	युज्	१४७९
अनु	१४७१	जि मिदा	७४३	मुच्छर्	२१२	ज्ञा	९२९	युत्	३१
अन्ध	४२	जि मिदा	१२४३	मुर्वी	५७५	अक्ष	६३४	युध	११७३
अन्ध	१५११	मिदि	१५४१	मुष	१५३०	अक्ष	१६६२	युप	१२३५
अञ्ज	५५८	मिह	८६८	मुस	१२२०	अञ्ज	१९५	यूष	६८०
अय	४७७	मिधृ	८६८	मुस्त	१६३२	अञ्ज	१९३	यौष्ट	२९१
अर्च	१६५०	मिल	१३६४	मुह	११९८	अञ्ज	२९३		
अर्व	४१९	मिल	१४२९	मुड	९६७	अञ्ज	१९६	र	
अर्व	५७८	मिथि	५८९	मूत्र	११०९	अञ्ज	१९४	रक	१७३७
अल	४९३	मिश	७२३	मूल	५२९	अञ्ज	२०५	रक्ष	६५७
अल्ल	४९४	मिश्र	१९२१	मूल	१६०३	अञ्ज	१६६३	रख	१३६
अच	५९९	मिष	१३५२	मूष	६७६	अञ्ज	२९२	रखि	१३७
अव्य	५०८	मिषु	६९९	मृक्ष	६६४	अञ्ज	५०६	रगळ	१०३८
अश	७२४	मिह	९९२	मृग	१९००	अञ्ज	९०४	रगि	१४४

रगो	७८५	रासु	६२६	रशि	१७८९	लजि	२३९	लिगि	१७४०
रच	१७३८	रि	१४०४	रुष	६९३	लजि	१५६६	लिप	१४३३
रचि	१०७	रि	१२७५	रुष	१२३०	लजि	१७८५	लिश	११७९
रचि	१७९६	रिख	१५५	रुष	१६७१	लजि	१९२०	लिश	१२४१
रच	१८६५	रिगि	१५४	रुसि	१७९१	ओलजी	१२९०	लिह	१०१६
रट	२९७	रिच	१८१७	रुह	८५९	लट	२९८	ली	१८१२
रट	३३४	रिचि	१४४१	रुह	१९१०	लड	३५९	ली	१५०१
रठ	३३४	रिफ	१३०६	रुप	१९३३	लड	१५४०	लीङ्	११३९
रण	४४५	रिवि	५९५	रुष	६७८	लडि	८१४	लुजि	१५६७
रण	७९५	रिश	१४२०	रेकु	८०	लडि	१८०१	लुजि	१७५९
रणि	८१६	रिष	६९४	रेड	८६४	ओलडि	१५४२	लुट	३१४
रद	५३	रिष	१२३१	रेपु	३७२	लप	४०२	लुट	७४८
रध	११९३	रिह	१३०६	रेमृ	३८५	लबि	३७७	लुट	१३८१
रज	९९९	री	१५००	रेवृ	५०७	लबि	३७९	लुट	१७५५
रज	११६३	रीङ्	११३८	रेष	६२०	(ङ) लभष्		लुटि	३२८
रप	४०१	रु	१०३४	रौ	९०९		९७५	लुठ	३३७
रफ	४१३	रुङ	९५९	रौड	३५५	लर्व	४१७	लुठ	७४९
रफि	४१४	रुच	७४५	रौड	३५६	लल	३५९	लुठ	१२२२
रबि	३७६	रुज	१८०५	ल		लल	१६८८	लुठि	३२८
रभ	९७४	रुजो	१४१६	लच	१५३८	लष	८८८	लुठि	३४३
रभि	३८५	रुट	७४७	लच	१६९७	लस	७१४	लुठि	३४६
रसु	८५३	रुट	१६७१	लख	१३८	लस	१७२९	लुङ	३१४
रु	४८२	रुट	१७८४	लखि	१३९	(ओ) लस्जी		लुङि	३२८
रुवि	५९६	रुटि	३२७	लगा	१७३८		१२९१	लुण	१५६३
रस	७१३	रुठ	३३६	लगि	१४५	ला	१०५८	लुधि	४५
रस	१९३१	रुठि	३२७	लगो	७८६	लावृ	१२३	लुञ्च	१८७
रह	७३१	रुठि	३४५	लघि	१०८	लाघृ	११३	लुप	१२३७
रह	१६२८	रुडि	३२७	लघि	१७६१	लाघि	२०७	लुप्ल	१४३१
रह	१८५९	रुदि	१०६७	लघि	१७९७	लाज	२४०	लुबि	४२७
रहि	७३२	रुध	११७४	लज	२३८	लाजि	२४१	लुबि	१६५७
रहि	१७९९	रुधि	१४३८	लज	२३८	लाभ	१९३६	लुभ	१३०५
रा	१०५७	रुप	१२३६	लज	१५४३	लिख	१३६५	लुभ	१४८३
राखृ	१२२	रुवा	१४१९	लज	१९२०	लिगि	१५५	लुष	६७७
राघृ	११२								
राजृ	८२२								
राध	११८०								
राध	१२६२								

लृष	१६१०	वद	१८४२	वह	१००४	वी	१०४८	वेष्ट	५५२
लेष्ट	३७३	वदि	११	वहि	६३३	वीर	१९०३	वेह	६४३
लोकृ	७६	वन	४६२	वा	१०५०	वृसळ	१२१५	(ओ) वं	९२१
लोकृ	१७७७	वन	४६३	वाचि	६६८	वृक	९२	व्यच	१२९३
लोचृ	१६४	वन	८०३	वाचि	२०८	वृच	६०४	व्यथ	७६४
लोचृ	१७७८	वनुळ	८०३	वात	१८८३	वृड्	१५०९	व्यध	११८१
लोडृ	३५७	वनु	१४७०	वावृतुळ	११६०	वृजिळ	१०२९	व्यय	८८१
लोष्ट	२५८	वञ्चु	१८९	वाश्व	११६३	वृजी	१०२९	व्यय	१९३२
व		वञ्चु	१७०४	वास	१८८५	वृजी	१४६१	व्युष	१११४
वकि	८८	(हु)वप्	१००३	वाहळ	६४५	वृजी	१८१३	व्युष	१२१५
वकि	९५	(हु)वम्	८४९	वाचिर्	१४४२	वृज	१२५४	व्युसळ	१२१५
वष	६३६	वय	४७५	वाचिळ	१४२३	वृज्	१०९४	व्येज्	१००७
वख	१३०	वर	१८५३	वाचिळ	१७७४	वृण	१३३०	वज	२५३
वखि	१३१	वर्च	१६२	वाचिर्	१०९४	वृतु	७५८	वण	४५१
वगि	१४७	वर्णळ	१५५१	ओविजी	१४६०	वृतु	११६०	वण	१९३७
वधि	११०	वर्ण	१९३८	ओविजी	१४८३	वृतु	१७८२	ओव्रश्च	१२९२
वच	१०६३	वर्ध	१६५५	व्रिट	३१६	वृधु	१७८	व्री	१५०४
वच	१८४३	वर्ध	६१३	विथ	३३	वृधु	७५९	व्रीड्	११४६
वज	२५२	वर्ह	६४०	विद	१०६४	वृश	१३२६	व्रीरु	११२०
वज	१९८७	वल	४९१	विद	११७१	वृष	१७८५	व्रुड	१३९३
वट	७५९	वलिळ	८१६	विद	१४५०	वृषु	७०६	व्ली	१५०१
वट	१८५६	वलक	१५७१	विद	१७०९	वृह	१३४७	श	
वट	१९११	वलक	१९१६	विद	१४२२	वृ	१४९०	शक	११८७
वट	३००	वल्ग	१४३	विद	१३२५	वृज्	१४८६	शकि	८६
वटि	१५८६	वलम	३९१	विध	१३५८	वेज्	१००६	शक्ल	१२६१
वटिळ	१९१२	वह	४९३	विल	१६०५	वेण्ट	८७७	शच	१६५
वठ	३३१	वश	१०८०	विश	१४२४	वेथ	३४	शढ	२९९
वठि	२६२	वष	६९१	विष	१५२६	वेनुळ	८७७	शट	३४०
वठि	२७१	वस	१००५	विषु	६९८	लेट	३६७	शठ	१५६४
वठिळ	१५८६	वस	१०२३	विण्ल	१०९५	वेल	१८८१	शठ	१६९२
वण	४४६	वस	१७४५	विण्ल	१६८६	वेल	५३५	शठ	१८५५
वण	१५५१	वस	१९४२	विण्ल	१९४०	वेह	५४०	शडि	२७९
वद	१००९	वसु	१२१४	विस	१२१७	वेवीड्	१००७	शज	७९७
		वस्क	१०१						

शङ्ख	८५५	शीङ्	१०३२	श्चयुतिर्	४१	श्च	१५६५	विज्	१४७७
शङ्ख	१४२८	शीञ्	३८३	श्मील	५१८	श्च	१८५६	षिट्	३४०
शप	१०००	शील	५२३	श्यैङ्	९६३	श्चिञ्	१५६५	षिध	४७
शप	११६८	शील	१८७९	श्कि	८४	श्चिञ्	१६२४	षिधु	११९२
शब्द	१७१५	शुच	१८३	श्नि	१५१	श्चल	५४९	षिधू	४८
शम	१६९६	शुचिर्	११६५	श्न	७९८	श्चल	१५७०	विभिञ्	४३१
शमु	१२०१	शुच्य	५१३	श्न	१५७८	श्चल	५५०	विभिञ्	४३०
शमो	८१८	शुठ	३४१	श्न	७९९	दुओश्चि	१०१०	विल	१३६३
शम्ब	१५५७	शुठ	१६४५	श्न	१८२४	श्चिता	७४२	विचिञ्	५९०
शर्व	४२३	शुठिञ्	३४१	श्न	१८७१	श्चिदि	१०	विचु	११८८
शर्व	५८५	शुठि	३४४	श्न	३५	प		चु	९४१
शल	४९०	शुध	११९१	श्न	१५१०	वगो	७८९	चु	१०४१
शल	८४३	शुन	१३३६	श्न	१५१२	वघ	१२६८	चुज्	१२४७
शलभ	३९०	शुन्य	७४	श्न	१८३८	वच	१६३	चुह	१५६२
शन	७२५	शुन्य	१८३३	श्न	३९३	वच	९९७	चुर	१३४०
शश	७२६	शुन्य	४३३	श्न	१२०४	वट	३१३	चुर	११२६
शष	६९०	शुन्य	१९२३	श्न	८१०	वट	१६३४	वू	१४०८
आङ्शसि	६२९	शुभ	४३२	श्न	१०५३	वट	४६४	वूङ्	१०३१
शसु	७२७	शुभ	७५०	श्न	८९७	वण	१४६४	वूङ्	११३२
शसु	७२८	शुभ	१३२१	श्न	७०१	वण	१८३२	वूद	२५
शालु	१२६	शुभ	१३२१	श्न	१४७१	वण	८५४	वूद	१७१८
शाङ्	२८९	शुलक	११६९	श्न	९१२	वण	१४२७	वूद	४३१
शान	९९५	शुलव	१६११	श्न	९४२	वण	९८७	वूद	४०३
आङ्शसु	१०२२	शुष	११८३	श्न	४५६	वण	१५५५	वेलञ्	५४३
शासु	१०७५	शुर	१९०२	श्न	८५	वण	४००	वेल	५०१
शिव	६०५	शुरी	११५७	श्न	१५२	वण	२२५	वै	१९५
शिखिञ्	१५५	शूर्प	१६१२	श्न	८००	वण	४२४	वो	११४७
शिधि	१६१	शूल	५२६	श्न	१२७	वण	५८६	वक	७८२
शिधि	१०२७	शूष	६७९	श्न	११५	वण	५४७	वगो	७९०
शिजि	१२४९	शूथ	७६०	श्न	११८६	वण	१०७८	वन	४६१
शिज्	३०३	शूथ	७६३	श्न	१५७४	वण	२०२	वभि	३८६
शिड	३०३	शूथ	१७३५	श्न	७०२	वण	१०७९	वम	८३०
शिल	१३६२	शूथ	१४८८	श्न	७७	वण	११२८	विव	१२६५
शिव	६८७	शैल	५४३	श्न	४५७	वण	१८३०	विव	३६४
शिव	१८१८	शैल	५०६	श्न	९६	वण	१५६९	विव	११२४
शिव	१४५१	शैल	९१८	श्न	१६६	वण	१४३४	विव	११२५
शिक	१७९०	शैल	१४५	श्न	१६७	वण	१२४८	विव	१७५
शिक	१८२७	शैल	४५५	श्न					
शिक	७५	शैल	२९०	श्न					

रूपलेखन-पङ्क्तिलेखनप्रकारः

यासुटो छित्करणस्य प्रयोजनं निरूपय । 'न त्यपि' इति सूत्रेणाऽनुबन्धकार्यं कर्तव्ये 'अनन्विधौ' इति निषेधो न प्रवर्तते इति ज्ञापितेन स्थानिवद्भावात् लिङ्वृत्तिश्चिन्तवधर्मस्यान-
नयनेन चित्प्रयुक्ते कार्ये सिद्धे 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो लिङ्' इति सूत्रे लिङ्ग्रहणं व्यर्थमेव ।
तदेव व्यर्थं सत् 'कचिदनुबन्धकार्येऽपि अनन्विधौ इति निषेधः प्रवर्तते' इति ज्ञापयति । तेन
'वक्ष्यमाणा' इत्यत्र ङीपोऽभावः सिद्ध इति फलम् । न च भाष्ये 'पिञ्च लिङ्ग लिङ्ग पिञ्च'
इति व्याख्यानदौषदेशिकत्वेन तिवादिवृत्तिपित्वेन आरोपितो लिङ्वृत्तिश्चिन्तवधर्मो बाध्यते
इति 'यासुट्' इति सूत्रे लिङ्ग्रहणं सफलमिति वाच्यम् ? 'हलः इनः शानञ्ज्ञौ' इत्यत्र
पूर्ववत्स्थानिवत्त्वेन चित्प्रयुक्तस्य आनयनेन सिद्धौ व्यर्थोभूतेन शानजघटकशकारेण पूर्वार्थस्य
ज्ञापितत्वात् ।

आमो मकारस्येस्वाभावं निरूप्य कृञ्ग्रहणसामर्थ्यादन्यस्याप्रयोगो प्रमाणं
दर्शय । ननु 'इजादेशे गुरुमतोऽनुच्छः' इत्येतत्सूत्रविहितोऽऽम्भटकमकारस्य हल्त्वेन इत्संज्ञा
स्यादिति चेद् ? न । आसृधातोः कासृधातोश्च 'दयायासश्च' 'कासृप्रत्ययादाममन्त्रे लिटि'
इति आम्बिधानसामर्थ्यात् । यद्यत्र मकारस्येत्संज्ञा स्यात्तदा आसृधातोः कासृधातोश्चाऽऽम्बि-
धानं व्यर्थं स्यात्तत्रापीत्संज्ञाया दुर्वारत्वादिति तत्सामर्थ्यादित्संज्ञाऽभावकल्पनेन न प्रकृते का-
प्यापत्तिः । न च भित्वादन्यादचः परत्वसामर्थ्यादसंज्ञातविरोधिन्यायेन सवर्णदोषस्यैव बाधो-
ऽस्तिविति वाच्यम् ? सवर्णदोषबाधापेक्षया इत्संज्ञाबाधस्यैव समुचितत्वात् । ननु 'कृञ्ज्ञानुप्रयुज्यते'
इत्यतः कृञोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे 'आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य' इत्यत्रत्यकृञ्ग्रहणं फलाभावा-
द्व्यर्थं सज्ज्ञापयति—अवश्यन्यस्याऽऽप्यनुप्रयोगः । तेन 'कृञ्भस्तिर्योगे सम्पद्यमाने कर्तरि च्विः'
इत्यत्र कृञ्शब्दमादाय 'कृञो द्वितीया' इत्येतद्वटककारेण कृञ्प्रत्याहाराश्रयणेन कृञ्भस्तीना-
मनुप्रयोगलाभः । तेषां कृञ्भस्तीनां क्रियासामान्यवाचकत्वेनाऽम्प्रकृतीनां क्रियाविशेषवाचित्वेन
तदर्थयोरभेदान्वयः सामान्यविशेषयोर्धटो नीलघट इत्यादौ विधेयांशेऽधिकावगाहिशाब्दबोधस्य
नवीनैरभ्युपगमात् । न चोत्तरोत्तरा कृञ्भस्तिर्योगे सम्पदोऽपि प्रत्याहारान्तर्गतत्वेन लाभा-
त्कृतो न प्रयोग इति वाच्यम् ? तस्य तथात्वेऽपि अनन्वितार्थत्वेन अप्रयोगात् । तथा च-
पञ्चाङ्गके इत्यादित एककर्तृकभूतानघतनपरोक्षकालिकवृद्धयभिन्नक्रियेति शाब्दबोधः ।

'एकाच्च उपदेशेऽनुदात्तात्' इति सूत्रे एकाच्ग्रहणस्य प्रयोजनमुपपादय ।
ननु ऊदृदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदात्तोपदेशधातूनामेकाच्त्वाव्यभिचारदेकाच्ग्रहणं
माऽस्तु । 'उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्येवास्तु । एतावतैव कर्तृ चकृषे इत्यादांविङ्निषेधसिद्धेरिति
प्रष्टुराशयः । उत्तरं दित्सोस्त्वयमाशयः । यङ्लुकि चर्करितेत्यादौ णिन्पेधव्यावृत्तये एकाच्ग्रह-
णम् । न च कृतेऽप्येकाच्ग्रहणे कथं यङ्लुग्यावृत्तिः । कृते द्वित्वेऽनेकाच्त्वेऽपि धातूपदेशे
एकाच्त्वादिति वाच्यम् ? 'दित्पा शपाऽनुबन्धेन' इत्यादिकारिकया तन्निषेधात् । एवञ्च व्यर्थो-

भूतेनानेनैकाग्रहणेनैव ज्ञाप्यते । न च शिपि शपांशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम् ।
एकदेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य 'उपपदमतिङ्' इत्यादौ दृष्टत्वात् ।

'आदेशश्चेह वैरूप्यसम्पादक एव गृह्यते, शसिदधोः प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात्'
इयं फक्किका व्याख्येया । 'अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि' इति सूत्रेऽनादेशादेरिति पदे
आदेश आदौ यस्य स आदेशादिः न आदेशादिरनादेशादिस्तरयेति समासे जाते आदेशपदेन
वो हि वैरूप्यस्य रूपान्तरस्य सम्पादकः—कारकः, स एव ग्राह्यः । यथा—'जगाद' इत्यत्र
गकारस्य जकारादेशो भवति । तत्र गकारस्यान्यद्रूपं जायते । तथा च दधधात्वादौ दकारस्य
दकाररूपादेशो जातेऽपि एवाभ्यासलोपौ भवत एव । प्रमाणञ्चात्र 'न शसददवादिगुणानाम्'
इति सूत्रे एत्वप्रतिषेधार्थं शसिदधोः पाठः । अन्यथा आदेशपदेन यदि सामान्यादेशस्य ग्रहणं
स्यात्तदा शसिदधोरपि 'अभ्यासे चर्च' इति सूत्रेण शकारस्य शकाररूपादेशो दकारस्य च
दकाररूपादेशो भवत्येवेति तत्रैवविधायकसूत्राप्रवृत्तौ निषेधकशङ्के तयोः पाठो निष्फल एव ।

'तस्मान्नुङ् द्विहलः' इति सूत्रे ऋकारैकदेशस्य रेफस्य हलत्वेन ग्रहणे द्विहलग्र-
हणस्यानेकहलपलक्षणत्वे च प्रमाणं प्रदर्शयत । 'तस्मान्नुङ् द्विहलः' इति सूत्रे ऋकारै-
कदेशस्य रेफस्य हलत्वेन ग्रहणे इदं प्रमाणम्—'एओल्' 'ऐओच्' इति हि सूत्रभाष्ये 'नुङ्-
धिलादेशविनःमेषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्' इति प्रतिपाद्य 'वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति
समर्थितम् । इदमेव च तत्र मानम् द्विहलग्रहणस्यानेकहलपलक्षणत्वे च द्विग्रहणमेव
प्रमाणम् । अन्यथा हल इत्येव विदध्यात् । अत आदेशादौ एकहल्धातुषु तु न दोषः
'अश्नोतेश्च' इति नियमात् तस्मादुक्तार्थं प्रमाणं प्रदर्शितम् ।

'उवोख' इत्यत्रामोऽभावं निरूप्य 'उखतुः' इति रूपं शङ्कानिरासपूर्वकं साधय ।
उखधातोः 'परोक्षे लिट्' इति लिटि, तिपि, णलि द्वित्वे, अभ्यासकार्ये कृते 'उ उख् अ' इति
भूते 'पुनन्तलघूपधस्य च' इति गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युबलि 'उवोख' इति जायते ।
न च अत्र इनादिगुरुमत्त्वात् आम् स्यादिति वाच्यम् । सञ्ज्ञिपातपरिभाषाविरोधात् । तथाहि-
आर्षधातुकाव्यवहितान्नावयव इक् इत्याकारकसम्बन्धेन जायमानो गुणादेशो गुरुमत्त्वेन
इगार्षधातुकयोर्मध्ये पठिष्यतः आम्प्रत्ययस्य निमित्तं न स्यात् । उखधातोः 'परोक्षे लिट्'
इति लिटि, लिटस्तसि, 'परस्मैपदानां णलतुसुस्थल०' इत्यादिना अतुसि द्वित्वे अभ्यासकार्ये
उ उख इति स्थितेऽङ्गाधिकारत्वात् 'वाणांदाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया 'पञ्चन्यवलक्षणप्रवृत्ति-
र्भवति' इति युक्त्या पूर्वं ह्रस्वो भवति ततो दीर्घः । दीर्घे च कृते 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव
प्रवर्तते' इति न्यायात् पूर्वान्तवद्भावेनैकादेशे प्राप्नो ह्रस्वो न भवति । परत्वाच्चेत्यस्यायमाश-
यः—'अकः सवर्णे दीर्घः' इति सूत्रस्य परत्वान्नामः परकालेन प्रवृत्तत्वात् । तथा च 'हलादिः
शेषः' इति सूत्रात्पूर्वं ह्रस्वस्ततो दीर्घः । एवञ्चैकस्मिन् काले ह्रस्वदीर्घयोः
प्रवृत्त्यभावेन 'वाणांदाङ्गम्' इति परिभाषाया विषय एव नास्तीति दीर्घं कृते 'लक्ष्ये लक्षणम्'
इति न्यायादप्रस्वाभावः ।

‘विव्यतुः’ इति शङ्कानिरासपूर्वकं साधय । अजबातोः ‘परोक्षे लिट्’ इति लिटि, ‘लिट् च’ इति आर्षधातुकसंज्ञायाम् ‘अजेर्व्यञ्जपोः’ इति वीभावे सति लिटोऽनुसि ‘लिटि धातोरनभ्यासस्य’ इति द्वित्वे अभ्याससंज्ञायाम् अभ्यासकार्ये च कृते ‘असंयोगाल्लिट् कित्’ इति लिटः कित्त्वाद् गुणाभावे इत्युपवादे ‘एरनेकाच’ इति यणि ‘विव्यतुः’ इति रूपम् । नन्वत्र द्वितीयवकारस्य यकारात्मकहल्प्रकत्वात् ‘उपधायाञ्च’ इति शकारस्य दीर्घः स्यादिति चेद् ? न । शकारस्थानिकस्य यकारस्य ‘अचः परस्मिन्’ इति स्थानिवस्त्वेन हल्प्रत्वाभावात् । न च ‘न पदान्त’ इति स्थानिवद्भावस्य निषेधः स्यादिति शङ्क्यम्, ‘स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेश एव न स्थानिवत्’ इत्युक्तेः ।

क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य नियमार्थत्वमुपपाद्य नियमाकारः स्पष्टमुपपादनीयः । ननु ‘कृत्स्नम्’ एषां त्रयाणामनुदात्तत्वात् ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यनेन वृञ् उदात्तत्वात् ‘अथुकः किति’ इत्यनेन थलोऽकित्त्वात् ‘अथुकः किति’ इत्यस्याप्रवृत्त्या ‘ववर्थ’ इति वेदे निर्देशाच्च सर्वत्रैवेणिनषेधे सिद्धे चतुर्णां ग्रहणं व्यर्थं सत् ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इति प्रकृत्याश्रयेण ‘अथुकः किति’ इति प्रत्ययाश्रयेण च लिटीणिनषेधश्चेत्तर्हि क्रादिभ्यश्चतुर्थ्य एवेति नियमयति । वृञ्स्तु वेदे एवेति च तेनान्येषां धातूनां लिटीट्, लोके ‘ववरित्’ इति च फलद्वयं सिद्धयति । त्वादीनां चतुर्णां ग्रहणं तु विधित्वसम्भावनया भारद्वाजमतेन ऋदन्तातिरिक्तत्वादीनां थलीङागमः प्राप्नोति तन्निषेधार्थम् । वमादिषु क्रादिनियमेन प्राप्तस्येङागमस्य निषेधार्थश्चेति विध्यर्थमेव । तथाहि—क्रादिनियमात् क्राद्यन्येषां धातूनां लिटीट्प्राप्तौ अजन्तानाम् ‘अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्’ इत्यनेन थलीणिनषेधे सिद्धे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति सूत्रं व्यर्थं सत् अजन्तानामकारवताञ्च थलीणिनषेधश्चेत्तर्हि ऋदन्तानामेवेति सामान्यापेक्षया नियामकम् । तेन थलि ऋदन्तादन्येषां धातूनां भारद्वाजमतेनेटि, अन्येषामाचार्याणां मते इडभावे च पेचिथ-पपक्थ, विवयिथ-विवेथेत्यादित्यलेषु द्वे द्वे रूपे सिध्यतः । न च भारद्वाजनियमेन त्वादीनामपि थलीट् स्यादिति वाच्यम् । ‘अनन्तरस्य विधिर्बा भवति प्रतिषेधो वा’ इति परिभाषया ‘अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्’, ‘उपदेशेऽस्वतः’ इति सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैवेणिनषेधस्य भारद्वाजस्य निवर्तकत्वात् । क्रादिनियमेन त्वादिग्रहणम् ‘अचस्तास्वत्’ इति ‘उपदेशेऽस्वतः’ इति सूत्रद्वयश्चेणिनषेधार्थं वर्तते । तथा च—यथा भारद्वाजनियमेन ऋदन्तातिरिक्ताधातुषु सूत्रद्वयं न प्रवर्तते, तथैव त्वादिग्रहणमपि न प्रवर्ततामिति न शङ्क्यम् । ‘अनन्तरस्य’ इति न्यायादित्यलम् ।

‘संज्ञायाः कार्यकालस्वात्’ इति कारिका व्याख्येया । शालेऽस्मिन् ‘कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्’, ‘यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्’ इति पक्षद्वयमप्यस्ति । तत्र कार्यकालपक्षपाति-भाषवमतं तावदथाचष्टे-संज्ञाया इत्यादिना । ‘सन्वल्लुनि’ ‘दीर्घो लघोः’ इति सूत्रद्वये अङ्ग-स्येति अभ्यासस्येति चानुवर्तते । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याहियते । तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन अत्र कृत्स्नमङ्गं द्वािरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव पूर्वस्थ दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति । एवञ्चा-

ज्ञस्य एकाचकत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, न त्वनेकाचकेषु चकास्त्वर्थापत्यपूर्णोत्थादिषु । अत्र ण्यन्तेभ्य एभ्यश्चङि कृत्स्नमङ्गं न द्विरुच्यते, अपि तु इलादेः प्रथमावयवोऽजादेस्तु द्वितीयावयवो द्विरुच्यते । एवञ्चैतेषाम् अचचकासत्; आर्तथपत्, और्णूनवत् इत्येवं रूपाणि भवन्ति । नन्वेवं ह्रस्वह्लादिः शेषश्चुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चेष्टापत्तिः । दिदरिद्रासति, जिगणयिषतीत्यादिलक्ष्यस्य सर्वसम्मतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यद्योद्देशपक्षाश्रयत्वादाह— वस्तुत इति । अङ्गस्येत्यस्यावयवपक्षीत्वाद्ङ्गावयवाभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च कर्णुभि ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्यापि द्वित्वे और्णूनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासदीर्घो भवति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापुगागमोऽर्थापिधातोश्चङि णिलोपे उपषाह्रस्वे धपह्रस्वस्य द्वित्वेऽपि दीर्घस्य 'सन्वत्' इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आतिथपदित्वेय रूपं भवतीति जानीम इति तृतीय-श्लोकार्थः ।

अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह—चकास्ताविति । उभयमिदमित्यस्य दीर्घः सन्वच्चेत्येतद् द्वयमित्वर्थः । न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया-व्यवस्थया पक्षभेदेनेत्यर्थः । चङ्परे णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् । चङ्परे णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु स्यात् । एवञ्च अचचकासत्, अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्वर्थः । नन्वस्मिन् व्याख्यानभेदे किं प्रमाणमित्यत आह इति व्याख्याविकल्पस्येति । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्याग्लोपेऽपि तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह—गेरग्लोपेऽपीति । अगितामपीति—कमु कान्तावित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धये—दीर्घसन्वद्भावसिद्धयर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोप-मादायाग्लोपित्वाद् दीर्घसन्वद्भावो न स्यातामित्यलम् ।

'कथमुदयति' इति शङ्कासमाधानपूर्वकं लिख । ननु अयधातुरात्मनेपदे पठित इति ज्ञानचप्रत्ययस्यैव युक्तत्वेनोदयतीति शतृप्रत्ययान्तप्रयोगः कथमिति चेद् ? न । कटीत्यत्र प्रलिष्टस्य ईधातोः प्रयोगस्य सत्त्वात्, अथवा चक्षिष्धातौ इकाररूपानुदात्तस्वरेणैवात्मनेपदे सिद्धे उकारोपादानं व्यर्थं सद् 'अनुदात्तेत्त्वनिमित्तकमात्मनेपदमनित्यं भवति' इति बोधयति । तेन अयधातोरनुदात्तत्वेऽपि उक्तवचनेन शतृप्रत्ययस्य सिद्धिरिति स्वांशे चारितार्थम् । अन्यत्र फलन्तु 'स्फायन्' इत्यत्र अनुदात्तेत्त्वलक्षणरात्मनेपदस्याभाव इति दिक् ।

चिण्प्रत्ययान्तक्रियायां सर्वत्र तृतीयान्तस्य कर्तुरन्वयो दृश्यते, एवं सति 'अप्यायि तरहस्तोऽसौ' इत्यत्र असौ इत्यस्य अप्यायि इत्यत्र अन्वयः कथं सङ्गच्छते इति प्रतिपाद्य । अत्र चिण्प्रत्ययो भावकर्मणोर्विधीयते तत्रैव कर्ता तृतीयान्तो भवति, प्रत्ययेन भावकर्मणोरुक्तत्वात्कर्तुंश्चानुक्तत्वात् अनुक्ते कर्तरि तृतीयाविधानात् । 'अप्यायि तरहस्तोऽसौ' इत्यत्र तु 'दीर्घञ्' इत्यादिना कर्तृयैव चिण्विधानेन कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमैव युक्ता । अतोऽसाविति पदस्य चासङ्गतिः !

'वस्लु-अदने' अस्य प्रयोगः कस्मिन् लकारे भवति कस्मिन् लकारे नेति सप्रमाणं लिख । वस्लु-अदने अस्य न सर्वत्र प्रयोगः । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिट्यपि प्रयुज्येत । ततश्च 'अद भङ्गणे' इति धातोः 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति वस्लुभावविधिव्यर्थः स्यात् । ननु असार्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः क नेति चेद् ? यत्र वस्लुधातोः प्रयोगे ज्ञापक-

प्रत्यक्षवचनं नास्ति तत्रैवास्य प्रयोगः । यथा—भ्वादिगणे भ्रूवै क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मै-पदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । न च धातुसंज्ञार्थः पाठ इति शङ्क्यम्, द्युत दीप्तावित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र क्रमे तत्पाठवैयर्थ्यात् । लकारोपादानम् अङ्गि प्रयोगं बोधयति । अनि-ट्कारिकासु पाठो वलाधार्षधातुके प्रयोगं बोधयति । 'सुषस्यदः कमरच्' इति सूत्रं कमरच्-प्रत्ययविषये प्रयोगो भवतीति बोधयति । एवञ्च—लिङ्गवचनाभावादशिष्यस्याप्रयोगः ।

स्यन्दू-प्रत्यवणे धातोर्लृटि प्रथमपुरुषैकवचने शङ्कानिरासपूर्वकं रूपं प्रसाधय । ननु लृटि स्ये सति 'बृह्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदपक्षे परस्वादूदिलक्षणमिङ्विकल्पं बाधित्वा 'न बृह्यश्चतुर्भ्यः' इति इणिनषेधे स्यन्स्यतोस्यैव रूपमिष्यते, न तु स्यन्दिष्यति इति । तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया ऊदिलक्षणस्यैव इङ्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तजानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न बृह्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादिति चेद्, न । 'बृह्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदे कृते ऊदिलक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा 'न बृह्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः चतुर्ग्रहणसामर्थ्यात् । यदि ह्यत्र ऊदिलक्षण इङ्विकल्प एव स्यात्, न तु 'न बृह्यश्चतुर्भ्यः' इति निषेधः, तर्हि 'चतुर्भ्यः' इति व्यर्थं स्यात् । न च कृपूर्वावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, तासि च क्लृपः, इति चकारेण सकाराधार्ष-धातुकेऽपि नित्यभिनिषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इणिन-वेधार्थमिति दिक् ।

'मत्स्योदके अनुष्यन्देते' इत्यत्र षत्वं कथमिति ब्रूत । ननु 'मत्स्योदके अनुष्यन्देते' इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृकत्वस्याऽपि सत्त्वादिति चेदुच्यते—अप्राणिषु इति पर्युदासात् मत्स्योदके अनुष्यन्देते इत्यत्रापि पक्षे षत्वं भवत्येव । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्त्वात् षत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्येति पर्युदास आश्रीयते । एवञ्च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह षत्वं निर्वाधमिति दिक् ।

'कमलवनोद्धाटनम्' अत्र शङ्कानिरासमाधानं निरूप्यताम् । ननु धातुपाठेऽर्थनिर्देश-स्योपलक्षणत्वादर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यम्भवत्येव, अत एव घटयति विघटयतीत्या-द्धावपि—संश्लेषयति विश्लेषयतीत्याद्यर्थेऽपि ह्रस्वः प्रवर्तते । एवञ्च विकासनार्थेऽपि उद्धाटन-मित्यादिषु घटधानोर्णे मित्त्वात् ह्रस्वः स्यादिति शङ्काकर्तुराशयः । समाधिसोस्त्वयमाशयः—चुरादौ 'घट सङ्घाते' इति धात्वन्तरम्, तस्य गौ मित्त्वाभावाद्युपाह्रस्वाभावे उद्धाटनं प्रविघाटयेत्वादिरूपम् । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया सङ्घातादन्यत्र विकसनेऽपि तस्य वृत्ति-रिति । न च चौरादिकस्य घट चेष्टायामित्यस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम् । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ—स्वार्थे णिचि ज्ञपादिपञ्चकन्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितो नेति तदर्थः ।

'विग्यथे' इति रूपं शङ्कानिरासपूर्वकं प्रसाधय । व्यथ् व्यथ् ए इति स्थिते 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' इति वचनेन यलोपविषये ह्लादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा

‘व्यथो लिटि’ इति सूत्रेण सम्प्रसारणे धकारस्य ‘ह्लादिः शेषः’ इति लोपे ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधे च कृते ‘विव्यथे’ इति रूपम् । न च ‘अभ्यासविकारे बाध्यबाधकभावो नास्ति’ इति वचनेन ‘ह्लादिः शेषापवादः’ इति ग्रन्थासङ्गतिरिति वाच्यम् । ‘लिट्यभ्यासस्यो-अयेषाम्’ इति सूत्रे उभयेषां ग्रहणसामर्थ्येन अभ्यासलोपविषये उक्तवचनाप्रवृत्तेः ।

‘विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति’, ‘तज्ज्ञापयत्याचार्यः’ इत्यत्र च ‘मितां ह्रस्वः’ इति कस्माच्च प्रवर्तते । षटादौ मित्वप्रकरणे ‘मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा’ इति पठितम् । तत्र निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः । अन्ये तु ज्ञापनमात्रम् अर्थमाहुः । हरदत्तादयस्तु निशामन इत्यत्र निशानेष्विति पठेयुः । निशानञ्च तीक्ष्णोकरणम् । एष्वेवार्थेषु मित्वं नान्यत्रेत्यनेन नियम्यते । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुषज्ञानस्यैवात्मज्ञानस्य विवक्षितत्वात् मित्वाभावान्माधवमते ह्रस्वो न प्रवर्तते । बोधनमात्रे तु उक्तं रूपद्वयं ज्ञा-निबोधे इति चौरादिकस्य बोध्यम् । षातूनामनेकार्थत्वाच्च तस्य ज्ञापनेन वृत्तिः । ‘नान्ये मितोऽहेतौ’ इति निषेधान्न मित्वम् । निशानेष्विति हरदत्तादीनां मते तु उक्तप्रयोगयोर्ज्ञापनार्थवृत्तित्वात् ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णोकरणान्यत्वात् तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्वप्रसक्तिरेव नास्तीति दिक् ।

‘न कर्ममिचमाम्’ इत्यतो न उत्तरत्रानुवर्तते न वेति व्याख्येयम् । ‘न कर्ममिचमाम्’ इति सूत्रात् शमोऽदर्शने इत्यादिसूत्रत्रये नञ्पदस्यानुवृत्तिं न करोतीति स्वामिमते—आयामयतीति उदाहरणे आयमयतीति स्यात् । यमयतीति प्रत्युदाहरणे यामयति ब्राह्मणानिति स्यात् । एवमवस्खादयति परिस्खादयतीत्युदाहरणे अवस्खदयति परिस्खदयतीति स्यात् । प्रत्युदाहरणे च प्रस्खादयतीति स्यात् । एवञ्च पर्यवसितं नियमयन्निति प्रयोगः साधुरेव । नञ्पदानुवृत्तौ तु यमोऽपरिवेषणे ‘स्खदिरवपरिभ्याञ्च’ इति सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः । इदं च स्वामिमतं वृत्तिन्यासादिविरोधाद्धेयमेव ।

‘प्रणिमयते’ इत्यत्र मारूपाभावात् णत्वं कथमिति ब्रूत । ननु प्रणिमयत इत्यत्र ‘नेर्गदन्द०’ इति णत्वं न सम्भवति, सिद्धिषये आत्वाभावेन मारूपाभावात् । तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं न सम्भवति, तत्र मेढः कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात् । ‘गामादाग्रहणे-ष्वविशेषः’ इत्याश्रित्य मेढोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्योरात्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यति इत्यत्रापि नेर्णत्वापत्तिरिति चेद् ? उच्यते । ‘नेर्गदन्द०’ इति णत्वविधौ ध्रुमेत्यस्य स्थाने ध्रुप्रकृतिमाङ्गिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य ध्रुमाङ्प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य धौ माङ्धातौ ध्रुमाङ्प्रकृतौ च परतः इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृतेऽङ्गितो मेढधातोः कृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वात् । एवञ्च प्रणिमयते इत्यत्र नान्यासिः, मेढः कृतात्वमाकृतित्वे सति कृत्वात् । नापि मीनातिमीनोत्योरात्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः मारूपस्य कृत्वाभावात् । एतच्च ध्रुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्थितम् ।

‘परिष्करणः’ इत्यत्र णत्वं भवति न वेति युक्तियुक्तं प्रतिपादय । ‘परिस्कन्दत्’ इति स्थिते ‘अनिदिताम्’ इति नलोपे ‘रदाभ्याम्’ इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे

सस्यानेन षत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षया भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वात् णत्वे द्वितीयनकारस्य घृत्वेन णत्वे 'परिष्करणः' इति रूपम् । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकारनिमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरैकपदस्थत्वात् । षत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मकपदान्तरस्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमिति चेद् ? उच्यते । पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्नाश्रीयते । 'धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण सह युज्यते-सन्ध्यादिकार्यं लभते । पश्चात्-धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण इति पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वाच्च णत्वमिति यावत् ।

'विव्याय' इत्यत्र परत्वात् हलादिशेषेण यकारलोपे सति वकारस्य सम्प्रसारणं प्राप्तं तत्कया रीत्या वार्यते । व्येञ्-धातोर्लिटि तिपि णलि व्ये अ इति स्थिते 'अचोऽङ्गिति' इति वृद्धौ 'व्यं अ' इति जाते, ननु तत्र द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य' इत्यभ्यासे यकारस्य सम्प्रसारणे पूर्वरूपे उत्तरखण्डस्य आयादेशे 'विव्याय' इति रूपं भवति, तदयुक्तम्, सम्प्रसारणात्प्राक् परत्वात् हलादिशेषेण यकारस्य निवृत्तौ वकारस्य सम्प्रसारणे उकारे सति 'वव्याय' इत्यापत्तेरिति चेद् ? न । परमपि हलादिशेषं बाधित्वा यस्य सम्प्रसारणम्, उभयेषां ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा वच्यादीनां ग्रह्यादीनाञ्चानुवृत्त्यैव सिद्धे किन्तेन ।

'जक्षतुः' इत्यत्र स्थानिवद्भावः कथं वारित इति लिख । ननु 'जषस् अतुस्' इति स्थितौ 'गमहनजनखनवसाम्' इत्युपधालोपे तस्य 'अचः पस्मिन् पूर्वनिधौ' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवधानात् खरपरत्वाऽभावाच्चत्वाऽप्राप्त्या जक्षतुरिति न सिद्ध्येदिति चेद् ? उच्यते । 'न पदान्तेर्द्विवचन०' इति सूत्रेण चत्वं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् सर्वमुपपन्नमिति ।

'चक्षिङ्' इत्यत्र छित्वादेवात्मनेपदे सिद्धे इकारोच्चारणं किमर्थमिति ब्रूत । ननु चक्षिङ् इत्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेवप्रयुक्तात्मनेपदार्थं तदिति शक्यं वक्तुम्, छित्वादेव तत्सिद्धेरिति चेद् ? न । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति ल्युङपवाद्युक्तप्रत्ययार्थत्वात् । ततश्च 'विचक्षणः' इति प्रयोगः सिद्ध्यति, नुम् तु न भवति । यत्र धातौ इकारोऽन्तावयवो भवति, तत्रैव 'इदितो नुम् धातोः' इत्यनेन नुम्भवतीति व्याख्यानात् । एवञ्च इकारस्यानुदात्तत्वात् 'अनुदात्तछित आत्मनेपदम्' इत्यनेनानुदात्तेन्निमित्तके आत्मनेपदे सिद्धे इकारोपादानं व्यर्थमेव । तदेव व्यर्थं सत् 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' इति ज्ञापयति । तेन स्फापञ्जिति प्रयोगे शतृप्रत्ययस्य सिद्धिरिति दिक् ।

• 'अत्र भाष्ये लशादिरयमादेशः' इयं फक्किा व्याख्येया । अत्रेदं तात्पर्यम्—'चक्षिङ्' ख्याञ् इत्यनेन न चक्षिङ् ख्यामादेशः, किन्तु ख्शाआदेश एव, तेन पुंख्यानमित्यत्र न 'पुमः खव्यमरे' इति रुत्वमित्यादि हल्सन्धावेवोक्तम् । असिद्धकाण्डे 'शस्य यो दा'

इति स्थितम् इति तेन णत्वप्रकरणान्तरमिति शेषः । अत एव शकारेण व्यवधानान्न 'कृत्य-
चः' इत्यनेन पर्याख्यानमित्यत्र णत्वम् । नापि सुप्रख्येन निवृत्तं सौप्रख्यम्, तत्र भवः सौ-
प्रख्यीयः इत्यत्र यत्वासिद्धत्वेन 'धन्वयोपधाद्' इति बुक्, किन्तु छप्रस्य एवेति दिक् ।

'युयात्' इत्यत्र 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः कुतो नेति वद । ननु लिङ्-
स्थानिकादेशस्य तिपः पिप्वात्तस्य च 'यदागम'-परिभाषया यासुड्विशिष्टे सत्त्वात्तस्मिन्
'उतो वृद्धिर्लुकि' इत्यनेन वृद्धिर्द्वारित्यत उच्यते—इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये 'पिच डिन्न डिच्च
पिन्न' इति व्याख्यानात् । 'सार्वधातुकमपित्' इत्यस्यावृत्त्याऽस्य कामः । न च पूर्ववाक्येन
छित्त्वमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । विशेषविहितेन छित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यलम् ।

'अभीयात्' इत्यत्र 'एतेर्लिङि' इति ह्रस्वः कुतो नेति वद । ननु पूर्वान्तवद्भावे-
नोपसर्गत्वं परादिवद्भावेन च धातुत्वं वर्तत एवेति 'एतेर्लिङि' इत्यनेनोपसर्गात्परस्येणोऽणो
ह्रस्वविधानात् 'अभीयात्' इत्यत्रापि ह्रस्वो दुर्वार इति चेद् ? न । 'उभयत आश्रयणे नान्ता-
दिवत्' इति वचनेन निषेधात् । यथा द्वयोरेकः प्रेथ्यस्ताभ्यां युगझिन्नदेशज्ञाये प्रेरितोऽविरो-
धार्थी न कस्यापि करोति कार्यन्तद्वत् पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्याञ्च विरोधस्य स्फुट-
त्वादिरुद्धातिदेशस्य युगपदसम्भव इति तात्पर्यम् । नैतद्विषये स्थानिवद्भावप्रवृत्तिः, आनुमा-
निकस्थान्यादेशभावे विशिष्टस्य स्थानित्वेऽपि प्रत्येकं तयोः स्थानित्वे मानाऽभावात् वर्णयोरेव
श्रौतस्थान्यादेशभावविधानाच्चेति दिक् ।

'अध्ययै' इति यथाशास्त्रं साधय । ननु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेत्य-
भियुक्तोकस्या अन्तरङ्गत्वाद् गुणादेः प्रागेव सवर्णदोर्भे यणि 'अध्ययै' इति न स्यादिति चेद्,
उच्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति पक्षस्य 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यत्र भाष्ये
सिद्धान्तितत्वात् पूर्वं गुणायादेशयोः कृत्योरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इति
मते तु 'धातुपसर्गयोः कार्यं पूर्वं स्यादिति' अन्तरङ्गत्वात्प्राप्तो दीर्घो 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति
सूत्रे 'अध्ययने' इति पदनिर्देशात् भवति । यदि पूर्वं दीर्घः स्यात्तदोक्तप्रयोगनिर्देशोऽ-
नुपपन्नः स्यात् ।

'अयं सार्वधातुकमात्रविषयः' इत्यस्याशयः स्फुटं वर्णनीयः । अस्य ख्याधातोः
सार्वधातुक एव प्रयोगो न स्वाधधातुके इत्यर्थः । अत्र च 'सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इति वार्तिकं
नञमध्याहृत्य 'नमः ख्यात्रे' इत्यत्र सस्थानत्वं जिह्वामूलीयत्वं न भवतीति व्याख्यानरूपं
भाष्यञ्च प्रमाणम् । अत्र हि चक्षिञः रुशाच्चादेशे शस्य यकारे शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्ध-
त्वात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इति श्टो विसर्जनीयः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति
भाष्यवार्तिकहृदयम् । अस्य ख्याधातोराधधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वे तु तुजन्ते ख्यात्शब्दे
यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावात् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्तौ
'कुप्वोः' इति जिह्वामूलयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चाधधातुके ख्याधातोर्न प्रयोगः इति
विज्ञाप्यते । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति दिक् ।

दरिद्राधातोर्लिटि प्रथमपुरुषैकवचने रूपाणि विविच्य प्रसाधयत् । दरिद्राधातोर्लिटि दरिद्राञ्चकार, ददरिद्रौ, ददरिद्र इति रूपत्रयमुक्तं ग्रन्थकृता । तत्रार्थं द्वयं न्याय्य तृतीयन्व-
न्याय्यम् । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति सूत्रभाष्ये दरिद्राधातोरास उक्तत्वात् 'दरिद्रा-
ञ्चकार' इति न्याय्यम् । 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् ओकार एव
विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव 'ययौ' इत्यादिसिद्धेः । तस्मादौकारविधानं दरिद्राधातो-
र्णलि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इत्यालोपे 'ददरिद्रौ' इत्योकारभ्रवणार्थं सम्पद्यते ।
ओकारविधाने तु आलोपे सति वृद्धेरसम्भवात् ददरिद्रौ इत्योकार एव श्रूयते । अत एव लिटि
आम्नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाप्रसक्तेः इति 'वस्वेकाजाडसाम्' इति सूत्रभाष्ये
ध्वनितं, कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । अतो द्वितीयं ददरिद्रौ इत्यपि न्याय्यम् । तृतीयन्तु
सुनरामन्याय्यमिति दिक् ।

'ऐयः' इति रूपं प्रसाध्य 'धत्तः' एतत् शङ्कानिरासपूर्वकं साधय । ऋधातोर्लि-
टिपि सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि, 'जुहोत्यादिभ्यः झुः' इति झौ 'झौ'
इति धातोर्द्वित्वे 'उरत्' इति अभ्यासस्य ऋकारस्याकारे रपरि 'ह्लादिः शेषः' इति लोपे
'अतिपिपत्योश्च' इति अभ्यासस्याकारस्येत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङि 'आडजादीनाम्'
इत्यादि 'आटश्च' इति वृद्धौ 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे 'इतश्च' इतीकारलोपे
'हल्ङ्याभ्यः' इति तकारस्य लोपे रेफस्य विसर्गे च रूपम् ।

धत्तः—धाधातोर्लिटि तसि सार्वधातुकसंज्ञायां 'कर्तरि शप्' इति शपि 'जुहोत्यादिभ्यः
झुः' इति झौ 'झौ' इति धातोर्द्वित्वे पूर्वस्य अभ्याससंज्ञायां 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वे 'अभ्यासे
चर्च' इति णकारस्य दकारे 'उभे अभ्यस्तम्' इति अभ्यस्तसंज्ञायां 'इनाभ्यस्तयोरान्तः' इति
अकारस्य लोपे 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावे 'खरि च' इति चत्वे सकारस्य ह्रस्वे विसर्गे च
रूपम् । न चात्र 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रेण आकारस्य स्थानिवद्भावेन झषन्त-
त्वाभावाद् भष्भावो न स्यादिति वाच्यम् । अत्र भष्भावे कर्तव्ये आलोपो न स्थानिवत्,
सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवत्' इति परिभाषया त्रिपादीस्थे भष्भावे
कर्तव्ये सपादसप्ताध्यायीस्थाकारलोपस्य स्थानिवत्त्वनिवेधात् । परिभाषारूपयुक्त्या कार्य-
निर्वाहं सति वचनारम्भाश्रयणनिष्फलमिति दिक् ।

'अश्लिञ्चत्' इति रूपं शङ्कासमाधिपूर्वकं साधय । श्लिप् धातोर्लिटि तिपि 'च्लि
ञ्चुङि' इति च्लौ पुषादित्वादङि प्राप्ते 'निरवकाशो विधिरपवादः' इति वचनेन अपवादत्वात्
'दिलषः' इति सूत्रेण कसे अनुबन्धलोपे 'षढोः कः सि' इति षस्य कत्वे कात्परकत्वात् षत्वे
अटि च 'अश्लिञ्चत्' इति रूपम् । न च 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रेण प्राप्तस्य चिणोऽपि
'श्लिषः' इति सूत्रेण बाधः स्यादिति वाच्यम् । 'पुरस्तादपवादः' न्यायेन पुषाद्यङ एव बाधकत्वात् ।
एवञ्च 'दिलषः' इति सूत्रेणाऽऽलिङ्गनरूपधारणार्थं कसे सिद्धे 'आलिङ्गने' इति योगविभागेन
दिलषधातोर्लिङ्गनेऽर्थे एव कसो नाभ्यत्रेति नियम्यते । तथा च यदि 'श्ल ह्रगुपधादनिटः

कसः' इति सूत्रविहितस्य कसस्य 'भालिङ्गने' इत्यनेन नियमो न स्यात्तत्र पुनरपि योगविभागे व्यर्थ एव, व्यर्थः सन् 'शलः' इत्यादिसूत्रविहितस्यापि कसस्य नियमं करोति । ततश्चानालिङ्गने 'समदिलषज्जतु काष्ठम्' इत्यत्राङ् । कर्मणि प्रत्यये तु चिण् सिद्धयतीति दिक् ।

मिमिदा-स्नेहने धातोर्दिवादौ पाठः किमर्थः । भवादौ धुतादिगणे पाठेनैव अभिदत्त अमेदिष्ट, इति रूपद्वयसिद्धौ दिवादिगणे पाठोऽप्येवमिति रूपनिवारणार्थः । इत्यत्र गणद्वये पाठेन यदि रूपद्वयसिद्धिरवेष्टा तदा धुतादिभ्यः पृथगात्मनेपदेषु भवादौ पाठेनामेदिष्टेतिरूपम् । पुषादौ दिवादिगणे पाठेन च अभिदत्त इति रूपञ्च सिद्धम्भवतीति धुतादिगणे पाठो निष्फल एवेति प्रतिभाति ।

'विष्यच्च' इत्यत्र सम्प्रसारणं कुतोनेति बद् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति गणवार्तिकं यत्रास्मिन्नः अस्सदृशः कृदन्तीयप्रत्ययः स्यात्तत्रैव लगति । यथा—'अब्राह्मणमानय' इत्युक्तौ ब्राह्मणमिह ब्राह्मणसदृशं कश्चन नरमानिय कृती भवति न तु कोहकाष्ठादिकम्, तद्वत् । तेन 'उद्धिचितुम्' इत्यादिकृदन्तस्थले कुटादित्वेन 'गाङ्गुटादिभ्योऽष्णिन् छित्' इति छित्वेन 'ग्रहिज्यावधि' इत्यादिना सम्प्रसारणं सिद्धयति । विव्यचेत्यत्र तु तिङन्तत्वेन णिस्वाभावपक्षे वार्तिकाप्रवृत्त्या सम्प्रसारणाभावः । अन्यथा तत्रापि सम्प्रसारणं स्यात् । सादृश्यञ्च कृदन्तत्वेन ब्राह्मणम् ।

'ममङ्क्थ' इति सस्यक् साधय । मङ्जधातोर्लटि सिपि 'परस्मैपदानाम्' इत्यादिना थलि, 'लिटि धातोः' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां 'ह्लादिः शेषः' इति लोपे इडभावपक्षे 'मस्जिनशोर्झलि' इति 'मस्जेरन्त्यापूर्वो नुम्वाच्यः' इति वचनेन जकारात्पूर्वं नुमि 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यादिना सकारलोपे 'चोः कुः' इति कुत्वे चत्वे नकारस्यानुस्वारे परसवर्णे च कृते रूपम् ।

'सञ्चस्करतुः' अस्य सिद्धिं शङ्कासमाधिपूर्वकं प्रदर्श्य 'सञ्चस्करिथ' इत्यत्र इडागमः कथमिति प्रदर्शनीयः । सम्पूर्वात्कुधातोः 'पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते' इति सिद्धान्तमाश्रित्य 'धातूपसर्गवोः कायंमन्तरङ्गम्' इति पूर्वं 'सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे' इति सुटि संस्कृ' इत्यस्माद्ध्रितस्ततोऽनुसि इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे 'शर्पूर्वाः खयः' इति रेफसकारयोनिवृत्तौ अभ्यासनुत्वे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे 'सञ्चस्करतुः' इति रूपसिद्धेः । 'कात्पूर्वं, 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्तव्यमिति भाष्यकाराशयः । एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गमाङ्गमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा 'अडव्यवायेऽपि' इत्यंशो न कर्तव्य इति । ननु सञ्चस्करिव सञ्चस्करिथ इत्यत्र च 'कृत्सृष्टृ' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च हणिनपेधः स्यादिति चेद् ? न । 'कृत्सृष्टृ' इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इत्यत्र च 'कुणोऽसुट इति वक्तव्यम्' इति वार्तिकस्य जागरूकत्वात् ।

'संस्क्रिधात्' अस्य सिद्धिः प्रदर्शनीया । सम्पूर्वात्कुधातोः 'पूर्वं धातुरपसर्गेण युज्यते' इति सिद्धान्तमाश्रित्यान्तरङ्गत्वात्पूर्वं सुटि तत आशीलिङि सिपि यासुडागमे 'रिङ्क्षय' इति

ऋकारस्य रिङादेशे यासुटः सकारस्य 'स्कोः' इति लोपे संस्क्रियादितिरूपम् । न चात्र लकारोपदेशकाले धातोः संयोगादित्वात् 'गुणोऽतिसंयोगाधोः' इति गुणः कुतो नेति वाच्यम् । अत्र सूत्रे पूर्वं सुटो विहितत्वेन 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते । तेन नित्यं संयोगादि—धातूपदेशकाले यः संयोगादिः इत्यर्थाद् गुणाप्रवृत्तेः ।

'अबान्धाद्' इति रूपं शङ्कानिरासपूर्वकं विधेयम् । बन्धधातोर्लुङि तसि 'तस्थस्थ' इत्यादिना तामि, 'चिळ लुङि' इति च्लौ 'च्लेः सिच्' इति सिजादेशे अटि 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति भग्भावात्पूर्वस्मिन् सिजलोपे 'क्षप्तस्तथोर्धो षः' इति षकारे 'अतो ह्लादेर्लोषोः' इति वृद्धौ नलोपे जश्चे च रूपम् । न चात्र 'एकाचो वशो भष् क्षणन्तस्य स्ध्वोः' इति भग्भावः स्यादिति वाच्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति शास्त्रेण भग्भावविधायकस्यासिद्धत्वेन सिजलोपात्सकाराभावात् । न च प्रत्ययलक्षणेन पुनरपि भग्भाव इति वाच्यम् । 'प्रत्ययलोप' इति सूत्र-
प्रति सिजलोपस्यासिद्धत्वात् ।

'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रे वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गमिति फक्किा विशदं व्याख्या-
यताम् । 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति सूत्रस्य पिपात्रयिषति विभावयिषति यियावयिषति रिरावयि-
षति लिलावयिषति जिजावयिषति इत्युदाहरणेषु द्वित्वप्रत्ययनिमित्ते णिचि 'द्विवचनेऽचि' इति
निषेधाऽप्रवृत्त्या द्वित्वात्प्रागेव परत्वाद्बुद्ध्यावादेशयोः कृतयोरभ्यासेऽकारस्य ह्रस्वे सति
'सन्त्यतः' इत्येवेत्त्वसिद्धेः पवर्गयण्प्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । ओः पययोरपययोरित्येव
सूत्रमस्तु । पिपात्रयिषति यियावयिषतीत्यत्रोक्तरीत्या 'सन्त्यतः' इतीत्त्वसिद्धावपि पिपविषति
यियविषतीत्यत्र पूष्धातोर्युधातोश्चाप्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् । वर्ग-
प्रत्याहारजकारग्रहणन्तु व्यर्थमेव, एवञ्च तदुक्तार्थं ज्ञापकम् । 'णिच्यच आदेशो न स्यात् द्वित्वे
कर्तव्ये' ज्ञापितेऽस्मिन्नर्थे विभावयिषतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्यं प्रत्य-
यलक्षणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्गान्तानां द्वित्वेऽभ्यासेऽकाराभावेन
'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारककारग्रहणं स्वांशे चरितार्थम् । ज्ञापनफलन्तु—तुताव-
यिषति, अतूनवत्, ऊर्णूनावयिषति, आर्णूनवत्, पुष्कारयिषति, अपुष्करदिति ।

'अनौनत्' इति रूपं सशङ्कासमाधि साधनीयम् । ननु उनधातोर्णिचि धातुत्वाल्लुङि
तिपि च्लौ 'णिश्चि' इत्यादिना चङि आडागमे 'आ उन इ आत्' इति स्थिते यियत्रयिषति
पिपविषति इति प्रयोगद्वये इटि सति 'द्विवचनेऽचि' इति निषेधेन पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासेऽकाराभावे-
नेत्वं दुर्लभं स्यादिति तत्र हकारलाभार्थम् 'ओः पययोः' इत्येव सूत्रयितव्ये वर्गप्रत्याहारजका-
रग्रहणं व्यर्थीभूय 'णिचि अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति ज्ञापयति । तेन 'आ उन
इ आत्' इत्यत्र उक्तज्ञापनेन पूर्वं द्वित्वे ततोऽतो लोपे वृद्धौ च 'अनौनत्' इति रूपं सिद्ध-
ति । अन्यथा प्रथममकारलोपे ततो णिशब्दस्य द्वित्वे, अनौनत् इति रूपापत्तिः अनौभवत्
इत्यादौ परिनिष्ठिते रूपे अनौनत् इत्यत्र च साधनदशायां द्वित्वस्योत्तरखण्डेऽकारलाभेन

शापकस्य सजातीयापेक्षत्वाच्च दिरक्तादुत्तरखण्डेऽवर्णो लभ्यते, तत्रैव परिभाषा लगति । एवं हि अचिकीर्तदिति रूपं सिद्धमभवति । अन्यथा तत्रापि परिभाषाप्रवृत्तौ तु पूर्वं कृतशब्दस्य द्वित्वे उक्तरूपासिद्धिः । परिभाषाप्रवृत्तौ तु पूर्वम् 'उपधायाश्च' इति सूत्रेणैस्त्वे ततो द्वित्वा-
दौ उक्तरूपासिद्धिः सुलभा ।

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमित्यस्यार्थं प्रदर्श्य उदाहरणे योजयत् । आख्यायत इत्याख्यानं तदाचकात्, तत् — द्वितीयान्तात् कृतः कृतप्रत्ययान्तात् 'कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया कंसवधादेरपि कृदन्तत्वम्, आचष्टे इत्यर्थे णिच् स्यात् । कृल्लुक्-कृतप्रत्ययस्य लुक्, प्रकृतिप्रत्यापत्तिः— तस्यैव कृतः या प्रकृतिः इनादिधातुरूपा, तस्याः प्रत्यापत्तिः—आदेशादिविकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थानमभवतीत्यर्थः । कारकञ्च—चात्कार्यम्, हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । कंसवध-
माचष्टे कंसं धातयतीत्युदाहरणम् । इननं वधः 'इनश्च वधः' इति भावे इन्धातोरप्यप्रत्ययः प्रकृतेर्वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य इन्धातोर्वधादेशस्य च निवृत्तौ 'कंस इन् इ' इति स्थिते कुत्वतत्वादिकार्यं च उक्तं रूपम् ।

'कंसमजीघतत्' इति रूपं साधय । कंसवधमाचष्टे इत्यर्थे कंसवधशब्दात् णिचि, तस्मात् लुङि च्लेश्चि 'आख्यानात् कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्' इति कंसं इन् इति जाते 'चङि' इति द्वित्वे पूर्वस्याभ्याससंज्ञायां 'हलादिः शेषः' इति लोपे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे 'इनस्तोऽचिणलोः' इति तकारेऽन्तादेशे 'हो हन्तेः' इति हकारस्य षकारे अटि सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घे 'इतश्च' इतोकार-
लोपे च रूपम् । ननु कंसवधशब्दाद् णिचि कृते कंसवधशब्दस्याङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च भवति, ततः कंसवधशब्दात्पूर्वमङागमः कंसशब्दस्य द्वित्वञ्च भवितुमर्हति । किञ्च 'धातोः स्वरूप-
ग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानञ्च' इति परिभाषया कुत्वतत्वे न भवतस्तत्र, प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः कारकं चात्कार्यम्, हेतुमणिचः प्रकृतेर्हन्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावन्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशञ्च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः । अत्र 'इनश्च वधः' इति अप्रत्यययोर्वधादेशश्चेति दिक् ।

इति रूपं पल्लवपत्रिकेन प्रकारः समाप्तः ।

...१५७७...

परीक्षोपयोगी व्याकरण ग्रन्थाः

- १ पाणिनिव्याकरणे बादरत्नम् । न्याय-व्याकरणाचार्य पं० त्र्यम्बकनारायण शुक्ल कृत । १-२ भाग १०-००
- २ सारस्वतव्याकरणम् । अनुभूति स्वर्णाचार्य कृत । चन्द्रकीर्ति कृत 'सुबोधिका' तथा बासुदेव भट्ट कृत 'प्रसाद' टीका द्वय सहित ।
लिंगानुशासन पं० भवकिशोरकर शर्मा कृत 'मनोरमा' टीका, अनु-
क्रमणिका आदि युक्त १-२ भाग सम्पूर्ण ३०-००
प्रथम भाग १५-०० द्वितीय भाग १५-००
- ३ सिद्धान्तकौमुदी । श्री भट्टोजि दीक्षित कृत । पं० गोपाल शास्त्री नेने कृत 'सरला' टीका-रूपलेखन प्रकार तथा पंक्तिलेखन प्रकार आदि सहित । प्रथम भाग स्त्रीप्रत्ययान्त ३-००
- ४ लघुशाब्देन्दुशेखरः (व्याकरण) । श्री नागेश भट्ट कृत । पं० खुदी झा शर्मा कृत 'नागेशोक्तिप्रकाश' टीका सहित । प्रथम भाग ५-००
- ५ सिद्धान्तकौमुदी । भट्टोजि दीक्षित कृत । श्री बासुदेव दीक्षित कृत 'बालमनोरमा' टीका सहित । सं० पं० गोपाल शास्त्री नेने । संपूर्ण ६०-००
प्रथम भाग १५-०० द्वितीय भाग १५-००
तृतीय भाग १०-०० चतुर्थ भाग २०-००
पूर्वार्द्ध १-२ भाग ३०-०० उत्तरार्द्ध ३-४ भाग ३०-००
- ६ व्याकरणमहाभाष्यम् । पतंजलि कृत । श्री कैयट कृत 'प्रदीप' श्री नागेशभट्ट कृत 'उद्योत' तथा श्रीरुद्रधर मा कृत 'तत्त्वालोक' टीका सहित । पं० गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी कृत बृहत् भूमिका 'पाणिनीय-परिचय' सहित । १-५ आहिक यन्त्रस्थ ६-९ आहिक १५-००
- ७ वैयाकरणसिद्धान्तलघुमंजूषा । नागेशभट्ट कृत । पं० सभापति शर्मा उपाध्याय कृत 'रत्नप्रभा' टीका टिप्पणी सहित । तात्पर्यनिरूपणान्त ४०-००
- ८ परिभाषेन्दुप्रभपञ्जिका । श्री नागेश भट्ट कृत परिभाषेन्दु-शेखर की प्रश्नोत्तरी । आचार्य श्री राजनारायण शास्त्री कृत ४-००
- ९ परिभाषेन्दुशेखरः । नागेशभट्टकृत । श्रीभैरवमिश्रकृत 'भैरवी' टीका तथा श्री लक्ष्मण त्रिपाठी कृत 'तत्त्वप्रकाशिका' टीका सहित ।
पं० श्री सदाशिवशर्मा कृत नोट्स सहित ३०-००

